

T. C.

İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

ULUSLARARASI İLİŞKİLER ANABİLİM DALI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

ISLAHAT FERMANI SONRASINDA (1856-1871)

OSMANLI DEVLET YAPISINDAKİ DEĞİŞİME

FRANSA'NIN ETKİSİ

KUNTAY GÜCÜM

2501000271

TEZ DANIŞMANI: Yard. Doç. Dr. Mehmet Ö. Alkan

İstanbul 2008

T. C.

İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

ULUSLARARASI İLİŞKİLER ANABİLİM DALI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

ISLAHAT FERMANI SONRASINDA (1856-1871)

OSMANLI DEVLET YAPISINDAKİ DEĞİŞİME

FRANSA'NIN ETKİSİ

KUNTAY GÜCÜM

2501000271

TEZ DANIŞMANI: Yard. Doç. Dr. Mehmet Ö. Alkan

İstanbul 2008

ÖZ

XIX. yüzyıl, Osmanlı İmparatorluğu'nun değişim yüzyılıdır. Tezimizin konusu, bu değişim sürecinde Fransız etkisinin incelenmesidir. Özellikle 1856'da Hatt-ı Humayun ile başlayan dönem, İmparatorluğun Fransız asrı olarak nitelendirilmiştir. Hatt-ı Humayun'un hazırlanması için yapılan toplantılara İngiliz ve Fransız Büyükelçileri de katılmıştı. 1855 yılından itibaren Fransız Büyükelçiliği görevini üstlenen ve Hatt-ı Humayun'un hazırlık toplantılarına Fransa adına katılan Edouard Thouvenel, İmparatorluk'ta Fransız asrını başlatan diplomat oldu.

Fransa'nın, Osmanlı reformları hakkındaki genel değerlendirmesi, 1867 yılında kaleme alınan Fransız reform programında özetlenmiştir. Bu değerlendirmeden hareketle Fransa'nın, Osmanlı reformları konusunda genel yaklaşımı hakkında sonuçlara ulaşmak mümkündür. Fransa'nın reformlarla ilgili önerileri genel olarak Tanzimat bürokrasisi tarafından da kabul görmüştür. Fransa'nın eşitlikçi ve laikleşmeye yol açacak önerileri, Tanzimat'ın resmi görüşü olan Osmanlılık ile paralellik taşımaktaydı. Fransa bu koşullarda Babiâli'nin reformist bürokrasisi için model ülke haline dönüştü.

ABSTRACT

XIX. Century is a changing century for the Ottoman Empire. Subject of my thesis is the examination of French effects during this changing period. Especially, the period beginning at 1856 whit Hatt-ı Humayun is characterized as French century of the Empire. British and French ambassadors participated in the meeting held for the purpose of issuing Hatt-I Humayun. Edouard Thouvenel participated on the meeting for issuing Hatt-ı Humayun, on behalf of France and undertaking French embassy duty until 1855 was the diplomat starting the French century.

General evaluation of France about Ottoman reforms were summarized in French reform program written in 1867. It is possible to get results about general approach of France about Ottoman reforms by means of this evaluation. The proposals of France about reforms were recognized generally by the Tanzimat bureaucracy. The reason for this recognition is the consistency of French thesis with targets of Tanzimat. The proposals of France to lead egalitarian and secularization were in parallel with Ottomanism being the official view of Tazminat. France became a model country for reformist bureaucracy of Bab-ı Ali.

ÖNSÖZ

Tanzimat döneminde Fransız etkisi çok sık tekrarlanan, fakat üzerinde yeterince çalışılmayan bir konudur. 19. yüzyılda Fransa-Osmanlı ilişkileri ve reformlar üzerindeki Fransız etkisi hakkında çok sayıda diplomatik belge mevcuttur. Çalışmamızda ikinci kaynaklarla birlikte Başbakanlık Osmanlı Arşivleri ile Fransız Dışişleri Bakanlığı arşiv belgelerinden faydalanmaya çalıştık.

Tezin planlanma aşamasında, reformların sonuçlarını değerlendiren 1867 tarihli Fransız Reform Programının iyi bir çıkış noktası olabileceği düşünülmüştür. Reform programı kapsamında nasıl bir genel değerlendirmeye ulaşılabileceğini tez danışmanım Sayın Yrd. Doç Dr. Mehmet Ö. Alkan'la birlikte tespit ettik. Amaç, Tanzimat döneminde Fransız etkisine toplu bir bakışa imkan sağlayacak bir yöntem bulabilmektir.

Döneme ait diplomatik arşivlerdeki birçok belge henüz akademik çalışmalarda kullanılmamıştır. Belgeleri incelerken en fazla karşılaştığım güçlük, el yazılarını ve imzaları çözmek oldu. Fransızca metinlerdeki çoğu zaman gerekli özenden yoksun yazışmalar, metinlerin okunmasını güçleştiriyordu.

Başbakanlık Osmanlı Arşivleri, araştırmacılara rahat bir çalışma ortamı sunuyor. Gerek arşiv genel kuralları gerekse personelin yaklaşımı, bu ortamı hazırlayan temel etkenler. Fakat, tez konusu döneme ilişkin Hariciye Nezareti arşivlerinin önemli bir parçasını oluşturulan Paris Sefareti Evrakı kataloglarının, dosya içeriği evrakların konuları hakkında bilgi vermemesi, Osmanlı arşivlerinde yaşadığımız en önemli sorun oldu.

Başbakanlık Osmanlı Arşivlerinin tersine, Fransız Dışişleri Bakanlığı arşivlerinin kullanabilmek için ise, iki ayı aşan bir dizi yazışma gerektiriyor. Yazılı olarak yapılan fotokopi taleplerinde ise bu süre daha da uzuyor. Fransız arşiv belgelerinin istenilen oranda kullanılamamasında, Fransız arşivlerinde karşılaşılan zorlukların önemli bir rolü oldu. Tez teslim tarihi geldiğinde, istenilen fotokopilere henüz ulaşamamıştı.

Tanzimat dönemiyle ilgili geniş bir literatür oluşmuştur. Fakat aynı şeyi, diplomasi tarihi için söylemek mümkün değil. Osmanlı diplomasi tarihi açısından

önemli birçok kaynak henüz Türkçeye çevrilmedi. Islahat Fermanı hazırlanırken Türkiye’de görev yapan Fransız büyükelçi Thouvenel’in, İstanbul’daki diplomatik anılarının da yer aldığı 2 kitabı buna örnektir. Kırım Savaşı yıllarında Fransız hükümetini maslahatgüzarı sıfatıyla temsil eden Benedetti’nin de Doğu sorunu üzerine kalem aldığı kitabıda Türkçede mevcut değil. Eski baskılı bu çok önemli kaynakların Türkiye’de temin edilmesi mümkün değil. Ayrıca, döneme ilişkin iki önemli referans kaynağı olan Baron De Testa ile Arastarchi Bey’in çalışmalarını da, tıpkı baskıları yapılmadığı için bulmak çok zor. Bu zorlukları, ülkemizdeki tarih çalışmalarının bir gerçeği olarak görmek gerekiyor.

Tanzimat dönemi denildiğinde ilk akla gelen konu, gayrimüslim milletler oluyor. Birçok ikinci kaynakta, gayrimüslim milletlerden, azınlık olarak söz edilmektedir. O dönem için azınlık tanımı bulunmadığından, ‘gayrimüslim milletler’ ifadesini tercih ettik.

Uluslararası yazışmalarda ve anlaşmalarda, Osmanlı Devleti yerine, Osmanlı İmparatorluğu ifadesi kullanılmıştır. Anlaşma ve resmi yazışmalar açıklanırken İmparatorluk, genel açıklamalarda Devlet kelimesi tercih edilmiştir. Kişilerin unvanları (Musurus Paşa yerine Musurus Bey gibi) ve resmi sıfatlarını olabildiğince doğru kullanmaya çalıştım.

Resmi evraklar kullanılırken, Fransızca metinlerden faydalanılmıştır. Alıntılar dışında, günümüz Türkçesini kullanmaya gayret ettim. Alıntı metinlerde ise, orijinal ifadeler korundu.

Tez, Tanzimat üzerine genel bir değerlendirme yapma amacını taşımamaktadır. Amacı, Fransa-Osmanlı ilişkilerine ışık tutabilmektir. Konunun henüz yeterince aydınlatılamamış birçok yönü var.

Tezin hazırlanmasında sayın Mehmet Ö. Alkan’ın yol gösterici ve yönlendirici tavrı çok önemlidir. Bu sayede bir çerçeve oluşturmam mümkün olabildi. Başbakanlık Osmanlı Arşivleri personeli, her araştırmacıya olduğu gibi bana da ihtiyaç duyduğum yardımı esirgemedi. En büyük fedakârlıkları eşim Militan Gücüm yaptı. Mehmet Ö. Alkan’a, Başbakanlık Osmanlı Arşivleri personeline ve tabî ki en büyük destekçim Militan Gücüm’e teşekkür ederim.

KISALTMALAR

Bkz.:	: Bakınız
a.e.	: Aynı eser/yer
a.g.e.	: Adı geçen eser
y.y.	: Basım yeri yok
t.y.	: Basım tarihi yok
v.d.	: Çok yazarlı eserlerde ilk yazardan sonrakiler
s.	: Sayfa/sayfalar
Ed. veya Haz.	: Editör/yayına hazırlayan
Çev.	: Çeviren
B.O.A.	: Başbakanlık Osmanlı Arşivleri
HR.SYS.	: Hariciye Siyasi
HR.TO.	: Hariciye Tercüme Odası
HR.H.	: Hariciye Hukuk
HR.SFR. (04)	: Hariciye Paris Sefareti Evrakı
AMAE	: Archives De Ministre Des Affaires Etrangère
TTK	: Türk Tarih Kurumu

TABLÖLÄR

Tablo 1.....	68
--------------	----

İÇİNDEKİLER

ÖZ.....	iii
ÖNSÖZ.....	iv
İÇİNDEKİLER.....	vi
TABLolar.....	viii
KISALTMALAR.....	ix
GİRİŞ.....	1
I. BÖLÜM.....	9
OSMANLI REFORM DÖNEMİNİN BAŞLANGICI VE FRANSIZ POLİTİKASI	
A. 1802 Paris Barış Anlaşması: Fransa Karadeniz’de Ticaret Hakkını Kazanıyor.....	9
B. Tanzimat Fermanına Giden Süreç.....	19
1. İmparatorluğun Doğu Sorunları ve Fransa.....	23
a. Fransa’nın Cezayir’i İşgali.....	23
b. Mısır Paşası’nın İsyanı ve Fransız Politikası.....	29
C. 1838 Ticaret ve Denizcilik Konvansiyonu.....	59
II. BÖLÜM.....	70
TANZİMAT VE FRANSIZ REFORM PROGRAMINI HAZIRLAYAN ETKENLER	
A. Tanzimat Fermanı: Osmanlı Tarihinde Yeni Bir Dönem.....	70
B. Kırım Savaşı.....	94
C. Osmanlılık Siyaseti ve Fransa.....	139
D. 1856’da İstanbul’da Politik Atmosfer ve Hattı-ı Hümayun.....	152
E. Reform Hakkında Çeşitli Raporlar ve Babiâli’nin Tedbirlerine Örnekler.....	164
F. Girit Meselesi.....	180
III. BÖLÜM.....	214
FRANSIZ REFORM PROGRAMI	
A. Reform Programının Oluşumu ve Genel Yaklaşım.....	214
B. Tanzimat Maarifinde Fransız Etkisi.....	233

1. Modern Eğitim Sisteminin Kuruluşunda Fransa.....	233
2. Gayrimüslim Okulları Yoluyla Yayılan Fransız Etkisi.....	263
3. Mektebi-i Osmani Yoluyla Yayılan Fransız Etkisi.....	276
4. Kütüphanecilik.....	289
C. Hukuki ve İdari Düzenlemeler.....	291
1. İdari Yapıya İlişkin Düzenlemeler.....	293
2. Mülkiyete İlişkin Düzenlemeler.....	305
SONUÇ.....	311
KAYNAKÇA.....	318
EKLER.....	337
1- 18 Şubat 1856 Tarihli Hatt-ı Humayun'un Fransızca Tercümesi.....	337
2- 1856 Tarihli 'Consideration Sur L'execution De Firman İmperial Du 18 Fevrier 1856' Başlıklı Yazı	348
3- Şubat 1867 Tarihli Fransız Reform Program.....	367

GİRİŞ

Fransa'nın, İstanbul'a ve Osmanlı Devleti'nin hâkim olduğu topraklara olan ilgisi Osmanlı Devleti'nden de öncesine dayanmaktadır. 1402'de kurulan İstanbul Latin İmparatorluğu, Venedik-Fransa ittifakının sonucuydu ve Latin İmparator, Fransa tarafından belirleniyordu.

Osmanlı Başkenti'nde görevlendirilen ilk Fransız elçisi Nisan 1535'te göreve başlar. Daha önce, Macar asıllı Jean François Frangepani 1525'te ve İspanyol asıllı Antoine Rincon 1532'de özel görevle İstanbul'a gönderilmişti. Fransa Kralı'nın sekreterliğini yapmış olan birinci Büyükelçi Jean de La Forest'in asıl mesleği rahipliktir. İtalya'da eğitim alan Forest iyi düzeyde Yunanca bildiği için bu göreve seçilir.¹ Bu tarihten itibaren Fransız diplomatik ağının, büyükelçilik ve konsolosluklarıyla birlikte Osmanlı Devleti içinde temeli atılmış oldu. Birinci Dünya Savaşı'nın başladığı 1914 yılına kadar Fransa, İstanbul'a 59 büyükelçi atadı.² Bu diplomatik ağın giderleri, Fransız Devrimi'ne kadar Doğu Akdeniz ticaretini tekelinde tutan Marsilya Ticaret Odası tarafından karşılanmıştır. Fransız diplomatik misyonu, Pera'daki Fransız Sarayından yönetiliyordu.³

Fransa ile yapılan kapitülasyon anlaşmaları, tarih çalışmalarında sıkça gündeme gelir. Bu anlaşma örnek alınarak hazırlanan diğer imtiyaz anlaşmaları, Osmanlı Devleti'ni son yıllarına kadar en çok uğraştıran meselelerden biri oldu.

¹ Jean Louis Bacqué-Grammont, Sinan Kunalp et Frederic Hitzel, **Representants Permenents De La France En Turquie (1536-1991) et De La Turquie En France (1797-1991)**, İstanbul-Paris, Isis Yayıncılık, 1991, s. 2.

² 29 Ekim 1914'ten 21 Nisan 1917'ye kadar Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Fransız menfaatleri Amerikan diplomatik misyonları tarafından temsil edilmiştir. Bu tarihten sonra aynı görev Hollanda tarafından yerine getirildi. Sadece Filistin'deki Fransız çıkarları İspanya tarafından temsil edildi. Fransa kendi temsilcisini gönderdiğinde Büyükelçilik rezidansı Ankara'ya taşınmıştı.

³ İstanbul'daki Fransız Büyükelçiliği, Pera'daki Fransız Sarayı'na yerleşmişti. Sarayın bulunduğu mekâna ilk yerleşen 1590-1606 tarihleri arasında görev yapan Büyükelçi Breves Kontu Francois Savary olmuştu. 1777 yılında bina yeniden inşa edildi. Bu tarihe kadar Fransız Büyükelçiler, her yıl tamir edilmesi gereken ve Fransa'nın adına yakışmayan bir binada ikamet etmişlerdi. Yeni binanın Baron de Tott tarafından yapıldığı tahmin ediliyor.³ Tott'un binası 1831 yılındaki yangında kullanılmaz hale gelince, Büyükelçi Roussin bugün hâlâ ayakta olan binayı yeniden inşa ettirdi. 1839 yılında temeli atılan inşaat 1847 yılında tamamlanabildi. 1807 yılında, III. Selim, Fenerli Rum ailelerden biri olan İpsilanti'lere ait Tranbya'daki yalıyı da Fransız Büyükelçiliği'ne tahsis etmişti. Bu bina da Büyükelçilerin yazlık ikametgâhı olarak kullanılacaktır.

Güney Amerika kıtasında bulunan Brezilya bile, aynı anlaşmanın kendisiyle tekrar edilmesini istedi ve bu hakkı aldı.

Osmanlı modernleşmesinde, Fransa'nın diğer Avrupa ülkelerinden farklı bir konumu vardır.

İlk itfaiye örgütü Gerçek adını alan ve asıl adı David olan bir Fransız tarafından kurulmuştu. Medreselere yönelik ilk geniş kapsamlı eleştirileri yapan, Katip Çelebi'yi de etkileyen bir Fransız olmuştu. Katip Çelebi'yi Batı bilimini Türkiye'ye sokmak için çalışan ilk bilim adamı olarak nitelendiren Nafi Atuf, Türk eğitim sisteminde Fransız etkisine ışık tutacak şu bilgiyi veriyor: "İstanbul'da birçok müderrislerden ders alan Katip Çelebi Fransız rahiplerinden iken Müslüman olan Şeyh Mehmet İhlas Ef. ile tanışıyor ve şark müelliflerini ve teliflerini tanımakla beraber bu zatın delaletiyle de malumat ve vukuf sahibi oluyor."⁴

Aslen Macar olan İbrahim Müteferrika ile birlikte matbaada Türkçe kitap basılması için ilk defa izin alan Sait Çelebi, Fransa'ya gönderilen ilk elçi olan Yirmisekiz Mehmet Sait'in oğluydu. Sait Çelebi, babasıyla birlikte Fransa'ya gitmiş ve Fransız yaşayışına tanık olmuştu. Bu tecrübe onu matbaayla tanıştırdı. Batı siyasal düşüncesi, ilk defa Fransız etkisiyle Osmanlı toplumuna taşınmıştır. "Fransız Devrimi ile, ilk kez, Dar-ı Harb'ı Dar-ı İslam'dan ayıran engeli aşan, Müslüman liderleri ve düşünürleri arasında istekli bir kabul gören ve Müslüman toplumunun her katını az çok etkileyen büyük bir fikir hareketiyle karşılaşırız."⁵ Bernard Lewis, III. Selim'e kadar, "Türklerin Avrupa dillerinden edindikleri azıcık bilginin hepsi de Fransızcadan alınmıştı"⁶ diyor. Osmanoğlu ailesinin fertleri Batı medeniyetini anlayabilmek için Fransızca öğreniyorlardı. Osmanlı ülkesinde ilk gazete, Fransız Büyükelçiliği tarafından 1795 yılında *Bulletin de Nouvelles*, ilk resmi gazete de Fransız Alexandre Bloque'un editörlüğünde *Moniteur Ottoman* adıyla Fransızca yayınlanmıştır. Kara ve deniz savaş usullerine ilişkin ilk kitaplar, I. Abdülhamid döneminde Fransız Büyükelçiliği matbaasında basılmıştı.

⁴ Nafi Atuf, **Türkiye Maarif Tarihi**, 2 c., Muallim Ahmet Halit Kitaphanesi, 1931-1932, C:II, s. 21.

⁵ Bernard Lewis, **Modern Türkiye'nin Doğuşu**, Çev.: Metin Kıratlı, 10.bsk., Ankara, TTK Yayınları, 2007, s. 54.

⁶ A.e., s. 58.

Örnekleri uzatmak mümkün. Enver Ziya Karal, 1839 öncesi modernleşme sürecindeki Fransız etkisi hakkında şu yorumu yapıyor:

“Bu bir asırlık Pré-Tanzimat devrinde mevzu bahis olan Garp tesirlerinin, daha ziyade Fransa kanalı ile geldiği görülmektedir. Nazari de olsa bir Fransız-Osmanlı tarihi dostluğunun mevcudiyeti, Fransızların kapitülasyonlar dolayısıyla Osmanlı İmparatorluğu’nda diğer devletlerden fazla alakadar olmaları, uzun müddet Avrupa’da askeri bir faikiyet ihraz etmiş bulunmaları, buna sebep olarak gösterilebilir.”

Avrupalı uzmanlar, Tanzimat döneminde de belirleyici bir rol oynamışlardır. Fransız uzmanlar arasında şu isimler sayılabilir: 1716’da Osmanlı ordusunda bir yabancı subaylar kıtası kurulmasını öneren Rocheford, Claude Alexandre Comte de Bonneval, Baron de Tott Charles, Emmanuel Sigismund de Monmorency, Sade de Galiere; ilk ormancılık okulunun kurucusu Louis Tassy.

Bu çalışmada sıkça tekrar edilen iki temel gerçeğe ilişkin dayanaklar sunulmaya çalışılmıştır: Fransa’nın Osmanlı reformları üzerindeki etkisi ve Fransız yaklaşımının Tanzimat ideolojisiyle olan uyumu.

Tanzimat dönemi bir reformlar çağıdır.

“Osmanlı Devleti’nde Tanzimat, bir yeniden yapılanma dönemidir. Modernleşme bir amaç haline gelmiş, bu amaca ulaşmak için en etkili araçlardan birinin eğitim ve bilim olduğu fark edilmiştir.”⁷

Türk modernleşme sürecinin bu önemli dönemi, eğitim yoluyla, yeni insan tipinin, merkezileşme yoluyla yeni bir devlet yönetiminin, uluslararası ilişkilerde yeni bir diplomasi biçiminin, Batılı yeni kanunların denendiği bir anlayışla idare edilmeye çalışıldı. “Hukuksak ve siyasal düzenlemelerin temel amacı farklı din ve

⁷ Mehmet Ö. Alkan, “İmparatorluk’tan Cumhuriyet’e Modernleşme ve Ulusçuluk Sürecinde Eğitim”, **Osmanlı Geçmişi ve Bugünün Türkiye’si**, Der.: Kemal H.Karpat, Çev.: Sönmez Taner, 2. bsk, y.y., İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, t.y., s. 78.

milliyet mensuplarını Osmanlı toplumuyla kaynaştırmaktı.”⁸ Laikleşme de bu dönemde başlamıştır denilebilir. “Tanzimatçılar hedeflemiş olsun ya da olmasınlar, devlet kurum ve kuruluşlarının laikleştirilmesi Tanzimat’ın en önemli cephesi olarak karşımıza çıkmaktadır.”⁹ Fransa, Türk modernleşmesine etkisi içinde ayrıcalıklı bir yere sahiptir ve söz konusu ayrıcalıklı konum çalışmanın ana konusunu teşkil ediyor. Özellikle 1856 Islahat Fermanı ile başlayan dönemde Fransa etkisi daha yoğun hissedilmektedir. Bu tarih aynı zamanda adli, siyasi ve eğitim alanında modernleşmenin geri dönülmez bir şekilde yerleşmeye başladığı bir yıl oldu. Modern Türkiye’nin üzerine inşa edileceği birçok kurum bu tarihten itibaren oluşturulmaya başlandı. İsmet İnönü Lozan görüşmelerinde, Japon temsilcisi Baron Hayaşi’ye, Türkiye’nin 1856 yılından itibaren adli sistemi kusursuzlaştırmak için çalıştığını ve bu çabaların kapitülasyonların kaldırılması hakkını verdiğini söyleyecektir.¹⁰

Tanzimat dönemi reformlarına Avrupalı devletlerin etkileri çok tartışılan bir konudur. Hatta kimi yazarlar, Tanzimat’ın, Avrupalıların Türkiye’ye oynadığı bir oyun olduğunu söylerler. Fakat bu çapta bir dönüşümü sadece dış etkiyle açıklamak mümkün değildir. Tanzimat’ı anlamak için, Osmanlı toplumunun ihtiyaçlarından kaynaklanan nedenlere bakmak gerekir. Fuad Paşa’nın dediği gibi, sefaretler ancak bir destek unsuru olabilir. İlber Ortaylı’nın konuya yaklaşımı, meselenin özünü açıklar niteliktedir: “Reformlar gerçekleştirilirken Avrupalıların oyununa gelinmediği, tersine ülkenin askeri ve mali zaafına rağmen Avrupa müdahalesini en aza indirecek bir yöntem izlendiği görülür.”¹¹ Çalışma içinde, bu yöntemin örneklerini bulmak mümkündür. Dil meselesi bu örneklerden biridir. Fransızcanın yaygınlaşmasıyla beraber Türkçenin modern bilim dili haline dönüşmesi de Tanzimat dönemiyle başlamıştır. “Türkçenin gerek edebiyat ve gerek bilim dili olarak önemi Tanzimat ile başlamıştır.”¹² Fakat sistemin gücü, sömürgeleşmeyi engellemeye de

⁸ Gürsoy Akça, Himmet Hültür, “Tanzimattan Cumhuriyette Siyasal ve Hukuksal Yapının Modernleşmesi”, **Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, Sayı: 21, Bahar 2007, s.249.

⁹ Ejder Okumuş, “Geleneksel Siyasal Kimliğin Çözülmesinde Tanzimat”, **Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi**, Sayı:4, 2005, s. 11.

¹⁰ Roderic H. Davison, **Osmanlı Türk Tarihi (1774-1923)**, Çev.:Mehmet Moralı, y.y, Alkım Yayınevi, 2004, s.115.

¹¹ İlber Ortaylı, **Batılılaşma Yolunda**, 3.bs.,İstanbul, Merkez Kitaplar, Haziran 2007, s. 13.

¹² H. Hüsrev Hatemi, Yeşim Işıl, **Bir Bilim Dili Mücadelesi ve Tanzimat**, İstanbul, İşaret Yay., 1989, s. 44.

yetmemiştir. Osmanlı topraklarındaki İngiliz ve Fransız birliklerinin bir işgal havası yarattığı 1854–1856 yılları arasında yapılan yeni düzenlemelerde, Başkentteki büyükelçiliklerin baskısı reddedilemez bir gerçektir. Bu çalışmada, Fransa'nın menfaatleri için Osmanlı İmparatorluğu üzerindeki göze aldığı tahribatlara da değinilecektir.

Çalışmanın amacı, Tanzimat sürecinde Fransa'nın etkisini incelemektir. İç faktörlerin detaylarına girilmemesi önemsenilmemesinden değil, çalışmanın konusunun dışında kalmasındandır. Ayrıca, Fransız etkisinin Tanzimat ideolojisiyle uyumlu olduğu için benimsendiği de açıklanmaya çalışılmıştır. Fransa'nın öne sürdüğü reform projeleri Osmanlılık ideolojisiyle bağdaşmaktaydı ve bu yüzden benimseniyordu. Bu gerçek, Fransa'yı Tanzimat dönemi reformları üzerinde en etkili devletlerden biri haline getirmiş, Fransız etkisi ve Tanzimat modernizmi iç içe gelişmiştir. Osmanlıcılığın ilk defa tarifini yapan Yusuf Akçura, Osmanlılık siyasetinin amacının; Müslüman ve gayrimüslimlere aynı hakları ve görevleri yüklemek, aralarında eşitlik oluşturmak, fikir ve din özgürlüğü tanımak ve bu yolla devletin ve sınırlarının devamlılığını sağlamak olduğunu söylüyor.¹³ Eşitlik prensibi, birçok resmi metinde yer almıştır.

“Bunun nihai anlamı, milletler arasındaki engellerin kaldırılması, resmi amaç olarak Osmanlı uyruğundaki herkesin çok milletli kardeşliğinin yaratılması, dolayısıyla devlet ve vatandaşlık kavramlarının gittikçe Batılılaşıp laikleşmesiydi. Reşid'in ileri sürmüş ve Gülhane hattının da belirtmiş olduğu gibi, kanun önünde eşit ölçüde koruma sağlanması doğrultusundaki güvencelerin Müslümanların yanı sıra Hıristiyan uyrukların da sadakatini arttırıp ayrılıkçı eğilimleri azaltarak, Osmanlı İmparatorluğu'nun bağımsızlık ve bütünlüğünü kuvvetlendirmesi umuluyordu.”¹⁴

Bu çerçeve için en iyi modelin Fransa olacağı kabul edilmiştir.

Tanzimatın sonuçları da çalışmanın konusunun dışında kalmaktadır. Fakat yine İlber Ortaylı'dan alıntı yaparak şu tespitin ifade edilmesi faydalı olacaktır:

¹³ Yusuf Akçura, **Üç Tarz-ı Siyaset**, Ankara, TTK Yayınları, 1976, s. 19.

¹⁴ Roderic H. Davison, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Reform 1856-1876**, Çev.: Osman Akınhay, 2.c., y.y., Papirüs Yayınevi, 1997, C.:II, s. 49.

“Tanzimat Türkiye tarihinde devrim değil hazırlayıcı sonuçlar doğuran bir harekettir.”¹⁵ Davidson da, Tanzimat’ın bir ekin zamanı olduğunu söylemektedir.¹⁶

Osmanlı reformlarında etkin bir rol oynayan Batı başkentlerinde Tanzimat’ın bilânçosu 1867 yılında çıkartıldı. Lord Palmerston 1867’de, Türkiye’nin dostlarının ıslahatın başlangıcından itibaren aldığı yola bakmaları, fakat Osmanlı vükelası başlarını arkaya çevirmeyerek yalnız önlerinde alınacak daha ne kadar yol olduğunu dikkate almaları gerektiğini söylemişti. Engelhart ise 1867 yılında Avrupa’daki genel siyasi atmosfer hakkında şu bilgiyi veriyor: “Osmanlı Devleti’nin sadece kendi kuvvetiyle, vasıtalarıyla yenilik ve reforma muktedir olmadığı anlaşılmış; Avrupa, ıslahatı bizzat uygulamaya karar vermişti.”¹⁷ Fransa aynı yıl Babıâli’ye bir reform programı sundu. Bu reform programı, 1856 Islahat Fermanı’ndan itibaren alınan yola toplu bir bakışı ifade ediyordu. Fransa, fermana vaat edilenlerin hayata geçirilemediğini ileri sürüyordu. Bu eleştirinin Islahat Fermanı’nın ilanından hemen sonra başladığını kabul etmek gerekir ve Tanzimat döneminin sonuna kadar da tekrarlanmaya devam etmiştir. Ali Paşa’nın, 1858 tarihinde Fransız Büyükelçi Thouvenel’e gönderdiği bir mektubunda aynı eleştiriye cevap verme gereği duymuştu:

“Bana muhtemelen Bab-ı Ali’nin 1856’da verdiği sözleri yerine getirmediğini ve bu gecikmenin Avrupa kamuoyunu rahatsız ettiğini söyleyeceksiniz. İdareyi mükemmelleştirebilmek için daha çok yol katetmemiz gerektiğini ben de kabul ediyorum. Ancak düzeltmemiz gereken bozuklukların sadece Hıristiyan tebaayı ilgilendirmediğini, hatta bunların hallerinden en az şikayetçi olabilecek kişiler olduklarını vurgulamak isterim.”¹⁸

1858 tarihinde yazılan bu cümleler, 1867 tarihli reform programının giriş bölümünde yer alacak ifadelere cevap niteliğindedir. Bu açıdan bakıldığında, 1867 tarihli reform programı, Paris Barış Anlaşması’ndan sonraki süreçte Fransa’nın

¹⁵ Ortaylı, **Batılılaşma Yolunda**, s. 26.

¹⁶ Davison, **Osmanlı İmparatorluğu’nda Reform 1856-1876**, C.:II, s. 185.

¹⁷ Engelhart, **Tanzimat ve Türkiye**, Çev.: Ali Reşad, İstanbul, Kaknüs Yayınları, 1999, s. 235.

¹⁸ Nora Şeni, **Marie ve Marie Konstantiniye’de bir Mevsim 1856-1858**, Çev.: Şirin Tekeli, İstanbul, İletişim Yayınları, 1999, s. 318.

Tanzimat'a ilişkin eleştirilerinin toplam bir ifadesidir. Fransız reform programı, bu çalışma için ana hareket noktamız oldu.

Fransız reform programı, reformların toplam bilançosunu çıkarıyordu. Programın bu özelliği, dönemin farklı boyutlarına bakma şansı vermektedir. Çalışmada eğitim, hukuk, gayrimüslim halklar, ekonomi ve idari reformlar Fransız reform programı bağlamında ayrı ayrı ele alınmıştır.

İlk bölümde, 1856 Tanzimat Fermanı'na kadar gelişen XIX. yüzyıldaki siyasal olaylara kısaca değinilmiştir. Tarihi süreç, daha çok Fransız-Osmanlı ilişkileri boyutuyla incelenmiştir. Fransız etkisini Avrupa devletlerinin toplam etkisinden ayrı düşünmek mümkün olmadığından, diğer devletlerin de, çalışmanın konusunu oluşturan dönemdeki etkinliklerine değinmek ihtiyacı doğmuştur.

Bu bölümde siyasi olayların kronolojik sırayla tamamına değinme endişesi gözetilmedi. Osmanlı diplomasisi, Napoleon Bonapart'ın Mısır seferinden sonra Avrupa diplomasi sisteminin bir parçası olmaya başlamıştı. Yüzyılın ilk yıllarında imzalanan 1802 Paris Barış Anlaşması'nı tezin başlangıç başlığı yaptık. Osmanlı reformlarının iki temel metni olan Gülhane Hatt-ı Humayunu ile Islahat Fermanı'nı hazırlayıcısı olan gelişmelerde Fransa'nın oynadığı role yakından bakmaya çalıştık. İki ülke ilişkilerindeki önemi nedeniyle Cezayir'e de kısaca değinme ihtiyacı ortaya çıkmıştır.

Tanzimat Fermanı adı verilen Gülhane Hatt-ı Humayunu, Mehmet Ali Paşa'nın yarattığı siyasi krizin bir sonucu kabul edilmektedir. Tanzimat çalışmalarında, Fermanı bu siyasi kriz ile açıklayan yorumlara da rastlanmaktadır. Fransa, Mısır krizinin taraflarından biridir ve Babıâli'nin karşısında yer almıştır. Bu dönemde Paris Hükümeti kadar İstanbul'daki Fransız Büyükelçisi Albert Roussin'in oynadığı rol dikkat çekicidir. Mısır krizi, sadece Osmanlı İmparatorluğu için değil, Fransa iç siyasetinde de önemli sonuçlara neden oldu. Mısır krizinde Fransa'nın oynadığı rolü incelemek, Tanzimat döneminin başlangıcında iki ülke ilişkilerinin anlaşılabilmesi için gerekliydi.

İkinci bölümde Tanzimat döneminin genel değerlendirmesine ışık tutabilecek bilgilere de yer verildi. Dönemin, özellikle Fransız reform programının değerlendirilmesine yardımcı olabilecek yönlerini aktarmaya çalıştık.

Reform programının asıl konusunu teşkil eden 1856 Hatt-ı Humayunu ise Kırım Savaşı'nın bir sonucu olarak ortaya çıktı. Kırım Savaşı kendi başına arı bir çalışma konusudur. Sadece Fransa-Osmanlı ilişkileri açısından savaşın önemine ve Hatt-ı Humayuna yol açan yanlarına dikkat çekmeye çalıştık. Ayrıca bu bölümdeki bazı başlıklar Osmanlı reformlarında Fransız etkisinin nedenlerine ayrılmıştır. Fransız tezlerinin Babîâli'de benimsenmesinin en önemli nedeni Tanzimat'ın Osmanlılık siyasetidir. Osmanlılık hakkında yapılan değerlendirmede amaç, Fransız etkisinin hangi kanallarda etkinlik sağladığını tespit edebilmektir. Avrupa devletlerinin Islahat Fermanına yönelik eleştirilerinin mukayesi yapılarak Fransız tezlerinin niteliği ortaya konulmak istenmiştir.

Fransız reform programı, Girit krizi koşullarında ortaya çıkmıştı. Girit krizine yakından bakmak, reform programının anlaşılabilmesi için gerekliydi.

Fransız reform programı tezin üçüncü bölümünde daha yakından incelendi. Programın genel niteliği hakkında bilgi verildiği gibi, eğitim ile hukuki ve idari düzenlemelere ilişkin maddeleri ayrı başlıklar altında ele alındı.

Fransa'nın Osmanlı reformlarına etkisinin, Türk modernizmi hakkında ipuçları vereceği düşünülerek tezin konusu tespit edilmiştir. Farklı ülkeler farklı modernleşme süreçleri yaşadılar. Tanzimat bürokrasisi Fransa'yı model ülke olarak benimsemişti. Neden Fransa sorusunun cevabı, Tanzimat'ın ne olduğunun da anlaşılmasını sağlayacaktır. Tezin temel amacı, Fransa'nın Osmanlı reformları üzerindeki etkisinden hareketle Tanzimat üzerine bir değerlendirme yapabilmektir.

I. BÖLÜM

OSMANLI REFORM DÖNEMİNİN BAŞLANGICI VE FRANSIZ POLİTİKASI

A- 1802 Paris Barış Anlaşması: Fransa Karadeniz’de Ticaret Hakkını Kazanıyor

1839 tarihine gelindiğinde, Fransa ile Osmanlı İmparatorluğu arasındaki diplomatik ilişkiler iki temel metin tarafından düzenlenmişti: 1802 Paris Barış Anlaşması ve 1838 Kapitülasyonlara Ek Ticaret ve Denizcilik Konvansiyonu.

1802 yılında, Napoleon’un Mısır seferinin Fransa-Osmanlı ilişkilerinde yarattığı tahribat giderilmeye başlanmış ve barış anlaşması için her iki taraf da iyi niyetini ortaya koymuştu. Osmanlı İmparatorluğu cephesinde bu iyi niyetin ifadesi, Amiens Barış Anlaşması’nın kendisini ilgilendiren maddelerinin kabulüyle Cumhuriyet Hükümeti nezdinde itibarı sarsılan Esseyit Âli Efendi’nin yerine Başvekalet Müsteşarı Galip Efendi’nin Paris sefaretine atanması oldu. Fransız Hükümeti de, Galib Efendi’ye misafirperver tavrıyla barış arzusunu dile getiriyordu.

Fransa’nın, anlaşma için iki koşulu vardı: Birincisi müzakerelerin, İngilizlerin taraf olması engellenerek Fransız Hükümeti ile Osmanlı temsilcisi arasında baş başa yapılması; ikincisi Karadeniz’in Fransız gemilerine ve ticaretine açılması.

Müzakerelerin İngiltere ve Rusya’nın katılımı olmadan sürdürülmesi, Fransız Hükümeti’nin Galib Efendi’nin gelişinden önce de öne sürdüğü koşullardan biriydi. İngiltere ile Amiens Barış Anlaşması imzalandıktan sonra Napoleon, Osmanlı Elçisi Esseyit Âli Efendi’yle de ayrı bir anlaşma imzalamak için çalışma başlatmıştı. Esseyit Âli Efendi tarafından imzalanarak İstanbul’a gönderilen anlaşma, Osmanlı Devleti tarafından kabul edilmedi. İngiltere ve Rusya da anlaşmaya itiraz etmişler, Londra’da imzalanan ön barışa uyması koşuluyla tasdik edilmesini istemişlerdi.¹ Esseyit Âli Efendi, Fransa’ya gönderilen ilk daimi büyükelçiydi. Fransa’ya ayak

¹ Yılmaz Altuğ, “1856’dan Önce Osmanlı Devletinde Modern Devletler Hukuku Uygulaması”, **Çağdaş Türk Diplomasisi: 200 Yıllık Süreç Sempozyuma Sunulan Tebliğler**, Yay. Haz.: İsmail Soysal, Ankara, TTK Yayınları, 1999, s. 99.

bastığında üst düzey bir protokolle karşılanmıştı. Halkın ilgisi ise, beklenenin üzerinde olmuştu. “... en dalkavukça tapınmalara konu oluyor ve gelip geçmekte olan yüzyıl süresince Çar Büyük Petro, II. Joseph, Rusya Grandükü Paul ve İsveç Kralı III. Gustave gibi en asil ve en güçlü kişilerin Paris halkında uyandırdığı ilgiye eşdeğer ilgi gören, hatta onları geçen bir olay haline geliyordu.”² Fakat Mısır savaşı başladığında, Esseyit Âli Efendi Paris’te ikametgâhına ayrılan binada izole edilmiş bir şekilde yaşamaya başladı. 9 Ekim 1801’de Talleyrand ile imzaladığı barış anlaşması Babiâli tarafından kabul edilmeyince Paris’teki itibarı tamamen yok oldu.

Âli Efendi’nin yerine göreve başlayan Galib Efendi, Fransa tarafından öne sürülen ilk şarta itiraz etmedi. İkinci koşul için ise Babiâli’den onay alınması gerekiyordu.

Rusya, Karadeniz’de seyrüsefer özgürlüğünü 1774 yılından itibaren kullanmaya başlamıştı.

“Bu anlaşma ile Ruslar Karadeniz ve Boğazlar yoluyla Akdeniz’e inme politikalarını ve Kırım’ın ilhakı ile de geniş ölçüde genişleme politikalarını gerçekleştirmiş oluyorlardı. Bu tarihten sonra Rusya Osmanlı İmparatorluğu’nda yalnız kendisi için serbest ticaret yapma hakkını elde etmekle kalmıyor, istediği yabancılara da Rus bayrağı altında seyru sefer imkanı veriyordu.”³

Rusya’ya tanınan hak, aralarında Fransa’nın da bulunduğu birçok Avrupa devleti tarafından kendileri için de talep edildi ve bu talep gündemden hiç düşmedi. 1786’da Fransa’da fiili bir durum yaratmak için planlar yapılıyordu. “Paris’teki hükümet, askerle dolu bir filonun koruması altında Fransız ticaret gemilerini zorla Boğazlar’dan geçirmeyi düşünmeye bile başlamıştı.”⁴ Cumhuriyet Hükümeti de özellikle Jakoben iktidarı döneminde, bu imtiyaz için çaba göstermişti. “Herkes

² Maurice Herbertte, **Fransa’da İlk Daimi Türk Elçisi: “Moralî Esseyit Âli Efendi” (1797-1802)**, Çev.: Erol Üyepazarcı, İstanbul, Pera Turizm ve Ticaret A.Ş., 1997, s. 88.

³ Ali İhsan Bağış, “İngiltere’nin Osmanlı İmparatorluğu’nun Toprak Bütünlüğü Politikası ve Türk Diplomasisinin Çaresizlikleri”, **Çağdaş Türk Diplomasisi: 200 Yıllık Süreç Sempozyuma Sunulan Tebliğler**, s. 45.

⁴ Matthew Smith Anderson, **Doğu Sorunu 1774-1923: Uluslararası İlişkiler Üzerine Bir İnceleme**, Çev.: İdil Eser, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2001, s. 31.

Babıâli'nin 1793 yılı Ağustos ayı sonlarına doğru zor durumdaki Fransa Cumhuriyeti ile Karadeniz'e bir Fransız filosu gönderilmesini öngören gizli bir anlaşma yaptığına inanıyordu.”⁵ Fransa'nın Babıâli tarafından resmen tanınmayan İstanbul elçisi Deschorches'in çabaları bu arzunun gerçekleştirilmesi için yeterli olmamıştı. Galib Efendi ve Sadrazam Yusuf Ziya Paşa, Fransızların talebine bu defa olumlu cevap verilmesi gerektiğini savundular. Konu Padişah'a sunuldu.

“Padişah Selim, esasen Fransa'ya karşı öteden beri temayül gösterdiği ve Nizami Cedid ordusunun idamesi için Fransız subay ve mütehasıslarına yeniden ihtiyaç hissettiği için Sadrazamın telkinini tasvip etmiş ve ‘Karadeniz ticaretine ruhsat verilip bir saat akdem maddeyi kay eylemesini yazsın’ diye ferman buyurmuştu.”⁶

Aynı hak, 30 Ekim 1799 tarihinde İngiltere'ye tanınmıştı. III. Selim'in reform planlarında, Fransız uzmanlar önemli bir yer tutuyordu. Fransa'dan ilk askeri zabıt talebi 1793'te yapıldı ve 1797'de aynı talep yenilendi. “Türkiye'ye gelmek üzere Fransa Hükümeti'ne istida veren zabitan arasında, o sıralar, henüz askeri mesleğinin ilk kademelerinde olan meşhur Napoleon da bulunmuştur.”⁷ Napoleon'un İstanbul'a gelme planı gerçekleşmedi. Fakat, kurulan yeni askeri okullarda Fransa Hükümeti tarafından gönderilen uzmanlardan faydalanılmıştır. Hatta okulda Fransızca zorunlu dildi ve 400 Fransızca kitabın bulunduğu bir kütüphane okul öğrencilerinin hizmetindeydi.

Fransa'nın Karadeniz ticaretine ilişkin talebine olumlu cevap verilmesinde, Fransız uzmanlarına olan ihtiyaç kadar İngiltere ve Rusya faktörleri de rol oynadı.

“Alexander, babasının Bonaparte ile başlattığı görüşmeleri kesmedi ve 8 Ekim 1801 tarihinde Rusya-Fransa barış anlaşması imzalandı. Bunu 23 Mayıs 1802 yılında Amiens'de imzalanan İngiliz-Fransız barış anlaşması izledi. Babıâli sıra kendisine gelip Haziran ayında

⁵ Nicolae Jorga, **Osmanlı İmparatorluğu Tarihi**, Çev.: Kemal Beydilli, 5 c, İstanbul, Yeditepe Yayınları, C:5, 2005, s. 106.

⁶ İsmail Soysal, **Fransız İhtilali ve Türk-Fransız Diplomatik Münasebetleri (1789-1802)**, 3. bsk., Ankara, TTK Yayınları, 1999, s. 334.

⁷ Enver Ziya Karal, “Tanzimattan Evvel Garphılaşıma Hareketleri”, Ankara, **Tanzimat I**, MEB Yayınları, 1940, s. 26.

Amiens'te Fransa ile barış müzakerelerine başladığı zaman Ruslardan hiç destek görmezken, İngilizlerden ise çok az destek gördü. Bu nedenle de, daha önce Fransız tüccarlarını dışlamış olduğu Karadeniz'e Fransız tüccarlarının girmesine hak tanıdı.”⁸

Mısır krizi başladığında İngiltere ve Rusya, Osmanlı Hükümeti yanında yer almıştı. İngiltere, 1798 Ağustos'unda Fransız donanmasını yok ederek Napoleon Bonapart'ı Mısır'da deniz desteğinden mahrum bıraktı. İngiltere'yi, Osmanlı İmparatorluğu safında yer almaya zorlayan Hindistan'daki çıkarlarıydı. “Denebilir ki, geleneksel İngiliz stratejisi, Hindistan'a uzanan deniz ve karayollarının güvenliği üzerine kurulmuştur.”⁹ 1788 yılında, Rus donanması İstanbul halkının alkışları arasında boğazlardan geçmiş, Osmanlı ve Rusya ortak askeri harekât ile Fransa'nın Ege adalarından çıkartılması için anlaşmışlardı. 3 Ocak 1789 tarihinde de, Osmanlı-Rus anlaşmasıyla bu ittifak resmîyet kazandı. Anlaşma sekiz yıllık geçici bir süre için imzalanmıştı.

“Bu geçiciliğe rağmen her iki devlete karlar sağlıyordu. Rus filosu, ilk defa Boğazları geçti. Rusya, ilk olarak Akdeniz'de ticari ve iktisadi çıkarlar elde etti.”¹⁰

Fakat, çıkar birliği yeterli olmamıştı. “Ne Osmanlı-İngiliz ne de Osmanlı-Rus ittifakının gerçek bir temeli yoktu.”¹¹ Bu ittifaklar, Napoleon'un Doğu hayallerinden doğmuştu. “Bir İngiltere-Rusya bir Osmanlı-Rusya münasebetlerinin gerçeğine bakıldığında, bu ittifakların uzun ömürlü olmayacağı baştan belliydi.”¹²

Padişah III. Selim'in şehzadeliği döneminde Fransa Kralı XVI. Louis ile mektuplaştığı biliniyor. III. Selim, Napoleon'u ise sadece kişisel dostu olarak değil, İmparatorluğunu Rusya'ya karşı koruyacak tek Avrupa hükümdarı olarak

⁸ Anderson, **Doğu Sorunu 1774-1923:Uluslararası İlişkiler Üzerine Bir İnceleme**, s. 48.

⁹ Esin Yurdusev, “Osmanlı İmparatorluğu, Rusya ve Hindistan Üçgeninde İngiltere'nin Boğazlar Politikası”, **Belleten**, C: LXIII, Sayı: 237, Ağustos 1999.

¹⁰ Enver Ziya Karal, **Büyük Osmanlı Tarihi**, 5 c., y.y., TTK Yayınları, t.y., C: I, s. 35.

¹¹ **A.e.**, s. 48.

¹² Fahir Armaoğlu, **19. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1789-1914)**, 2. bsk., Ankara, TTK Yayınları, 1999, s. 86.

görüyordu.¹³ 1801 yılından sonra, Napoleon'un planları da III. Selim'in bu beklentisine uygun bir ortam yaratıyordu. "Napoleon, Paris'te Konsüllük rejimini kurup, tekrar Avrupa ile savaşa başladığında, Mısır cephesini tasfiyeye karar verdi."¹⁴ Yeni koşulların zorlamasıyla taktik değiştirmişti.

"Bonarpart'ın stratejisi güçlü bir İngiliz reaksiyonu ile aniden engellendi. Tarafsızlar Ligi, bununla birinci hedefine varmıştı: Kopenag bombalanıyordu ve lig dağıldı. Akdeniz'in diğer tarafında, Mısır ordusundan kalanlar boyun eğmek zorundaydı."¹⁵

Osmanlı İmparatoru III. Selim adına ortaelçi Mehmet Said Galip Efendi ile Fransız halkını temsilen Fransa Cumhuriyeti Birinci Konsülü Napoleon Bonaparte adına Fransız Cumhuriyeti Dışişleri Vekili Charles Maurice Talleyrand tarafından 25 Haziran 1802 tarihinde imzalanan anlaşma ile Mısır krizi aşılmış oldu.¹⁶

Anlaşmanın birinci maddesinde, Babıâli ile Fransız Cumhuriyeti arasında barış ve dostluk olacağı, düşmanlıkların terk edileceği yazılmıştı.

Anlaşmanın en önemli maddesi olan ikinci madde de ise, savaştan önce yapılan anlaşmaların ve kapitülasyonların yenilendiği belirtiliyordu. Mısır krizi boyunca, Osmanlı Fransız ilişkileri kesintiye uğramış, Fransa kapitülasyon haklarından yararlanamaz olmuştu.

Fransa'ya verilen kapitülasyonlar 1740 yılında revize edilmiş ve nitelik değiştirmişti. "Kapitülasyon eski anlamında olduğu gibi, yabancı bir devlete barış sürecinde ticaret için verilmiş, daimi olmayan 'concession' olmaktan çıkarak, karşılıklı bağlayıcı olan ticaret anlaşması anlamını"¹⁷ almıştı.

Aynı maddede, diğer devletlere verilen hakların Fransa için de geçerli olacağı belirtiliyordu. İngiltere'ye ilk olarak 1799 yılından tanınan Karadeniz'de ticaret yapma hakkı, Fransız bayraklı gemilere de tanınır. Fransa'ya tanınan imtiyaz, aynı

¹³ Niyazi Berkes, **Türkiye'de Çağdaşlaşma**, Yay.Haz.: Ahmet Kuyaş, 9.bsk., İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2006, s. 124.

¹⁴ Armaoğlu, **19. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1789-1914)**, s. 87.

¹⁵ **Histoire De La Diplomatie Française**, Yay.Haz.: Dominique De Villepin, y.y., Perrin Edition, 2005, s. 460.

¹⁶ B.O.A., dosya: 1886-A, gömlek: 3, vesika: 2. bkz ek: 1

¹⁷ Niyazi Berkes, **Türkiye'de Çağdaşlaşma**, s. 80.

haktan yararlanan diğer ülkelerle paralel olarak düzenlenecektir. Babıâli, korsanlara karşı Fransız ticaretinin güvenliğini garanti ettiği gibi, iki devletin deniz güvenliği konusunda ortak tedbirler alması da anlaşmada kayıt altına alındı.

Denizlerdeki korsanlık faaliyetlerine karşı tedbir alınmasını isteyen Fransa'ya ait gemilerin Osmanlı denizlerinde yaptıkları korsanlık faaliyetleri, XIX. yüzyılın ilk çeyreğinde Osmanlı-İngiliz ilişkilerinde sıkıntıya neden olacaktır. Lord Stratford Canning, ilk ortaelçilik görevine atandığı 1810 yılında, Babıâli'ye Fransız korsanları hakkında defalarca nota vermek zorunda kalacaktır.

“O günlerde en önde gelen mesele, İngiliz ticaret gemilerinin emniyetini sağlamaktır. Fransız bandırası Türk denizlerinden kaybolalı çok olmuştu, ama Fransız korsanlar serbestçe Ege Denizi'ne dalyor, harp gemilerimiz arasından sıyrılarak ticaret gemilerimize el koyuyorlardı. Aldıkları ganimetleri kaçırmak için acele sığınak bulmak zorundaydılar; başları sıkışınca tutup Türk limanlarına kapağı atıyorlardı.”¹⁸

İkinci madde, Babıâli'ye, Fransa'nın kullandığı tüm haklardan Fransız topraklarında ve denizlerinde aynı şartlarla yararlanma hakkı tanıyordu.

Üçüncü maddede, Fransız ticari gemilerine tanınan imtiyaz Fransız ticaret elçilerini ve komiserlerini de kapsayacak şekilde genişletilmiştir. Savaş öncesinde geçerli olan kapitülasyonlara atıf yapılarak imtiyazın tüm Osmanlı ülkesinde geçerli olduğu hatırlatılmıştır.

Fransa'ya Karadeniz ticaretinin açılmasıyla, Rusya'ya verilmiş olan Karadeniz'deki ticaret hakkının diğer devletlere kapalı tutulacağı garantisi, hükmünü yitirmiş oluyordu. Babıâli, bir anlamda Rusya ittifakını rafa kaldırmış oldu. 1799 tarihinde İngiltere ile Osmanlı İmparatorluğu arasında imzalanan, Akdeniz'deki Fransız ticaretini yok etmeyi amaçlayan anlaşma da böylece geçerliliğini kaybetti. İngilizler, 1809 yılında, Kal'a-i Sultani Anlaşması'yla Boğazlar'ın kapalılığı ilkesini kabul etmek zorunda kalacaktır.

¹⁸ Stanley Lane Poole, **Lord Stratford Canning'in Türkiye Anıları**, Çev.:Can Yücel, y.y., Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1999, s. 31.

Barış müzakereleri başlarken gündeme gelen, Fransız Devrimi'nin 10. yılında Fransa ile İngiltere arasında imza altına alınmış olan Amiens Anlaşması'nın Osmanlı İmparatorluğu'yla ilgili maddelerinin Babiâli tarafından kabulü, Paris Barış Anlaşması'nın dördüncü maddesini oluşturdu.

Beşinci madde de ise, tarafların karşılıklı olarak ülkelerinin toprak bütünlüklerini garanti ettikleri belirtildi. Napoleon, 1806 yılında Tayllerand'a yazdığı bir mektupta amacını şöyle açıklıyordu:

“... baştan beri politikamın hedefi, Rusya'ya karşı doğrudan ve dolaylı olarak kendim, Babiâli ve İran arasında üçlü bir ittifak kurmaktır... Bu büyük imparatorluğu (yani Osmanlı İmparatorluğunu) güçlendirmek, birleştirmek ve Rusya'ya karşı kullanmak istiyorum.”¹⁹

Beşinci madde, Napoleon'un Avrupa ve Rusya politikası içinde anlam kazanmaktadır.

Anlaşmanın bu maddesi de karşılıklılık esasına göre düzenlenmişti. Yani, Fransa'nın garantisine karşılık Osmanlı İmparatorluğu da, Fransa'nın toprak bütünlüğü konusunda sorumluluk üstlenmiş oluyordu. Fakat, anlaşmaya gizli bir madde eklendi. “Filhakika gizli maddede, Fransa'nın diğer devletlerle harplerinde, beşinci maddenin Babiâli'yi ancak kendi rızası halinde harbe sokacağı tasrih edildi.”²⁰

Savaş sürecinde kişilerin oluşan zararlarının tanzimi meselesi, anlaşmanın altıncı maddesinde İstanbul'da iki hükümet arasında yapılacak özel bir düzenlemeyle çözümleneceği belirtilerek ileri bir tarihe ertelendi. Sekizinci maddede, hapsedilmiş olanların koşulsuz serbest bırakılması benimsendi. Savaş döneminde, Mısır'daki Osmanlı haklarına karşılık, Osmanlı topraklarındaki çok sayıda Fransız mülküne el konulmuştu. Avrupa monarşilerinin bütün protestolarına rağmen özgürce İstanbul sokaklarında üç renkli bayraklarıyla devrimi kutlayabilen Fransız vatandaşları, savaşın başlamasıyla birlikte tutuklandılar. Tutuklananlar arasında Fransız tüccarlar

¹⁹ Anderson, **Doğu Sorunu 1774-1923: Uluslararası İlişkiler Üzerine Bir İnceleme**, s. 48.

²⁰ Soysal, **Fransız İhtilali ve Türk Fransız Diplomatik Münasebetleri (1789-1802)**, s. 337.

da vardı. Hatta, Fransız elçisi bir süre Yedikule zindanlarında misafir edilmişti. Pera'daki Fransız Sarayı Lord Elgin'in özel konutuna dönüştürülmüştü.²¹

Fransa, Osmanlı İmparatorluğu ile yeni bir gümrük anlaşması imzalamak istiyordu. Napoleon, Paris Barış Anlaşması'nda, gümrüklerde yeni bir düzenleme için kapıyı açık bıraktı. Napoleon'un beklediği anlaşma 1838 yılında başka koşullarda gerçekleşti. Yedinci maddede, yeni bir anlaşma yapıncaya kadar kapitülasyonlardaki gümrüklere ilişkin düzenlemenin devam ettirilmesi kararlaştırıldı.

Babıâli ve Fransız Hükümeti, bu anlaşmayla karşılıklı olarak birbirlerine en çok korunan devlet statüsü vermişlerdir. Diğer devletlerle yapılacak anlaşmalarda tanınacak olan imtiyazlar, Paris Barış Anlaşması'nın bir hükmü gibi işlem görecekti. Dokuzuncu maddede yapılan bu düzenlemeyle, Fransa rakiplerinden geri kalmamayı garanti altına almış oldu.

Anlaşmanın onuncu maddesiyle anlaşmanın seksen gün içinde onaylanacağı belirtildi.

Paris Barış Anlaşması ile Fransa, İstanbul'daki eski etkinliğini yeniden kazandı. "Sultan III. Selim, Batı'nın yeni İmparatorunun şahsiyetine büyük saygı besliyordu ve Mısır'a saldırısını çoktan affetmişti."²² 1803 yılının Nisan ayında Fransa ile Dostluk Fermanı yayınlandı ve Fransa'ya yönelik her türlü eleştiri yasaklandı. Hatta, Bonapart'ın Rusya ile birlikte Osmanlı İmparatorluğu'nu paylaşma planlarına rağmen, İngilizler uzun süre Babıâli üzerindeki Fransız etkisini kırmayı başaramadı. 1805 yılında İngiltere, Rusya ve Osmanlı İmparatorluğu arasında kurulması için çalışılan ittifak başarılı olamadı. Babıâli, İngilizlerin Mısır'a yerleşme planlarından, Rusların Yunanistan ve Ege adalarında yaptıkları milliyetçilik propagandalarından haberdar olmuştu. Fransa karşıtı cephe içinde yer almayı kabul etmiyordu. Bunda, Fransa'nın askeri başarılarının da büyük payı vardır. Babıâli, Napoleon'un İmparatorluğunu İngiltere ve Rusya'nın bütün protesto ve tehditlerine rağmen 1805 yılında tanıyacak ve Ahmet Muhip Efendi'yi İmparatorluk başkentine fevkalade elçi olarak gönderecektir. Napoleon da, daha sonra dışişleri bakanlığına

²¹ Jean-Michel Casa, **İstanbul'da Bir Fransız Sarayı: Fransa ile Türkiye Arasında 500 Yıllık İttifak**, y.y., Yapı Kredi Yayınları, t.y., s. 33.

²² Jorga, **Osmanlı İmparatorluğu Tarihi**, s. 136.

kadar yükselcek olan General Sebastiyani'yi İstanbul'a büyükelçi olarak gönderecektir. Sultan Selim, Sebastiyani'yi geleneklere aykırı olduğu halde askeri üniformasıyla kabul etmiş ve baş başa özel görüşmeler yapar. Büyükelçi, Osmanlı politikası üzerinde önemli etkilerde bulunmuştur. Bu etkinin kırılması için İngiliz ve Rus donanmalarının tehdidi kullanılmış, bu tehdit başarılı olmuştur. Fakat; Osmanlı Devleti, İngiltere'nin kurduğu Fransa karşıtı cephenin dışında kalmıştı.

Anlaşmayı Osmanlı Hükümeti adına imzalayan Said Galib Efendi terfi ettirildi, Reisülküttablığa ve Sadrazamlığa kadar yükseldi. Sultan Selim'in muhafazakârlar tarafından tahtan indirilmesinden sonra Rusçuk yararı olarak anılan grup içinde yer aldı.²³ Yeniçeriliğin kaldırılmasında II. Mahmut'a destek veren ve muhafazakâr kesimin temsilcisi Halet Efendi'nin karşısında yenilikçi kanadın etkili isimlerinden olan Galib Efendi'yi, Pertev Paşa'yı ve Tanzimat ile adı özdeşleşecek olan Mustafa Reşit Paşa'yı aynı çizginin devamı olarak kabul etmek gerekir. Halet Efendi, Galib Efendi'den sonra, 1802-1806 yılları arasında Fransa Sefirliği görevinde bulundu. Batı'ya yönelik sert eleştirileriyle bilinen Halet Efendi'nin, "Fransa'ya ve buradaki toplumsal ortama karşı son derece önyargılı olmasının başlıca nedeni, ülkesinde Nizam-ı Cedid hakkında giderek artan muhalefet odaklarından ve bilhassa muhafazakâr kesimden gelebilecek tepkilerden çekinmesiydi."²⁴ Halet Efendi, Fransa için 'Kafiristan' ifadesini kullanıyordu. "Halet Efendi, o zamana kadar oluşturulan diplomasi geleneğinin dışında bir kırılma yaratmış ve bu sebeple modernleşme hareketlerinin bir süre askıya alınmasına sebep olmuştur."²⁵

Takep eden dönemde diplomasi sınıfı hızla gelişti. Tanzimat dönemi boyunca devam eden reformlara, diplomasi kökenli Osmanlı bürokrasisi önderlik etti. "Modernleşmeci ve merkezîyetçi bir yönetimin temelini oluşturacak nitelikli kadro Babıâli'nin dışişleri bölümündeydi."²⁶ Fransa-Osmanlı ilişkileri, muhafazakâr kesimin karşısında yer alanlar tarafından geliştirilecektir.

²³ Said Galip Efendi'den önce Paris Büyükelçisi olan Esseyit Âli Efendi de Rusçuk Yararı ile ilişki kurmuştu. Senedi İttifak'ta da Esseyit Âli Efendi'nin onun imzası vardır.

²⁴ Namık Sinan Turan, "Osmanlı Diplomasisinde Batı İmgesinin Değişimi", **Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, C:V, Sayı:2, Aralık 2004, s. 77.

²⁵ Onur Kınlı, **Osmanlı'da Modernleşme ve Diplomasi**, y.y., İmge Kitabevi, 2006, s. 128.

²⁶ İlbey Ortaylı, **İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı**, 14.bsk., İstanbul, İletişim Yayınları, 2003, s. 126.

Fransa'nın, barış anlaşmasından sonra da Mısır'a olan ilgisi devam etti. İngilizler Memluk Beylerini, Fransızlar Mehmet Âli Paşa'yı desteklediler. Kavalalı Mehmet Âli Paşa yönetimi altında Mısır'da Babıâli'nin etkisi azalırken, Fransız etkisi artıyordu. Mehmet Âli Paşa, Kavala'da Leon adlı bir Fransız tüccar tarafından himaye edilmişti ve Leon'a olan minnet duygusunu ömrünün sonuna kadar korudu. Napolyon kuvvetlerine karşı savaşmak için Kavala'dan Mısır'a gelmişti. Savaşta Fransız medeniyetine hayran olmuştu. 1805 yılında Mısır'da iktidarı ele geçirdi. Kısa sürede Mısır'ı rakiplerinden temizledi. Hüsrev Paşa'yı Mısır'dan ayrılmaya zorladı, Memluk Beylerinin gücünü zayıflatmayı başardı. Mısır Paşasının başarıları İmparatorluğun kaderini etkileyecekti. Fransa, Mehmet Âli Paşa için diğer büyük güçlerden daha farklı bir anlam taşımaktaydı.

Mehmet Âli Paşa'nın bağımsızlık hayalleri gerçekleşemeyecektir. Mehmet Âli Paşa her ne kadar Türk olsa da, Napoleon'un seferinden sonra Mısır'da modern anlamda milliyetçilik Mehmet Âli Paşa döneminde başlamıştır. Napoleon, Mısır'a bilim ve bilgiyi de getirmişti. Ordusunun yanında laboratuvar, kütüphane ve Mısır'da o güne kadar tanınmayan matbaa da vardı.

Mısır krizi döneminde Osmanlı İmparatorluğu, uluslararası ilişkilerde yalnız kalma siyasetini terk etmesi gerektiğini anladı. Fransa'ya karşı Rusya ile yapılan dostluk anlaşması Osmanlı İmparatorluğu tarafından imzalanan ve karşılıklılık esasına göre düzenlenen ilk anlaşmadır.

“Osmanlı Rus anlaşması, Osmanlı Devletinin Avrupa devletlerince benimsenmiş olan siyaset prensiplerine benimsediği manasını taşıyordu. Babıâli, harplerde ve siyasette yetersizliğini örtmesi için, bundan böyle Hristiyan devletlerle ittifaklar yapmak prensibini kabul etmiş oluyordu.”²⁷

Bu gelişme, Dar-ü'l İslam-Dar-ü'l Harp ayırımını benimseyen şer'i yaklaşımdan bir kopuşu ifade etmektedir. Osmanlı Devleti'nin Avrupalı devletlerle diplomatik ilişkiler geliştirmesi Avrupa devletleri için de bir ilktir. “... fiili nitelikte

²⁷ Karal, **Büyük Osmanlı Tarihi**, C:I, s. 34.

de olsa, devletler hukuku çerçevesi içinde diplomatik ilişkilere girişen Hıristiyan olmayan ilk devlet Osmanlı İmparatorluğu olmuştur.”²⁸

Fransa için Paris Barış Anlaşması, savaşla geçen bir dönemin sonu oldu. “Nisan 1792’den beri ilk defa, Fransa hiç kimseye savaş halinde değildi.”²⁹ Fakat, savaş perdesi kısa bir süre sonra tekrar açıldı.

“1802’de Osmanlı-Fransız barışı imzalandıktan sonra Napolyon’un 1815’e kadar süren ve Avrupa’yı allak bullak eden savaşlarını da Fransız Devriminin etki süreci içinde kabul etmek zorundayız. Bu son 13 yıl durmadan ittifaklar yapıp bozma süreci şeklinde geçecektir.”³⁰

Fransa’ya karşı kurulan ve *ikinci küme* adı verilen ittifak parçalandı.

Fransa, yaptığı bir dizi barış anlaşmasıyla, Yüzyıl Savaşları’ndan sonra ilk defa İngiltere’den sömürgelerini geri alma hakkı kazandı. Rusya, doğuya çekilmeye zorlanarak Osmanlı İmparatorluğu ile baş başa bırakıldı. “Birinci konsül, Fransız krallarının eski rüyalarını gerçekleştirmişti.”³¹

B- Tanzimat Fermanına Giden Süreç

Cevdet Paşa, *Tezakir* adlı eserinde, Mustafa Reşit Paşa’nın Avrupa devletleriyle bir ittifak oluşturup Kavalalı Mehmet Âli Paşa’nın Mısır’da yarattığı sorunu bu yolla çözüme kavuşturmaya çalıştığını yazmıştır. Reformlara muhalif olan kesimler, Mısır meselesi nedeniyle Tanzimat-ı Hayriyye karşısında sessizliklerini korumak zorunda kalmışlardı. “Reşid’in programının arkasına diğer devlet adamlarının istikrarsız desteğini toplayan etken, Mısır’ın Osmanlı bütünlüğüne

²⁸ Vakur Versan, “Osmanlı Devletinde Tanzimattan Sonra Batı Devletler Hukukunun Benimsenmesi”, **Çağdaş Türk Diplomasisi: 200 Yıllık Süreç Sempozyuma Sunulan Tebliğler**, s. 107.

²⁹ **Histoire De La Diplomatie Francaise**, s. 461.

³⁰ Orhan Koloğlu, “Fransız Devriminin Osmanlı Diplomasisinde Yarattığı Hareketlilik”, **Çağdaş Türk Diplomasisi: 200 Yıllık Süreç Sempozyuma Sunulan Tebliğler**, s. 18.

³¹ **Histoire De La Diplomatie Francaise**, s. 462.

yönelttiği tehditti.”³² Cevdet Paşa’ya göre, Batılı devletlerle yapılan ticaret anlaşmaları da Mısır meselesinin çözümü çerçevesinde gündeme getirilmiştir.

“Mustafa Reşit Paşa Tanzimat-ı Hayriyye Fermanını kaleme alıp Gülhane’de okudu ve Düvel-i Avrupa ile ticaret muahedesi akd edip bunda Mısır valisinin sair iyalat valilerinden fazla hiçbir imtiyazı olmadığını derc ettirdi. Fransa Devleti Mehmet Âli Paşa’yı tasahhub ettiyse de yalnız kaldı.”³³

Fransa Hükümeti, Mehmet Âli Paşa’yı destekleyen Avrupa’daki tek devlet değildi. İngiliz Hükümeti Babiâli’nin yanında yer almasına rağmen, 1830’ların başına kadar İngiltere’de bile, Mısır valisini reformcu olarak tanıyan ve destekleyenler az değildi.³⁴

İngiltere, 1833 tarihinde Rusya ile Osmanlı İmparatorluğu arasında imzalanan Hünkâr İskelesi Anlaşması’na kadar, Fransa’yı Doğudaki en büyük rakibi olarak görüyordu. Anlaşma ile Rusya, Mısır valisine karşı İstanbul’u savunmak bahanesiyle Osmanlı başkentine asker yerleştirmek ve donanmasını Boğazlar’dan geçirmek hakkı kazanıyordu. Anlaşmanın gizli maddesinde de, Osmanlı İmparatorluğu bir savaş durumunda Boğazlar’ı Rusya’nın düşmanlarına kapatmayı taahhüt etmişti. İngiltere ve Fransa’nın çabaları ve iki ülke başkentlerine gönderdikleri protestolar, anlaşmanın onaylanmasını engelleyememişti. Anlaşmanın imzalanmasıyla Rusya, İngiltere’nin karşısına Hindistan’a giden yolda önemli bir rakip olarak çıktı. İngiliz donanmasının gücü, Rus donanmasının yarattığı tehdide karşı takviye edildi. İngiliz liberallerinin ve radikallerinin Rus aristokrasisine ve muhafazakârlığına karşı besledikleri nefret ve basının Rus karşıtı yayınları bu politikayı güçlendirdi. Mehmet Âli Paşa, Rus ordularının İstanbul’a yerleşmesine ve Hünkâr İskelesi Anlaşmasına neden olduğu için İngiltere’nin düşmanlığını kazandı.

XIX. yüzyılda Osmanlı Devleti, İngiltere için ucuz hammadde alıp pahalı ürün satacağı bir pazar haline gelmişti. İstanbul’daki İngiliz Büyükelçisi Ponsonby,

³² Davison, **Osmanlı İmparatorluğu’nda Reform 1856-1876**, s. 52.

³³ Cevdet Paşa, **Tezakir**, Yay. Haz.: Prof. Cavid Baysun, 4 c., Ankara, TTK Yayınları, 1991, C: I, s. 7.

³⁴ A.D. Novıçev, ‘1839 Gülhane Hatt-ı Humayunu ve Dış Politikadaki Boyutları’, **Tanzimat Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu**, y.y., Phoenix Yayınları, 2006 s. 241.

Dışişleri Bakanı Lord Pelmerston'dan Osmanlı topraklarında sanayileşmenin engellenmesi talimatını almıştı. Londra'da, İngiltere ile Osmanlı Devleti arasındaki ekonomik ilişkilerin gelişmesiyle Rusya'nın ekonomik zorlukla karşı karşıya kalacağı hesaplanıyordu. Bu politikanın oluşmasında, bölgeye gönderilen ve gerçek bir Rus karşıtı olan Davit Urquart'ın raporlarının belirleyici bir rolü oldu. Pelmerston, istediğini 1838 Balta Limanı Anlaşmasıyla aldı. "Sultan, ticari anlaşmanın akdinden sonra İngiltere ile politik anlaşma imzalayabileceğini Ponsonby'nin vaatlerine inanarak Mustafa Reşit Paşa'yı Londra'ya yardım için gönderecekti."³⁵ Sultan Mahmut'un amacı İngiltere'nin yardımıyla Mehmet Âli Paşa'yı Mısır'dan atmaktı. Fakat İngilizler, Sultan'ın isteklerini karşılamaya yanaşmadılar. Mustafa Reşit Paşa'nın gönderdiği anlaşma taslağı Meclis-i Vukela tarafından devlet menfaatiyle telif edilemeyeceği gerekçesiyle kabul edilmedi. Sultan Mahmut, Balta Limanı Anlaşması'yla istediği kazancı sağlayamamıştı. Bu anlaşma, aralarında Fransa'nın da bulunduğu Avrupa devletlerine örnek teşkil edecektir.

Adı Tanzimat Fermanı'yla birlikte anılan Mustafa Reşit Paşa'nın 27 Mayıs 1839 tarihinde Paris'ten Sadrazam'a gönderdiği mektup, Mısır meselesi dahil Avrupa devletlerine yaklaşımını ortaya koymaktadır:

"... acele etmeyin. Büyük Devletler sadece Mısır'la uzlaşmak istemiyorlar, aynı zamanda İmparatorluğun bütünlüğü ve istikbalini temin edecek ciddi tedbirler almak istiyorlar. O halde onlardan birinin tavsiyesi telkini ile bir şey yapmamak gerekiyor. Onların müşterek arzularının sonucu beklemek lazımdır. Beklemek hiçbir tehlike getirmez. Mehmet Âli Paşa büyük devletlerin istediğini yapacaktır. O halde kendi kendimize hareket etmeyelim. Uzlaşma zeminini tamamen serbest bırakalım ve kendimizi büyük devletlere terk edelim. Onlar, her şeyi bizden daha iyi yapacaklardır."³⁶

³⁵ Sevim Ünal, "Tanzimat Döneminde Dış Politika", **Tanzimatın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu**, Ankara, TTK Yayınları, 1994, s. 205.

³⁶ Akt.: Bayram Kodoman, "Mustafa Reşit Paşa'nın Paris Sefirlikleri Esnasında Takip Ettiği Genel Politikası", **Mustafa Reşit Paşa ve Dönemi Seminerleri Bildirileri**, 2.bs., Ankara, TTK Yayınları, 1994, s. 74.

Avrupa başkentlerindeki durum ise, Mustafa Reşit Paşa'nın beklediğinden farklı bir gelişme gösteriyordu. "İngiltere ve Fransa'nın Mısır'a karşı tavırları arasındaki uçurum 1839 yazında iyice artmıştı ve artmaya devam ediyordu."³⁷

Hünkâr İskeleyi Anlaşması Fransa'yı da telaşlandırmıştı. Doğu politikasında, Fransız-İngiliz politikalarını birbirine yaklaştıran Rusya tehdidiydi. Fransa, Napoleon'dan beri egemenlik alanı olarak gördüğü Akdeniz'de, Rusya'ya karşı İngiltere ile yakın bir politika geliştirmeye çalıştı. Fakat Doğu'daki güç mücadelesi bu ittifakı engelleyecektir.

1830 yılında Fransa'da X. Charles'ın tahtan indirilip Louis Philippe'in liberal rejiminin kurulmasıyla birlikte, Fransa ile İngiltere arasında bir işbirliği oluşmuştu. İki ülke arasındaki dostluk gösterileri, toplumsal ve edebi alana, hatta Kraliyet ailelerinin akrabalıklarına kadar genişledi. Louis Philippe, 3 Ağustos 1830'da dış politikayla ilgili ilk beyanatında Avrupa'ya barış çağrısı yapıyordu.

"Fransa, Avrupa'ya sadece kendi iç gönenciyle ilgilendiğini gösterecektir, özgürlüklere olduğu kadar barışa da yürekten bağlıdır, komşularının mutluluk ve refahından başka bir şey istemiyor."³⁸

Fransa, 1789'dan sonra Avrupa politikasında krallara karşı halk, savaş, devrim sloganlarıyla gündeme gelmişti. Fransa'daki değişim, Avrupa siyasetinde kurulan dengeyi alt üst etti. Avusturya ve Rusya liberal rejime karşı tavır alırken, İngiltere memnuniyetini ortaya koydu. Bu ittifak ile 1815 Viyana Kongresi'nde kurulan sistem çözülmeye başladı. Ren ırmağının batısında liberal görüşler güçlenirken, doğusunda muhafazakâr blok liberal eğilimlerin bastırılması için ortak hareket etti. İngiltere ve Fransa, muhafazakâr bloğa karşı liberal merkezi temsil ediyordu. Fakat İngiltere ile Fransa arasındaki bu politik ortaklık, Doğu Sorunu söz konusu olduğunda yerini tekrar rekabete bıraktı; tıpkı Cezayir meselesinde ve Mısır meselesinde olduğu gibi.

³⁷ Anderson, **Doğu Sorunu 1774-1923: Uluslararası İlişkiler Üzerine Bir Deneme**, s. 115.

³⁸ **Histoire De La Diplomacie Francais**, s. 535.

1- İmparatorluğun Doğu Sorunları ve Fransa

a- Fransa'nın Cezayir'i İşgali

Louis Philippe'in iktidarı ele geçirmesinden hemen önce gerçekleşen Fransa'nın Cezayir'i işgali, Rusya ve Prusya gibi Avrupa devletleri tarafından memnuniyetle karşılanmıştı. İşgale en sert tepkiyi veren Avrupa başkenti Londra oldu.

Fransa Kralı X. Charles, liberal muhalefetin yarattığı iç siyasi gündemi denizaşırı bir harekâtla dağıtmak istemişti. Yunan isyanının başarıya ulaşması Akdeniz'de dengeleri değiştirdi. Akdeniz devleti olan Fransa, oluşan yeni durumu Cezayir'i ele geçirecek kendi konumunu güçlendirmek istiyordu.

Sicili kötü olan Cezayir, X. Charles'a istediği imkânı sağlamıştır. Birçok ülke için, Akdeniz ticaretine yönelik en büyük tehdit Magrib ülkeleriydi. "Fas, Cezayir, Tunus ve Trablusgarp kendileriyle uygun şartlarda bir barış anlaşması imzalamamış olan devletleri otomatik olarak düşman kabul ediyor ve bu devletlerin bayrağını taşıyan gemilere ganimet elde etmek için saldırıyorlardı."³⁹

Cezayirli korsanlar, kapitülasyonlara da konu olmuştu. Fransa'ya verilen kapitülasyonların on birinci maddesinde Cezayirli korsanların Fransız limanlarında mal aldıkları belirtilerek, korsanlar tarafından esir edilen Fransızların serbest bırakılmasının sağlanacağı belirtiliyordu. Aynı maddede Osmanlı padişahı Fransa Kralıyla ile korsanlara karşı işbirliği yapmak üzere söz vermiştir. Konsolosların ve tüccarların güvenliği 1740 yılında yenilenen kapitülasyonların 81. maddesiyle düzenlendi. Magrib korsanlarının saldırısına uğrayan Fransızların zararı, saldırının gerçekleştiği bölgenin valisi ve komutanı tarafından karşılanacaktı.

Fransa ile Cezayir arasındaki problem, 1827 yılında başlamıştı. Cezayir Dayısı İzmirli Hüseyin Paşa'dan buğday satış tekeline alan iki Yahudi tüccar, Fransa'dan alacaklarını tahsil edememişlerdi. Cezayir Dayısı, ödemenin yapılmasını Fransa'nın Cezayir Konsolosu M. Deval'den ister. Konsolostan istediği cevabı

³⁹ Çağrı Erhan, **Türk Amerikan İlişkilerinin Tarihsel Kökenleri**, y.y., İmge Kitabevi, y.y., s. 38.

alamayan Hüseyin Paşa, konsolosu tokatlar. Bunun üzerine Fransa üç yıl sürecek ve işgalle sonuçlanacak ablukayı başlattı. “25 Mayıs 1830’da, 37.775 kişilik 5 sefer müfrezesi, 100 gemi ve 400 ticari tekne, artı Sidi Teruch’a 3 çıkarma tümeni ve 5 Temmuz’da Cezayir düştü.”⁴⁰ 1834 yılında Fransız Kuzey Afrika Umumi Valiliği kuruldu. Fakat, Cezayir’in işgalinin tamamlanması onlarca yıl aldı. “Fransa 1857’den itibaren Cezayir’i kesin olarak işgal etmiştir diyebiliriz.”⁴¹

Osmanlı Devleti, ablukanın başlangıcında başka sorunlarla boğuştuğundan, Cezayir konusunda etkin bir politika oluşturamadı. Paris’e protesto metni göndermekle yetindi. Fransa’ya daha sert tepki İngiltere’den geldi. İngiltere, Cezayir’in işgalini Akdeniz’deki üstün konumuna karşı bir tehdit olarak algıladı. İngiliz Büyükelçiliği Babiâli’yi Fransız politikaları konusunda bilgilendirdi.

Louis Philippe, iktidarı ele geçirince Cezayir’de kalıcı olmadıklarını açıklamıştı. Fransa’nın İstanbul’daki maslahatgüzarı Guillemond da Babiâli’ye, Cezayir’in geri iade edileceğini söylemişti. Fakat bu vaatler gerçeğe dönüşmedi. Babiâli, Guillemond’un açıklamalarını Cezayir meselesinde sessizliğinin gerekçesi yapacaktır. Fransa’nın iç siyasetindeki çalkantılı bir döneminde Cezayir meselesinin bir krize dönüştürülmemiş olması da Babiâli tarafından dostça bir tavrın kanıtı olarak sunuldu.

Cezayir meselesinde Babiâli adına önemli bir girişim de 1834 yılında Mustafa Reşit Bey’in ortaelçi sıfatıyla Paris’e gönderilmesi oldu. Sultan Mahmut, Mustafa Reşit Bey’in resmen görevlendirilmesinden önce Fransız, İngiliz ve diğer ülkelerin İstanbul büyükelçilerinin görüşlerini öğrenmek istemişti. Fransa’nın İstanbul Büyükelçisi Roussin, Mustafa Reşit Bey’in Cezayir konusunda müzakerelerde bulunmak amacıyla Paris’e gönderilmesine başlangıçta itiraz etti. Daha sonra, asıl görevinin gizli tutulması koşuluyla anlaşma sağlandı.

Mustafa Reşit Bey, Paris yolculuğunda Viyana’ya uğradı ve Metternich’le görüştü. Metternich, Osmanlı İmparatorluğu’nun toprak bütünlüğüyle var olan

⁴⁰ Edgard Weker, **Maghreb Arabe et Occident Français: Jalons Pour Une (Re)Connaissance Interculturelle**, y.y.,Universite De Toulouse-Le Mirail Edition, 1985, s. 127.

⁴¹ Abdurrahman Çaycı, **Büyük Sahra’da Türk-Fransız Rekabeti (1858-1911)**, Ankara, TTK Yayınları, 1995, s. 16.

uluslararası statükonun devamından yana olduğunu söylediye de, Cezayir konusunda aktif politik destek vermekten kaçındı.

Mustafa Reşit Bey, Paris'e varışında asıl görevini gündeme getirmek için bir süre beklemeyi uygun gördü. Bu dönemde mesaisini, Fransız politikacıların konuya yaklaşımları hakkında araştırmalar ve başta Rus Büyükelçisi olmak üzere diğer ülkelerin büyükelçileriyle görüşmeler yaparak geçiriyordu. Louis Philippe'e Cezayir sorunu, X. Charles'tan miras kalmıştı ve Cezayir'in terk edilmesi Kralın siyasi prestiji için büyük bir darbe olacaktı.

Mustafa Reşit Bey, görevinin üstesinden gelebilmek için önceliklerini belirlemişti:

“Cezayir meselesi konusunda şüpheler uyandırmadan Mısır krizinde Osmanlı İmparatorluğu için Fransa'nın yardımını kazanmak, Cezayir konusunda Fransa üzerinde politik bir baskı oluşturabilmek için İngiltere'nin desteğini elde etmek, görevini resmen tebliğinden etmeden önce müzakereler için ortamı hazırlamak, Paris gazetelerini satın alarak Osmanlı devletinin propagandasını yapmak.”⁴²

Mustafa Reşit Bey'in Cezayir konusundaki sessizliği iki ay sürdü. İki ayın sonunda Fransız Dışişleri Bakanı'yla yaptığı görüşmelerde, gerçek görevinin başarılmamasının mümkün olmadığını gördü. Mustafa Reşit Bey, görevini tebliği üzerine Fransız Bakan'dan aldığı şu cevabı Babıâli'ye 21 Aralık 1834 tarihinde rapor etti: “Eğer muradınız Cezayirin Fransız askerinden tahliyesiyle tarif-ı devlet-i Âliyyeye teslimi sureti ise ben dahi size resmi olarak söyleyeyim ki Fransız Cezayiri terk etmeyeceğinden vereceğiniz tahriri kabul edemem ve ifadatınızı dahi istima' edemem.”⁴³ Fransız devlet adamları; Babıâli'nin uzun süredir Cezayir meselesinde sessiz kaldığını ve Cezayir'in 1830 yılından önce de zaten Osmanlı İmparatorluğu'nun kontrolünde olmadığını vurgulayarak, Fransa'nın çok sayıda askerini Cezayir'e sevk ettikten ve büyük mali külfete katlandıktan sonra

⁴² Bayram Kodaman, **Les Ambassades De Moustapha Rechid Pacha a Paris**, Ankara, Imprimerie De La Societe Turque D'Histoire, 1991, s. 63.

⁴³ Akt.: Reşat Kaynar, **Mustafa Reşit Paşa ve Tanzimat**, 3. bsk., Ankara, TTK Yayınları, 1991, s. 73.

çekilmesinin mümkün olmadığını söylemiştir. Fransız Hükümeti, Ortaelçinin Cezayir konusunda görevlendirildiğinden habersiz olduğunu, bu görevin daha önce Roussin'e bildirilmediğini ileri sürdü. Fransız Bakan, hükümeti tarafından Mustafa Reşit Bey'in görevi bilinseydi, daha baştan büyükelçi olarak kabul edilmeyeceğini bildirmişti.

Babıâli resmi temaslardan, Cezayir meselesinin çözümü için Nuri Efendi'nin görev yaptığı İngiltere Büyükelçiliği'nin harekete geçirilmesi gerektiği sonucunu çıkarttı. İngiltere ise, her ne kadar Fransa'nın Kuzey Afrika'daki girişimlerinden memnun olmasa da, Avrupa dengelerini göz önünde tutarak Fransa'nın yeni hükümetiyle ilişkilerini zedelemek istemiyordu. Lord Palmerston, Mustafa Reşit Bey'e Cezayir meselesi nedeniyle Fransa'yla ilişkilerini bozamayacaklarını, Mustafa Reşit Bey'in Londra elçiliğindeki görevi esnasında söyleyecektir. İngiliz Dışişleri Bakanı, Babıâli'ye Cezayir meselesini gündemde tutmamasını önerdi. Avusturya da aynı yönde telkinlerde bulunmuştur.

Fransa, Cezayir konusundaki hiçbir resmi notayı almayı kabul etmiyordu. Cezayir'i terk etmeyeceği ifade etmişti. Fransız kamuoyu da, Cezayir'in Osmanlı Devleti'ne geri iadesine karşı çıkıyordu.

Mustafa Reşit Bey Paris'teki görevini Ruhiddin Efendi'ye bırakarak İstanbul'a geri döndü. Ruhiddin Efendi'ye verilen göreve başlama talimatında, Cezayir meselesini gündeme taşımaması, fakat Fransız kamuoyunda Cezayir için yapılan masraflara muhalefet olursa derhal rapor etmesi talimatlandırılmıştı. Mısır meselesi için harcanacak çabaların Cezayir sorununun gölgesinde kalmaması amaçlanmıştır.

1847 yılında Osmanlı Devleti Cezayir üstündeki haklarından resmen vazgeçti. Fransa, Cezayir'i ele geçirerek Osmanlı İmparatorluğu'ndan kalıcı bir toprak parçası aldı.

1835 yılında, Osmanlı Devleti Tralbusgarp'a çıkarma harekâtı düzenledi. 1837 yılında Tunus Dayısı'nı vasalı olarak onayladı. Kuzey Afrika'daki Osmanlı-Fransız rekabetinde yeni bir perde açılmış oldu. Fakat, Osmanlı Devleti'nin Cezayir sorununa yaklaşımı uluslararası gelişmelerin gölgesinde kalacaktır. Gat bölgesi Osmanlı hâkimiyetine girmek için 1854 yılında başvurduğunda, Kırım Savaşı müttefiki olan Fransa'yı gücendirmemek için öneri geri çevrildi. Bölgede askeri

operasyonlar için koşullar uygun olduğunda, bölge valilerinin garnizon talepleri de aynı gerekçeyle reddedilecektir.

Kuzey Afrika'daki Fransız-Osmanlı rekabetinde Sudan ticaret yolu önemli bir yer işgal etti. Paris Hükümeti, Sudan ticaret yolunun Cezayir üzerinden işlenmesini istiyordu. Fransız tüccarların Sudan ticaretinde vazgeçemeyecekleri çıkarları vardı. Babıâli ise, Trablus üzerinden ticaretin devam ettirilmesi için çalıştı. Trablus'a vali olarak gönderilen Mahmut Nedim Paşa, 1862 yılında Trablus yolunun teşvik edilmesi için ihracattan alınan vergilerin kaldırılmasını önerdiğinde bu öneri Babıâli tarafından kabul edildi.

“Böylece tüccarlara kolaylık sağlanması suretiyle Sudan ticaretinin Osmanlı topraklarında kalması için son derece etkili bir tedbir alınmış oluyordu. Sonraki olaylar, Fransızların Sahra'ya iktisadi bakımdan nüfuslarını önlemek maksadıyla Türk makamlarınca alınan bu tedbirin isabetli ve yerinde olduğunu göstermektedir.”⁴⁴

Bu rekabet Dünya Savaşı'na kadar devam etti.

Fransız Hükümeti ve kamuoyu bölgeye olan ilgisini hep korudu. Fransız İmparatoru III. Napoleon 1865 yılında Cezayir'i ziyaret etti. Cezayirlilere hitap ettiği beyannamesi 9 Mayıs 1865 tarihli Moniteur Universaire gazetesinde yayımlandı.⁴⁵ Gazetenin bir örneği 12 Mayıs'ta Osmanlı Devleti'nin Paris Büyükelçisi Mehmet Cemil Paşa tarafından Hariciye Nazırı Âli Paşa'ya 1923, 187 nolu telegram ile gönderildi.⁴⁶ İmparator beyannamesinde, Fransa'nın otuz beş yıl önce Afrika'ya ayak basarak, Türk yönetimini daha ılımlı, daha doğru ve daha aydınlık bir yönetim ile değiştirdiğini ve Cezayirli Arapların Fransızlar ile kaynaşarak bir bütün haline gelebileceğini savundu. Cezayirlilere fanatizmden ve Fransız karşıtı tavırlardan uzak durmalarını öğütledi. Cezayirli Araplar; Kırım, İtalya, Çin ve Meksika'da Fransız

⁴⁴ Abdurrahman Çaycı, **Büyük Sahra'da Türk-Fransız Rekabeti (1858-1911)**, s. 34.

⁴⁵ III. Napoleon, Cezayirlilere kendi politikasını şu cümlelerle açıklamıştı: “Benim amaçlarımı biliyorsunuz, size ait olan toprakların mülkiyetini geri alınamaz bir biçimde ellerinize bıraktım, şeflerinizi onore ettim, dininize saygı duydum; refahınızı yükseltmek, uygarlığınız için ülkenizin yönetimine katılımınızı sağlamak istiyorum; fakat şu şartla ki, siz de benim otoritemi temsil edene saygı duyacaksınız.” B.O.A., HR.SYS., dosya: 424, gömlek: 26, varaka: 6.

⁴⁶ B.O.A., HR.SYS., dosya: 424, gömlek: 26, varaka: 5.

ordusuyla birlikte savaşmışlardı. İmparator, ortak cephede savaşın dostluğu geliştirdiğini vurguladı. Napoleon, Cezayir'den ayrılmadan hemen önce Fransız Afrika ordusuna hitaben kaleme aldığı ve Moniteur Universaire gazetesinin 7 Haziran tarihli sayısında⁴⁷ yayınlanan beyannameinde de, Afrika ordusunun yolunu şaşırması Araplara el uzatarak Fransız alçakgönüllülüğü ve dostluğuna örnek oluşturduğunu söyledi.

Askerler, siyasetçiler ve bürokratlar yanında Tocqueville gibi birçok Fransız aydını da, Cezayir'e araştırma gezileri için gitti. Cezayir, Fransız turistlerin de ilgi merkezi haline geldi. Bu ilgi, işgalden itibaren başlamıştı. "1830'da Marsilyalı müteşebbisler buharlı bir gemiyi yüzen bir otele çevirip turistleri şehrin Fransızlar tarafından bombalanışını ve işgalini seyretmeye götürmüşlerdi."⁴⁸ Kuzey Afrika uzmanı, Toulouse Üniversitesi hukuk profesörlerinden E. Rouland de Card bölgeyle ilgili on beş ayrı kitapçık hazırladı. 1910 yılında "Doğu Sahrada Fransa ve Türkiye" başlıklı kitabını yayınladığında, Osmanlı Hariciye Nezareti kitabın bir örneğini Paris sefaretinden istedi. Kitabın dört kopyası, 18 Eylül'de Paris'teki Büyükelçilik tarafından İstanbul'a gönderildi.⁴⁹ E. Rouland de Card kitabında, iki devletin bölgedeki çatışmasının kaçınılmaz olduğunu yazıyordu: "Biri Müslüman biri Hıristiyan iki güç çatışan politik, ekonomik ve sosyal çıkarları nedeniyle çarpışmak zorundaydı."⁵⁰

Osmanlı'nın modernleşmesinde Doğu sorunu üzerinden Fransız dış politikasının etkisi Cezayir işgalinden itibaren görülmektedir. "Cezayir olayı Osmanlı İmparatorluğu'nun uluslaşma sürecine yeni bir boyut ekledi; Batı düşmanlığı."⁵¹ Babiâli, İslami söylemi Batılı devletlere karşı kullanabileceğini de Kuzey Afrika rekabetinde anladı. Sünisilik gibi bölgede ki güçlü tarikatlar, Fransız işgalcilere karşı Osmanlı Devleti'nin yanında yer almışlardı.

⁴⁷ B.O.A., HR.SYS., dosya: 424, gömlek: 26, varaka: 4.

⁴⁸ Timothy Mitchell, **Mısır'ın Sömürgeleştirilmesi**, Çev.: Zeynep Altok, İstanbul, İletişim Yayınları, 2001, s. 144.

⁴⁹ B.O.A., HR.SYS., dosya: 1883, gömlek: 84, vesika: 1.

⁵⁰ B.O.A., HR.SYS., dosya: 1883, gömlek: 84, vesika: 2.

⁵¹ İlber Ortaylı, **İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı**, s. 52.

“Türkler’de Avrupa nüfuzuna karşı ‘İslam tesanüdü’ sloganı ile hareket etmiştir. II. Abdülhamid zamanında İslamcılık cereyanı halini alan bu siyasi tutumda, Libya ve Sahra’daki Türk menfaati için senusilik, bir takviye unsur olarak, yabancı nüfusa karşı Osmanlı Devleti’nin yanında hesaba katılması gereken bir güç olarak yer almıştır.”⁵²

Fransa, ablukanın devam ettiği tarihlerde Mısır Hidivi Mehmet Âli Paşa’yı da Cezayir meselesinin bir parçası yapmak istedi. Öneriye, X. Charles tarafından başbakanlığa atanan ve aşırı kralcılık yanlısı bir politikacı olarak tanınan Prens Polinac sahip çıktı. Prens, İstanbul Hükümeti’ne, Mora ayaklanmasında olduğu gibi Mehmet Âli Paşa’yı Cezayir’e sefere görevlendirmesini önerdi. Mehmet Âli Paşa’yla görüşmek için Albay Huder ve ardından Baron De Langsdorff İskenderiye’ye gönderildi. Mısır’daki Fransız Başkonsolosu Dorvetti de 1827 yılından beri bu yönde planlar hazırlıyor ve Mehmet Âli Paşa’yla planlar üzerinde anlaşmaya çalışıyordu. “Reis ül-Küttab Pertev Efendi Osmanlı Devletine muti bulunan tebaa üzerine asker sevk etmenin şer’an caiz olmadığını bildirerek Fransa’nın isteğini reddetti.”⁵³ Mehmet Âli Paşa, etki alanını geliştirecek bu projeden faydalanmak istiyordu. Mısır Hidivi için Fransa en yakın müttefikti. Fakat, İngiltere bu öneriye karşı çıktı. Fransız Hükümeti Mehmet Âli Paşa’yı Cezayir Dayısı’na karşı bir seferle görevlendirmek üzere görüşmelere devam ederken, bu politikanın karşısında İngiltere’yi buldu. İngiliz Hükümeti, Fransa’nın Londra Büyükelçisi Duc De Naval aracılığıyla Fransa’ya kendi tebaasından birinin yabancı bir devlet ile ittifak kurmasını Babıâli için kanundışı ve tehditkâr olarak değerlendirdiğini bildirdi.⁵⁴ Hem Babıâli’nin hem de İngiltere’nin itirazları karşısında projeden vazgeçildi. Fransız kabinesi içinde de projeye muhalefet edenler vardı.

b- Mısır Paşasının İsyanı ve Fransız Politikası

⁵² Abdurrahman Çaycı, **Büyük Sahra’da Türk-Fransız Rekabeti (1858-1911)**, s. 50.

⁵³ Fahir Armaoğlu, **19. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1789-1914)**, s. 190.

⁵⁴ Bayram Kodaman, **Les Ambassades De Moustapha Rechid Pacha a Paris**, s. 40.

Yunan isyanında önemli yararlılıklar gösteren Kavalalı Mehmet Âli Paşa'nın amacı Suriye'yi kendi egemenlik alanına dahil etmektir. Bu amaçla harekete geçtiğinde Sultan Mahmut, Mehmet Âli Paş'yı asi ilan etti. Anadolu valilerine bir emir göndererek Mehmet Âli Paşa'ya karşı oluşturulan orduya kuvvetlerini dahil etmelerini istedi. Babiâli ile Mısır arasında savaş başladı. 27 Mayıs 1832'de Akka Kalesi'ni ele geçiren Mehmet Âli Paşa'nın oğlu İbrahim Paşa, Temmuz'da Ağa Hüseyin Paşa komutasındaki orduyu mağlup etmeyi başardı. Bu bozgun, paşaların bozgunu olarak tarihe geçti. Suriye, Mısır ordusu tarafından ele geçirildi. İbrahim Paşa'nın yürüyüşü Konya'ya kadar devam etti. Konya'da Sadrazam Reşit Mehmet Paşa'nın ordusu da yenildi, Reşit Mehmet Paşa esir düştü. İbrahim Paşa'nın düşüncesi, İstanbul'a kadar giderek sarayda darbe yapmaktı. Mehmet Âli Paşa ise, Avrupa devletlerinin bunu fırsat bilerek Osmanlı Devleti'ni parçalayacaklarından korkuyordu. Böyle bir parçalanma İngiltere'nin Mısır'ı işgaline neden olabilirdi. İbrahim Paşa, Konya zaferinden sonra yürüyüşünü Kütahya'ya kadar devam ettirdi. Kütahya'ya vardığında Mısır ile Babiâli arasında barış görüşmeleri başlamıştı. Halil Rıfat Paşa, Mustafa Reşit Efendi'yle birlikte Mehmet Âli Paşa'yla görüşmek üzere İskenderiye'ye geldi. Mısır-Babiâli diyalogu İngiltere tarafından da destekleniyordu.

Mustafa Reşit Bey İstanbul'a dönüşünden sonra İbrahim Paşa'yla görüşmek üzere Kütahya'ya gönderildi. Fransa Maslahatgüzarı da Kütahya'ya doğru hareket etmişti. Mustafa Reşit Bey yolda hastalanınca, yolculuğuna kendisine yetişen Fransız diplomatla birlikte devam etti. İbrahim Paşa'yla yapılan görüşmelere Fransız diplomat da katıldı. Mustafa Reşit Bey, Maslahatgüzarı'nın görüşmelerde Osmanlı Devleti'nin bir memuru gibi yararlılıklar gösterdiğini Babiâli'ye rapor etti.

Mehmet Âli Paşa'nın mücadelesinde en büyük destekçisi Fransa'ydı. "Kavalalı'nın imparatorluğunu korumak ve topraklarını Suriye'ye kadar genişletmek için Fransa'ya ihtiyacı vardır, Fransa'nın da Ortadoğu'daki İngiliz-Rus etkisini dengelemek için Mehmet Âli'ye."⁵⁵ Fransa ile Mehmet Âli Paşa arasındaki dostluk sadece devlet ilişkisi ile sınırlı değildi. Mehmet Âli Paşa, Fransız kamuoyunda da

⁵⁵ Gilbert Sinoue, **Kavalalı Mehmet Âli Paşa: Son Firavun**, Çev.: Âli Cevat Akkoyunlu, 2. bsk., İstanbul, Doğan Kitap, 2004, s. 265.

önemli bir desteğe sahipti. Louis Philippe'in İngiltere ile dostluk politikası bile Fransız kamuoyunun baskısı altında kalıyordu.

“Fransa Cezayir’i aldıktan sonra, bütün Kuzey Afrika’ya girmek istiyor ve bunun içinde Mehmet Âli’den yararlanmayı düşünüyordu. Kaldı ki, Mısır, Napoleon’dan beri Fransa için tabii bir ilgi alanı haline gelmişti. Bu sebeple, Fransız halkı, Yunan asilerini alkışladığı gibi, Devletine başkaldırmış Mısır Valisini de öyle alkışlıyordu. Mehmet Âli Fransız kamuoyunda son derece popüler bir hale gelmişti. Parlamento, basın ve kamuoyu, Mehmet Âli’nin yalnız bırakılması halinde, Temmuz Hükümetini hiç affetmeyeceklerdi.”⁵⁶

Mehmet Âli Paşa çatışmalar başlayıp finansal sorunlar yaşadığında da çözümü Fransa sermayesinde arandı. Aralık 1833 yılında Paris merkezli iki sermaye grubuyla borç anlaşması için görüşmeler devam ediyordu.⁵⁷ Paris’ten bu anlaşma için Aguads adına Souffre, Rothschild adına Cadelvene Mısır’a gelmişti.

Mehmet Âli Paşa, Kavala’dan Napoleon Bonapart’ın ordusuyla savaşmak için Mısır’a geldiğinden Fransa’nın askeri başarılarından etkilenmişti. Bonapart da, Mısır’ı işgalinden sonra Suriye seferine çıkarken “Suriye ve Mısır aynı hükümete ait olmalıdır” demişti. Mehmet Âli Paşa’nın, Bonapart hakkındaki düşünceleri tek taraflı değildi.

“Bonapart’çı Parti’nin, asker önderleri Napolyon gibi iktidara gelmiş bir asker olan Mehmet Âli Paşa’ya karşı derin bir sevgi duyuyorlardı. Bu Paşa’ya Arabistan’ın Bonapart’ı diyenler bile vardı.”⁵⁸

Fransa’nın Doğu politikasında Napoleon’un Mısır seferinin etkileri devam ediyordu. Bu etki Mehmet Âli Paşa’nın destek bulmasını sağladı.

⁵⁶ Fahir Armağanoğlu, **19. Yüzyıl Siyasi Tarihi**, s. 201.

⁵⁷ B.O.A., HR.SYS., dosya: 933, gömlek: 1, vesika: 2.

⁵⁸ Alphonse de Lamartine, **Osmanlı Tarihi 3: Sona Doğru**, y.y., Bilge Kütler Sanat Yayınları, y.y., s. 351.

“Napoleon’un Mısır seferini henüz unutamayan Fransa’ya gelince Mehmet Âli’nin gayret ve yorulmak bilmeyen çalışmalarıyla meydana gelen Mısır’ın yeni kalkınma ve gelişmelerini tamamiyle bir Fransız eseri kabul, Mısır askerlerinin Akka surlarına taarruzu ve şehrin zaptı esnasında gösterdikleri cesaret ve kahramanlığı, Napoleon’un kumandasındaki Fransız askerlerinin cesaretiyle muayese ediyor, bu kahramanlıkları Fransız gazetelerine dercetmekten çekinmiyordu. O halde Fransa’nın Mısır meselesinin başlangıcından beri Mehmet Âli lehine tuttuğu bu tarafgirane hareketinden dolayı, Osmanlı İmparatorluğunun Fransa’nın tavassut ve yardımına, ihtiyacına rağmen, tevessül etmiyeceği gayet tabii idi.”⁵⁹

Mısır ordusunda, Napoleon Bonapart’ın ordusunda bulunmuş çok sayıda komutan görev yapıyordu. “1815’te İmparatorluğun yıkılmasından sonra Fransız ordusunun mağlup subay ve mühendisleri Mısır’a geçmiş, onların yardımı sayesinde burada yeni bir düzen kurulabilmişti.”⁶⁰ Fransa’nın İskenderiye Konsolosu Mumaut, Mehmet Âli Paşa’nın barış mesajlarını II. Mahmut’a taşıyordu. Fransız Dışişleri Bakanı Sebastiani, barış için Fransız temsilcilerinin kullanılmasını istemişti. Sebastiani Osmanlı Devleti’ni iyi tanıyordu; Büyükelçi olarak İstanbul’da bulunmuştu.

Babiâli, Namık Paşa’yı Avrupa başkentlerine destek aramak için gönderdi. Fakat istediği sonucu sağlayamadı. “Namık Paşa bu felaketi Osmanlı Donanması’nın Navarin önlerinde yok edilmesinin doğal bir sonucu olarak görecektir ve İngiltere’nin faal bir biçimde müdahalesini bir hak, bir tazminat olarak talep etmek bu gerekçeye dayanacaktı.”⁶¹ İngiltere’den istenen desteğin alınamamasında, İngiltere’nin, Fransa’yla olan ilişkilerini bozmak istememesi de rol oynamıştı. Namık Paşa, Cezayir meselesini ve Cezayir’deki Fransız varlığının İngiliz çıkarlarına verdiği zararları da dile getirdi, fakat İngiltere’yi ikna etmeyi başaramadı. Paris’teki görüşmelerde, İstanbul’a Büyükelçi olarak atanan Baron Roussin’in girişimleri gündeme gelmişti. Namık Paşa, Roussin’in barış çabaları için teşekkür etmişti. Paris, Viyana, Londra ve Petersburg’a uğrayan Namık Paşa, İstanbul’a eli boş dönüyordu. Mısır’ın zaferleri sonrasında, Yunan isyanı ile Garp topraklarında darbe alan Babiâli Anadolu üzerindeki kontrolünü de kaybetmek üzereydi.

⁵⁹ Şinasi Altundağ, **Kavalalı Mehmet Âli Paşa İsyanı: Mısır Meselesi 1831-1841**, I.Kısım, 2.bsk, Ankara, TTK Yayınları, 1988, s. 81.

⁶⁰ Mitchell, **Mısır’ın Sömürgeleştirilmesi**, s. 81.

⁶¹ Jorga, **Osmanlı İmparatorluğu Tarihi**, C: 5, s. 310.

II. Mahmud aradığı desteği eski düşman Rusya’da buldu.

“1832 yazında Sultan, Rusya’nın Osmanlı İmparatorluğuna Mısır karşısında yardım etme olasılığının ne olduğunu öğrenmek için İstanbul’daki Rus Elçilik Müsteşarı Burtenev’in fikrini soruyordu. Kasım ayının sonunda Neselrode, Butenev’e Sultan talep ettiği takdirde hemen bir Rus filosunun gönderileceğini söyledi. Konya’daki yenilgi Rus yardımını kabul etmesi için Mahmut’un üzerinde adeta karşı konulmaz baskı yaratmıştı.”⁶²

Çar’ın olağanüstü elçisi Muraviyev, Çar’ın önerilerini iletmek için 25 Aralık 1832’de İstanbul’a gelmişti. General Muraviyev’in İskenderiye’ye gitmesine izin verildi. “Rusların himayesinde bulunan Halil Paşa ve Amedi (Mustafa Reşit) Efendi, Rus generale eşlik edecekler ve Mehmet Âli Paşa’nın affedilip, Akka valiliğine tayin edildiğini gösteren belgeleri teslim edeceklerdi.”⁶³

İbrahim Paşa’nın başarılı askeri operasyonları sonrasında Fransa ve İngiltere, Osmanlı-Rus yakınlaşma ihtimalinden tedirgin olmuşlardı. İstanbul’daki sefaretlerini takviye ettiler. Fransa Amiral Roussin’i, İngiltere de İstanbul elçisi Lord Ponsonby’i memuriyet yerlerine gitmek üzere yola çıkardı.⁶⁴ Mısır krizi başladığında İngiltere ve Fransa İstanbul’da maslahatgüzar düzeyinde temsil ediliyordu.

Baron Albin Reine Roussin, Fransa’yı maslahatgüzar sıfatıyla temsil eden Guillemond’dan boşalan göreve 14 Kasım 1832’de başladı. Guillemond Osmanlı İmparatorluğu’nu, Louis Philippe rejimine düşmanca niyetler besleyen Rusya’ya karşı özellikle Kırım meselesinden dolayı, tahrik edici bir politika izliyordu. Halefi ise Doğu’da barış politikasını takip etti. Mısır sorununu savaşa gerek kalmadan uzlaşmalarla çözmeye çalışacaktı.

II. Mahmut 3 Ocak 1833 günü devlet ricalini toplamış ve Rusya’nın yardım önerisinin kabul edilmesi yönünde görüş çıkarmıştı.

⁶² Anderson, **Doğu Sorunu 1774-1923 Uluslararası İlişkiler Üzerine Bir İnceleme**, s. 98.

⁶³ Jorga, **Osmanlı İmparatorluğu Tarihi**, C:5, s. 310

⁶⁴ Karal, **Büyük Osmanlı Tarihi**, C:I, s. 135.

“Amiral Baron Roussin 18 Şubat'ta Babıâli'den bir yazı alır; buna göre Mısır ordusu derhal geri çekilmezse Bir Rus donanması İstanbul'a gelecektir. Hemen ertesi gün Osmanlı Hariciye nazırıyla görüşür ve Rusların gelişiyle Osmanlıların Avrupa haritasından silineceğini anlatır. Babıâli'nin barış şartlarını bildirmesini ve Rus donanmasının hareketini engellemesini ister.”⁶⁵

Roussin, tepkisini İstanbul'u terk etmek tehdidine kadar götürecektir. Büyükelçi, Rus donanmasının yarattığı telaş ile Babıâli'ye barış sözü verdi. Fransa, Mehmet Âli Paşa'dan vazgeçmemişti; fakat Rus gemileri Fransız Büyükelçi'ye dengenin önemini hatırlattı. II. Mahmut'u Rus yardımına iten, Namık Paşa'nın temaslarından istenilen sonucun alınamamasıydı. Bu sonucun oluşmasında Fransa önemli bir rol oynamıştı. Osmanlı İmparatorluğu, Rusya ile Fransa arasında bir tercih yapmak zorunda kalıyordu. II. Mahmut, Rusya'nın teklifini değerlendirmek için bu koşullarda devletin yöneticilerini toplamıştı. Bu toplantıda, Hünkâr İskeleyi Anlaşması'yla sonuçlanacak Rus teklifi kabul edildi. Fransız politikası, II. Mahmut'u Rusya ile yakınlaşmaya zorlamıştı.

“II. Mahmut Rus ve Fransız tesirleri arasında bir iki gün bocaladıktan sonra kaybedecek vakit olmadığından, teklifini kabul etmiş ise de ertesi gün bunun tehlikesini düşünerek sözünü geri almıştı. Fakat Ocak ayı başında Londra'dan gelen haberler, maddi bir yardımın temin edilemediğini bildirdiğinden, II. Mahmut bunun neticesi olarak, Devlet ricalini, 3 Ocak'ta, Harbiye Nezaretinde, bizzat hazır bulunduğu bir içtimaya davet etti.”⁶⁶

Fransa, Osmanlı-Rus yakınlaşmasını engelleyebilmek amacıyla Halil Rıfat Paşa'nın önerilerinin kabul edilmesi için Mehmet Âli Paşa'ya baskı yapmaya başladı. Roussin'in emir subayı Albay Olivier, Mehmet Âli Paşa'ya, ordularını geri çekmeyi kabul etmezse İngiliz ve Fransız donanmalarının Mısır önüne gelmek zorunda kalacağını söylemişti. Mehmet Âli Paşa, Roussin'in önerisine 8 Mart tarihli mektubunda cevap verdi:

⁶⁵ Sinoue, **Kavalalı Mehmet Âli Paşa: Son Firavun**, s. 296.

⁶⁶ Altundağ, **Kavalalı Mehmet Âli Paşa İsyanı: Mısır Meselesi 1831-1841**, s. 96.

“Fransa ve İngiltere’nin yaptıklarını doğru bulup hakkımı vereceklerinden hiç şüphem yok. Burada söz konusu olan onurlarıdır. Bu umudumda maalesef yanılacak olursam kendimi Tanrı’nın ellerine teslim edecek ve olumlu bir ölümü hakarete tercih ederek kendimi sevinçle halkımın geleceğine adayacak ve son nefesime kadar ülkeme hizmet edeceğim. Düşünerek aldığım karar budur ve tarih böyle fedakarlık örnekleriyle doludur. Ne olursa olsun Ekselanslarının hakkımı teslim edeceklerine ve tarafımdan Halil Paşa’ya verilen son önerilerin kabulünü destekleyeceklerine inanıyorum.”⁶⁷

Mehmet Âli Paşa, Suriye’nin yanında Adana vilayetini de istiyordu.

Rus donanması İngiltere’yi de harekete geçirmişti. Campbell İskenderiye Konsolosu olarak atandı ve 27 Mart’ta göreve başladı. İngiliz Hükümeti, Kolombiya Cumhuriyeti’nde Maslahatgüzar olarak görev yapan Campbell’in İskenderiye’ye gönderilmesini, Osmanlı İmparatorluğu’nun bütünlüğüne verdiği desteğe kanıt olarak gösterecektir. Mehmet Âli Paşa, İngiliz donanmasının tehdidi altındaydı. Barış görüşmeleri ise Adana meselesinde tıkanmıştı. İngiliz ve Fransız Büyükelçileri, Adana’nın Suriye Paşalığıyla birlikte Mehmet Âli Paşa’ya bırakılması konusunda görüş birliğine vardılar. Rus donanmasının Boğazlar’ı terk etmesi için, II. Mahmut’un Adana’dan vazgeçmesi gerekli görülmüştü. Kütahya Barışı bu koşullarda ilan edildi. Suriye Mehmet Âli Paşa’ya bırakıldı, İbrahim Paşa Adana’nın vergi toplayıcısı ilan edildi.

İbrahim Paşa, Suriye’nin efendisi olmuştu. Suriye’de Hıristiyan hacılardan alınan ayakbasta vergisi kaldırıldı. Kilise, manastır ve Hıristiyan mabetlerine uygulanan vergilerden vazgeçildi. Din ve mezhep eşitliği kabul edildi. Hıristiyanları himaye politikası Mehmet Âli Paşa tarafından Mısır’da uzun yıllardır uygulanıyordu. Bu politika Mehmet Âli Paşa’nın Avrupa kamuoyunda kabul görmesine de yardımcı olmuştu. Mehmet Âli Paşa, İbrahim Paşa’ya gönderdiği hicri 1835 tarihli mektupta⁶⁸ Suriye’de Hıristiyanlar ile Müslümanlar arasındaki eşitsizlikler varsa, bunun nedenlerinin ortadan kaldırılmasını istiyordu. Hıristiyanların din görevlilerinin aynı zamanda cemaat lideri olduğunu hatırlatan Mehmet Âli Paşa, yargılmalarda Avrupalı Hıristiyanların konsolosluklarından yardım alınması gerektiğini belirterek, Hıristiyan tebaanın haklarının muhafazasında gerekli itinanın gösterilmesini istedi.

⁶⁷ Sinoue, **Kavalalı Mehmet Âli Paşa: Son Firavun**, s. 301.

⁶⁸ B.O.A., HR.SYS.. dosya: 933, gömlek: 1, vesika: 62.

Hastane veya kilise inşa etmek isteyen Hristiyanlara, yapacakları uygun bir ödeme karşılığında arazi tahsis edilmesini emretti. Yabancıların okullarına, kiliselerine gerekli saygının gösterilmesi gerektiğini hatırlattı ve kendisinin sürekli olarak bilgilendirilmesini istedi. “Ortadoğu’da Katolikliğin koruyucusu ve Hıristiyan kutsal yerlerinin bekçisi Fransa’nın, o güne kadar Kudüs’te bir konsolosluk açmayı başaramadığını hatırlatmak gerekir.”⁶⁹ Fransa için dini faaliyetler Ortadoğu’da politik etkinliğin bir aracı idi. “İtalya ve Fransa’dan gelen misyonerler kanalıyla başlayan Batı tesiri, XIX. Asırda Mısır **Valisi** Mehmet Âli Paşa ve oğlu İbrahim Paşa’nın ıslahatı dolayısıyla daha da arttı.”⁷⁰

Rus ordusu, Kütahya barışından sonra İstanbul’u terk etti. Çar gemilerini ve askerlerini uzun süre Boğaz’da tutamamıştı, fakat bu krizde Hünkâr İskeleyi Anlaşması imzalandı. Rusya, Osmanlı Devleti üzerinde himaye hakkı kazanmış oldu. Anlaşma, İngiltere ile Fransa’nın yakınlaşmasına ve bu iki devletin Rusya’yla olan ilişkilerinin gerilmesine yol açtı.

“İngiltere Fransa’ya ortak bir donanma ile Sivastopol’daki Rus donanmasını yakmayı teklif etti. İngiliz ve Fransız donanmaları Çanakkale önünde dolaşmaya başladı. İki devletle Rusya arasında bir savaş her an patlayacak gibi görünüyordu. Çünkü, Rusya da direnmeye kararlıydı ve hiçte gerileyecek gibi görünmüyordu. Fakat Fransa Başbakanı, Fransa’nın iç durumu ve Rusya’nın Prusya ve Avusturya’yı yanına alması ihtimali dolayısıyla bir savaşı göze alamadı.”⁷¹

Büyük devletlerin Osmanlı topraklarındaki mücadelelerinde Hünkâr İskeleyi Anlaşması önemli bir rol oynamıştır. Devletler arasındaki cepheleşme Kırım Savaşı’na kadar devam etmiş, takip eden dönemde Hünkâr İskeleyi Anlaşması, Fransa’nın Doğu politikasında belirleyici bir etken olmuştur. Mustafa Reşit Bey ortaelçi sıfatıyla Paris’e gönderildiği dönemde Fransız devlet adamlarıyla yaptığı görüşmelerde, Rus yardımının kabul edilmesinin İngiliz ve Fransız hükümetlerinin

⁶⁹ Sinoue, **Kavalalı Mehmet Âli Paşa: Son Firavun**, s. 309.

⁷⁰ Cevdet Küçük, “Osmanlı İmparatorluğunda ‘Millet Sistemi’ ve Tanzimat”, **Mustafa Reşit Paşa ve Dönemi Seminerleri Bildirileri**, s. 14.

⁷¹ Armağanoğlu, **19. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1789-1914)**, s. 208.

Babıâli'nin taleplerine olumsuz cevap vermesinden kaynaklandığını savunmuştur. Bir *tahriratında* eski Fransız Maslahatgüzarı Guillemond'un şu ifadesini nakletmişti:

“Mısır valisi istiklal da'vasına tassadi edip Fransa ve İngiltere bu sureti adem-i tecviz ile men'i tedbirine ve saltanat-ı seniyye her bir hususat-ı Âliyyesinde Rusya devletine teslimiyet suretinde olarak ve Mısır maddesinden dolayı yine Der-i Saadete Rusya askeri donanması gelecek olur ise ol vakit iş uygunsuz olur; mukaddema Der-i saadette sefaretim münasebetiyle kiral cenapları ve minostrolar ba'zı bu makule hususları benimle müzakere etmekte olduklarından ve şimdi dahi anları görecek olduğundan Devlet-i Alliyenin maneviyat-ı seniyyesine istifsara mecbur olurum.”⁷²

İngiltere ve Fransa'nın krizin başlangıcında pasif bir politika izlemesi daha sonra iki ülke hükümetine yönelik eleştirilere neden olur. İngiltere, krizin başlangıcında Belçika ve Portekiz sorunlarıyla uğraşıyordu. Seçimler de yaklaştığından, hükümet muhalefetin baskısından çekinmişti. Kabine içinde bile İngiltere'nin bu sorunun dışında kalması gerektiğini düşünenler vardı. Palmerston, İngiltere'nin pasif tavrını daha sonra şu sözlerle eleştirir: “Sultan'ın istediği yardım ve korumayı reddetmekle, Lord Grey Kabinesi'nin, dış politikada işlediği hata o kadar büyüktür ki, İngiltere tarihinin hiçbir döneminde hiçbir İngiliz kabinesi böyle bir hata işlememiştir.”⁷³ Fransa'nın politikası da aynı şekilde eleştirilere uğramıştır. İstanbul'da bulunduğu dönemde Osmanlı Devleti'ni tanıma imkânı bulan Lamartine dönemin Fransız Hükümetini şu sözlerle eleştirir:

“İmparatorluğun yarısı Rus himayesine, diğer yarısı Asya'nın tek hakimi olan Paşa'nın kılıcı altına düşmüştü. Fransa, Avrupa'da Rusya'ya, Asya'da İngiltere'ye karşı denge kuvvetini kaybetmişti. Tuilleries Sarayı'ndaki kabinenin beceriksizliği, Paris basını ve şuursuz kamuoyunu okşamak için Akdeniz'i, Tuna boylarını, Prut'u, Fırat'ı, Suveys Kanalı'nı, Yunanistan'ı, Karadeniz'i ve Kızıldeniz'i düşmanlarımıza terk etmişti.”⁷⁴

⁷² Reşat Kaynar(Aktaran), **Mustafa Reşit Paşa ve Tanzimat**, s. 71.

⁷³ Armaoğlu, **19. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1789-1914)**, s. 202.

⁷⁴ Lamartine, **Osmanlı Tarihi 3: Sona Doğru**, s. 531.

Lamartine, Meclis görüşmelerinde de asi olarak nitelendirdiği Mehmet Âli Paşa'ya karşı Babîâli'nin desteklenmesini savunur.

Kütahya Barışı, Sultan'ın bir Hatt-ı Hümayunu şeklinde ilan edilmişti. Sultan Mahmut Suriye'yi geri almak, Mehmet Âli Paşa ise Mısır'ın bağımsızlığını sağlamak istiyordu. Hatt-ı Hümayun kalıcı barışı sağlamak için yeterli olmadı. Mısır'ın vergilerinin ödenmesinde bile sık sık sorunlara neden oluyordu. Fransız Büyükelçiliği, bu sorunların askeri bir çatışmaya dönüşmeden çözülebilmesi için yoğun bir çaba gösterdi. Mehmet Âli Paşa bağımsızlık yönündeki arzusunu açıktan ortaya koyduğunda, aralarında Fransa'nın da bulunduğu büyük güçler, ortak bir tavır geliştirmeye başlar.

Mehmet Âli Paşa'nın diplomatik temaslarında önemli bir isim Boğaz Bey'di. 1834 yılının Şubat ayında İngiliz, Fransız ve Rus konsolosları Boğaz Bey'le bir konferans yapmışlardı.⁷⁵ Konferansta Boğaz Bey'e konsolosların notaları sunuldu. Mısır ordularının Osmanlı topraklarında neden oldukları karışıklıklardan Avrupalı hükümetlerin duyduğu rahatsızlık iletildi. Konsoloslar, Babîâli'ye olan desteklerini dile getirdiler. Büyük güçler, kurulan yeni dengenin bozulmasını istemiyorlardı.

II. Mahmut, 1834 yılının Mayıs ayında Filistin'de başlayan isyandan yararlanarak Suriye'yi işgal etmek ister, ancak Sultan'ın bu girişimi Avrupalı Devletler tarafından engellenecektir. 2 Eylül 1834 tarihinde, Roussin, Büyükelçilik Birinci drogmanı Lapierre'i Reis Efendi'yi ziyaret etmekle görevlendirmişti.⁷⁶ Lapierre, Babîâli'den Mısır'a karşı hazırladığı intikam savaşı planlarından vazgeçmesini isteyecektir. Roussin'e göre koşullar savaş için uygun değildir. Babîâli, Mısır'a karşı denizlerdeki üstünlüğünü de kaybetmişti. Büyükelçi, Lapierre'e yazdığı talimatında, barış döneminde Osmanlı ordusunun yeniden organizasyonu için çaba gösterdiğini, fakat ordunun hâla devletin bağımsızlığını koruyacak güçten uzak olduğunu söylüyordu. Roussin'e göre, Suriye'de yaşanan olaylar kendisine

⁷⁵ B.O.A., HR.SYS..., dosya: 933, gömlek: 1, vesika: 8.

⁷⁶ Roussin'in talimatında şu ifadeler yer almıştı: "Böyle bir orduyla Reşid Efendi Mısırlıları nasıl yenecek? Bu imkânsız. Reis Efendi bunu anlayacak; hissedecek ki, Efendisinin çıkarlarını korumak için yapılması gereken birinci şey düşmanlarını yenecek bir orduya sahip olmaktır... Reis Efendi'ye, İskenderiye'deki görevlilerimize, Padişaha karşı görevlerini yerine getirmesi için Paşa'ya baskı yapma talimatı vereceğimizi söyleyin. Fakat Babîâli'nin taleplerinde indirime gitmenin mümkün olup olmadığını değerlendirilmesi lazım." B.O.A., HR.SYS..., dosya: 933, gömlek: 1, vesika: 15-16.

Babıâli'ye önerilerde bulunma ve yol gösterme görevi yüklemekteydi. Fransa'nın, Osmanlı Devleti'nin bütünlüğüne ve egemenliğine saygı gösterdiği Babıâli nezdinde savunulmalıydı. Drogmanın görevi Babıâli'ye, Suriye halkının Mehmet Âli Paşa'dan duyduğu hoşnutsuzluktan yararlanmasını önermekti. Suriye'de Mehmet Âli Paşa'ya karşı başlayan isyan her ne kadar yatışmış olsa da, Fransız diplomatlar halkın tekrar ayaklanacağını düşünüyordu. Reis Efendi'ye, Fransa'nın şartlı yardımı önerilmekteydi. Fransa, Babıâli'ye kara ve deniz kuvvetlerini güçlendirene kadar beklemesini öğütüyordu.

4 Eylül 1834'te Reis Efendi'ye Fransa'nın Mısır meselesindeki politikasıyla ilgili bir rapor sunuldu.⁷⁷ Roussin'e, Sultan'ın Suriye üzerindeki haklarından vazgeçmesinin mümkün olmadığı, Mehmet Âli Paşa'nın reformları engelleyen kişi olduğu ve yarattığı olağanüstü durumun devam etmemesi gerektiği söylenmişti. Roussin, Suriye'nin tekrar Osmanlı egemenliğine girmesinin en çok kendisini sevindireceğini ifade ediyordu. Babıâli ile Mehmet Âli Paşa arasındaki anlaşmalara saygı duyulmalıydı. Tehlike oluşması durumunda Mısır'ın Osmanlı egemenliği altında tutulması için Fransa ve İngiltere müdahalede bulunacaktı. Paris Hükümeti Büyükelçi'ye, Fransa ve İngiltere'nin İskenderiye'deki temsilcilerinin, Mehmet Âli Paşa'yı vergilerini ödemesi ve Sultan'a karşı sorumluluklarını yerine getirmesi için uyarmakla görevlendirildiklerini bildirmişti. Roussin, İstanbul Hükümeti'ni ordusunun gücü konusunda uyarmıştı. Osmanlı askerlerinin önemli bir kısmının birliklerini terk ettiğini bölgedeki Fransız temsilcilerinin ve seyyahlarının raporlarından öğrenmişti. Olası Osmanlı askeri harekâtının başarısı konusunda şüpheleri vardı. Büyükelçi, Suriye'nin tekrar ele geçirilmesinin tek başına Osmanlı gücüne katkısı olmayacağını, devletlerin gücünün topraklarından değil yönetimin sisteminden kaynaklandığını savunuyordu. Suriye üzerinde yeniden Osmanlı yönetiminin inşası ve bölgede şikâyetlere çözüm üretilmesi üzerinde çalışmanın askeri operasyonlardan daha faydalı olacağını öğütüyordu. Roussin, İngiliz Hükümeti'nin politikasının da Fransız politikasına paralel olduğunu vurgulamaktaydı. İngiliz Büyükelçisi Porsonby, Roussin'e, Mehmet Âli Paşa Sultan'a karşı tavrında ve bölgedeki yönetim tarzında ısrar ederse, İngiltere'nin

⁷⁷ B.O.A., HR.SYS., dosya: 933, gömlek: 1, vesika: 17.

Mehmet Âli Paşa'nın cezalandırmasına destek vereceğini bildirmişti. Roussin, Mehmet Âli Paşa savaşı uzatmakta direnirse Fransa ve İngiltere'nin, İstanbul Hükümeti ile Mısır arasında barış için harekete geçeceğini düşünüyordu. Raporu göre Babiâli, Büyükelçi'nin mesajlarından şu sonuçları çıkartmıştı: Fransa, Osmanlı İmparatorluğu'nun Suriye üzerindeki haklarını kabul etmektedir. İngiliz ve Fransız Hükümetleri askeri bir operasyon durumunda Mehmet Âli Paşa'ya destek vermeyeceklerdir. Fransa, bu konuda İngiltere'den ayrı bir politika geliştirmeyecektir. Babiâli İngiliz politikasını, Fransız politikası olarak da değerlendirebilir.

Boğaz Bey, Mehmet Âli Paşa'nın bağımsızlık yönündeki politikalarını Avrupa Devletlerine kabul ettirmeye çalışıyordu. Boğaz Bey'in önerileri hakkında İngiliz ve Fransız büyükelçilerinin Babiâli'ye sundukları notalar, Reis Efendi'ye sunulan raporun aksine iki ülke politikaları arasındaki farklılığı ortaya koymaktadır.

Fransız Büyükelçisi Roussin 20 Kasım 1834'te Reis Efendi'ye, Boğaz Bey'in önerileriyle ilgili hükümetinin görüşlerini yazılı olarak iletir.⁷⁸ Boğaz Bey'in talepleri karşısındaki tavrını, Osmanlı İmparatorluğu'nun bütünlüğünü ve bağımsızlığına Fransa'nın saygısının kanıtı olarak sunar. Roussin'in Reis Efendi'ye aktardığına göre; İskenderiye Konsolosu Munaut, Boğaz Bey'e Fransa'nın barıştan yana olduğunu, Sultan'ın iktidarının ve gücünün devamının barışın temel garantisi olacağını söylemiştir. Paris Hükümeti'nin müttefikleriyle birlikte Mehmet Âli Paşa'nın bağımsızlık taleplerine karşı çıkacağı, Boğaz Bey'e resmi olarak iletilir. Roussin notasında Rusya'yı suçlar. Rus Konsolosunun, Mehmet Âli Paşa'yı Sultan'ın otoritesine karşı kışkırttığını ileri sürer. Fransız Hükümeti, İngiltere ve Fransa'nın desteği karşılığında Babiâli'ye sunduğu önerilerin kabul edilmesini ister: Kütahya barışına saygı gösterilmesi, Mehmet Âli Paşa'ya karşı saldırgan bir politika izlenmemesi, dost ülkelere güvenilmesi ve bu ülkelerle ortak hareket edilmesi. Notada, Babiâli'nin barışı bozan taraf olması durumunda elindeki avantajları yitireceği öne sürülmekteydi. Babiâli'nin, Fransa'nın tavsiyelerini izlemesiyle Mehmet Âli Paşa karşısında üstünlüğünü koruyacağı savunuluyordu. Roussin,

⁷⁸ B.O.A., HR.SYS., dosya: 933, gömlek: 1, vesika: 20.

Mehmet Âli Paşa'ya karşı girişilecek siyasal ve askeri operasyonları engellemeyi amaçlamaktaydı.

İngiliz Büyükelçisi Ponsonby de, aynı konuda kendi hükümetinin görüşlerini Reis Efendi'ye 23 Kasım'da yazılı olarak gönderdi.⁷⁹ Ponsonby, öncekilerden farklı ve uygunsuz olarak nitelendirdiği önerilerin hükümeti tarafından üzüntüyle karşılandığını belirtiyordu. İngiliz Hükümetinin, müttefiki olarak kabul ettiği Sultan'a karşı düşmanca ve isyankâr hareketleri kabul etmesinin mümkün olmadığını söylüyordu. Boğaz Bey'in dile getirdikleri, Mehmet Âli Paşa'nın Sultan'a karşı bağlılığını ifade eden açıklamalarıyla çelişiyordu. Osmanlı İmparatorluğu'nun bağımsızlık ve bütünlüğü, İngiltere tarafından Avrupa barışı için vazgeçilmez bir koşul olarak görülüyordu. Ponsonby, Mehmet Âli Paşa'nın, bu bütünlüğü zaafa uğratabilecek politikalarına Avrupa'nın izin vermeyeceğini Reis Efendi'ye ilettili. Ponsonby'nin notası Babıâli'yi Mehmet Âli Paşa'ya karşı harekete geçmesi için cesaretlendirecek bir üslupla yazılmıştı. İngiliz Hükümeti'nin görüşleri, dostluk politikasının kanıtı olarak sunuluyordu.

Aynı tarihte, Viyana Hükümeti adına Babıâli'ye gönderilen resmi notada da,⁸⁰ Mehmet Âli Paşa'nın bağımsızlık isteklerinin kabul edilemez bulunduğu bildiriliyordu. Avusturya İmparatorluğu, Mehmet Âli Paşa'ya Kütahya Barışı şartlarına uymasını ve Sultan'a karşı olan görevlerini yerine getirmesini tavsiye ediyordu.

Sultan Mahmut, en elverişsiz koşullarda bile Kütahya barışıyla kaybettiği toprakları geri alma amacından vazgeçmeyecektir.

“1836 sonunda en büyük hismı ile doğrudan müzakereler yürüterek kaybedilen toprakların bir kısmını geri almayı bile denedi. Geri kalan toprakları geri verirse Mısır ve Akka Paşalığını oğullarından birine bırakabileceğini teklif etmek üzere Osmanlı temsilcisi Sarım Efendi Mısır'a gönderildi. Bu tekliften de bir sonuç alınamadı ve Sultan Mahmut başarılı bir intikam savaşı yapmayı hayal etmeyi sürdürdü.”⁸¹

⁷⁹ B.O.A., HR.SYS., dosya: 933, gömlek: 1, vesika: 19.

⁸⁰ B.O.A., HR.SYS., dosya: 933, gömlek: 1, vesika: 24.

⁸¹ Anderson, **Doğu Sorunu 1774-1923: Uluslararası İlişkiler Üzerine Bir İnceleme**, s. 108.

1836 yılında Roussin, Yüksek Meclis çalışmaları için Fransa'ya gider. Sultan ile Mehmet Âli Paşa arasındaki gerginliğin yükselmesi üzerine 1837 yılında İstanbul'a geri döner. 1838 yılına gelindiğinde Babîâli ile Mısır arasında savaş ihtimali yeniden gündeme gelir.

“25 Mart 1838'de Mehmet Âli Paşa, Fransız ve İngiliz konsoloslarına bağımsızlığını ilan edeceğini açıkça söyledi. İngiliz ve Fransız elçileri, bu durumu Mustafa Reşit Paşa'ya bildirdiler. Gerek İngiliz gerekse Fransızlar barışın bozulmasını istemedikleri için Sultan'a soğukkanlı bir şekilde davranmasını ve savaşı başlatanın kendisi olmamasını öğütüyorlar ve barışın bozulmasından korkuyorlardı. Eğer barış bozulacak olursa Rusya'nın, Hünkâr İskeleyi Anlaşmasından yararlanarak Sultan'a yardım edeceğinden korktuklarını Mustafa Reşit Paşa'ya söylüyorlardı. Politik ortam bir hayli karışmışken Fransız elçisi de Reşit Paşa'ya donanmanın açılmaması için gözdağı verirken, Mehmet Âli Paşa'nın bir kısım donanmasını Girit adasının Kandiya şehrine gönderdiğini duyurdu.”⁸²

Fransa'nın İstanbul Büyükelçiliği, yine temel stratejisini savaşı geciktirmek üzerine kurmuştur. Büyükelçilik Birinci Drogmanı Lapierre, 18 Nisan 1838 tarihinde aldığı talimatla, Mustafa Reşit Paşa'yla görüşmekle görevlendirildi.⁸³ Lapierre aynı gün randevu talebinde bulundu.⁸⁴ Lapierre'in aldığı talimatın içeriği, Mısır vergilerinin ödemesindeki gecikmeydi. Lapierre'den, Babîâli'yi gecikmenin düşmanca bir tavırdan değil, kur farklarındaki kararsızlıktan ileri geldiğine ikna etmesi isteniyordu. Lapierre, Reşit Paşa'nın karşısına Mısır kuvvetlerinin savaş istemediğini söylemeye gidecektir. Reşit Paşa, Toros'ların Batı yakasında bir ordu toplamak için çalışıyordu. Fransa Büyükelçiliği, Babîâli'nin Toros'lardaki faaliyetini şiddetle protesto etmişti, İngiltere ise daha yumuşak bir üslupla bu protestoya katılmıştı.

5 Mayıs'ta Roussin, Lapierre'i iki büyük deniz gücünün Mehmet Âli Paşa'nın bağımsızlık politikalarını desteklemesinin mümkün olmadığını Mustafa Reşit Paşa'ya bildirmekle görevlendirir.⁸⁵ Mısır güçleri, önemli askeri başarılar elde etmiştir. Büyükelçi, Mustafa Reşit Paşa'yı, kötü haberleri saklamaması için uyarır.

⁸² Ünal, a.y.

⁸³ B.O.A., HR.SYS., dosya: 933, gömlek: 1, vesika: 79.

⁸⁴ B.O.A., HR.SYS., dosya: 933, gömlek: 1, vesika: 81.

⁸⁵ B.O.A., HR.SYS., dosya: 933, gömlek: 1, vesika: 83.

Bölgedeki Fransız Konsolosu, Roussin'e Osmanlı birliklerinin Diyarbakır'a gönderildiği bilgisini iletir. Roussin'e göre, bu askeri kuvvetlerin Mehmet Âli Paşa'nın politikalarına bahane oluşturmak ve askeri güçlerini geri çekmesini engellemekten başka bir sonucu olamazdı.

Mehmet Âli Paşa 25 Mayıs'ta Avrupalı Devletlerin konsoloslarına bağımsızlık isteğini bildirir.

“16 Haziran'da İngiliz Konsolosu Campbell ve Rus konsolosu Medem ile yapılan bir toplantıda Paşa bildirisini geri çektiğini açıkladı. Ancak bağımsızlık fikrinden vazgeçmediğini açıkça belirtti, açıklama ertelenmiş ancak sonsuza kadar terk edilmemişti.”⁸⁶

İngiliz kabinesi de 7 Haziran tarihinde Mısır'ın bağımsızlığının tanınmaması yönünde bir karar aldı.

Fransa, Mehmet Âli Paşa'nın savaş nedeni olabilecek girişimlerini engellemek için çaba göstermekteydi. 4 Temmuz'da Fransa'nın İskenderiye Konsolosu Cachelet, Mehmet Âli Paşa'yla yaptığı uzun bir görüşmede, hükümetinin Mısır'ın bağımsızlığına karşı olduğunu bildirdi. Cochelet'in Boğaz Bey'e iletmek üzere Mole'den aldığı mektupta şunlar yazmaktadır: “Mehmet Âli Paşa'nın projesini yürürlüğe koyması halinde hükümetimiz Mısır'ın yeni durumunu kabul etmemenin yanı sıra, böyle bir kararın alınmamış olduğunu bildirmeye ve başta İskenderiye önüne ve Suriye sınırına savaş filoları gönderilmesi olmak üzere elindeki bütün imkânları kullanarak projeyi engellemeye kesin olarak karar vermiştir.”⁸⁷ Cochelet'in yaptığı görüşmeyi 5 Temmuz'da İngiltere'nin bölgedeki görevlisi Campbell tekrarladı. Palmerston da Boğaz Bey'e gönderdiği mektupta, İngiltere'nin olası bir savaşta Fransa'yı destekleyeceğini yazıyordu. Mehmet Âli Paşa, Fransa ve İngiltere'nin ortak tavrı karşısında taleplerinden geri adım atarak kendisine saldırılmadığı sürece hiçbir düşmanlık gütmeyeceğini söylemek zorunda kaldı. Cachelet, Büyükelçi Roussin'e gönderdiği bilgi notunda,⁸⁸ Mehmet Âli Paşa'nın

⁸⁶ Anderson, **Doğu Sorunu 1774-1923: Uluslararası İlişkiler Üzerine Bir İnceleme**, s. 112.

⁸⁷ Sinoue, **Kavalalı Mehmet Âli Paşa: Son Firavun**, s. 324.

⁸⁸ B.O.A., HR.SYS., dosya: 933, gömlek: 1, vesika: 88.

bağımsızlık amacından vazgeçmediğini, fakat uygun zamanı bekleyeceğini yazıyordu. Mehmet Âli Paşa, Cachelet'e altın madenlerine işletmek için iki ay içinde Sennar'a gireceğini de bildirmişti. Mektupta, verginin ödenmesi konusunda Mehmet Âli Paşa'nın sözünü tutacağı bilgisi verilirken, Babiâli'den sabır isteniyordu.

Temmuz 1838 tarihinde Rusya'nın Mısır'daki Konsolosu Comte Medem, Comte Nesellrode'a gönderdiği raporda,⁸⁹ Mehmet Âli Paşa'nın dört büyük devletin temsilcilerine gönderdiği ve bağımsızlık isteğini içeren notasına Fransa'nın cevabının, İskenderiye'deki Fransız Konsolosluğu'na son vapurla ulaştığı bilgisini verir. Fransız Hükümeti, valinin isteklerini reddeder. Paris Hükümeti, Mehmet Âli Paşa'ya taleplerinden vazgeçmesini ve Sultan'a karşı görevlerini yerine getirmesini tavsiye ederek, aksi durumda Fransız ve İngiliz Hükümetlerinin başka tedbirler almak zorunda kalacaklarını bildirir. Fakat Fransa'nın bu tehdidini işbirliği önerisiyle birlikte sunarak, Mısır Valisiyle olan iyi ilişkilerini korumaya çalışıyordu. Fransız Hükümeti, Mehmet Âli Paşa tarafından uzun süredir projelendirilen İskenderiye limanı konusunda destek vaat etmektedir. Mehmet Âli Paşa, Fransa'nın İskenderiye Konsolosu Cachelet'e, bulunduğu konum için elli iki yıldır çalıştığını belirterek, ailesi ve kendisine bağlı insanları kastederek binlerce evladının geleceğine karşı olan sorumluluğunu öne sürer. Diğer büyük güçlerin cevabını bekleyeceğini söyleyerek, Sultan'a karadan veya denizden düşmanca bir harekette bulunmayacağını taahhüt eder. Mehmet Âli Paşa, büyük güçlerin adaletine sığınıyordu. Aynı cevap, Avusturya temsilcisi ile Kont Medem'e de tekrar edilmiştir. Kont Medem, bağımsızlık fikrine karşı çıkar, Avrupalı devletleri karşısında bulacağını söyler. Kont Medem'in selefi Duhamel, Mısır'dan ayrılmadan önce bağımsızlık ilanının Rusya tarafından savaş ilanı olarak kabul edileceğini ve Rusya'nın Sultan'a gerekli yardımı yapacağını Mehmet Âli Paşa'ya söyler.

İngiltere'nin güçlü adamı Palmerston, bağımsızlık ilanının savaşa neden olacağını ve Babiâli'nin bu savaşı kaybedeceğini düşünüyordu. İngiliz Dışişleri Bakanı, savaşın Rusya'ya Osmanlı Devleti üzerinde haklar yaratmasından korkuyordu. 7 Temmuz tarihinde Campbell'e gönderdiği talimatta,⁹⁰ olası bir savaş

⁸⁹ B.O.A., HR.SYS., dosya: 933, gömlek: 1, vesika: 90.

⁹⁰ B.O.A., HR.SYS., dosya: 933, gömlek: 1, vesika: 89.

durumunda Avrupa'nın bütün güçlerinin Sultan'ın yanında olacağını Mehmet Âli Paşa'ya söylemesini istedi. Palmerston'a göre, Mehmet Âli Paşa 1832 yılındaki askeri başarılarına güvenerek hareket etmemeliydi. Bu defa Avrupa güçleri tarafından desteklenen Sultan'ın Mısır ordusunun üstünlüğünü elinden alabileceği mesajını gönderdi. İngiltere, Osmanlı Devleti'nin yanında ağırlığını hissettiriyordu. İngiliz Konsolosu Campbell, Büyükelçi Posonby'e gönderdiği 6 Ağustos 1838 tarihli bilgi raporunda,⁹¹ Mehmet Âli Paşa'ya, Lord Palmeston'un talimatı doğrultusunda, İngiltere'nin bağımsızlık planlarına karşı olduğunu söylediğini bildirdi. Mehmet Âli Paşa'nın cevap vermeden önce Avusturya ve Prusya'nın cevabı bekleyeceğini yazdı.

İstanbul'daki Fransız Büyükelçiliği, Babıâli'nin ikna edilebilmesi için çaba harcıyordu. 15 Ağustos'ta Lapierre Reşit Paşa'yı ziyaret etmekle görevlendirilir.⁹² Lapierre, İskenderiye'deki Fransız ve İngiliz konsoloslarının birlikte Mehmet Âli Paşa'ya giderek hükümetlerinin Mısır'ın bağımsızlığına karşı olduğunu ve bir çatışma durumunda Osmanlı Sultanı'nın yanında yer alacaklarını bildirdiklerini iletir. Mehmet Âli Paşa, her iki ülke konsolosuna veraset hakkı konusundaki tezlerini tekrarlar.⁹³

Diğer büyük güçlerin tavrı da aynı yöndedir. Prusya'nın İskenderiye Konsolosu Roquerbe, Mehmet Âli Paşa'ya bağımsızlık taleplerinin hükümeti tarafından desteklenmeyeceğini tebliğ talimatını 24 Temmuz'da almıştı.⁹⁴ Talimatta, diğer dört büyük gücün ortak tavrının vurgulanması istenmektedir.

Viyana'dan İskenderiye Konsolosluğu'na gönderilen 5 Ağustos tarihli talimatta ise, Avusturya'nın Mısır'ın bağımsızlığını tanımamasının mümkün olmadığı ve Mısır'ı Osmanlı İmparatorluğu'nun parçası olarak kabul etmeye devam edeceğinin anlatılması isteniyordu. Viyana Hükümeti; Saint Petersburg, Londra, Paris ve Berlin Hükümetlerinin de aynı yönde bir politika izleyeceklerini Mehmet Âli Paşa'ya tebliğ etti.⁹⁵ Konsolostan, özellikle Rus meslektaşıyla birlikte hareket etmeye özen göstermesini istemişti.⁹⁶

⁹¹ B.O.A., HR.SYS., dosya: 933, gömlek: 1, vesika: 107.

⁹² B.O.A., HR.SYS., dosya: 933, gömlek: 1, vesika: 108.

⁹³ B.O.A., HR.SYS., dosya: 933, gömlek: 1, vesika: 110.

⁹⁴ B.O.A., HR.SYS., dosya: 933, gömlek: 1, vesika: 100.

⁹⁵ B.O.A., HR.SYS., dosya: 933, gömlek: 1, vesika: 103.

⁹⁶ B.O.A., HR.SYS., dosya: 933, gömlek: 1, vesika: 102.

M. Laurin, İskenderiye'ye bu talimatı gönderdiği gün, Rus Dışişleri Bakanı'ndan hükümetinin görüşlerini özetleyen bir bildirge aldı. Avusturyalı Bakan 6 Ağustos'ta,⁹⁷ İskenderiye Konsoloslukuna bu bildirgenin büyük güçlerin ortak tavrını yansıttığını, 5 Ağustos tarihli talimatında yer verilen Rusya konsolosu ile ortak hareket politikasının imkânlarını güçlendirdiğini bildirdi.

Rus Konsolosu Comte Medem, 28 Ağustos günü Mehmet Âli Paşa'yla bir görüşme yapar. Bu görüşmede Mehmet Âli Paşa, Fransız ordusundan bir korkusu olmadığını, kendisini asıl düşündürenin İngiliz ordusunun müdahale olasılığı olduğunu söyler.⁹⁸ Comte Madem, İngiltere'nin Fransa ile ittifakını koruyacağını düşünüyordu. İngiltere'nin bir filosunun Akdeniz'de hazır bekletildiğini Paşa'ya hatırlatır. Medem'e göre Mehmet Âli Paşa, İngiltere ve Fransa dışındaki ülkelerin kabinelerinin sesine kulak vermelidir. Rusya, Mehmet Âli Paşa'ya saldırgan bir siyaset izlememesini tavsiye etti. Askeri bir harekât içermeyen bağımsızlık ilanının bile saldırgan bir siyaset olarak algılanacağını resmen bildirir. Mehmet Âli Paşa ise, veraset hakkı konusundaki taleplerini tekrarlar.

1838 Eylül'ünde Mehmet Âli Paşa, dört büyük güce bir deklarasyon daha gönderir.⁹⁹ Bu deklarasyonda Avrupa'nın politik çıkarlarının ve Doğu'nun huzurunun aleyhinde gaye gütmeyeceğini bildirir. Yetmiş yaşına geldiğini belirterek, ailesi ve çok sayıdaki çocuğu için veraset hakkı elde etmek amacıyla taleplerde bulunduğunu ileri sürer. Sennar'a yaptığı ziyaretin, Babıâli'ye karşı olan düşmanlıkları bitirmek isteğinin kanıtı olduğunu ifade eder. Fakat Babıâli'nin kurbanı olmaktansa ölmeyi tercih edeceğini eklemeyi de ihmal etmez. Eğer büyük güçler isteklerini kabul etmez ve Mısır'ın geleceği için garanti vermezlerse, var olan durumdan kurtulabilmek için kendi takdir edeceği uygun önlemleri almaktan kaçınmayacağını belirtir. Mehmet Âli Paşa, Batılı güçleri tehdit etmektedir:

⁹⁷ B.O.A., HR.SYS., dosya: 933, gömlek: 1, vesika: 104.

⁹⁸ B.O.A., HR.SYS., dosya: 933, gömlek: 1, vesika: 117.

⁹⁹ Mehmet Âli Paşa, Avrupa devletlerine şu cümlelerle sesleniyordu: "Bu sorunu çözümü için silaha başvurmak zorunda kaldığımda ilan edeceğim veraset değil, kendi bağımsızlığım olacak. 4 büyük gücün beni ortadan kaldırmak için birleştiğinde yok olacağımı bilmiyorum değilim. Fakat böyle bir zafer onların ünlerinde bir yükselme sağlamayacağı halde savaşın sonuçları benim lehime döndüğünde bütün şöhret benim yanımda olacaktır." B.O.A., HR.SYS., dosya: 933, gömlek: 1, vesika: 113-112.

Mehmet Âli Paşa'nın bu notası da, İngiliz ve Fransız konsolosları tarafından sert bir dille reddedildi. Mısır Paşası bundan sonra taleplerini veraset hakkıyla sınırlamak zorunda kalacaktır.

Babiâli, İngiltere'nin desteğine güvenmeye ve İngiliz Hükümeti'yle yakınlaşmaya başlamıştı. Bu durum Fransa Büyükelçiliğinde tedirginlik yaratmaktaydı. Roussin, İngiliz Büyükelçiliği'nin Babiâli'de kendisinden daha fazla dinlendiğine inanmaya başlamıştı. Lapierre, Büyükelçi tarafında 29 Eylül'de Nuri Efendi'ye gönderildi.¹⁰⁰ Roussin, Fransa ile İngiltere arasında var olan ittifakı her zaman onayladığını, fakat Fransız Büyükelçisi'nin herhangi biri olmadığını Babiâli tarafından bilinmesi gerektiğini söylüyordu. Roussin, kendi sözlerinin Babiâli'de yeterince dinlenmediğini düşünüyordu. Lapierre, Nuri Efendi'yi sert bir dille uyarır.

Lapierre'in ziyaretinden yirmi gün sonra Mehmet Âli Paşa 14 Mart 1839'a kadar sürecek Sudan gezisine çıkar. Bu gezi tüm taraflara yedi aylık bir zaman kazandırmıştır.

25 Nisan 1839 günü Roussin, Lapierre vasıtasıyla Nuri Efendi'ye bir mesaj daha gönderir. Fransa'nın İskenderiye Konsolosu, Büyükelçi'ye gönderdiği raporda, Mısır kuvvetlerinin saldırıya uğramadıkları takdirde Türk birliklerine karşı bir harekâta girişmeyeceklerini iletmiştir. Roussin'in verdiği bilgiye göre Mehmet Âli Paşa oğluna da bir mektup göndererek ailesiyle birlikte İskenderiye'ye gelmesini istemiştir. Fransız görüşüne göre Mısır'daki tüm hazırlıklar barış için yapılmaktadır. Büyükelçi Mısır maliyesinin bir kriz içinde olduğunu ve bir yıldır orduda maaşların ödenemediğini hatırlatarak, Mehmet Âli Paşa'nın istese de düşmanca bir harekete girişemeyeceğine Babiâli'yi ikna etmek istemektedir.¹⁰¹

Fakat Rossin'in bütün çabalarına rağmen Mayıs ayında savaş tekrar başlar. Doğu Seraskeri Hafız Paşa komutasındaki Osmanlı ordusu Fırat nehrini geçerek Halep'e doğru ilerler. Başbakan Soult, savaşın sorumlusu olarak Babiâli'yi görmektedir. Hem Babiâli hem de Mehmet Âli Paşa nezlinde girişimlerde bulunur. Mehmet Âli Paşa, Fransız Başbakanı adına konuşan Caillie ile 15 ve 16 Haziran

¹⁰⁰ B.O.A., HR.SYS., dosya: 933, gömlek: 1, vesika: 127.

¹⁰¹ B.O.A., HR.SYS., dosya: 934, gömlek: 1, vesika: 15.

tarihlerinde görüşmeler yapar. Paris'in telkinleriyle hareket etmeyi kabul eder. Babıâli'ye gönderilen Foltz ise beklediği ilgiyi görememiştir.

15 Haziran 1839'da Büyükelçi Roussin, Paris'ten gelen talimatla, Reis Efendi'yi savaşın gidişi konusunda yazılı olarak uyarmıştı.¹⁰² 24 Haziran'da İbrahim Paşa Osmanlı ordusunu Nizip'te yenilgiye uğratacaktır. Büyükelçi, 20 Mart ve 27 Mart tarihlerinde Reis Efendi'yi barışa ikna etmek için ziyaret etmişti. Roussin, kendisini İmparatorluğun onurunu en fazla koruyan kişi olarak tanımlamaktadır. En kötü koşullarda bile barışın korunması için çaba gösterdiği halde kendi sözlerinin Babıâli tarafından dinlenmediğinden yakınıdır. İskenderiye'den gelen bilgileri tekrarlayarak, barış için koşulların uygun olduğunu vurgular. Sultan tarafından bölgeye gönderilen görevlilerin Mısır Hükümeti tarafından kabul edilmiş olmasının bir iyi niyet olarak algılanmasını ister. Babıâli ile Mısır arasındaki düşmanlıkların bitirilmesinin hem Osmanlı Devleti'nin hem de Avrupa'nın çıkarına olduğunu iddia eder.

Roussin'in mesajından on beş gün sonra II. Mahmut öldü. Babıâli siyasi bir karmaşa içine düştü. 7 Temmuz'da Roussin, Büyükelçilik birinci Drogmanı Lapierre'i Fransız donanmasından gelen bilgileri iletmek üzere Nuri Efendi'ye gönderdi.¹⁰³ Giritli Ahmet Paşa komutasındaki Türk donanması Çanakkale Boğazı'nı terk etmişti ve Rodos'a gidiyordu. Ahmet Paşa, Hafız Paşa'ya bir haberci göndererek Sultan Mahmut'un nazırları tarafından zehirlendiğini iddia etmişti. Hüsrev Paşa'yı suçluyordu. Kendi güvenliği için ordusuyla İstanbul'un üzerine yürüyecekti. Mehmet Âli Paşa'yla anlaşmak istiyordu. Kaptan Paşa, Fransız amirale, Abdülmecid'in sultanlığını sadece Rus dostu olmakla suçladığı vezirleri değiştirmesi koşuluyla kabul edeceğini söylemişti. Roussin durumun ciddiyeti konusunda Babıâli'yi uyardı ve Hafız Paşa'nın ordusunun harekete geçirilmesini önerdi. Kaptan Paşa'nın da bir talimatla uyarılmasını istedi. Roussin'e göre bu talimatlar ve emirler bizzat yeni Sultan tarafından imzalanmalıydı.

Giritli Ahmet Paşa Osmanlı donanmasını Mehmet Âli Paşa'ya teslim etti. Ahmet Paşa'nın ihaneti, yeni Padişah Abdülmecid'in Mısır Paşası'nı affedeceğini

¹⁰² B.O.A., HR.SYS., dosya: 934, gömlek: 1, vesika: 20.

¹⁰³ B.O.A., HR.SYS., dosya: 933, gömlek: 4, vesika: 1.

açıkladığı günlerde gerçekleşmişti. İstanbul'da oluşan karmaşa büyük güçlerin müdahalesiyle düzeltildi. 27 Temmuz'da Avusturya, Prusya, Rusya, Fransa ve İngiltere büyükelçileri Mısır meselesinin ortak çözümü konusunda Babîâli'ye bir nota verdiler. Osmanlı İmparatorluğu'nun çıkarlarını koruyacaklarını belirtiyorlardı. Nuri Efendi, Babîâli adına bu ortak çabadan mutluluk duyduğunu beş ülkenin büyükelçilerine ilettiler. Bu nota sonrasında Fransa'da Mehmet Âli Paşa yanlısı eğilim güçlendi. Louis Philippe Fransa'nın onurunun çiğnendiğine inanıyordu. Yenilenen Mısır politikası, Fransa'yı İngiltere'nin karşısında yalnızlaştıracaktı.

Ağustos ayında Hariciye Nazırı Mustafa Reşit Paşa, beş büyük gücü Mehmet Âli Paşa'ya karşı harekete geçirmek için çaba harcamaya başlar. 28 Eylül'de ve 21 Ekim'de beş devletin büyükelçiliklerine notalar gönderir. Fransa adına Mustafa Reşit Paşa'ya verilen cevaplarda Osmanlı birliklerinin Mısır güçleriyle çatışmaya girmekten kaçınmasının Babîâli'ye büyük güçlerin desteğini kazandıracağı savunuluyordu.¹⁰⁴ Babîâli'nin diplomatik girişimlerine karşı, Mehmet Âli Paşa da beş büyük gücün Mısır'daki konsoloslarını kendi politikasına ikna etmeye çalışıyordu. Ordusunun komutanlarına temkinli olmalarını ve saldırgan bir politika izlememeleri talimatını verdiğini söylüyordu. Fakat Aralık ayında İskenderiye'den gönderilen bir mektupta, Mehmet Âli Paşa'nın deniz ve karadan İstanbul'u tehdit etmesi yönünde taraftarları olduğu ve Fransa tarafından kışkırtıldığı bilgisi Babîâli'ye ulaşmıştı.¹⁰⁵ Mektupta verilen bilgilere göre Mehmet Âli Paşa'nın amacı Diyarbakır'ı işgal etmek, kitleleri organize etmek ve küçük Asya'dan ayırmaktı. İbrahim Paşa'nın ordusuna toplanma emri verildiği bildiriliyordu. Mektupta, Şubat'tan önce askeri harekâtın başlamasının beklendiği haber verilmekteydi.

Aynı tarihlerde Fransız ve İngiliz donanmalarının Çanakkale Boğazı'ndaki manevraları da yazışmalara konu oluyordu. "Koca Hüsrev Paşa, Rusya'nın baskı yapması üzerine, İstanbul'a gelen İngiliz Amiral Stopford'a Babîâli'nin Çanakkale Boğazı'nın ötesine savaş gemilerinin girmesine izni vermeyeceğini bildirdi."¹⁰⁶ Fransız ve İngiliz Büyükelçilikleri Babîâli tarafından yazılı olarak uyarıldı.

¹⁰⁴ B.O.A., HR.SYS., dosya: 934, gömlek: 1, vesika: 58.

¹⁰⁵ B.O.A., HR.SYS., dosya: 934, gömlek: 1, vesika: 93.

¹⁰⁶ Jorga, **Osmanlı İmparatorluğu Tarihi**, s. 328.

Roussin, Mustafa Reşit Paşa'ya donanmalar hakkında yazılı açıklamasını 2 Ekim'de gönderir.¹⁰⁷ İngiliz ve Fransız büyükelçiliklerinin birinci drogmanlarının, donanmalarının konumu konusunda büyükelçilerine rapor hazırlamakla görevlendirildiklerini bildirmektedir. Kötü koşullar donanmaların konumlarını korumalarına imkân vermemiş ve Çanakkale Boğazı'ndan içeri girmek zorunda kalmışlardır. Büyükelçi, İngiliz ve Fransız donanmalarının manevralarının Osmanlı İmparatorluğu'na verilen bir moral destek olduğunu savunur. Babıâli'nin talep etmesi durumunda, hükümetinin amirallerine geri çekilme talimatını vermeye hazır olduğunu söyler. Roussin, İngiliz ve Fransız donanmalarının aldığı kararın hem Doğu sorununun çözümü hem de Osmanlı İmparatorluğu'nun güçlendirilmesi için doğru olduğunu savunmuştur.

İngiliz Büyükelçisi Posonby donanmaların harekâtları hakkında 30 Eylül'de Mustafa Reşit Paşa'ya bir mesaj göndermiştir.¹⁰⁸ Posonby mesajında Hariciye Nazırının notasını hükümetine ilettiği bilgisini vermektedir. Donanma, İngiliz Hükümeti'nin talimatıyla Osmanlı güvenliğini temin etmek için konumlanmıştır. Büyük güçlere rağmen gerçekleştirilen hareketleri sınırlamayı amaçlamaktadır. İngiliz donanması, Viyana'daki İngiliz Büyükelçisi'nden aldığı emirlere göre hareket etmekteydi. Posonby hiçbir büyük gücün tek başına hareket etmeye hakkı olmadığını savunmuştur.

Posonby'nin donanma üzerinde yetkisi bulunmuyordu. Babıâli'nin büyükelçiliğe donanma konusundaki şikâyetlerini, yetkisizliğini öne sürerek geçiştirmişti. 9 Ekim tarihli İngiliz donanmasının manevraları hakkındaki mesajında da aynı tezi ileri sürmekteydi.¹⁰⁹

Söz konusu yazışmalar devam ederken, Fransa İstanbul'daki büyükelçisini geri çağırıldı. Büyükelçilikteki görev değişikliğiyle birlikte Fransa'nın Doğu politikasında da değişmeler gözlemlenmeye başlandı. Agop Efendi Londra'dan Mustafa Reşit Paşa'ya gönderdiği raporunda, yeni Olağanüstü Ortaelçi Kont Edouard Pontois'a verilen talimatların Roussin'in aldıklarından farklı olduğunu

¹⁰⁷ B.O.A., HR.SYS., dosya: 934, gömlek: 1, vesika: 44.

¹⁰⁸ B.O.A., HR.SYS., dosya: 934, gömlek: 1, vesika: 40.

¹⁰⁹ B.O.A., HR.SYS., dosya: 934, gömlek: 1, vesika: 49.

bildiriyordu.¹¹⁰ Raporda, Tuilleries kabinesinin çoğunluğunun Mehmet Âli Paşa taraftarı olduğu belirtilmişti. Agop Efendi, Lord Pelmerston'dan da Paris'teki gelişmeler için bilgi talep etmişti. İngiliz Dışişleri Bakanı, Agop Efendi'ye Fransa'nın Doğu sorunu hakkındaki önerilerinin İngiliz tezleriyle uyuşmadığını söylemişti. Agop Efendi Fransa'nın yeni politikasının geçmişteki açıklamalarıyla çeliştiğini, Osmanlı birliğinin desteklediğinin söylenmesine rağmen Mehmet Âli Paşa'nın lehinde tavır aldığını savundu. Babîâli'nin yanında yer alan İngiliz politikasının sadece Avusturya tarafından desteklendiğini savundu.

Fransa'nın Mısır'da önemli çıkarları bulunmaktaydı.

“Fransız Hükümeti Mehmet Âli Paşa'nın tam anlamıyla bağımsızlığa kavuşmasını arzulamıyordu. Öte yandan Fransız subayları ve uzmanlarına dayanan Mehmet Âli Paşa'yı da Fransa'nın potansiyel müşterisi olarak görmekten de kendini alamıyordu. Mısır'daki Fransız ticari çıkarları büyümekteydi ve önemliydi.”¹¹¹

Fransız basını ve kamuoyu da, hükümeti Mehmet Âli Paşa'nın lehine bir politika için zorluyordu.

İngiliz Büyükelçisi Posonby de, Fransa'nın yeni temsilcisini, Mehmet Âli Paşa'ya karşı işbirliği yapmaya davet ettiğini Babîâli'ye ilettili.¹¹² Fransız temsilcisi, hükümetinin çekincesinin, İstanbul'un büyük güçlerden birinin yönetimine girmesi olduğunu söylemişti. Fransız diplomatlarına göre hükümetlerinin politikasının İngiliz politikasından tek farkı, Mehmet Âli Paşa'ya yönelik bir saldırıda Rusya'ya Hünkâr İskeleyi Anlaşmasıyla tanınan haklarının gündeme gelmesinden çekinmeleriydi.

1839 yılının sonuna gelirken Batılı başkentlerde Doğu barışı için çeşitli planlar hazırlanmaktaydı. Rus Çarı I. Nicolas, Baron Bronnow'u önce özel elçi, sonra da büyükelçi sıfatı vererek Londra'ya gönderir. Rusya, Fransız-İngiliz ittifakını bozmayı hedeflemektedir. Louis Philippe ve Başbakan Soult, Mehmet Âli Paşa'nın Suriye'den çıkartılmasına yönelik yapılan planları reddederler. İngiliz-Rus anlaşması

¹¹⁰ B.O.A., HR.SYS., dosya: 934, gömlek: 1, vesika: 71.

¹¹¹ Anderson, **Doğu Sorunu 1774-1923: Uluslararası İlişkiler Üzerine Bir İnceleme**, s. 115.

¹¹² B.O.A., HR.SYS., dosya: 934, gömlek: 1, vesika: 72.

Fransa'yı yalnız bırakır. 1840 yılının Mart ayında göreve başlayan Thiers Hükümeti, Mehmet Âli Paşa yanlısı politikayı daha da keskinleştirir. Aynı tarihlerde İngiltere'yle ittifak politikasından yana olan Guizot Londra Büyükelçiliği'ne atandı. Lord Palmerston ile Brunnow arasında yapılan barış projesinde şu konularda mutabakata varılmıştı:¹¹³ Mısır Paşalığı'nın sınırlandırılması; Mehmet Âli Paşa'nın Babıâli'ye vergi ödemesi ve vasalı olarak kalması; Mehmet Âli Paşa'nın ailesi için veraset hakkının kabulü; Fransa ile İngiltere'nin İskenderiye'de İbrahim Paşa'ya karşı konumlanması ve Suriye halkını ayaklanmaya teşvik etmeleri; Mısır ve Suriye'deki finansal kaynakların blokajı; büyük güçlerin Mehmet Âli Paşa'ya karşı gerektiğinde ortak askeri operasyonu; Boğazlar ile Marmara Denizi'ne gerektiğinde donanma gönderilmesi; Avrupa toplumunun çıkarlarının korunmasıyla birlikte Sultan'ın rızasının uygulanacak tedbirlerde göz önünde bulundurulması.

2 Aralık'ta Palmerston, Posonby'e gönderdiği bir mesajda, Fransa'nın yeni öneriler gündeme getirdiğini bildirdi.¹¹⁴ Fransız Hükümeti'nin görüşüne göre eğer İngiltere, Fransız önerilerini kabul ederse, diğer büyük güçler de bu önerileri destekleyecekti. Çünkü daha önce Fransız-İngiliz uyuşmasının arkasında duracaklarını ilan etmişlerdi. Fakat Palmerston Rusya'yı ve Avusturya'yı Fransız tezlerine ikna etmenin mümkün olmadığına inanıyordu. Palmerston, Fransız önerilerini reddettiğini İstanbul Büyükelçisi'ne ilettili. İngiltere ve Fransa, Doğu sorununda farklı politikalara yönelmeye başlamıştı ve bu farklılık artık en üst noktada ifade ediliyordu.

21 Aralık tarihinde Posonby, Fransa Büyükelçiliği'ni, Kont Pontois'a gelen raporlardaki bilgileri sorgulaması konusunda uyarıyordu.¹¹⁵ Pontois, Mısır meselesi konusunda Viyana'daki Fransız Konsolosluğu'ndan mesaj almıştı. Mesajda Avusturya Hükümeti'nin önerisi iletilmişti. Posonby bu bilgiyi İngiliz Büyükelçiliği görevlilerinden Pisan vasıtasıyla Mustafa Reşit Paşa'ya da ilettili.¹¹⁶

Babıâli, beş büyük gücün temsilcilerine Osmanlı birliğinin korunması için 27 Temmuz'da Divan'a sundukları notadaki kararlarını hatırlatarak soruna müdahale

¹¹³ B.O.A., HR.SYS., dosya: 934, gömlek: 1, vesika: 65.

¹¹⁴ B.O.A., HR.SYS., dosya: 934, gömlek: 1, vesika: 90.

¹¹⁵ B.O.A., HR.SYS., dosya: 934, gömlek: 1, vesika: 97.

¹¹⁶ B.O.A., HR.SYS., dosya: 934, gömlek: 1, vesika: 96.

çağrısı yapar. Metternich tarafından kaleme alınan notada büyük devletler adına “Babiâli’den beş büyük devletçe kendisine ilginin neticesini bekleyerek Mısır Paşası tarafından yapılmış olan tekliflere dair kendi istişareleri olmadıkça kat’i mahiyette bir karar almamasını rica ederler” denilmektedir.¹¹⁷ Babiâli, Mehmet Âli Paşa’ya doğrudan görüşmeler yapmamayı kabul etmiştir.

Londra’ya gönderilen Nuri Efendi’nin, aralarında İngiltere Dışişleri Bakanı Lord Palmerston ve Fransa’nın Londra Büyükelçisi M.Guizot’un da bulunduğu büyük güçlerin temsilcilerine gönderdiği 7 Nisan 1940 tarihli notasında;¹¹⁸ Mehmet Âli Paşa’nın savaş hazırlıklarının Sultan’ın reform çabalarını engellediği savunulmaktaydı. Nuri Efendi’nin notasında, büyük güçlere Mehmet Âli Paşa’yla bir barış konvansiyonu imzalanması için yetki veriliyordu. Babiâli, Mısır’a veraset hakkını Osmanlı donanmasının ve Mısır Paşalığı dışındaki toprakların iadesi koşuluyla kabul ediyordu. 11 Nisan’da; Rusya, Prusya, Avusturya ve İngiltere’nin olumlu cevapları Nuri Efendi’ye gönderildi.¹¹⁹ Cevaplar benzer cümlelerle yazılmıştı. Fransa adına Guizot’un cevabı ise 23 Nisan tarihinde Nuri Efendi’ye gönderildi.¹²⁰ Guizot; İngiltere, Prusya, Avusturya ve Rusya’yla birlikte Doğu sorununa en iyi çözüm için çaba göstermeye hazır olduğunu bildiriyordu. Fransa, beş büyük gücün ortak bakışıyla Babiâli’nin çıkarlarının uzlaştırılmasını öneriyordu.

Agop Efendi, Nuri Efendi’nin girişimleri konusunda Mustafa Reşit Paşa’ya 2 Mayıs tarihinde bir rapor gönderir.¹²¹ Londra’dan gönderilen raporda, Batılı başkentlerde Doğu sorunu konusunda iki yaklaşımın mevcut olduğu belirtilmektedir: Anglo-Rus yaklaşımı ve Anglo-Fransız yaklaşımı. Anglo-Rus yaklaşımını savunanlar, Mehmet Âli Paşa’ya sadece Mısır’da egemenlik hakkı tanınmasını savunuyorlardı. Mısır Paşası’na bu programı kabul ettirmek için önce diplomatik yöntemlerin uygulanması, ardından sözlü uyarıların yapılması, eğer bu yöntemler sonuç vermezse Suriye’ye ambargo uygulanmasını da kapsayan ve deniz ile karadan aynı anda uygulanacak askeri önlemlerin devreye sokulması planlanıyordu. İstanbul; Avusturya, Rusya ve İngiltere donanmaları tarafından müdafaa edilecekti. Bu

¹¹⁷ Karal, **Büyük Osmanlı Tarihi**, C:I, s. 197.

¹¹⁸ B.O.A., HR.SYS., dosya: 934, gömlek: 1, vesika: 134.

¹¹⁹ B.O.A., HR.SYS., dosya: 934, gömlek: 1, vesika: 138-139-140.

¹²⁰ B.O.A., HR.SYS., dosya: 934, gömlek: 1, vesika: 142.

¹²¹ B.O.A., HR.SYS., dosya: 934, gömlek: 1, vesika: 146.

yaklaşım Rusya Hükümeti tarafından geliştirilmişti. Agop Efendi'nin verdiği bilgiye göre, on dört üyeli İngiliz kabinesinde Anglo-Rus çözümü, aralarında sadece Lord Palmerston'un da bulunduğu dört bakan tarafından savunuluyordu. Fransız Hükümetinin görüşü olan Anglo-Fransız tezine taraftar olan ise, Mehmet Âli Paşa'nın Suriye'den çıkartılması için diplomatik önlemlerin etkisiz kalacağını ve askeri önlemlere ihtiyaç duyulacağını söylüyorlardı. Fransa, Akdeniz devletlerinin Mehmet Âli Paşa'ya karşı savaşmak istemediğini ve Babiâli'nin böyle bir savaştan kazanacak bir şeyi olmadığını savunuyordu. Mehmet Âli Paşa'nın askeri gücünü tasfiye eden bir Avrupa ordusu Sultan'ın güçlerini de tasfiye etmiş olacaktı. Agop Efendi'ye göre, Fransız Kabinesi bu savaş için insan ve para harcamak istemiyordu. Fransa, Mehmet Âli Paşa lehine deklarasyonlar yayınlamıştı. Raporda, Babiâli'nin karşı deklarasyonunun zararlı olacağı belirtilmekteydi. Lord Palmerston, Fransız kabinesine, Suriye'nin Mehmet Âli Paşa kontrolünde kalması durumunda oluşabilecek riskleri anlatmaya çalışıyordu. İngiliz Dışişleri Bakanı tarafından Fransız kabinesine sunulan bir planda, Mısır dışında Suriye'nin de bir bölümünü kapsayan kimi bölgelerin Mehmet Âli Paşa'ya bırakılması önerilmişti. Karşılığında Sultan'ın vasalı olarak kalmayı kabul etmesi istenecekti. Fakat Fransız Hükümeti bu öneriye ilgi göstermedi. Raporda Fransa, Mehmet Âli Paşa'nın avukatı olarak nitelendirilmektedir. Fransa kabinesi adına Palmerston'a, Mısır Paşası'na karşı askeri tedbirlerin devreye sokulması durumunda Fransa'nın tarafsız kalacağı bildirilmiştir. İngiliz kabinesinin Anglo-Rus yaklaşımı taraftarı olmayan on Bakanı, Fransız Hükümeti'nin görüşlerine katılmamakla beraber Fransa düşmanı bir politikaya karşı çıkıyorlardı. Kabinenin çoğunluğu Rusya'yla yakınlaşmanın siyasi bedelinden çekiniyordu. Agop Efendi, Lord Palmerston kendi kabinesinin çoğunluğunu ikna edebilirse Fransa'nın da bütün deklarasyonlarına rağmen Babiâli lehine savaşın parçası olmak zorunda kalacağını düşünüyordu. Agop Efendi hem İngiltere'de hem de Fransa'da İngiliz-Fransız ittifakı taraftarlarının çoğunluk olduğunu vurguladı.

Agop Efendi'nin raporunu hazırladığı günlerde Thiers, Suriye'nin Mehmet Âli Paşa'ya bırakılması dışında bir seçeneği kabul etmeyeceğini açıklamıştı. Guizot'un İngiltere'yle anlaşılması yönündeki önerileri de Thiers'i ikna edememişti. Öte yandan Thiers, dörtlü ittifakın karşısında Mehmet Âli Paşa'nın güçsüzlüğünün de farkındaydı. 18 Nisan'da Cochelet'e yazdığı mektupta şunları söylüyordu:

“Mehmet Âli Paşa hayal görmemeli ve Fransa’nın girişiminin dört devlet arasındaki birliği engelleyeceğine güvenmemeli. Fransa bu birliği geciktirebilir, ama önleyemez. Bu ittifak meydana geldiğinde, dört ülkenin onuru, ittifakı aşırı tepki vermeye zorlayabilir.”¹²²

Fransa için en iyi seçenek, Nizip savaşı öncesindeki duruma dönülmesiydi.

15 Temmuz’da Londra’da; Osmanlı Devleti adına Şekib Efendi’nin imzaladığı ve İngiltere, Rusya, Prusya ve Avusturya’nın taraf olduğu bir anlaşma imzalanır. Mısır sorunu konusunda farklı fikirlere sahip olan devletleri bir araya getiren, radikal fikirlere sahip Thiers başkanlığında kurulan hükümetin uzlaşmaz tavrı olur. Bu anlaşmayla Mısır meselesinde taraflar netleşmeye başlar. Palmerston kabineyi istifayla tehdit ederek ikna edebilmiştir. Fransa, Avrupa uzlaşmasının dışında kalır. “Avrupa ülkeleri bir başka protokol ile de ana anlaşma onaylanmadan önce Mısır’a karşı güç kullanılabileceği konusunda anlaşıyorlardı, bu anlaşmanın koşulları Fransız Hükümetine açıklanmayacaktı”¹²³ Mehmet Âli Paşa dörtlü anlaşmanın maddelerini kabul etmez. Bunun üzerine dört devletin konsolosları Mısır’ı terk ederler. Fransız Konsolos Mısır’da yalnız kalmıştır. 11 Eylül’de İngiliz donanmasının Mısır yönetimine karşı bir isyanın yaşandığı Beyrut’u bombalamasıyla İngiliz-Osmanlı ortak askeri harekâtı başlamıştır. 18 Eylül 1841’de İbrahim Paşa’nın elinde kalan son kale olan Gazza’yı boşaltarak Mısır’a döner. İngiltere, Mehmet Âli Paşa’ya Mısır’la sınırlandırılmış Hidivlik hakkı verilmesiyle sorunun çözülmesinden yanadır.

Fransa, savaşa müdahalede bulunmaz. Fakat Louis Philippe, 20 Ekim’de başarısız politikanın sorumlusu olarak görünen Thiers’in istifasını istemektedir. Thiers tarafından Mısır’a gönderilen, Napoleon ile Kontes Waleska’nın çocuğu olan Kont Walewski’nin diplomatik girişimleri de sonuç vermemiştir. Fransa’nın İskenderiye Konsolosu Cochelet’in, Mehmet Âli Paşa’yı Fransız müdahalesi istemesi için ikna çabaları da sonuçsuz kalmıştır. Soult hükümetinde, Sebastiani’den boşalan Dışişleri Bakanlığı görevini alan Guizot, Fransız dış politikasının gerçek patronu

¹²² Sinoue, **Kavalalı Mehmet Âli Paşa: Son Firavun**, s. 350.

¹²³ Anderson, **Doğu Sorunu 1774-1923: Uluslararası İlişkiler Üzerine Bir Deneme**, s. 119.

olmuştur. “Eski Londra Büyükelçisi Guizot, güçlü dostluk ilişkilerini koruduğu İngiltere ile ittifakta karar kılar.”¹²⁴

Mehmet Âli Paşa'nın Mısır'la sınırlandırılmış hidivliği veraset hakkıyla birlikte kabul etmesi, Mısır-Fransız ilişkilerinin çözülmesine neden oldu.

Mısır krizini sonlandıran barış anlaşması İngiliz komutan Nopiers tarafından imzalanmıştı. Daha sonra Lord Palmerston, bu anlaşmayı Stopford tarafından yapılan anlaşmayla değiştirdi. Bir Hatt-ı Hümayun'la Paşa'nın hakları ve sorumlulukları belirlendi. “Bu ferman, dört müttefik devletin Londra'daki elçileriyle Osmanlı İmparatorluğu'nun Londra'daki elçisi tarafından hazırlanmıştır.”¹²⁵ Bu devlele arasında Fransa yoktur.

Osmanlı donanması iade edilmiş, Mehmet Âli Paşa Mısır'la sınırlı hidivliği kabul etmek zorunda kalmış ve sadece veraset hakkını kazanabilmiştir. Arap İmparatorluğu hayalleri bu barışla birlikte son bulur.

Mehmet Âli Paşa, Osmanlı'ya başkaldıran âyânların sonuncusudur. Sultan Mahmut, tahta oturduğunda ilk iş olarak önüne âyânların güçlerinin tasfiyesini koyar. “Ama toplumun bünyesi böyle nazik bir durumdayken iç savaş ortamı üzerinde ısrar etmek devletin bağımsızlığına mal olacaktır.”¹²⁶

Paşa'nın yarattığı kriz, Osmanlı modernleşmesinin üzerinde de önemli bir etki de bulundu. Mısır krizi dolayısıyla yürütülen diplomatik temaslar, Tanzimat Fermanı'nın hazırlanmasına da zemin oluşturdu.

“Reşit Paşa, İngiltere Dışişleri Bakanı Lord Palmerston'a 12 Ağustos 1839 tarihli bir muhtıra vermişti. Bu muhtıra, Mısır Valisi Mehmet Âli'ye karşı Osmanlı devletinin Rusya'dan askeri yardım sağlamış olmasına karşılık, Britanya devletinin Osmanlı İmparatorluğu'nun toprak bütünlüğünü desteklemesini sağlama amacıyla yapılan görüşmeler dolayısıyla verilmişti. Reşit Paşa, Fransızca yazılan bu muhtırada düşündüğü reformu üç sözcükle özetleyerek, bir ‘systeme immuablement etabli’ gerçekleştirmek istediğini söylemişti. Aynı muhtırada, hükümdarın mutlak yetkisini tyrannies (zulüm) olarak nitelendirmekte olduğuna göre, değiştirilemez bir sistem kurulmasıyla kastettiği şeyin

¹²⁴ Francis Demier, *La France du XIX. Siècle 1814-1914*, y.y., Editions Du Seuil, 2000, s. 167.

¹²⁵ Karal, *Büyük Osmanlı Tarihi*, C:I, s. 202.

¹²⁶ Sina Akşin, “1839'da Osmanlı Ülkesinde İdeolojik Ortam ve Osmanlı Devletinin Uluslararası Durumu”, *Mustafa Reşit Paşa ve Dönemi Semineri Bildiriler*, 2. bs., Ankara, TTK Yayınları, 1994, s. 12.

hükümet işlerine hükümdarın karışma yetkisinin kaldırılmasını gerçekleştirecek bir yönetim düzeni kurulmasını öngördüğü anlaşılıyor.”¹²⁷

Mustafa Reşit Paşa'nın muhtıra verdiği mülakatta Tanzimat Fermanı'nın ana hatları da belirginleşmeye başlamıştır. Mustafa Reşit Paşa, Kavalalı Mehmet Âli Paşa'yı kendi reform programının önünde bir engel olarak görmekteydi. Avrupa başkentlerine verilen muhtıralarda, Mehmet Âli Paşa'nın gerek II. Mahmut'un ıslahatlarının gerekse Tanzimat reformlarının karşısında engel oluşturduğu sıklıkla tekrarlanmıştır. Mustafa Reşit Paşa'nın Mısır Paşası'na karşı olan tavrında kişisel siyasal hesaplar da rol oynamıştır.

“Mustafa Reşit Paşa'yı bu derece büyük devletlerin kucağına iten ve onlara tamamen angaje eden sebeplerin başında, Kavalalı Mehmet Âli Paşa hadisesi gelir. Reşit Paşa kendinin ve reformlarının, İmparatorluktaki başarısını, Mehmet Âli Paşa'nın başarısızlığında görmektedir. Mehmet Âli, Reşit Paşa için şahsi düşman durumuna gelmiştir.”¹²⁸

Reformcular, Mısır Paşası'yla mücadele edebilmek için reformların kaçınılmaz olduğunu düşünüyorlardı. Mehmet Âli Paşa'yı yenebilmek için Batılı devletlerle işbirliği yapmak gerektiğine inanıyorlardı. Reformlara karşı çıkanlar da, Mısır meselesi nedeniyle muhalefetlerini açıkça ortaya koyamadılar. İmparatorlukta Tanzimat dönemi bu koşullarda başladı. Mehmet Âli Paşa'ya karşı İngiliz Osmanlı yakınlaşması, Babiâli'de reformcuların elini güçlendirmişti. Mısır Paşası'nın ekonomik, siyasi, idari ve askeri alandaki başarıları, Osmanlı Devleti'nin yöneticilerini benzer uygulamalara sevk etmiştir. “Tanzimat'a giden olayların en başında, Mısır meselesi bulunmaktadır.”¹²⁹

Büyük Devletler, Osmanlı topraklarının birliği için anlaşma imzalamışlardı. Bu anlaşmayı Lord Palmerston 16 Eylül 1840 tarihinde Guizot'a gönderdiği notada

¹²⁷ Niyazi Berkes, **Türkiye'de Çağdaşlaşma**, s. 214.

¹²⁸ Kodaman, “Mustafa Reşit Paşa'nın Paris Sefirlikleri Esnasında Takip Ettiği Genel Politikası”, **Mustafa Reşit Paşa ve Dönemi Semineri Bildiriler**, s. 73.

¹²⁹ Tuncer Baykara, “II. Mahmut'un Islahatında İç Temler: 1826-1839 Arası Anadolu”, **Tanzimat'ın 150. Yıldönümü Uluslararası Senpozyumu**., Ankara, TTK Yayınları, s. 267.

Türkiye'nin içişleri konusunda bir anlaşma olarak nitelendirecektir. Beş büyük gücün fikirleri ne kadar farklı olursa olsun, karşılıklı notalardaki ortak vurgu, Osmanlı topraklarının birliğinin Avrupa barışı için gerekli olduğuydu. Bu ortak yaklaşım, Osmanlı diplomatlarının devleti yaşatmak için kullanacakları en temel dayanak olacaktır.

İngiltere, Cezayir'den sonra Mısır'da da Fransa'nın etkinlik kazanmasını istemiyordu. Öte yandan Hünkâr İskeleyi Anlaşması'nın Rusya'ya sağladığı avantajların ortadan kaldırılması İngiliz politikacıları tarafından öncelikli olarak göz önünde bulunduruluyordu. Mısır kriziyle Avrupa'da yeni dengeler oluştu.

“Hünkâr İskeleyi Muahedesi, Avrupada cari devletler muvazenesine bir darbe telakki edilerek, İngiltere ve Fransa'nın Rusya karşısında vaziyet almalarına intaç etti. Artık Osmanlı devleti, münhasıran kendi kuvvet ve kudret kaynaklarına dayanarak bekasını sağlayan bir devlet olmaktan çıkmıştı. Muvazene hesaplarında vaziyeti düşünülecek ve müvazenenin bozulmaması halinde yok edilmesi yahud taksimi mümkün devletler arası bir mevzu, ‘Şark meselesi’ diye adlandırılan siyasi bir mesele halini almıştır.”¹³⁰

Doğu sorunu Batılı başkentlerin gündemine girmişti.

Fransa, takip eden dönemde Doğu sorununda başrol oyuncularından biri oldu. Guizot, Thiers Hükümeti'nin Fransa'yı yalnızlığa iten politikasının sonuçlarını yumuşatmayı başardı. Dört büyük devlet Boğazlar Sözleşmesi imzalanırken Fransa'yı davet etmek zorunda kaldı. Fransa on yılda on dışişleri bakanı değiştirmişti. Guizot ise 1840-1847 yılları arasında seksen sekiz ay makamını korudu.

İngilizler Mısır harekâtı vesilesiyle yerleştikleri toprakların bir kısmını uzun yıllar ellerinde tuttular. 1866'da ‘condominium’ idaresinin kurulmasıyla Mısır maliyesi İngiliz ve Fransız egemenliğine girecektir. İngiltere, 1882 yılında, tahvil sahipleri adına Mısır'ı işgal eder. İngiliz birlikleri 1954 yılına kadar Mısır'da kalır. Mehmet Âli Paşa'nın yarattığı kriz büyük güçlerin Ortadoğu bölgesindeki rekabetini

¹³⁰ Kaynar, **Mustafa Reşit Paşa ve Tanzimat**, s. 29.

de başlatmış oldu. Bu rekabet Sûveyş Kanalı meselesi, Kırım Savaşı gibi önemli gelişmelere neden olacaktır.

Mehmet Âli Paşa 1849'da öldü. Abas Hilmi, Mehmet Âli Paşa'nın yerine Hidivlik makamına getirildi. 1952 yılında Cumhuriyet ilan edilene kadar Mehmet Âli Paşa'nın torunları Mısır tahtını ellerinde tuttular. Ailenin sekiz ferdi Mehmet Âli Paşa'nın miras bıraktığı tahtta oturdu.

C- 1838 Ticaret ve Denizcilik Konvansiyonu

Roussin, Lapierre'i 24 Eylül 1838'de Nuri Efendi'ye gönderir.¹³¹ Lapierre'in bu defaki görevi Mısır'daki konsolosluktan gelen bilgileri iletmektir. Mehmet Âli Paşa, Sultan'a olan vergi borçlarını ödeyecektir. Bu borcun bir bölümü Fransız posta vapuruyla yola çıkartılmıştır. Paşa, Babıâli'nin İngiltere'yle imzaladığı Baltalimanı Anlaşması'nın kendisini zarara uğrattığını bilmekle birlikte, bu anlaşma hükümlerine uymayı kabul etmektedir. Mısır donanması limana geri çekilecek, Mısır askeri kuvvetleri düşmanca bir harekete teşebbüs etmeyecektir. Mehmet Âli Paşa, sadece çocukları için veraset hakkında ısrarlıydı. Roussin, Nuri Efendi'ye, Cochelet'in vergilerin ödenmesi konusunda önemli bir çaba gösterdiği mesajını gönderir. Mehmet Âli Paşa, Baltalimanı Anlaşması'nın şartlarına uymaya Fransa tarafından ikna edilir. Roussin, Babıâli'ye sunulan bu iki hizmetin karşılığını almaya hazırlanmaktadır. Sekiz gün önce, Louis Philippe, Roussin'i Osmanlı İmparatorluğu ile bir ticaret anlaşması imzalamak üzere yetkilendirmişti.

Roussin, uzun süredir bir gümrük anlaşması için çaba gösteriyordu. 1834 yılında kendisine başka bir görev önerildiğinde, anlaşma müzakerelerini gerekçe göstererek bu öneriyi reddetmişti. Babıâli'nin gümrük oranlarının yeniden düzenlenmesi talebine Fransa, İngiltere'den daha önce olumlu cevap vermişti. Ruhiddin Efendi'ye Paris sefaretinde maslahatgüzar sıfatıyla göreve başlaması

¹³¹ B.O.A., HR.SYS., dosya: 933, gömlek:1, vesika: 128.

vesilesiyle verilen talimatta “.. teccid-i tarife ve zamm-ı gümrük hususunun tesviyesine Fransa devleti tarafından hüsn-i isti'dad gösterilerek maslahat fakat İngilterelinin muvafakatına kalmış...”¹³² deniliyordu. İngiltere'yle kararlaştırılmış gümrük tarifelerinin süresi 1 Mart 1834'te bitiyordu. Eşya fiyatlarının yükselmesi sebebiyle İngiliz tüccarların ödedikleri vergi tarifeleri üzerinden hesaplandığında reel olarak yüzde bir buçuğu geçmiyordu. Konu Londra Büyükelçisi Nuri Efendi tarafından İngiliz Dışişleri Bakanlığı'na sunulduğunda, vergi oranlarının yükseltilmesi de istendi. Fiyatlardaki yükselmeler Babiâli'yi yeni kaynaklar aramak zorunda bırakmıştı.

Fransız Büyükelçi'yi daha ısrarlı bir politikaya sevk eden, İngiltere'yle Babiâli arasında 6 Ağustos 1838 tarihinde imzalanan Baltalimanı Anlaşması oldu. Roussin, 16 Ağustos 1838 tarihinde Paris'e gönderdiği raporunda, İngiltere'nin yürüttüğü müzakereleri ve aldığı sonuçları şu cümleyle ifade etti: “Bu hal, bir ticari inkılaptan başka bir şey değildir.”¹³³

1837 yılında İngiltere'nin ilk anlaşma önerisi sunulduğunda Babiâli tarafından reddedilmişti. Baltalimanı Anlaşması'nın başmüzakerecisi olan Bulwer, anlaşmayı diğer Avrupa devletlerinin de kabul edeceği şekilde düzenledi. Çalışmalarında, Fransız tüccarların da görüşlerinden ve önerilerinden yararlanmıştı. Daha ileriki yıllarda İstanbul Büyükelçiliği görevinde de bulunacak olan Bulwer, Palmerston tarafından 1838 ilkbaharında başkâtip olarak İstanbul'a gönderilmişti.

Roussin, Fransız çıkarlarını savunurken 1802 tarihli Paris Barış Anlaşması'nı kullanıyordu.¹³⁴ Barış Anlaşması, Fransızlara en imtiyazlı ulus hakkını vermişti. Bu hak Baltalimanı Anlaşması'na benzer bir anlaşmanın imzalanmasını gerektiriyordu.

Fransa Kralı Louis-Philippe, 17 Eylül'de İstanbul Büyükelçisi Baron Roussin'i Osmanlı İmparatorluğu ile yeni bir ticaret anlaşmasını imzalamakla yetkilendiren belgeyi imzalamıştı.¹³⁵ 25 Ekim'de Büyükelçi görevini Babiâli'ye tebliğ etti. Büyükelçilik birinci sekreteri M. Billecocq'u 31 Ekim'de Babiâli'yle

¹³² Kaynar, **Mustafa Reşit Paşa ve Tanzimat**, s. 78.

¹³³ Yusuf Kemal Tengirşenk, “Tanzimat Devrinde Osmanlı Devletinin Harici Ticaret Siyaseti”, **Tanzimat I**, y.y., İstanbul Maarif Matbaası, 1940, s. 311.

¹³⁴ B.O.A., HR.SYS., dosya: 1886-A, gömlek: 3, vesika: 1.

¹³⁵ B.O.A., HR.SYS., dosya: 1886-A, gömlek: 3, vesika: 4.

müzakerelerde bulunmak üzere delege atadı.¹³⁶ Roussin, Baltalimanı Anlaşması'nın Türkçe ve İngilizce metinlerini hem Babîâli'den hem de İngiliz Büyükelçiliği'nden temin etmişti. M. Billecocq, 6 Kasım'da yanındaki iki elçilik drogmanı ile Babîâli'ye giderek müzakereleri başlattı. Baltalimanı Anlaşması'nın Türkçe ve İngilizce kopyaları esas alınarak hazırlanmış bir anlaşma metnini Babîâli'ye sundu.

Müzakereler başladığında, özellikle ikinci maddedeki bazı ifadelerden dolayı taraflar arasında görüş ayrılıkları meydana geldi. Fransız tarafının tezine göre, anlaşmazlık Türkçe, İngilizce ve Fransızca kavramlar arasındaki farktan kaynaklanıyordu. Roussin, müzakerelerin uzaması ve konvansiyonun imzalanmasının gecikmesi nedeniyle Babîâli'ye baskı yapmaya başlamıştı. Büyükelçilik Birinci Drogmanını, Nuri Efendi'ye gönderdi. Roussin 19 Kasım tarihli talimatında¹³⁷ drogmanını, M. Billecocq tarafından sunulan dışında başka bir metni Fransız Hükümeti adına imzalamasının mümkün olmadığını Nuri Efendi'ye bildirmekle görevlendirdi.

25 Aralık 1838 tarihli Kapitülasyonlara Ek Ticaret ve Denizcilik Konvansiyonu,¹³⁸ Fransa tarafı adına Yüksek Meclis üyesi, Bilimler Akademisi üyesi, onur nişanı sahibi Fransa'nın Osmanlı nezdindeki büyükelçisi Baron Albin Reine Roussin tarafından; Osmanlı İmparatorluğu adına Reis Efendi Mehmet Nuri Efendi ile Tarım ve Endüstri Meclisi Başkanı Mustafa Kiami Bey tarafından imzalandı.

İngilizlere Baltalimanı Anlaşması'yla aldıkları hakları Fransızlara sağlayan konvansiyon, 1861 yılına kadar yürürlükte kaldı. Yirmi yedi yıl yürürlükte kalmak üzere hazırlanan ve 27 Nisan 1861'de imzalanan ticaret anlaşması ile bu konvansiyon ikame edildi. 1861 tarihli anlaşma, kapitülasyonlara ek konvansiyonun revize edilmiş biçimidir.

“1838 ve müteakip ticaret anlaşmalarının İmparatorluğun ekonomik çıkarına olduğu düşüncesi 1860'lı yılların başlarında ortaya atılmış ve 1861 yılından itibaren ilgili devletlerle

¹³⁶ B.O.A., HR.SYS., dosya: 1886-A, gömlek: 3, vesika: 8.

¹³⁷ B.O.A., HR.SYS., dosya: 1886-A, gömlek: 3, vesika: 10.

¹³⁸ Anlaşmanın Fransızca metni için bkz. B.O.A., HR.SYS., dosya: 1886-A, gömlek: 3, vesika: 21.

yeni ticaret anlaşmaları yapılmıştır. Bu anlaşmalardan ilki 1861 yılında Fransa ile yapılmış ve diğer devletlerle teşmil edilmiştir.”¹³⁹

Konvansiyonun giriş bölümünde, Osmanlı topraklarından ihraç edilen ve Osmanlı topraklarına ithal edilen ticari eşyalara uygulanacak vergi oranlarının kapitülasyonlar ve iki ülke arasındaki anlaşmalarla tespit edildiği belirtiliyor.¹⁴⁰ Hem ithalatta hem de ihracatta gümrük resmi, kapitülasyonların otuz yedinci ve elli altıncı maddelerinde yüzde üç olarak belirlenmişti.

Yeni bir anlaşmanın yapılmasını gerektiren nedenler, giriş bölümünde açıklanıyordu: Kapitülasyonların en son yenilenmesinden sonra, diğer güçlerle ilişkilerindeki ve İmparatorluğun yönetiminde farklı nedenlerden kaynaklanan birçok değişim meydana gelmişti. Devamında, anlaşmanın amaç ve nitelikleriyle ilgili şu tanımlar getiriliyordu: Özel ve bütüncül bir anlaşma, iki ülke arasındaki ticaret hacmini yükseltmek, iki ülke vatandaşları arasındaki ticari ilişkileri geliştirmek, karşılıklı ticareti kolaylaştırmak. Anlaşmanın ruhunda; Fransa'nın rakiplerinden, özellikle de İngiltere'den geri kalmamasını temin etmek, kapitülasyonlarla kazanılmış hakları korumak ve geliştirmek, Fransız denizciliğinin Osmanlı sularında etkinliğini ve gücünü arttırmak vardır. Anlaşma, sadece Fransız vatandaşlarına ve gemilerine değil, onları temsil hakkına sahip olanlara da önemli ayrıcalık ve korumalar sağlamıştır. Topraktan ve endüstriden sağlanan tüm ürünleri kapsamaktadır. Fransız menşeli ürünlere tanınan imtiyazlar, Fransa'ya bağlı ülkeler menşeli ürünler için de geçerlidir.

1861 yılında tütün, tuz, barut gibi savaş gereçlerinin ithali serbest ticaret kapsamından çıkartılacaktır. Kaçak sokulan mallara Osmanlı Devleti tarafından el konulması 1861 tarihli anlaşmanın maddeleri arasında yer aldı. Yasak kapsamına alınan bu ürünlerin ticareti, 1838 Ticaret Anlaşmasının imzalanmasından hemen sonra Avrupalı tüccarlar ile Osmanlı İmparatorluğu arasında sorun haline dönüşmeye başlamıştır.

¹³⁹ Rifat Önsoy, “Tanzimat Dönemi İktisat Politikası”, **Tanzimat'ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu**, Ankara, TTK Yayınları, 1994, s. 260.

¹⁴⁰ B.O.A., HR.SYS., dosya: 1886-A, gömlek: 3, vesika: 21.

Konvansiyonun birinci maddesinde, kapitülasyonlarla Fransız vatandaş ve gemilerine tanınan imtiyaz ve dokunulmazlıkların geleceği de kapsayacak şekilde tekrar onaylandığı kayıt altına alınmıştır. Tek istisna, anlaşmayla tanınacak yeni haklardı. Bu maddede, diğer ülke vatandaşlarına tanınacak hakların Fransız vatandaşları ve gemileri için de geçerli olacağı kabul edilmiştir.

İkinci maddede, Fransız vatandaşlarına ve Fransız vatandaşlarının haklarını devrettikleri kişilere Osmanlı topraklarından hem dahili ticaretler hem de harici ticaret için istedikleri ürünleri satın alma hakkı tanınmıştır. Baltalimanı Anlaşması'nın sekizinci maddesinde aynı izin İngilizlere de verilmiştir.

Konvansiyonun bu bölümünde Osmanlı Devleti, tekelleri ve yerel otoritelerin yetkisinde olan bir ürünü satın alma veya alınan ürünü taşıma teskerelerini kaldırmayı kabul eder. İngiltere'yle yapılan anlaşmanın dokuzuncu maddesi aynı hükmü içermektedir. İngiltere, anlaşma imzalanırken oluşacak rekabet ortamı nedeniyle hem fiyatların yükseleceğini hem de tarımsal üretimin artacağını iddia etmiştir. Fakat tekel usulünden vazgeçilmesi İmparatorluk ekonomisi üzerinde telafi edilemeyen zararlar yaratmıştır.

Batılı devletlerle yapılan ticaret anlaşmalarının en önemli hükümleri yed-i vahid usulünün kaldırılarak bu devletlerin vatandaşlarına iç ticaret hakkının tanınmasıdır. Osmanlı Devleti'nin tekel hakkında vazgeçmesinin altında da Mısır meselesi yatıyordu:

“... işbu yed-i vahid usulünden canib-i miriye senevi yetmiş bu kadar bin kese varidat husule ederdi. Mezkur muahede-i ticaretin icab ettiği serbesti-i ticaret hesebiyle Hazine-i maliye bu varidattan mahrum olduysa da Mısır'ın te'eddürü kat kat ziyade idi. Zira Mısır'ın ekser-i varidatı usul-i inhisariyyeden hasıl olduğuna mebni bu usulün ref'inde def'aten Mısır'ın varidatı fevkalade tenezzül ederek umur-ı maliyesi müşevves oldu.”¹⁴¹

Tekellerin kaldırılmasının Mısır-Osmanlı ilişkilerindeki bir başka sonucu, Mısır için Babıâli'ye olan vergi borçlarının ödenmesinde yaşanan sıkıntı oldu. Mısır'ın ekonomik başarılarını tekel sistemine borçluydu. 5 Eylül 1838 tarihinde

¹⁴¹ Cevdet Paşa, **Tezâkir**, 4 c., Yay. Haz.: Cavid Baysun, Ankara, TTK Yayınları, 1991, C:I, s. 7.

Fransız Büyükelçiliği drogmanlarından Lapierre'e gönderilen talimatta,¹⁴² Nuri Efendiyle görüşmesi ve Mısır'ın vergilerinin ödeneceğinin söylemesi isteniyordu. Bilginin kaynağı İskenderiye'deki Fransız konsolosuydu. Talimatta, Paşa'nın İngiltere'yle imzalanan anlaşma sonrasında korkuya kapıldığı, tekellerin kaldırılmasından dolayı tedirginlik yaşadığı belirtiliyordu. Talimat sahibine göre; Mehmet Âli Paşa'nın itirazı bağımsızlık, Mısır'ı bu hükmün kabulüne zorlamak ise savaş anlamına gelecektir. İngiltere savaşı tek başına göze alamayacağından, Fransa'nın da Baltalimanı Anlaşmasına benzer bir anlaşmaya dâhil edilmesini teşvik edecektir. Fransız tezine göre; Babiâli'nin, Fransa'nın ve İngiltere'nin çıkarları ortaktır. Bu ortaklık, benzer bir anlaşma ile Fransa'nın da İngiltere ile tekeller konusunda eşit haklara sahip olmasıyla desteklenmeliydi. Lapierre, bu üçlü ittifakın Mehmet Âli Paşa'yı vergilerini ödemeye zorlayacağına Babiâli'yi ikna etmekle görevlendirilmişti.

Tekellerin kaldırılması diplomatik boyutun yanında, Tanzimat liderlerinin liberal programının da bir parçasıdır. Tanzimatın önde gelen isimlerinden Cevdet Paşa'ya göre yed-i vahid usulü Sultan Selim devrinde kaldırılmalıydı. *Tarih-i Cevdet* adlı eserinde yed-i vahidin terk edilmesiyle Osmanlı tüccarının güçlendirilmiş olacağını savunmuştur:

“Ve eğerci mecray-ı ticaretin tevsii ile safain-i ticariyyenin teksiri maksadına şah-rah-ı vusul serbesti-i ticaret kaidesi olduğu müselle-i erbab-ı ukul olması ile yakın vakitlere dek cari olan yed-i vahid usulü olvakit ilga olunub Devlet-i Âliyye tüccarına gümrükçe dahi ba'zı imtiyaz verilmiş olsa mizan-ı ticaretin Devlet-i Âliye tüccarı yedine nakli kabil idi.”¹⁴³

Konvansiyonun bu maddesine 1861 tarihli anlaşmadan madde numarası belirtilerek atıf yapılmıştır. Osmanlı Devleti'nin söz konusu maddenin hükümlerine uymakla mükellef olduğu bir kez daha hatırlatılmıştır.

Konvansiyonda, herhangi bir Osmanlı otoritesinin bir Fransız vatandaşının anlaşmalardan kaynaklanan haklarını kullanmasının engellenmesi anlaşmayı ihlal

¹⁴² B.O.A., HR.SYS., dosya: 933, gömlek: 1, vesika: 114.

¹⁴³ Kaynar, **Mustafa Reşit Paşa ve Tanzimat**, s. 17.

olarak değerlendirilir. Baltalimanı Anlaşması'nda olduğu gibi Osmanlı Devleti, anlaşmaya aykırı hareket etmeleri durumunda vezirlerini ve diğer kamu görevlilerini sert bir şekilde cezalandırmayı ve Fransız vatandaşların uğrayacakları zararları ödemeyi taahhüt eder. Osmanlı gümrük görevlilerinin uygulaması çok defa Babıâli ile Büyükelçilik arasında yazışmalara ve Büyükelçilik yetkililerinin ziyaretlerine neden oluyordu. Örneğin; Lapierre 17 Eylül 1836 tarihinde aldığı talimatta,¹⁴⁴ Gümrük Emini Cahir Bey'i Hariciye Nazırı'na şikâyet etmekle görevlendirilmişti. Cahir Bey, Fransız tüccarlarının ticaretine engel olmakla suçlanmıştı. Lapierre, Fransa'nın altı ay önce gümrük oranlarının yeniden belirlenmesine hazır olduğunu bildirdiğini hatırlatarak, yaşanan sıkıntıların tekrarlanmaması için acil önlem alınmasını isteyecekti. Fransız tarafı, Fransız tüccarların gümrüğe tabi eşyalarına gümrük vergileri belirlenirken adil olmayan kıymetler tespit edildiğini öne sürüyordu. Lapierre, daha önce nezaretten bu konuda aldıkları bütün güvencele rağmen sorunların hâlâ aşılamadığını söyleyerek sert ifadelerle Babıâli'yi protesto etmekle görevlendirilmişti.

Üçüncü madde, Fransız vatandaşlarının Osmanlı dahili ticaretindeki haklarını düzenliyordu. Dâhili ticaretle uğraşan Fransızların, aynı koşullardaki Müslüman veya en çok hakka sahip uyrukların ödediği vergi oranında vergi ödemesi kabul edildi.

III. Selim döneminde, *nizam-ı cedid* düzenlemeleri kapsamında Avrupalıların Osmanlı topraklarında ticaret yapmalarını engelleyen önlemler alınmıştı. Rusya'yla 1829'da imzalanan Edirne Anlaşması'nda Rusların olanların Osmanlı topraklarında ticaret yapabileceği belirtilmişti. İngiliz tüccarların Osmanlı topraklarında ticaret yapma hakkı Baltalimanı Anlaşması hükümleri arasındaydı.

Dördüncü maddede ihraç edilmek üzere Fransız vatandaşları tarafından satın alınan ürünlerin özgürce taşınabileceği belirtiliyordu. İhraç edilmek üzere satın alınan ürünlerin sadece gemiye yükleme yapıldığı yerde değer üzerinden yüzde dokuz oranında vergilendirilmesi ve iç ticaretteki diğer vergilerden muaf olması kabul edildi. Ürünler, Osmanlı ülkesini terk ederken yüzde üç oranında ayrıca vergi alınması benimsendi. Bu vergiler dışında ihracatta başka vergi alınmayacaktı.

¹⁴⁴ B.O.A., HR.SYS., dosya: 464, gömlek: 1, vesika: 1.

Kapitülasyonların otuz yedinci maddesinde, bu tarihten önce yüzde beş olarak uygulanan ithalat ve ihracat vergileri yüzde üçe düşürülmüştü. Elli yedinci maddede, gümrük memurlarının daha yüksek oranda vergilendirmesinin önüne geçmek için gerekli tedbir alınmıştı.

Hünkâr İskeleyi Anlaşması'nda ihracatta yüzde on iki vergi oranını kabul edilmişti. "Bunların imzalanmasında gözetilen maksat; özellikle merkezileştirme usulü ve özel imtiyazlar üzerine kurulmuş olup, eski anlaşmalar ile eşyanın değeri üzerinden yüzde üç oranında belirlenen gümrük vergisinin hissedilecek derecede arttırılmasını gerektiren usul, mevcut iktisadi şartlardan kaynaklanan güçlükleri gidermekti."¹⁴⁵

1838'de yüzde dokuz olarak tespit edilen vergi, 1861 tarihli anlaşmada yüzde sekize indirilecek ve yüzde bire gelene kadar her yıl bir puan düşürülmesi benimsenecektir. Ayrıca tahsil edilen ihracat vergileri 1861'de kaldırılmıştır.

İhraç ürünlerine uygulanan bu vergilendirme sistemi beşinci maddede, karayoluyla taşınan ürünler için de geçerli sayılmıştır.

Aynı maddede, söz konusu ürünler satışa sunulursa değer üzerinden yüzde iki ayrıca vergiye tabi olacağı, bu vergiden sonra ne satıcıdan ne de alıcıdan ihraç etmek istediğinde bile ayrıca vergi tahsil edilmeyeceği belirtiliyordu. Yüzde üç ithal vergisi ödenmiş ürünlerin, vergilerin ödendiği limandan başka bir limana sevk edilebileceği belirtilmiştir. 1861 tarihinde, Fransa ve bağlı topraklarından gelip iç pazarda satışa sunulan ürünlere uygulanan giriş vergisinden sonra ayrıca vergi tahsil edilmemesi kararlaştırıldı.

Fransız Kralı, bu maddede, anlaşmadaki hükümleri Babıâli'nin iç işlerine müdahale etmek hakkı olarak yorumlamayacağını kabul etti. Anlaşmanın, Fransız vatandaşlarının daha önceki anlaşma ve konvansiyonlardan kaynaklanan haklarını kaldırmadığı belirtildi.

Söz konusu konvansiyonla, Fransız vatandaşları yabancı ülke menşeli ürünleri de Osmanlı topraklarında dolaştırma hakkını kazandılar. Altıncı maddede, Fransız vatandaşlarına, yüzde üç ithalat vergisi dışında hiçbir vergi ödenmemiş ürünleri satın aldıklarında değer üzerinden yüzde iki vergi ödeyerek sahip

¹⁴⁵ Engelhart, **Tanzimat ve Türkiye**, s. 38.

olabilmeleri sağlandı. İstedikleri takdirde bu ürünleri Osmanlı dahilinde satabilecekleri gibi, ayrıca bir vergiye tatbik edilmeden ihraç etmek hakkı da tanındı. Bu hak, yedinci maddede, transit işlemlerini kapsayacak şekilde genişletildi. Çanakkale ve İstanbul Boğazları ile Karadeniz’de seyrüsefer yapan veya bu limanlarda karaya çıkartılan veya başka bir gemiye yüklenen Fransız ürünleri için de geçerli olduğu anlaşma maddeleri arasına dahil edildi. Fransız vatandaşlarının başka bir ülkeye sevk etmek üzere Osmanlı topraklarına getirdikleri ürünlerden sadece yüzde üç ithalat vergisi alınması kararlaştırıldı.

1861’de bu oran yüzde ikiye indirildi. Sekiz yılın sonunda yüzde bire düşürülmesi benimsendi.

Boğazlar’dan Fransız gemilerinin geçiş hakları, Fransa Hükümeti tarafından öncelikli olarak göz önünde tutulan gündemlerden biriydi. Sekizinci madde, Fransız gemilerinin Boğazlar’dan geçişini düzenleyen fermanlarla ilgiliydi.

Takip eden maddeler olası anlaşmazlık durumlarını düzenliyordu.

Konvansiyon, Osmanlı Devleti’nin Avrupa, Asya, Mısır ve Afrika’daki topraklarıyla her sınıftan Osmanlı tebaasını kapsıyordu. 1861 Anlaşması’nda, Eflak-Boğdan Birleşik Beylikleri ile Sırbistan’dan geçen ürünlerde vergilerin ilk Osmanlı gümrük kapısında ödenmesi kararlaştırıldı. Osmanlı, Konvansiyon’un özel hükümlerinden faydalanmak isteyen diğer büyük güçlere engel çıkartmamayı kabul etmiştir.

Vergi matrahını oluşturan kıymetlerin tespitinde yaşanacak güçlükleri giderebilmek için, iki ülke ticareti konusunda bilgi sahibi komiserler görevlendirilerek, yürürlük süresi yedi yıl olacak yeni tarifelerin oluşturulması benimsendi. Yedi yılın sonunda, taraflar her altı ayda bir tarifelerin gözden geçirilmesini talep etmek hakkına sahip olacaklardı.

1861 tarihli anlaşmada, yedi yıl yürürlükte kalacak tarifeler hazırlanması öngörülmüyordu. Taraflardan biri, sürenin dolmasından önce tarifelerin gözden geçirilmesini talep etmediğinde tarifelerin geçerlilik süre yedi yıl için uzatılmış kabul edilecekti.

Konvansiyon’un on birinci maddesi, üç ay içinde onaylanmış anlaşma örneklerinin değişiminin yapılacağını belirtiyordu.

Bu anlaşma sonrasında Fransa ile Türkiye arasındaki dış ticaret hacmi Fransa lehine hızlı bir artış gösterdi. 1831-1836 yılları arasında 16.621.333 frank olan Osmanlı Devleti'nin Fransa'dan ithalatı, 1837-1846 döneminde 40.494.136 franga, aynı dönemlerde ihracatı ise 14.935.427 franktan 17.569.725 franga çıkmıştır.¹⁴⁶

Tanzimat dönemi olarak adlandırılan yıllar boyunca Osmanlı dış ticaretindeki gelişme ise aşağıdaki tabloda gösterilmektedir.¹⁴⁷

<u>DÖNEM</u>	<u>İHRACAT(milyon sterlin)</u>	<u>İTHALAT(milyon sterlin)</u>
1830-1840	4,2	5,1
1840-1850	6,0	6,9
1850-1860	9,8	12,3
1860-1870	15,4	18,3

İngiltere ve Fransa ile imzalanan anlaşmalar diğer Avrupa ülkeleriyle de gündeme gelir. Avrupalı Devletlerin büyükelçilikleriyle konu hakkında yazışmalar başlar. Her ülke kendi özel konumunun imzalanacak anlaşmada göz önünde bulundurulmasını şart koşmaktadır. Örneğin; Avusturya İmparatorluğu adına Babıâli'ye sunulan 27 Ağustos 1839 tarihli görüş yazısında, Moldovya gibi bölgelerin anlaşmada göz önünde bulundurulması istenmiştir.¹⁴⁸

Ticaret anlaşmaları, Avrupa sermayesi için Osmanlı Devleti'ni ilgi çekici bir pazar haline getirdi. Bu ilgi, sadece Batı Avrupa'daki sermayenin dışarıya açılmak istemesinden değil, Osmanlı pazarının kârlılığında da kaynaklanıyordu. Ticaret anlaşmalarından sonra farklı sektörlere Batılı ülke vatandaşları tarafından yatırımlar yapıldı. "1838-1840 yılları arasında İngiltere ve diğer Avrupa devletleriyle

¹⁴⁶ Bernard Camille Collas, **1864'te Türkiye: Tanzimat Sonrası Düzenlemeler ve Kapitülasyonların Tam Metni**, Çev.: Teoman Tunçdoğan, y.y., Bileşim Yayınları, Ekim 2005, s. 140.

¹⁴⁷ Donald Quataert, **Osmanlı İmparatorluğu Ekonomik ve Sosyal Tarihi**, Eren Yayınları, s. 947.

¹⁴⁸ B.O.A., HR.SYS., dosya: 934, gömlek:1, vesika: 33.

imzalanan ticaret anlaşmalarından hemen sonra yabancı tüccar, Anadolu'nun kıyı ticaret kentlerine gelip yerleşmeye başladı.”¹⁴⁹

Konvansiyon'u Fransa adına imzalayan Baron Roussin, 18 Eylül 1839'da Fransa'ya geri çağrıldı. On üç yaşında muço olarak denizcilikle tanışan Roussin, ikinci Thiers ve üçüncü Soult hükümetlerinde Denizcilik Bakanı sıfatıyla bulundu. Roussin'den geri dönüşünden sonra Fransa kısa bir süre Alexis-Louis de Lurde tarafından temsil edildi. Aynı yıl olağanüstü ortaelçi olarak atanan Kont Edouard Pontois göreve getirildi. Pontois 18 Şubat 1840 tarihinde İstanbul'daki kırk birinci Fransız Büyükelçisi sıfatını aldı. Tanzimat Fermanı'nın okunduğu Kasım 1839 ile Kanuni Esasi'nin kabul edildiği 1876 tarihleri arasında yirmi beş Fransız temsilcisi İstanbul'da görev yapmıştır. Bu temsilcilerden on iki tanesi büyükelçi sıfatını taşıyordu.¹⁵⁰

¹⁴⁹ Musa Çadırcı, **Tanzimat Sürecinde Türkiye Ülke Yönetimi**, Der. Tülay Ercoşkun, y.y., İmge Kitabevi, Temmuz 2007, s. 89.

¹⁵⁰ Fransa, Osmanlı Devleti yıkılana kadar İstanbul'a 59 büyükelçi atamıştır.

II. BÖLÜM

TANZİMAT VE FRANSIZ PROGRAMINI HAZIRLAYAN ETKENLER

A- Tanzimat Fermanı: Osmanlı Tarihinde Yeni Bir Dönem

1839 yılına gelirken Babıâli'nin temel politikası, devletin varlığının devam ettirilmesi üzerine kurulmuştu. Devletin yaşadığı zorluklar, Babıâli'yi dış destek arayışına yöneltmiştir. Babıâli bürokrasisi, Mehmet Âli Paşa'nın yarattığı teklilenin ve Osmanlı topraklarını paylaşma planlarının engellenebilmesi için dış desteği gerekli görüyordu.¹

Tehlikeye karşı koymanın yolu, İngiltere ve Fransa'yla ittifakta arandı. Bu ittifaklar politikası reformlar dönemini başlatacaktır. Lord Posonby'e verilen varaka-ı mezkurede, Mısır Paşası'na karşı koyabilmek için İngiltere'den donanma yardımı isteniyordu. Babıâli'nin kendisine gösterilecek dostluğun karşılığını vermeye hazır olduğu bildiriliyordu: "Devlet-i Âliye İngiltere devleti gibi dost-ı halisi tarafından bir iane-i bahriyeye talih olarak bu usul-i dostanenin nezd-i meÂli-vefd-i cenab-ı tacdaride kadr u kıymeti bilineceği dahi derkar olarak bu hususdan dolayı saltanat-ı seniyye İngiltere ve Fransa devletleriyle gösterilen şerait-i Erbaa üzerine Tanzimat-ı mukteziyyenin icrasına hazırdır."²

3 Kasım 1839'da Tanzimat Fermanı'nın okunması ile Osmanlı tarihinde yeni bir devir açılmış oldu. Ferman, eski saray içindeki Gülhane Köşkü'nde Mustafa Reşit Paşa tarafından okundu. Sultan Abdülmecid, yüksek rütbeli subaylar, vükela, eski kıyafetleriyle ulema, gayrimüslim cemaatin önde gelen temsilcileri ve elçilerle birlikte Fransa Kralı Louis Philippe oğullarından Prens Ioniville hazır bulundu. Mustafa Reşit Paşa, Prens'i Paris sefaretî döneminden tanıyordu. Tören için İstanbul'a davet etmişti. Prens, Ferman'ın okunduğu törenden sonra Mustafa Reşit Paşa'nın heykelinin dikilmesini önermiştir.

¹ Osman Okyar, "Tanzimat Ekonomisi Hakkındaki Karamsarlık Üzerine", **Tanzimat'ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu**, Ankara, TTK Yayınları, 1994, s. 251.

² Kaynar, **Mustafa Reşit Paşa ve Tanzimat**, s. 142.

Fermanın çevirisi İstanbul'daki büyükelçiliklere ve Avrupa gazetelerine gönderilir. "Fermanın ilan edilme zamanı kesinlikle mevcut koşullara göre belirlenmiş, Hatt-ı Şerif diplomatik bir silah olarak kullanılmıştı."³ Fermanın içeriğinde, sefaretlere tebliğ edileceği şu cümleyle belirtilmektedir: "Düveli mütehabbe dahi bu usulün anşallah-teala ilelebet bakasına şahit olmak üzere Dersaadetimizde muküm bilcümle seferaya dahi bildirilsün." Yavuz Abadan'ın Fermanın hukuki niteliğini analiz ederken bu ifade hakkında yaptığı yorum, manasının anlaşılabilmesi açısından önemlidir: "Tanzimat hareketi, biraz da ve hatta belki dahili müessirlerden daha çok ecnebi tesirler altında vücut bulmuş görünüyor."⁴

Fermanın bir örneğini alan büyükelçilikler, hükümetleri adına fermanı duydukları memnuniyetleri Reşid Paşa'ya iletirler. Fransa Ortalığı Pontois, 8 Kasım tarihinde gönderdiği mesajında, Hatt-ı Hümayun'un Osmanlı Devleti için güç ve ihtişam, Avrupa barışı için teminat anlamına geleceğini söyler.⁵ Ferman, Fransa tarafından olumlu karşılanmıştır. Fransa, Akdeniz'e inmeye çalışan Rusya'ya karşı koyabilecek bir Osmanlı Devleti'ni çıkarları için gerekli görüyordu. 1783 yılında Rusya Kırım'ı ilhak ettiğinde de Fransa, Osmanlı Devleti'nde askeri reformlara destek vermişti. Fransız Büyükelçiliği'nin teşfiikiyle, Fransız subayların görev aldığı askeri bir eğitim kursu düzenlenmişti.

Fransız diplomatları, Tanzimat Fermanı'nın kendi politikalarını güçlendireceğine inanıyorlardı. Fransız Büyükelçiliği Paris'e gönderdiği bir raporda şu ifadeleri kullanmıştı: "Mustafa Reşit Paşa Gülhane Hatt-ı Hümayunu'nda öngörülen dâhili reformları Avrupa veya sadece Fransa müdahalesiyle gerçekleştirme düşüncesi ile meşguldür."⁶

Avrupa devletlerinin Hatt-ı Hümayun'un ilanına olan tepkileri Babıâli tarafından yakından takip edilmiştir. Agop Efendi 11 Aralık 1839'da Londra'dan gönderdiği raporda, Avrupa başkentlerinde yeni reform programının

³ Davison, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Reform 1856-1876**, s. 47.

⁴ Yavuz Abadan, "Tanzimat Fermanının Tahlili", **Tanzimat I**, y.y., İstanbul Maarif Matbaası, 1940, s. 45.

⁵ B.O.A., HR.SYS., dosya: 1869-A, gömlek: 2, vesika: 18.

⁶ Kodaman, Mustafa Reşit Paşa'nın Paris Sefirlikleri Esnasında Takip Ettiği Genel Politikası; **Mustafa Reşit Paşa ve Dönemi Semineri Bildiriler**, s. 74.

memnuniyetle karşılandığını bildiriyordu.⁷ Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu istikrarsızlık şartlarında yeni programını ilan etmiş olmasının şaşkınlıkla beraber Babıâli'nin enerjisinin kanıtı olarak algılandığını belirtmektedir. Devletin yaşam gücüne olan inancının güçlendiği belirtilir. Raporunda, Mehmet Âli Paşa'nın, Sultan Mahmut zamanında da bir çok proje geliştirildiğini, fakat başarı sağlanamadığını söyleyerek Hatt-ı Hümayun'u küçümsediği bildirilmiştir. Yunan kabinesinin birçok üyesinde ise telaşa neden olmuştur. Yunan ordusunun yetenekli çok sayıda askeri evlerine dönmeyi tercih etmiştir. Orduda birçok İstanbul doğumlu asker görev yapmaktaydı.

Avrupa kamuoyunu etkilemek ve Tanzimat reformlarını gerek hükümetler gerekse kamuoyu nezdinde savunmak, Avrupa başkentlerindeki Osmanlı büyükelçilerinin başta gelen görevi oldu. Avrupa basınıyla ilişkiler kurmak için Batılı başkentlerde görev yapan diplomatlar yoğun bir çaba gösterdiler. Fakat Babıâli bu konuda istediği sonucu sağlamakta yetersiz kaldı. Bu konudaki eksikliklerin giderilmesi, Babıâli'nin büyükelçilikleri ile yazışmalarında da gündeme getirildi. Örneğin, 28 Kasım 1862 tarihinde, Mustafa Reşit Paşa'nın oğlu olan Paris Büyükelçisi Mehmet Cemil Paşa, Hariciye Nazırı Âli Paşa'ya gönderdiği raporunda, Paris basınının temsilcilerinin büyükelçiliğe ziyarete geldiğini ve reformlar konusunda desteklerini ifade ettiklerini bildirdi.⁸ Mehmet Cemil Paşa'ya göre basınının tavrı, Paris Hükümeti'nin Babıâli'ye yönelik olumlu yaklaşımının bir yansımasıydı. Basın temsilcileri büyükelçilikten, kamuoyunu doğru yönlendirebilmek adına, kendilerinin reformlar konusunda bilgilendirilmesini istemişlerdi. Mehmet Cemil Paşa Hariciye Nazırı'ndan, Büyükelçiliği reformlar konusunda bilgilendirmek üzere 15 günlük periyotlarla özet bilgi notu gönderilmesini istedi. Âli Paşa, 18 Aralık tarihli cevabında, Hariciye Nezareti Basın Bürosu'nun, büyükelçileri reformlar konusunda bilgilendirmek üzere görevlendirildiğini, fakat personelin tatminkâr bir çalışma için yetersiz olduğunun anlaşıldığını bildirdi.⁹ Büyükelçiliğin bilgi ihtiyacının karşılanması için gerekli tedbirlerin alınacağını söyledi. Batılı ülkelerin hükümet

⁷ B.O.A., HR.SYS., dosya:1869-A, gömlek: 2, vesika: 25-26.

⁸ B.O.A., HR.SYS., dosya: 1869, gömlek: 11, Varaka: 1.

⁹ B.O.A., HR.SYS., dosya: 1869, gömlek: 11, Varaka: 2.

ve kamuoyunun bilgilendirilmesinde yaşanan sıkıntı, Tanzimat dönemi boyunca devam etmiştir.

Bütün olumsuzluklara rağmen, dönemin büyükelçilik görevlileri ve Babıâli, reformların Batılı kamuoyuna ve yetkililerine anlatılması için tüm imkânları kullanmaya çalıştılar. Ubucini'nin "Türkiye Üzerine Mektuplar" başlıklı makaleleri *Moniteur Universelle* adlı yayın organında yayınlandığında, Babıâli, Paris'teki Türkiye legasyonu tarafından bilgilendirildi. Paris'ten Hariciye Nazırı Âli Paşa'ya gönderilen 7 Eylül 1851 tarihli yüz kırk üç sayılı yazıda, makalelerin gelecek sene devamının yayınlanmasının düşünüldüğü de iletildi.¹⁰ Osmanlı Devleti'nin reformların başlangıcından itibaren yaşadığı değişimin Avrupa'ya anlatılması için Ubucini'nin makalelerinin önemi vurgulandı. Değişimlerin Avrupa'da tanınmadığı ve değerinin anlaşılmadığı legasyon tarafından hatırlatıldı. Bunun nedeni olarak kötü niyetle kökleşmiş önyargılarla birlikte, Ubucini'nin makalelerine kadar hiçbir ciddi ve saygın yazarın Osmanlı Devleti'nin yaşadığı değişimi Avrupa kamuoyuna anlatmamış olması gösteriliyordu. Legasyon tarafından gönderilen yazıda, Ubucini'nin çalışmalarına devam edebilmesi için takdir edilmesi önerilmişti. Babıâli'nin tanıtım konusunda yaşadığı sıkıntıları bilen Avrupalı yayıncılar da, Osmanlı diplomatlarından maddi yardım temin edebilmek için girişimlerde bulunuyorlardı. Örneğin *Constitutionnel* gazetesinin eski yazarı Amedée de Céséna, *La Semaine Politique et Littéraire* adıyla yeni bir yayın çıkarmaya başladığında Osmanlı Büyükelçiliği'ne başvurmuştur. Céséna'nın 20 Ağustos 1857 tarihli başvurusunda, hükümet veya büyükelçilik adına gazeteye abone olunması istenmiştir.¹¹ Büyükelçi Mehmet Cemil Paşa, Hariciye Nazırı Âli Paşa'ya Céséna'nın talebini aynı gün iletir.¹² Büyükelçi, olumlu cevap verilmesinin Babıâli'nin çıkarlarına hizmet edeceğini düşünmektedir. Céséna'nın önemli bir gazeteci olduğundan söz ederek, istenen yıllık on altı franklık abone bedelinden daha fazlasının verilmesini önerir.

¹⁰ B.O.A., HR.SYS., dosya: 476, gömlek: 6, Varaka: 5.

¹¹ B.O.A., HR.TO., dosya: 71, gömlek: 69, vesika: 2.

¹² B.O.A., HR.SYS., dosya: 71, gömlek: 69, vesika: 1.

Avrupalı gazetecilerle işbirliği yapmak, Tanzimat dönemi reformlarının tanıtılması için kullanılan yöntemlerden biridir. *Patrie*, *Memoire Diplomatique* ve *Constitutionnel* gibi birçok Fransız yayın organının yönetici ve yazarlarına çok sayıda nişan verilmiştir. İstanbul'daki çeşitli gazeteler, özellikle de Fransızca olarak yayınlananlar Babıâli tarafından desteklenir. Tanzimat yöneticileri, maddi yardımla yabancılar tarafından yayınlanan gazeteleri kontrol altına alamayacaklarını anladıklarında, çeşitli yasal kısıtlamalar uygularlar. 1864 yılında Matbuat Nizamnamesi adıyla ilk basın kanunu hazırlanırken, Fransız Ceza Kanununun basınla ilgili maddeleri çevrilerek benimsenmiştir. Gazetecilerle yapılan işbirliği, daha sonraki dönemlere de miras olarak kalmıştır.¹³

Törenle başlayan yeni dönemde Avrupalı devletlerin İstanbul'daki elçileri geçmişte olduğundan daha fazla etkinlik sağlama imkânı buldular. Tanzimat dönemi devlet adamları, yakın oldukları Büyükelçiliğe göre sınıflandırılacaktır. Mustafa Reşit Paşa İngiliz yanlısı, öğrencileri Âli Paşa, Fuat Paşa ve Rıza Paşa Fransız yanlısı, Saffet Paşa Avusturya yanlısı, Mahmut Nedim Paşa Rus yanlısı olarak anıldılar.

“Türkiye ve Yakın Doğu'nun önemi nedeniyle, 19. yüzyılın ortalarında Konstantinopol'daki diplomatik görevleri, genellikle Avrupa büyük güçlerinin dışişleri servislerinin en iyi adamları tarafından dolduruluyordu.”¹⁴ İngiliz Büyükelçisi Lord Stratford Canning gibi isimler, Tanzimat döneminde başkentte etkin bir konum kazandılar.¹⁵

Fransa adına da Roussin, Thouvenel, Marki De Moustiers, La Valette ve Bourée gibi büyükelçiler, İstanbul'da öne çıkan isimler oldular. Bu diplomatların

¹³ İlber Ortaylı, **Batılılaşma Yolunda**, s. 44.

¹⁴ Lynn M. Case, “A Duel of Giant in Old Stambul Stratford Versus Thouvenel”, **The Journal of Modern History**, Vol. 35, No.3, Sep. 1963, s. 262.

¹⁵ Canning'in, Stanley Lane Pool tarafından yayınlanan anılarından alınan şu bölüm, büyükelçilerin İstanbul'da ulaştıkları itibara çarpıcı bir örnektir: “Büyükelçinin kendilerini ziyaret edeceğini öğrenen nazırlar, girecek delik arıyorlardı. Reşit Paşa hariç, Büyükelçinin karşısında yılgınlığa kapılmayan kimse yoktu. Öbür devlet elçileriyle görüşme yapıldığı zaman oyalama, kayırma çareleri pekala yürütülüyordu, ama Canning Babıâli'de boy gösterdiği zaman, memurları bir korku alıyordu. Veziriazam bile acele toparlanıp, arzularını öğrenmek üzere telaş ve tereddütle bu azılı İngiliz'in yanına koşuyordu.” Poole, **Lord Stratford Canning'in Türkiye Anıları**, s. 84.

bir bölümü İstanbul'daki görevlerinden sonra Fransa'da önemli makamlarda bulundular. Thouvenel, Moustiers ve La Valette sırasıyla III. Napoleon'un iktidarında Fransız Dışişleri Bakanlığı'na kadar yükseldiler. II. İmparatorluk yönetimi sekiz dışişleri bakanı değiştirdi. Bu isimlerin üçü İstanbul'da büyükelçilik yapmıştı. Daha alt kademelerdeki Fransız diplomatları da önemli roller oynadılar. Büyükelçilik drogmanlarından Matturin Cor bunlardan biridir. Cor, Mustafa Reşit Paşa tarafında mali danışman olarak görevlendirilmiştir.¹⁶

Tanzimat hazırlıklarında Fransız uzmanlardan da yararlanıldı. Büyükelçilikte resmi bir sıfatı olmayan Fransız uzmanlar da, Tanzimat devri yöneticilerine danışmanlık yaptılar. Sabri Esat Siyavuşgil, Fermanın okunduğu yıllarda bu Fransız aydınların çeşitli komiteler oluşturduğunu, bu komitelerin bir ıslahat hükümeti şeklinde çalıştığını aktarıyor.¹⁷ Kendi önerileri uygulanmadığı takdirde, Osmanlı Devleti'nin yıkılacağını savunuyorlardı. Fransız uzmanlardan murakabe komitesinin başkanlığını yapan Barachin, "Fransız ihtilalinin prensiplerine körükörüne bağlı, hukuk veya tıp doktoru bir Parisliydi."¹⁸ Âli Akyıldız ise, Barrachin'in ziraat ve ticaretin geliştirilmesi için raporlar hazırlayan bilgili bir kişi olduğunu, İran tarafından da istenmesine rağmen Türkiye'yi tercih ettiğini söylemektedir.¹⁹ Barachin'in 18 Mayıs 1841 tarihinde Mustafa Reşit Paşa'ya gönderdiği mektubunda dile getirdiği öneriler, İstanbul'da bulunan Fransız aydınlarının görüşlerinin yansıtılması açısından örnek gösterilebilir.²⁰ Barachin, Reşit Paşa'ya iki öneri getirmişti. Birincisi, Hıristiyan halkların koşullarının iyileştirilmesi ile Avrupa kamuoyu desteğinin kazanılması, ikincisi ise borç para alınması. Barachin'e göre İngiltere'de Mısır meselesi üzerine devam eden görüşmeler, Avrupa Devletlerinin Hıristiyan tebaanın haklarını korumak için harekete geçeceklerinin kanıtıydı. Osmanlı Devleti, Yunan ayaklanmasında yaptığı hataları tekrarlamamalı ve gerekli tedbirleri bir an önce

¹⁶ M. Gilles Veinstein, "Chaire D'histoire Turque et Ottomane"; **College de France**, Leçon Inaugurale, faite 3 Decembre 1999.

¹⁷ Sabri Esat Siyavuşgil, "Tanzimat'ın Fransız Efkarı Umumiyesinde Uyandırdığı Akisler", **Tanzimat I**, y.y., İstanbul Maarif Matbaası, 1940, s. 751.

¹⁸ A.e.

¹⁹ Âli Akyıldız, **Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilatında Reform (1836-1856)**, İstanbul, Eren Yayınları, 1993, s. 259.

²⁰ B.O.A., HR.SYS., dosya: 1869-B, gömlek: 3, vesika: 11.

hayata geçirmeliydi. Şayet Babîâli Avrupa başkentlerinden yardım talep ederse, başta Fransa olmak üzere büyük devletlerin bu talebe olumlu cevap vereceğini savunuyordu. Aksi takdirde, sorumluluk Babîâli'ye ait olacaktı. Barachin'in ikinci önerisi ise, borç alınarak maliyenin rahatlatılmasıydı. Babîâli'nin bu tedbirleri uygulamak için altı ayı olduğunu, altı ay içinde gerekli önlemler alınmaz ise, Osmanlı Devleti'nin bir yıl içinde parçalanacağını iddia etti. Aralarında Doktor Barachin'in de bulunduğu, Tanzimat Fermanı'nın okunduğu yıllarda görev yapan grupta yer alan Fransız aydınlarının sözleşmeleri bir süre sonra feshedilerek ülkelerine geri gönderildiler. Fakat Fransa ve diğer Avrupa ülkelerinden çeşitli alanlarda uzman kişilerin Babîâli tarafından ülkeye davet edilerek kendilerine görev verilmesi, bir uygulama olarak devam etmiştir.

Tanzimat dönemi boyunca, büyükelçiler sadaret dâhil olmak üzere bütün kademelerde atamalara müdahale etmiştir. Engelhardt'a göre, Mustafa Reşit Paşa'nın ilk sadaretinden istifasının nedeni, Reşit Paşa'nın öteden beri nasihatlerinden faydalanmak istediği Fransa'nın o zamanlar Türkiye'ye karşı çekimser bir yol izlemesiydi.²¹ Reşit Paşa'nın 1846'da ikinci ve Kırım Savaşı devam ederken dördüncü defa sadarete getirilmesinde, İngiliz elçisi Lord Straford Canning etkili olmuştur. Cevdet Paşa'nın *Tezakir* adlı eserinde verdiği bilgiye göre, Mustafa Reşit Paşa'nın Kırım Savaşı devam ederken istifasının nedeni Fransız Büyükelçiliği'dir.²² Maslahatgüzarı Benedetti, Mısır Hidivi'ne yazılan bir mektuptaki ifadelerin ülkesine hakaret olduğunu söylediği için istifa gerçekleşmişti. Söz konusu yazışma, Mısır Hidivi'nin Suveyş Kanalı projesi için Fransız mühendis Lesseps'e imtiyaz verilmesi hakkındaydı. Mustafa Reşit Paşa'nın Mısır Valisi'nin eniştesi olan Yusuf Kamil Paşa'ya yazdırdığı mektup Mısır'a ulaşmadan Fransız Büyükelçiliği'nin eline geçmişti.²³ Enver Behnan Şapolyo ise, bu istifayı farklı yorumluyor:

²¹ Engelhardt, **Tanzimat ve Türkiye**, s. 53.

²² Cevdet Paşa, **Tezakir**, C:I, s. 40.

²³ Mahmut Kemal İnal, **Osmanlı Devrinde Son Sadrıazamlar**, 14 c., 2. bsk., y.y., İstanbul Maarif Basımevi, 1955, C.: 1, s. 12.

“Fransız istihbaratı bu zamanda zayıftı. Meselenin iç yüzünden haberleri yoktu. Kendi kendilerine hüküm veriyorlar, eserler yazıyorlardı. Halbuki Mustafa Reşit Paşa, Fransızları oyalamak üzere padişahla söz birliği yaparak ayrılmış, onları kandırmıştır. Dokuz ay sonra beşinci defa olarak yine sadarete gelmiştir. Bu hadise tabii Fransızların siyasetindeki noksanlığa bir delil olmuştur.”²⁴

Mustafa Reşit Paşa'nın son iki sadrazamlığı ise, İngiliz ve Fransız Büyükelçiliklerinin farkı yönde müdahalelerine neden olur.²⁵

Mustafa Reşit Paşa'nın beşinci sadaretinden istifasının nedeni ise, Fransız Büyükelçi Thouvenel'in, Eflak Boğdan'daki Divan-i Mahsus seçimleri nedeniyle çıkarttığı krizdir. Mehmet Âli Paşa da, Meclis-i Tanzimat'ta yargılandığında, yardım için Fransız Büyükelçiliği'ne başvurmuştur. Fransız sefaretiyle iyi ilişkileri olan Rıza Paşa devreye girerek, Büyükelçiliğin yargılamaya müdahalesini engeller. Âli Paşa üzerinde önemli bir etkisi bulunan ve 1866'da İstanbul'da göreve başlayan Fransız Büyükelçisi Bourée, Fransız Medeni Kanunu'nun kabulüne karşı çıkan ve mecelleyi hazırlayan Cevdet Paşa'nın Divan-ı Ahkâm-ı Adliye Nazırlığı'ndan alınarak Bursa'ya vali olarak gönderilmesinde ve bir yıl sonra Bursa valiliğinden de alınmasında rol oynamıştır. Rıza Paşa seraskerlik görevinden alındığında, Büyükelçilik birinci drogmanı Fuat Paşa'ya gidip nedenini sorma gereği duymuştur. Mehmet Âli Paşa'nın tekrar Kaptan-ı Derya olmasında ise, yine Fransız Büyükelçiliği rol oynamıştır. Stratford Canning bu atamayı engellemek için Abdülmecit ile görüşür, fakat başarılı olamaz. 1856 yılında Fuad Paşa'nın Hariciye Nazırlığı'ndan istifası, İngiliz Büyükelçiliği'nin şikâyeti üzerine olmuştur. “Görülüyor ki o devirde vükelayı azlü nasbenden Padişah değil, maatteessüf süferayı ecnebiyedir.”²⁶ Büyükelçiliklerin gündeminde, hükümet atamaları vardır.²⁷

²⁴ Enver Behran Şapolyo, **Mustafa Reşit Paşa ve Tanzimat Devri Tarihi**, İstanbul, Güven Yayınevi, 1945, s. 116.

²⁵ Cavit Baysın, “Mustafa Reşit Paşa”, **Tanzimat I**, y.y., İstanbul Maarif Matbaası, 1940, s. 744.

²⁶ İnal, **Osmanlı Devrinde Son Sadrazamlar**, s. 15.

²⁷ Fransız Büyükelçi Thouvenel'in eşi Marie Thouvenel'in Paris'teki akrabasına yazdığı 28 Ekim 1857 tarihli mektuptan alınan şu cümleler; büyükelçiliklerin atamalarla ne kadar iç içe yaşadığını gösteriyor: “Sevgili Henriette, bir kez daha Reşit Paşa'nın istibdadı altında inlemeye başladık. Bu da, tahmin edebileceğin gibi mektup yazmak için kendimi havamda hissetmemi zorlaştırıyor.”

Fransız diplomatik yazışmalarında, Mustafa Reşit Paşa'nın sadrazamlığa atanması entrika olarak nitelendirilmiştir. Fransız Büyükelçi, 10 Kasım 1856'da Benedetti'ye gönderdiği mektubunda, "Mustafa Reşit Paşa bu alçaklığı nasıl kabul etti" diye soracaktır.²⁸ Thouvenel'e göre Babiâli, kendisi ile Stratford Canning arasında seçim yapmak zorunda kalacaktı. Fransız Büyükelçi ile Mustafa Reşit Paşa, aralarındaki soğuklukların giderilmesi için Âli Paşa'nın evinde düzenlenen bir yemekli toplantıda bir araya geldiler. Bu yemek için Pera'dan ayrılmak zorunda kalan Thouvenel geceyi Fuad Paşa'nın evinde geçirmek zorunda kaldı. Bütün bu çabalara rağmen Edouard Thouvenel, Mustafa Reşit Paşa'nın ölümünü Benedetti'ye gönderdiği bir mektupta 'talihli gelişme' olarak yorumlayacaktır.²⁹

Elçiler etkinlik ve güçlerini ülkelerinin lehine Osmanlı iç işlerine müdahale için kullandılar. "Tanzimat öncesi çalışmaları yabancı devletlerin müdahalesine sebep olmadıkları halde Tanzimat çalışmaları karşısında yabancı devletler, kendi çıkarlarına uygun bir düzen kurulması için devamlı müdahalelerde bulunmuşlardır."³⁰ Batılı Devletler için Tanzimat Fermanı'nın uygulanması, Doğu politikasında öncelikli olarak göz önünde bulundurulacaktır. "Bu Devletler, Tanzimat Fermanı'nın uygulanmasında kendilerini adeta görevli sayıyorlardı."³¹

Fransa ve İngiltere Büyükelçilikleri arasında sert bir rekabet yaşanıyordu. Bu rekabet, Kırım Savaşı gibi buhranlı dönemlerde de devam eder. Özellikle Paris Barış Anlaşması döneminde bu rekabet en yüksek düzeye çıkmıştır.

Reşit Paşa, bu hafta haremden çevrilen bir dümen sonucu yeniden sadrazam oldu. Meğer, Türklerin bizim sefarette yemek yedikleri akşam, Majesteleri Sultan eski vezirini evinde ziyaret ederek onu onurlandırmaktaymış. Anlaşılan, Osmanlı İmparatorluğunun zengin entrikalar tarihinde bir başka örneği daha olmayan bu manevra, bir süredir tezgahlanıyormuş. Zamanlamanın harika olduğunu kabul etmek gerek! Ancak büyük devlet adamının göreve dönmesiyle birlikte, Fransa sefaretine maiyetinden birini gönderme gereği duyup, vicdanen rahat olmak için böyle bir adım atmak zorunda kaldığını ve özür dilediğini bildirmesi Sultan için onur kırıcı bir durum olmalı." Nora Şeni, **Marie ve Marie, Konstantiniye'de Bir Mevsim 1856-1858**, s. 234.

²⁸ L. Thouvenel, **Trois Années De La Question D'Orient 1856-1859 D'apres Les Papier Inédits De M. Thouvenel**, Paris, Calman Lévy, Paris, 1897, s. 57.

²⁹ Şeni, **Marie ve Marie, Konstantiniye'de bir Mevsim 1856-1858**, s. 259.

³⁰ Karal, **Büyük Osmanlı Tarihi**, C:I, s. 195.

³¹ Cevdet Küçük, "Osmanlı İmparatorluğunda 'Millet Sistemi' ve Tanzimat", **Mustafa Reşit Paşa ve Dönemi Seminerleri Bildiriler**, s. 18.

Osmanlı bürokrasisi kendi içinde çekişmelerle iç içe yürüdü. Cevdet Paşa, Tezakir adlı eserinde, Kırım Savaşı öncesinde, büyükelçilikler arasındaki rekabeti anlatır.³²

Fransız ve İngiliz hükümetleri büyükelçilerini, yetkilerini sınırsız kullanmalarından ve karşılıklı rekabeti kontrol altında tutamadıklarından dolayı zaman zaman uyarmak zorunda da kalıyordu. 3 Mayıs 1855'te İstanbul Büyükelçiliği görevine atanan Thouvenel'a verilen görevlendirme emrinde, İngiliz Büyükelçiliği ile uyumlu bir çalışma yürütmesi talimatlandırılmıştı. "Dersaadet'te azl ve nasb hususuna sefirlerin müdahale etmemeleri için Fransa (ve) İngiltere devletleri tarafından sefaretlerine akdemce ta'limat gelmiş olduğu işitilmiş idi."³³ Lord Stafdord Canning de, diplomatik nezaket sınırlarını aşan tavırları nedeniyle hükümeti tarafından uyarı aldı. Clarendon, Stratford Canning'e gönderdiği yazısında Osmanlı Hükümeti'nin Londra'ya Büyükelçinin baskıları nedeniyle şikâyette bulunduğunu ilettili. Babiâli Canning'in geri çağrılmasını istemişti. Osmanlı bürokratları, İngiliz Büyükelçiliği'nin baskıcı tavırlarını topluma açıklayamadıklarından şikâyet ediyorlardı. Clarendon yazısında, Âli Paşa'nın Büyükelçi için padişahla birlikte hüküm sürüyorlar sözünü hatırlattı.³⁴ Kırk altıncı büyükelçi sıfatıyla 1855 yılında göreve başlayan Thouvenel, İstanbul'daki son yıllarını yaşayan Stratford Canning'in karşısına güçlü bir rakip olarak çıkmıştı. Palmerston, Thouvenel'i tam bir İngiliz karşıtı olarak tanımlıyordu. Fakat gerek Palmerston gerekse İngiltere'nin Paris Büyükelçisi Cowley, Fransız diplomatın İngiltere'yle uyumlu bir çalışmaya hazır olduğunu düşünüyordu. Bu tespiti Thouvenel'in Rus politikalarına karşı savunduğu görüşlere dayandırıyorlardı.³⁵ Fakat bu yönde verilen raporlar,

³² "Ol esnada umur-u Devlet'i müşkilata düşüren başlıca bir sebep dahi İngiliz ve Fransız Sefaretlerinin Dersaadet'te nüfuz yarışına çıkışmaları hususu idi. Şöyle ki İngiliz Elçisi Canning ötedenberi Babiâli'nin icraatına müdahale eylerdi. Fransızlar ise bu muhaberede hayli şan kazanıp bu cihetle Fransa sefaretini nüfuzca ana tefevvuk daiyesine düşmüş idi. Reşit Paşa ötedenberi İngiliz politikasına mail olup anın mekteb-i terbiyesinden çıkıp da sonra ana rakıyb olan Âli Paşa ile Fuad Paşa ise büsbütün Fransa politikasına bağlandılar." Cevdet Paşa, **Tezakir**, C:I, s. 26.

³³ **A.e.**, s. 51.

³⁴ Harold Temperley, The Last Phase of Stratford de Redcliffe 1855-82, **English Historical Review**, XLVII, 1932, s. 218.

Başkentteki İngiliz Fransız rekabetinin, Islahat Fermanı'nın hazırlık çalışmalarının devam ettiği günlerde şiddetini arttırmasını engelleyemedi. Hatta iki ülke arasındaki rekabet, büyükelçiler arasındaki şahsi rekabete dönüştü. Avrupa başkentlerinden gönderilen talimatlar bile zaman zaman büyükelçiliklerin müdahaleci tavırlarını engelleyemiyordu. Cevdet Paşa'nın verdiği bilgiye göre, Mustafa Reşit Paşa'nın Kırım Savaşı devam ederken istifasına neden olan Benedetti'nin sert tavrı Paris Hükümeti tarafından onaylanmamış, Benedetti bu sebeple görevinden alınmıştı.³⁶ Benedetti, Fransa'yı maslahatgüzar sıfatıyla temsil ettiği günlerde, İngiliz Büyükelçiliği'ne karşı Mehmet Âli Paşa'yı kullanmıştı. Mehmet Âli Paşa, saray üzerinde Fransız etkisinin güçlenmesini sağladı. Mustafa Reşit Paşa'nın sadarete getirilmesinden sonra hariciye nazırlığından ayrılan Fuad Paşa istifasıyla ilgili olarak, Lord Stratford'un itibarının bedelini ödemek istemediğini söyleyecektir.³⁷ Tanzimat dönemi için benzer örnekleri çoğaltmak mümkündür.

Tanzimat dönemi boyunca Fransa'da Osmanlı Devleti'nin yaşayıp yaşayamayacağı üzerine tartışmalar devam etmiştir. Bu konuda 30 Mayıs tarihli Debats gazetesinde Saint Marc Girardin imzalı yazıda belirtilen şu görüşler, Fransız kamuoyundaki bir eğilimi yansıtması açısından dikkate değer niteliktedir:

“Evet, Osmanlı İmparatorluğu'nun çökmesi kaçınılmazdır, fakat bu hala yeterince uzak, ve finans dünyasının bu uğursuz sona kadar iyi işler yapmak için hala zamanı var. Zaten finans dünyasının korktuğu Osmanlı İmparatorluğu'nun çöküşü değil, yapacak bir şey olmamasından biraz endişeleniyor; finans dünyasının korktuğu, ve haklıdır da, İmparatorluğun çöküşünün neden olacağı karışıklıklar, bundan çıkacak olan savaştır. Finans dünyası için, Doğu Sorununun iyi çözümü Osmanlı İmparatorluğunun korunması veya savaşızsız çöküşüdür. Savaşızsız burada, Harpagon'un çeyizi. Bizim için, bu barışçıl çözüm en iyisi. İmparatorluğun korunmasını çöküşünden daha çok isteriz; fakat Osmanlı İmparatorluğu'nun korunmasından veya çöküşünden daha fazla isteyeceğimiz şey barıştır.”³⁸

³⁵ W.E. Mosse, The Return of Reshid Pacha An Inciden tın The Career of Stratford Redcliffe, **English Historical Rewiew**, LXVIII, 1953, s. 548.

³⁶ Cevdet Paşa, **Tezakir**, C:I, s. 43.

³⁷ Mosse, The Return of Reshid Pacha An Inciden tın The Career of Stratford Redcliffe, s. 569.

³⁸ B.O.A., HR.SYS.. dosya: 1188, gömlek: 13, vesika: 23.

Öte yandan, Osmanlı İmparatorluğu'nun bütünlüğü, Fransız kamuoyunda geniş bir çevre tarafından savunulmuştur. Osmanlı Devleti, Rusya'ya karşı Avrupa'nın güvenliğinin garantisi olarak görülüyordu. Journal de Debats'ın söz konusu makalesi, Constitutionel gazetesinin 2 Haziran 1853 tarihli sayısında Garnier de Casagnac imzalı 'Doğu Sorunu Üzerine Bir Söz Daha' başlıklı yazıda, Rus Çarı'nın sözcülüğünü yapmakla suçlandı.³⁹ Avrupa basınında ve siyasi çevrelerinde bu tartışma Tanzimat dönemi boyunca devam etmiştir. Avrupa başkentlerindeki büyükelçilikler, tartışmaları yakından izlediler ve Babiâli'ye rapor ettiler. Debats gazetesi orleanist çevrelerin yayın organı olarak kabul ediliyordu. Bu çevreler, Kırım Savaşı sırasında Napoleon'un Doğu politikasına muhalefet ettiler. Gazetenin söz konusu yazısından duyulan rahatsızlık, Veli Paşa tarafından Fransız İmparatoru III. Napoleon'a iletildi.⁴⁰

Osmanlı topraklarında Avrupalı devletler, geniş bir konsolosluk ağı da kurdular. Özellikle İngiltere, en geniş konsolosluk ağına sahip devletti. 1856 yılında yapılan bir araştırmaya göre yedi başkonsolosluk, on dokuz kondolosluk, yirmi sekiz konsolos yardımcılığı, on altı adet konsolos yardımcılığı ve diğer konsolosluk temsilcilikleri bulunuyordu.⁴¹

Tanzimat yöneticilerine muhalefet eden aydınlar da, konsolosların müdahalelerini eleştiriyorlardı. Namık Kemal, İbret'te yayınlanan 'Konsoloslar' başlıklı makalesinde, "Osmanlı mülkünde ecnebi memurların müdahalat ve mazarratlarını bilmediği kimse kalmamıştır denilse mübalağa olmaz."⁴² diye yazarak Konsolosların faaliyetlerinden duyulan rahatsızlığı dile getiriyordu. Namık Kemal'e göre konsoloslar mahkemelerden ticarete, gümrüklerden hukuka

³⁹ B.O.A., HR.SYS., dosya: 1188, gömlek: 13, vesika: 27.

⁴⁰ B.O.A., HR.SYS., dosya: 1188, gömlek: 1, vesika: 30.

⁴¹ Uygur Kocabaşoğlu, "XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında İngiliz Konsoloslarının Siyasal Etkinlikleri", **Çağdaş Türk Diplomasisi: 200 Yıllık Süreç Sempozyuma Sunulan Tebliğler**, Yay. Haz.: İsmail Soysal, Ankara, TTK Yayınları, 1999, s. 181.

⁴² **Namık Kemal Osmanlı Modernleşmesinin Meseleleri Bütün Makaleler 1**, Nergiz Yılmaz Aydoğdu, İsmail Kara (Hazırlayan), İstanbul, Dergah Yayınları, 2005, s. 334.

kadar tüm alanlara müdahale ediyorlardı. Hatta Konsolosluk Nizamnamesi'ne göre ticaret yapma hakları bulunmadığı halde bizzat ticaret yapıyorlardı.

Babiâli, Osmanlı Devleti sınırları içinde faaliyet gösteren konsoloslukları belli bir disiplin altında çalışmalarını sağlamak için düzenleme yapma gereği görmüştür. Bu amaca yönelik olarak 9 Ağustos 1863 tarihinde yabancı konsoloslukların çalışmalarını düzenleyen bir nizamname yayınlandı.⁴³ Nizamnamede, konsolosluklarda görevlendirilerek bu görevleriyle imtiyaz sağlayabilecek Osmanlı uyrukluların sayısı kısıtlandı. Başkonsolosluklar dört drogman ve dört yasakçı görevlendirebileceklerdi. Bu rakamlar başkonsolosluklara bağlı konsolosluklar için üçe, diğer konsolosluklar için ikiye düşüyordu. Bu personellerin yeterli olmaması durumunda, İstanbul'daki büyükelçilikler vasıtasıyla Babiâli'ye başvurmaları gerekiyordu. Babiâli'nin onayı alınmadan çalıştırılanlar imtiyazlardan yararlanamayacaklardı. Belirlenen sınırlar içindeki görevlendirmeler için de, Babiâli'den onay almaları gerekiyordu. Babiâli'nin, İstanbul'daki diplomatik temsilcilikler vasıtasıyla yapılan başvuruları yerel yöneticilere bildirmesi, nizamnamede hüküm altına alındı. Yerel yöneticilerin konsolosluklardaki görevlendirmeleri İstanbul'un bilgisi dışında kabul etme yetkileri yoktu. Konsolosluklardaki görevleri nedeniyle geçici olarak imtiyaz haklarından yararlanacak olanlara, daimi olarak himaye altında olanlarla aynı haklar tanındı. Fakat bu hakları görev süreleriyle sınırlıydı ve ailelerine veya vârislerine intikal etmiyordu. Kapitülasyonlardan kaynaklanan ayrıcalıklardan yararlanmakla birlikte arazi vergilerini ödemeye devam edeceklerdi. Askerlik görevlerinden muaf olmayacakları da, nizamnamede yer alıyordu. Osmanlı uyruğu olanların yabancı ülkelerin konsolos yardımcısı veya konsolosluk memuru olarak görevlendirilmeleri de yasaklandı. İstisna gerektiren özel durumlar için, yine İstanbul'daki temsilcilikler vasıtasıyla Babiâli'nin onayı aranacaktı. Osmanlı uyrukluların yabancılardan aldıkları görevler nedeniyle Osmanlı yargı sisteminden muaf olmadıkları belirtilerek, yabancılardan Osmanlı tabiyetindekilerle yaptıkları işbirliklerinin ticari yargı sürecinin nasıl işleyeceği

⁴³ Aristarchi Bey (Grégoire), **Legislation Ottomane Ou Recueil Des Lois, Reglements, Ordonances, Traités, Capitulations et Autres Documents Officiels De L'Empire Ottoman**, 6 c, Bureau du Journal Thraky, Constantinople, Imprimerie Freres Nicolaidés, 1873, C:IV s. 15.

hakkında hükümler nizamnamede yer aldı. Yabancı diplomatların, Osmanlı uyruklulara ait ticari işletmelere ve bu işletmelerin sahiplerine himaye vermeleri yasaklandı. Nizamnamede, konsoloslukların birlikte çalıştıkları kişilere himaye vermelerini engelleyen açık hükümler bulunuyordu. Ayrıca, konsolosların da Babiâli'den alacakları beratlarla göreve başlayacakları belirtilmişti. Gümrüklerden vergisiz eşya geçirmek ve ticaret yapma haklarına da kısıtlama getirildi. 20 Kasım 1865 tarihinde yayınlanan ek madde ile, aynı kişinin birden fazla yabancı devletin konsolosluğunu üstlenmesinin, nizamnamede belirtilen sayıdan fazla görevlendirme yapmasına imkân sağlamayacağı hükme bağlandı. Nizamname, Avrupa devletlerinin İstanbul'daki temsilcileriyle mutabakat sağlanarak hazırlanmıştı. Bu mutabakat, Babiâli'nin valilere nizamnamenin duyurulması ve açıklanması için gönderdiği yazıda da vurgulandı. Valilerden adaletli olmaları, fakat nizamnamenin titizlikle uygulanmasını gözetmeleri istendi. Babiâli'nin, hiç kimsenin geçmişte sahip olduğu himayeden dolayı kendisine zarar vermesine tolerans göstermeyeceği belirtildi. Nizamnamenin, valiler ile konsoloslar arasındaki yetki tartışmalarını bitirmesi bekleniyordu.

Nizamnameye rağmen konsoloslukların bir disiplin altına alınması mümkün olmadı. Konsolosluk faaliyetlerinin yarattığı sorunlar, Tanzimat dönemi boyunca devam etmiştir.

Nizamname, İstanbul'daki büyükelçiliklerle birlikte hazırlanmıştı. Fransız Büyükelçili tarafından konsolosluklara gönderilen duyuruda nizamnamenin, konsolosluk faaliyetlerini etkisizleştirmeyi ve kapitülasyonlarla tanınan hakları ortadan kaldırmayı amaçlamadığı söyleniyordu.⁴⁴ Yazıda, nizamnamenin konsolosluklar ile yerel otorite arasındaki ilişkileri daha sağlıklı düzenlenmesinin sağlanacağı kabul edilmişti. Konsoloslar, Osmanlı tabiyetinde olanları kendi himayelerinde çalıştırma hakkını korumuşlardı. Bu hakkın hangi koşullarda sınırlandırılabilirdiği net olarak belirlenmişti. Himaye altında bulunanlarla ilgili daha detaylı bilgilerin ileride gönderileceği söylenerek bazı uyarılar yapma ihtiyacı duyulmuştu. Himaye altındakilerin, konsolosların ön izni olmadan tutuklanmamaları ve hapsedilmemeleri gerekiyordu. Fakat Büyükelçilik, ciddi

⁴⁴ B.O.A., HR.TO., dosya: 200, gömlek: 20, vesika: 6.

gerekçeleri ve kendi onayı olmaksızın konsolosların ön onayları vermekten kaçınmalarını istemiyordu. Yargulamalarla ilgili olarak da konsoloslardan gelişmeleri takip etmeleri, bilgi kanallarını açık tutmaları, özellikle Hıristiyanların tanıklıklarının kabul edilmediğini tespit ettiklerinde Büyükelçiliğe vakit kaybetmeden bilgi vermeleri istenmişti. Fransız Büyükelçiliği, konsoloslarının gelişmeler hakkındaki bilgilerden mahrum bırakılmasını kabul edilemez olarak nitelendiriyordu. Nizamnamenin, himaye hakkının kötüye kullanılmasını engellemeyi amaçladığı Büyükelçilik tarafından da kabul edilmişti. Konsoloslara da, bu tarz suiistimallerin engellenebilmesi için gerekli hassasiyetin gösterilmesi talimatı verildi. Suiistimaller, Büyükelçiliğe iletilerek Babîâli bilgilendirilecekti. Fransız Büyükelçiliği, 'patente' adı verilen beratların haksız olarak kullanılmasının engellenmesini istiyordu. Ayrıca, nizamnamenin uygulanması sırasında konsolosluk haklarına zarar verilmesi durumunda, konuyu Sultan'a kadar taşımaya kararlıydı.

Fransız Büyükelçiliği ve konsoloslukları Tanzimat Fermanı'nın okunmasıyla başlayan dönem boyunca, Osmanlı topraklarındaki ve bu topraklarda yerleşik Fransız vatandaşlarının çıkarlarını savunmak için aktif bir politika yürüttü. Gerek kapitülasyonlar, gerekse 1838 Kapitülasyonlara Ek Ticaret ve Denizcilik Konvansiyonu, Büyükelçiliğe yetkiler kazandırmıştı. Fransız Büyükelçiliği, Osmanlı topraklarında iş yapan Fransız tüccarlarının tüm sorunlarını Hariciye Nezareti'nde en üst düzeyde gündeme getirmek için yoğun bir çaba sarf etmiştir. Örneğin, Fransız tüccarlardan Victor Pigeon'un 25 Eylül 1856 tarihinde Emirgan'da imzaladığı kira sözleşmesinden kaynaklanan itilafı, Hariciye Nazırı Faud Paşa'ya kadar taşınmıştır. Sözleşmenin konusu, altı yıl için iki yüz elli bin kuruş kira bedelli bir un değirmenidir.⁴⁵

Fransa'nın İstanbul Büyükelçisi'ne gönderilen 29 Temmuz 1858 tarihli bir mektubun⁴⁶ konusu rahip Don Vincenzo Colomate de Chio'nun evinin duvarıdır. Mektuptan, yazışmaların Fransız Dışişleri Bakanı'na kadar gittiği anlaşılıyor.

⁴⁵ B.O.A., HR.H., dosya: 403, gömlek: 25, vesika: 1-2-3.

⁴⁶ B.O.A., HR.H., dosya: 403, gömlek: 26, vesika: 1.

Fransız Büyükelçisi Moustiers'in, Hariciye Nazırı Âli Paşa'ya yazdığı 1863 tarihli ve sert tonlu mektubunun konusu, iki Fransız vatandaşının Altıncı Daire'den 300.000 kuruş alacağıdır.⁴⁷ Âli Paşa ile Büyükelçi arasındaki yazışmalar Ocak ayından Mayıs ayına kadar devam eder. Hariciye Nazırı Âli Paşa Büyükelçi'ye, Altıncı Daire'nin Fransız Vatandaşı Lorando'ya olan borcun bir kısmının ödendiğini bildirir.⁴⁸ Mektubunda Âli Paşa, Büyükelçi'ye kalan kısmın ödemesinde yaşanan zorlukların nedenini açıklamaya çalışmıştır.

Aynı yıl, Büyükelçi ile Âli Paşa arasındaki bir seri yazışmanın konusu ise, Selanik'te Fransız Konsolosluğu'nun korumasında iş yapan Yorgaki ve Amar Courtier adındaki iki tüccar hakkındadır. Büyükelçi, Selanik yöneticilerinin Fransız korumasından kaynaklanan haklara riayet etmediğinden şikâyet etmektedir.⁴⁹

1863 yılında yapılan başka bir grup yazışmada, Kıbrıs'taki Osmanlı gümrük memurlarının Fransız vatandaşlarına kötü muamelesi konu edilmiştir. Fransa'nın Kıbrıs konsolosluğu, şikâyetlerinin Büyükelçilik vasıtasıyla Hariciye Nazırı Âli Paşa'ya kadar taşınmasını sağlar.⁵⁰

1864 yılında Fransa Büyükelçiliği, Ticaret Nazırı Mahmut Paşa'nın başkanlık yaptığı İstanbul Ticaret Mahkemesi'nin, Fransız vatandaşı Pierre Durand'a adil bir yargılama yapmadığından şikâyet ediyordu.⁵¹ Büyükelçi Moustiers, şikâyet mektubunu Hariciye Nazırı'na gönderdi.

Osmanlı ülkesinin çeşitli bölgelerindeki Konsolosların, Büyükelçilik kanalıyla şikâyet talepleri Hariciye Nezareti'ne iletilmiştir. Fransız vatandaşlarının mahkemelerde yaşadıkları sorunlar da yazışmalara konu olur. Büyükelçilik, dile getirilen sorunların takipçisi olduğu gibi, Nezaretten resmi cevapların gönderilmesinde de ısrarcı oluyordu.

Fransa Devleti'nin ve vatandaşlarının haklarını korumak için, Fransız konsolosları valilerle imtiyaz anlaşmaları yapmak yoluna da başvurmuşlardır. Örneğin 1863 tarihinde Girit Valisi İsmail Paşa böyle bir metni imzalayarak

⁴⁷ B.O.A., HR.H., dosya: 403, gömlek: 36, vesika: 1.

⁴⁸ B.O.A., HR.H., dosya: 403, gömlek: 46, vesika: 1.

⁴⁹ B.O.A., HR.H., dosya: 403, gömlek: 37, vesika: 1-2-3.

⁵⁰ B.O.A., HR.H., dosya: 403, gömlek: 40, vesika: 1.

⁵¹ B.O.A., HR.H., dosya: 403, gömlek: 47, vesika: 1.

Fransız konsolosuna vermiştir. Vali, imzaladığı bu metinle konsolosluğun bilgisi dışında yabancı vatandaşların tutuklanmaması gibi kimi taahhütlerde bulunmuştur.

Fransız Büyükelçiliği ve Konsolosları, Osmanlı topraklarında faaliyet gösteren Katolik misyoner ve kilise görevlilerine koruma sağladılar. Her ne kadar Fransa tarafından hazırlanan raporlarda ve Fransız diplomatik temsilcileri tarafından dile getirilen görüşlerde Hıristiyanların kendi dini yöneticileri tarafından baskı altında tutulduğu ve dini hiyerarşinin yetkilerini istismar ettiği sıkça ifade edilse de, Katolik toplumu üzerindeki Fransız koruması bir diplomatik silah olarak kullanılmıştır. Katolik din görevlilerinin uğradıkları zararlar, Fransız konsolosların yazışmalarına ve mesailerine konu olmuştur.

1847 yılında Babıâli, Osmanlı tebaasından Peder Elias hakkında Fransız Büyükelçiliği'ne bir memorandum vermişti. Babıâli'nin şikâyet memorandumu üzerine Büyükelçilik tarafından verilen 13 Temmuz 1847 tarihli cevapta "Hiçbir Osmanlı tebaasının Konsolosluk görevlilerimize vekâletle görevlendirilmemesi, ısrarla uygulanan bir prensiptir"⁵² denilmektedir. Söz konusu cevapta, Peder Elias'ın Fransa himayesinde olmadığı belirtilmiştir. Fakat Büyükelçilik, Fransa'nın Bağdat Konsolosu'nun değerlendirmesine dayanarak Peder Elias hakkında iddiaların iftira olduğunu, bu iftiranın bir fanatizmden kaynaklandığını savunmuştur.

Halep'te misyoner Brazile'in öldürülmesi hem Fransız konsolosluk görevlilerini hem de Osmanlı gündemini uzunca bir süre meşgul eder. Fransa'ya geri çağrılan Büyükelçilik görevlilerinden E. De Lpesseps'in Paris'e dönüş programı iptal ettirilerek, Fransız Dışişleri Bakanı'nın talimatı üzerine ortaelçi sıfatıyla konu hakkında araştırmalarda bulunmak üzere bölgeye gönderilir. Lpesseps tarafından İstanbul'daki Büyükelçiliğe gönderilen 24 Mayıs 1851 tarihli raporda, Brazile'in öldürülmesinin, bölgenin önde gelen şahsiyetlerinin içinde yer aldığı bir komplo olduğu iddia edilir.⁵³ Raporda, Halep'in en etkili isimlerinden olduğu belirtilen Bölge Meclisi Başkanı Ömer Efendi, cinayetin

⁵² B.O.A., HR.H., dosya: 403, gömlek: 9, vesika: 1.

⁵³ B.O.A., HR.H., dosya: 403, gömlek: 12, vesika: 1.

düzenleyicisi olarak suçlanmaktadır. Lpesseps, Kaymakam'ın, iyi niyetli olmasına rağmen Ömer Efendi'nin etkisinde kaldığından, olaylara engel olmadığını belirtiyor. Raporda verilen bilgilere göre, Ömer Efendi, kendi aleyhinde yapılabilecek tanıklıkları engellemek için bölgede terör estirmektedir. Ortaelçi, Brazile'in, Müslüman ve Hıristiyanlar arasında itibar ve saygınlık gören bir kişi olduğunu bildiriyor. Lpesseps, Babıâli tarafından Halep Valisi Muhammed Paşa'ya, suçluların yakalanması emrinin verilmesinin hem İstanbul Hükümeti'nin onuru hem de Fransız Hükümeti'nin güvenilirliği için gerekli olduğu görüşündedir. Fransız Büyükelçisi La Valette tarafından, Lpesseps'in öne sürdüğü iddialar Hariciye Nazırı Âli Paşa'ya 13 Ağustos 1851 tarihli bir yazı ile sunulur.⁵⁴ La Valette, Ömer Efendi'yi cinayetin düzenleyicisi olarak Âli Paşa'ya şikâyet eder. İstanbul Hükümetinden suçluların cezalandırılmasını ister. La Valette, Büyükelçilik Birinci Drogmanı'na gönderdiği 29 Ağustos 1851 tarihli yazısında da, kendisine Hariciye Nazırı'nın tarafından resmi garanti verildiğini bildirmektedir. Büyükelçi talimatında şu bilgiyi aldı: "Halep'ten yeni gelen bilgilere göre; Muhammed Paşa ve Halep Meclisi, adaletin çıkarlarından daha güçlü olan yerel koşullardan kaynaklanan nedenlerle, bu olayın soruşturma ve duruşmalarını, en azından suçluların akıllarında hiçbir tereddüde yer bırakmayacak şekilde, adli şüpheler nedeniyle başka bir yargılama kuruluna taşımaya çalışıyorlar."⁵⁵ Fransız Büyükelçiliği'nin talebi, duruşmaların İstanbul'da yapılmasıdır. La Valette, drogmanını, Hariciye Nazırı'na bu konudaki Fransız görüşünü iletmekle görevlendirir. Fransız Büyükelçiliği, yerel mahkemeye güvenmediğini Osmanlı Hükümeti'ne iletmış olur. La Valette'e göre, Halep'teki koşullar adaletin sağlanması için yeterli değildir.

La Valette, Fransız Büyükelçiliği drogmanlarından M. Cor'a yazdığı 17 Mayıs 1852 tarihli talimatında ise, kapitülasyonların otuz iki ve seksen ikinci maddelerini hatırlatarak, vatandaşlarının Osmanlı ülkesinde seyahat özgürlüğü bulunduğunu ve Fransız dininden tüm kişilerin Fransa koruması altında olduğunu

⁵⁴ B.O.A., HR.H., dosya: 403, gömlek: 13, vesika: 1.

⁵⁵ B.O.A., HR.H., dosya: 403, gömlek: 14, vesika: 1.

vurguluyordu.⁵⁶ La Valette'in kapitülasyon anlaşmalarına atıf yapmasını gerektiren yazışmalar, Diyarbakır'da Peder Laborde'un yaşadığı sıkıntılardan kaynaklanmıştı. La Valette'in söz ettiği kapitülasyonların otuz ikinci maddesinde, Fransa sarayının arzusu üzerine, düşman ülkeden bile olsalar Fransa korumasındaki Hristiyanlara Kudüs'ü ziyaret ve Fransız bayrağı altında yabancı ülke gemilerinin Kudüs'e seyahat hakkının tanındığı belirtiliyordu. Fransa bayrağı altında Kudüs'e gelen düşman ülke gemilerinin, bu ülkelere ticaret serbestliği tanınsa bile Fransa bayrağını taşımaya devam edeceği kabul edilmiştir. Seksen ikinci madde ise, Kudüs'teki kiliselerin ve din görevlilerine ait binaların onarımına Fransa'nın İstanbul Büyükelçisi'nin talep etmesi durumunda müsaade edileceği ve Fransa'nın korumasındaki din görevlerinin ibadetlerinin engellenemeyeceği yazılmıştı. İddialara göre Diyarbakır'daki devlet görevlileri, Peder Laborde'un bölgede seyahat etmesini ve ibadet hakkını engellemişlerdi. Drogman, Âli Paşa'ya konunun iletilmesiyle görevlendirilmiştir. Fransa, Vali ve Kadı'nın cezalandırılmasını ister. Yazışmalar Kasım ayına kadar devam eder. Babıâli, büyükelçiliğin şikâyetlerine çözüm bulunması için bölge valisi Abdi Paşa'ya yazılı talimat gönderir. Fakat, La Valette'e göre, yazılı talimat bile soruna çözüm üretmeye yeterli olamamıştır. Büyükelçi, drogmanı Outrey'e 6 Kasım'da gönderdiği yazısında, Hariciye Nazırı ile görüştüğünü, Abdi Paşa'ya yeni bir mektup gönderilmesini istediğini bildirmektedir.⁵⁷ La Valette, Hariciye Nazırı'ndan, talimatların uygulanıp uygulanmadığının teftiş edilmesini de istemiştir.

Fransa'nın Musul Konsolosu Victore Plaie, bölgedeki Dominik rahiplerinin sayfiye evlerine tadilat izni almak için yaşadıkları problemleri Büyükelçiliğe yazılı olarak 9 Mayıs 1853 tarihli mektubuyla bildirir. Konsolos, bölgenin yerel yöneticilerinden şikâyet etmektedir.⁵⁸ Yazıda sorunun kökeni hakkında da Büyükelçiliğe şu bilgi veriliyor: "... kaynağını aradığımda, bizzat validen öğrendim ki, bence problemin tamamen dışında olan İngiliz Konsolos Yardımcısı misyonerlerimize köstek olması için onu zorlamış."

⁵⁶ B.O.A., HR.H., dosya: 403, gömlek: 17, vesika: 1.

⁵⁷ B.O.A., HR.H., dosya: 403, gömlek: 19, vesika: 1.

⁵⁸ B.O.A., HR.H., dosya: 403, gömlek: 20, vesika: 1.

Fransız Büyükelçisi M. Lecour, büyükelçilik birinci drogmanına gönderdiği 29 Mayıs 1863 tarihli mektubunda, Beyrut'taki Latin manastır amirinin bir anda iki Osmanlı askeriyle yaşadığı tartışmayı anlatmaktadır.⁵⁹ Tartışma Latin kilisesi amirinin atları yüzünden çıkmıştır. Askerler, amirin hizmetkârına vurmaları, Büyükelçiliği harekete geçirmiştir. Konu ilkönce bölge yöneticilerine, ardından da Hariciye Nazırı'na kadar taşınır.

Tüm Tanzimat dönemi boyunca, fakat özellikle Kırım Savaşı'ndan sonra, İstanbul'daki büyükelçiliklerin en fazla mesai yaptığı konu Hıristiyan azınlıkların yaşam koşulları ve imtiyazları meselesi olmuştur. Hatta Avrupa güçler dengesi içinde önemli bir yer işgal etmeyen Sardunya Krallığı bile azınlıklar konusunda kendisinin söz hakkı olduğunu iddia ediyordu. Sardunya Krallığı'nın İstanbul'daki Büyükelçisi Durando, 1860 yılında Hariciye Nazırı Fuad Paşa'ya, Büyükelçilik birinci drogmanı aracılığıyla, Hıristiyan azınlıklar konusunun Paris Barış Anlaşması'nın imzacı devletlerinin yetki alanında olduğunu, imzacı devletlerden biri olarak ülkesinin de konuya taraf olduğunu söylüyordu.⁶⁰ Azınlıklar sorununun tam merkezinde yer alan devletler; Fransa, İngiltere ve Rusya'dır. Fransa, Katolik ve Latin tebaanın koruyucusu rolünü üstlenmiştir. Osmanlı topraklarında Katolik okulları Fransa himayesinde faaliyet gösteriyordu. Bu okullara İtalyan ve Gürcü Katolik okulları da dahildir. Fransız Büyükelçiliği, Tanzimat dönemi boyunca Hıristiyan azınlıkları ilgilendiren tüm konuların içinde yer almıştır.

İstanbul'daki büyükelçilikler, reformların uygulanmasını yakından izliyorlardı. Çeşitli devletlerin temsilcileri bu konudaki gözlemlerini yazılı olarak Babıâli'ye ilettiler. Tanzimat dönemi boyunca Fransa, kendi ülkesindeki uygulamaları Osmanlı Devleti'ne bir model olarak önerecektir. Özellikle kamu yönetimi, hukuk, eğitim ve kültür alanında birçok reform Fransız örneğine göre şekillenir. Tanzimat bürokratları, Fransız diplomatlarının reformlarla ilgili değerlendirmelerine özel bir önem vermişlerdir. Engelhart, Mustafa Reşit Paşa'nın bir Fransız diplomatına söylediği şu sözleri aktarıyor:

⁵⁹ B.O.A., HR.H., dosya: 403, gömlek: 21, vesika: 1.

⁶⁰ B.O.A., HR.SYS., dosya: 1869-C, gömlek: 2, vesika: 4.

“Biz daima Fransa’ya müracaat ederiz. Muhtaç olduğumuz ıslahatı bize gösteren Fransa’dır. Islahatımızın tamamlanmasını ve başarıyla neticelenmesini Fransa’ya borçluyuz.”⁶¹

Fransız etkisi, Tanzimat’ın uygulanması için oluşturulan kurumların biçimlendirilmesinde de rol oynamıştır. “Reşit Paşa’nın Fransız Kamu Yönetimi Modelini bazı değişikliklerle bizdeki kamu yönetimine uyguladığı görülmüştür.”⁶² Mustafa Reşit Paşa’nın İngiliz yanlısı kabul edildiği, özellikle Kırım Savaşı’nı takip eden dönemde Fransız Büyükelçiliği ile ciddi sorunlar yaşadığı düşünülürse, Fransa’nın model olarak seçilmesinin siyasal yakınlıkla açıklanamayacağı ortaya çıkar. Bu tercihin temelinde, Tanzimat’ın Osmanlıcılık siyasetini aramak gerekir. Fransız modeli, bu siyasete en uygun yönetim sistemini sunuyordu. Merkezîyetçi bir devlet modeli, Tanzimat’ın en önde gelen hedefi olmuştu. Devleti bu hedefe yönelten temel etkenlerden biri, Batı ile temasa geçilmesiydi. Tanzimat’ın ilanının hemen öncesinde Meclis-i Vala-yı Ahkâm-ı Adliye oluşturularak, yürütme organı güçlendirilmek istenmiştir.⁶³

Danışma meclisi niteliğindeki Meclis-i Vala-yı Ahkâm-ı Adliye, Fransa’daki danışma meclisi olan Corps Legislatif’e benzer bir görev yapmaktaydı. Meclis-i Vala, Tanzimat dönemi içinde çeşitli değişiklikler geçirdi. 1868 yılında, Şura-yı Devlet ve Divan-ı Ahkâm adıyla ikiye ayrıldı. Şura-yı Devlet’in niteliği belirlenirken Fransa’da bulunan Conseil d’Etat örnek alınmıştır. Şura-yı Devlet’in oluşturulması için yapılan hazırlık toplantılarına

⁶¹ Engelhart, **Tanzimat ve Türkiye**, s. 481.

⁶² Necati Cemaloğlu, “Osmanlı Devleti’nde Yapılan Tanzimat Reformlarının Eğitim Sistemine Etkileri, Uygulamaları ve Sonuçları (1839-1876)”, **Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Sayı:14, Yıl: 2005, s. 162.

⁶³ “Meclis-i Vala-yı Ahkâm-ı Adliye, 24 Mart 1838’de kuruluşundan itibaren 1876’da I. Meşrutiyet’in ilan edildiği tarihe kadar yaklaşık otuz yedi yıl süren ve bugün adına ‘Tanzimat Dönemi’ dediğimiz evreye hemen her yönüyle, yani siyasi, sosyal, ekonomik ve kültürel açılardan damgasını vurmuş bir kurum olmuştur. Gerek Osmanlı İmparatorluğu’nun yönetim sistemi içerisindeki merkezi konumu ve yetkileri, gerekse uygulamaları ile Gülhane Hatt-ı Hümayun’u da dediğimiz Tanzimat Fermanı’yla girilen bütün reform hareketlerinin her bakımdan hazırlayıcısı ve yürütücüsü olmuştur.” Mehmet Seyidhanlıoğlu, **Tanzimat Devrinde Meclis-i Vala (1838-1868)**, 2.bsk., Ankara, TTK Yayınları, 1999, s. 1.

Fuat Paşa, Mithat Paşa, Cevdet Paşa'yla birlikte Fransız Büyükelçisi Bourée de katılır. Tanzimat dönemi boyunca Osmanlı idari yapısı ve hukuku büyük ölçüde Fransız modeline göre biçimlenir. Mithat Paşa'nın başkanlığını yaptığı Şura-ı Devlet'in kırk bir üyesinin yirmi sekizi Müslüman, diğer üyeleri gayrimüslimdi. Bu kurulun görevleri arasında her türlü kanun ve tüzük tasarılarını incelemek de vardı. "Böylece gayrimüslimler de kanunların konulması ve uygulanmasında söz sahibi olabiliyordu."⁶⁴ Gayrimüslimlerin yasa yapma sürecine katılımıyla devlet yönetimine yeni bir anlayış kazandırılmış oldu. "Bu durum parlamenter ve temsili yönetim anlayışının yansması kadar Batılı sistemlerin, özellikle de Fransız sisteminin taklit edilmesinden kaynaklanmıştır."⁶⁵

Tanzimat'ı takip eden I. Meşrutiyet döneminde Mithat Paşa'nın hazırladığı Kanun-i Esasi'ye alternatif olarak Sait Paşa tarafından önerilen Kanun-i Esasi tasarısı, Fransız Anayasası'nın Türkçeye çevrilmiş biçimiydi.

Ekonomi alanında ise liberal bir politika takip edilmeye başlandı. İngiliz Hükümetinin görüşleri ekonomi politikalarının belirlenmesinde etkin bir rol oynamıştı. Fakat mali kuramın Osmanlı aydınına etkisinde Fransız iktisatçıların önemli bir payı vardır. "Nasıl ki, klasik iktisat düşüncesi Smith-Ricardo-Say yorumuyla girmişse, aynı şekilde Osmanlı mali düşüncesi de Say, Garnier ve daha sonraları Paul Leroy-Beaulieu tercümeleleriyle Fransız etkisinden girmiştir."⁶⁶ Tanzimat siyasetleri, başından itibaren Fransız ve İngiliz devlet adamları ve diplomatları tarafından teşvik edilmiştir. Bu iki devlet, Tanzimat reformlarının bir program olarak Osmanlı Devleti'nde uygulanmasını savunmuşlardır. "Fransızlar, Osmanlı Devleti'nin Batı medeniyetine ve Avrupa devletleri genel hukukuna tavsiye ettikleri sırada, İngilizler de, buna ek olarak geniş ve ameli bir ıslahat programının yürütülmesini istemekte idiler."⁶⁷

⁶⁴ Gülnihal Bozkurt, **Alman-İngiliz Belgelerinin ve Siyasi Gelişmelerin Işığında Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu (1839-1914)**, 2.bsk., Ankara, TTK Yayınları, 1996, s. 115.

⁶⁵ Gürsoy Akça, Himmet Hütlür, "Tanzimattan Cumhuriyette Siyasal ve Hukuksal Yapının Modernleşmesi", **Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, s. 247.

⁶⁶ Abdüllatif Şener, "Osmanlı Düşüncesinin Çağdaşlaşması", **Tanzimat'ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu**, Ankara, TTK Yayınları, 1994, s. 239.

Eğitim alanı ise, Fransa'nın en fazla etkili olduğu reform alanlarından biridir. Tanzimat dönemi eğitim reformları büyük ölçüde Fransız örneğine göre düzenlenmiştir. Osmanlı'da modern eğitim, Fransız modeline göre şekillenmiştir denilebilir. Osmanlı topraklarındaki ilk yabancı okul Fransız misyonerler tarafından açılmıştır. Osmanlı Devleti tarafından açılan ilk modern okullar Fransızca eğitim yapıyordu. Müslümanlar ile Hıristiyanların birlikte eğitim gördüğü ilk karma okul Fransız Büyükelçiliği'nin teşvikiyle açılmış ve bir Fransız okulu olarak kabul edilmiştir. 1869'da hazırlanan ilk eğitim nizamnamesi 1867 tarihli Fransız reform programındaki şartlara uygun olarak kaleme alınmıştır. Babıâli tarafından ülke dışında açılan ilk ve tek eğitim kurumu Paris'tedir.

Tanzimat'ın başlangıcından itibaren bazı Avrupa devletleri, Fransız modeline muhalefet ettiler. Tanzimat'ın ilk yıllarında en açık muhalefet Viyana Hükümeti'nden gelir. Avusturyalı diplomatlar, Avrupa devletlerinde tatbik edilen uygulamaların Osmanlı Devleti tarafından benimsenmesinin, Osmanlı Devleti'nin birliği için bir tehlike yaratacağını düşünüyordular. "Avusturyalıların bu tavsiyeleri, Türkiyenin Fransız kanunlarını almalarından dolayı geliyordu."⁶⁸ 20 Nisan 1841 yılında Osmanlı Devleti'nin Viyana elçiliğine verilen bir görüş yazısında, Avrupa'nın taklidinin Osmanlı birliği için tehlike oluşturacağı savunuluyor ve her ülkenin kendi özgün koşulları olduğu hatırlatılıyordu.⁶⁹ Babıâli'ye ulaşan ve Fransız modeli yerine farklı ulusları yöneten Avusturya modelinin önerildiği 11 Ağustos tarihli bir başka görüş yazısında da, Fransız modelinin Osmanlı Devleti için taşıdığı tehlikeden söz edilmektedir.⁷⁰ Fransız sisteminin temelinde otuz beş milyon Fransızın, hükümetin gözünde tek bir kişi olarak görünmesi ve tüm kanunların herkese aynı uygulanması yattığı vurgulanmıştı. Böyle bir sistemin ancak homojen bir toplum için geçerli olacağı savunulurken, Osmanlı toplumunun farklı gelenek ve kökten gelen gruplardan

⁶⁷ Enver Ziya Karal, "Gülhane Hatt-ı Hümayunu'nda Batı'nın Etkisi", **Tanzimat Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu**, Ed.: Halil İnalçık, Mehmet Seyidhanoğlu, Ankara, Phoenix Yayınları, 2006, s. 76.

⁶⁸ Şapolyo, **Mustafa Reşit Paşa ve Tanzimat Devri Tarihi**, s. 104.

⁶⁹ B.O.A., HR.SYS., dosya: 1869-B, gömlek: 1, vesika: 8.

⁷⁰ B.O.A., HR.SYS., dosya: 1869-B, gömlek: 1, vesika: 16.

oluştugu hatırlatılıyordu. Metternich de 14 Mayıs 1844 yılında İstanbul'daki Büyükelçiliğine gönderdiği talimatta, Hariciye Nazırı Rıfat Paşa'ya Müslüman geleneğine sadık kalınmasının öğütlenmesini söyledi.⁷¹

Tanzimat için asıl çaba gösterenler Hariciye Nezareti kadrolarıydı. Nezaret bünyesinde, Nezaret Müsteşarı Nuri Efendi'nin başkanlığında bir meclis oluşturulur. Meclis-i Ziraat ve Sanayi, daha sonra Meclis-i Umur-u Nafia adını alacaktır. Meclis'te, aralarında Barachin ve Le Cor'un da bulunduğu yabancılar da görev yapıyordu. Meclis kararları Türkçe ve Fransızca olarak kaleme alınıyordu. Meclisin çalışmaları Hariciye Nazırı Mustafa Reşit Paşa'ya rapor ediliyor, Mustafa Reşit Paşa vasıtasıyla Padişah'a ulaştırılıyordu. Meclis, Hariciye Nezareti'nin himayesinde faaliyet gösteriyordu.⁷²

Meclis-i Umur-u Nafia, Temmuz 1839'da Ticaret Nezareti maiyetine verildi.

Mustafa Reşit Bey, daha birinci Londra elçiliği görevindeyken gönderdiği raporlarda, karantina gibi Tanzimat Fermanı'nda yer alan kimi konularda yeni düzenlemeler önermekteydi. Bu önerilerin gerekçesi, Fransa ve İngiltere'nin desteklerinin kazanılmasıydı. Fermanın esasları; Başvekil, Serasker, Nafiz Paşa, Kaptan Paşa, Nasip Paşa ile Mustafa Reşit Paşa'nın hafta ikişer gün yaptıkları toplantılarda kararlaştırılmıştı. Bu toplantılar bir Padişah iradesiyle ilan edilmişti.

Tanzimat Fermanı'nın okunmasıyla başlayan dönemde, ikinci önemli reform metni Islahat Fermanı oldu. Tanzimat Fermanı gibi 1856 yılında okunan Islahat Fermanı da, bir savaşın sonucunda ortaya çıkmıştır. Islahat Fermanı'na Kırım Savaşı vesile oldu. Savaş ve öncesindeki süreçte Fransa önemli bir rol oynayacaktır.

⁷¹ Prof. Cemil Birsnel, MEB tarafından yayınlanan Tanzimat I adlı eserde yer alan "Tanzimat'ın Harici Siyaseti" başlıklı makalesinde, Metternich'in Tanzimat'a yönelik eleştirilerini yalanlıyor. Prof. Birsnel, bu tezini Engelhart'ın ileri sürdüğü kanıtların çürütülmesine dayandırıyor. Fakat, birçok tarihçinin çalışmalarında, Metternich'in eleştirileri konusunda ortak bir fikir mevcut.

⁷² "Hariciye nezaretinin himayesinde kurulması ve mazbatalarını buraya sunması gibi durumlar, Mustafa Reşit Paşa'nın meclisin kurulmasındaki etkisini gösterir. Bu fikrin Paşa'nın 1834 Paris elçiliği sırasında olgunlaşmış olduğu muhtemeldir." Akyıldız, **Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilatında Reform (1836-1856)**, s. 259.

B- Kırım Savaşı

Kırım hadisesi Rusya'nın kutsal yerler üzerindeki hak iddiaları nedeniyle çıkmıştı. Katoliklerin hamisi olan Fransa, kutsal yerler meselesine krizin başlangıcından itibaren taraf olmuştur.

Fransa'ya tanınan kapitülasyonlarda, kutsal yerlerden de söz ediliyordu. Fransız İmparatoru'nun İstanbul'a gönderdiği mektup ile yaptığı talebe istinaden, Osmanlı Devleti Kapitülasyonların otuz ikinci maddesinde, ticaretin yasaklandığı düşman ulusların Fransız bayraklı gemilerle kutsal yerleri ziyaretine izin verildiği belirtiliyordu. Otuz üçüncü maddesinde ise, "Eski kurallar gereğince Kudüs kentinin içinde ya da dışında, Kutsal Kabir içindeki Kamane adı verilen kilisede görev yapan Fransız din adamları, içinde yaşadıkları ve ellerinde bulunan ziyaret yerleri konusunda asla rahatsız edilmeyeceklerdir" ifadesi yer alıyordu. Otuz dördüncü maddede, Fransızlara bağlı olan ulusların kutsal yerleri ziyaretlerine müdahale edilmeyeceği hükme bağlanmıştır. 1740 yılında yenilenen kapitülasyonların seksen ikinci maddesinde de, Fransa'ya bağlı din adamlarının Kudüs'te sahip oldukları yerleri onarmalarına izin verildi. Onarım, İstanbul'daki büyükelçinin talebiyle yapılacak, Osmanlı Devleti onarımlarda güçlük çıkartmayacaktı. Osmanlı görevlilerinin, İsa Mezarı'na ve bölgedeki diğer kiliselere yılda bir defadan fazla denetim yapmaması hükme bağlanmıştı. Fransız din görevlilerinin ibadet ve diğer faaliyetlerinin engellenmeyeceği kabul edilmişti.

II. İmparatorluk döneminde, Fransa dış politikası için alışılmadık bir yönetim tarzı benimsendi. Hem İmparator III. Napoleon hem de İmparatoriçe Eugenie, politikacılar ve İngiltere, Prusya gibi önemli başkentlerde görev yapan büyükelçilerle görüşmeler yapıyorlardı. Gelişmelere müdahale ediyorlardı. Birçok Avrupalı hükümet başkanı ile İmparator bizzat görüşmeler yapıyordu.

"İkinci İmparatorluğun kararlaştırdığı, kendi köken ve kimliğiyle de adanmış aktif bir dış politika yürütmektir. Ulusal onur arzu ve ihtiyacı, meşruiyet müteahhitliği, ve dış etki, rahatlıkla 1815 Avrupası denileni değiştirme ihtirası, hem mutlakıyetçiliğin hem

de aynı şekilde milliyetlerin baskısı, işte nispeten güvenilir bir dış politikanın temelleri.”⁷³

III. Napoleon, hükümet darbesiyle kendini imparator ilan ederken, Katolik kilisesinin desteğine dayanmıştı.

III. Napoleon, 1850 yılında Latin tebaa adına kutsal yerler üzerinde, Büyük Kilise'nin içine yeni bir yıldız konulması, Meryem'in mezarında, Kutsal Taşta ve İsa'nın mezarında Katolik haklarının tanınmasını da içeren bir dizi talepte bulunmuştu. Napoleon'un bu talepleri Rus Çarı tarafından protesto edilmiş, Napoleon'u tatmin etmeyen bir çözüm üzerinde anlaşılmıştır. İstanbul'da Kutsal Yerler üzerinde diplomatik mücadelenin devam ettiği günlerde III. Napoleon imparatorluğunu ilan etmeye hazırlanıyordu. Cumhuriyetçilerin saldırılarının arttığı bir dönemde Rusya ile problem yaşamak istemiyordu.

Rusya da, bölgeye ruhani bir memur gönderdiği 1843 yılından itibaren, kutsal yerlerde kendi etkinliğini artırmak için çaba gösteriyordu. Bu amaca yönelik olarak özellikle Rum kökenli Osmanlı tebaasını örgütlemeye çalışıyordu.

Kutsal yerler üzerinde Ortodoksların, Ermenilerin ve Katoliklerin tanınmış hakları vardı. Rusya, Ortodokslar üzerinden kutsal yerlerdeki imtiyazlarını geliştirmek için 1853'te harekete geçtiğinden karşısında İngiltere'yle birlikte Fransa'yı buldu.

Prens Mençikof, Çar Nikola'nın olağanüstü elçisi sıfatıyla 28 Şubat 1853 tarihinde İstanbul'a gelir. Sert bir asker olarak tanınan Mençikof, aralarında Başbakan Nelsselrode'un oğlunun da bulunduğu kalabalık bir heyeti beraberinde getirmiştir. Çar Nikola tarafından, Kutsal Yerler ve Ortodoks tebaa üzerinde koruyuculuk hakkı iddiası içeren talepleri iletmekle görevlendirilmiştir.

Prens Mençikof'un İstanbul'a gelişinden hemen önce Fransız Büyükelçiliği'nde görev değişikliği olur. Rus meslektaşıyla ilişkileri gerilen Fransa Büyükelçisi La Valette Paris'e geri çağırılmıştır.⁷⁴ La Valette, kutsal yerler

⁷³ **Histoire De La Diplomatie Francaise**, s. 580.

üzerinde Katoliklerin haklarını genişletmek için yoğun bir çalışma yürütmüştü. Hatta, Babıâli'yi ilişkilerini kesmekle tehdit etmişti. Edmond de Lacour, La Valette'in yerine Büyükelçi sıfatıyla İstanbul'da görevlendirildi. Lacour 17 Şubat 1853'te İstanbul'a atandı. Nisan'da İstanbul'da göreve başladı. Lacour İstanbul'daki görevini sekiz ay sonra General Baraguey d'Hilliers'e bırakacaktır. General Baraguey d'Hilliers, 30 Ekim 1853'te kırk beşinci Büyükelçi sıfatıyla göreve başlamıştır.

Prens Mençikof İstanbul'a ulaştığında Lacour Fransa'dadır. Fransa Hükümeti, İstanbul'da maslahatgüzarı Kont Benedetti tarafından temsil ediliyordu.⁷⁵ Rusya, talepleri İstanbul Hükümeti tarafından kabul edilmesi halinde, Fransa'nın kutsal yerler üzerindeki haklarını sınırlandırmak üzere Babıâli ile özel bir anlaşma yapmayı planlıyordu.

Fransız ve İngiliz hükümetleri, 15 Şubat'tan itibaren Prens Menschikof'un misyonu hakkında Rusya tarafından bilgilendiriliyordu. Rus dışişleri yetkilileri İngiltere ve Fransa'nın Petersburg büyükelçileriyle konu hakkında sürekli irtibat kuruyordu. Ayrıca, Londra'da Bronow, Lord Clarendon'a, Paris'te de Kisselef M. Drouyn de Lhuys'e Rus Çarı'nın mesajlarını taşıyorlardı.⁷⁶

Mançikof'un talepleri, elçinin gizli tutulmasını istemesine rağmen Babıâli tarafından İngiliz ve Fransız Büyükelçiliklerine de iletilmiştir. Benedetti, Paris'e gelişmeleri bildirdiğinde, III. Napoleon Babıâli'nin yardım talebine olumlu cevap verir. İngiltere'nin de aynı çizgide bir politika izleyeceğini düşünmektedir.

Rus taleplerinin yarattığı kriz üzerine Nisan ayında Lacour İstanbul'a ulaşır. Kutsal Yerler konusunda çalışmaya başlamıştır.⁷⁷

⁷⁴ La Valette 1860 yılında tekrar İstanbul'da Büyükelçi olarak görevlendirildi. Bir yıl süreyle bu görevini devam ettirdi. 1865-1867 yılları arasında İçişleri Bakanlığı yapan La Valette, 1869 yılında Dışişleri Bakanı oldu.

⁷⁵ Benedetti bu görevi, İmparatorluğun Batı eyaletlerinde konsolosluk da yapmış olan Sabatier'den devralmıştı. Benedetti ülkesine döndüğünde Dışişleri Bakanlığı'nda Siyasi İşler Direktörü olarak atandı. Bu görev, Bakanlık hiyerarşisinde 3. sıradaydı. Paris Barış Konferansı'nın sekreteri olarak seçildi. Daha ileriki yıllarda İtalya ve Berlin'de Büyükelçilik görevlerinde bulundu. Fransız Reform Programı'nın hazırlanmasına zemin hazırlayan Girit krizi sırasında Berlin'de bulunuyordu.

⁷⁶ B.O.A., HR.SYS., dosya: 1188, gömlek: 1, vesika: 24.

Fakat Rus elçisi, Ortodoks tebaa üzerinde Rus himayesinin de kabul edilmesini istiyordu. Babıâli, Rusya'nın istediği senedi vermeyi kabul etmedi. Babıâli'nin bu tavrı, Fransa ve İngiltere hükümetleri tarafından desteklenmişti. Globe gazetesi 24 Mayıs tarihli sayısında, Fransız ve İngiliz kabinelerinin, Sultan Abdülmecit'in politikasını cesurca nitelendirdiklerini duyurdu. *Morning Cronicle*, oluşan yeni durumun Louis Napoleon hükümetine, büyük bir Avrupa sorunu konusunda bağımsız ve onurlu hareket etmesini sağlayabileceğini; Times ise, Rus isteklerinin kabul edilmemiş olmasının, bağımsız devlet olmanın gereği olduğunu yazdılar. Avrupa basınının yorumları, Journal de Constantinople gazetesinin 9 Haziran tarihli sayısında toplu olarak aktarılmıştır.⁷⁸

Prens Mençikof'un görevinin esası, Osmanlı İmparatorluğu'ndan, Rusya'nın Ortodokslar üzerindeki himayesi hakkında senet almaktı. Babıâli'nin senedi vermeyi reddetmesi üzerine, 21 Mayıs'ta Prens Mençikof İstanbul'u terk etmiştir. Rusya, Babıâli ile olan ilişkilerini kesmiştir.

Haziran ayının ortasında, Fransız Büyükelçiliği'ne gönderilen konsolosluk raporlarında, Prens Mençikof'un birliklere Eflak-Boğdan'a giriş emrini vereceği yer alıyordu.⁷⁹ Rus konsolosluklarına, İstanbul'daki son girişimlerin sonucunun beklendiği, olumsuz olması halinde birliklerin sınırı geçeceği bildirilmişti. Rus konsolosluklarına gelen bilgiler, Fransız konsoloslukları tarafından İstanbul'daki Büyükelçiliğe ulaştırılıyordu. Rus kaynakları, Fransız konsolosluklarına, Çar'ın amacının Osmanlı Devleti'ne savaş ilan etmek değil, Babıâli'yi Rus imtiyazlarına ikna etmek olduğuna dair bilgiler veriyorlardı.

2 Temmuz tarihinde, Rus orduları Prut Nehri'ni aşarak Eflak-Boğdan'a girer. 26 Haziran tarihinde; İngiltere, Fransa ve Prusya'nın Osmanlı ülkesindeki temsilcileri, Prut'un Rus askerlerince geçilmesini hükümetleri tarafından protesto eden resmi yazışmaları alırlar.⁸⁰ Lord Clarendon, Çar'ın ordularına Prut Nehri'ni

⁷⁷ "İstanbul'a varır varmaz Mençikof ile buluşarak Kutsal Yerler problemini görüştü. Üç hafta içinde bu dikenli problem, Türkiye, Fransa ve Rusya arasında her üç tarafı memnun bırakacak bir şekilde çözüldü." Karal, **Büyük Osmanlı Tarihi**, C:I, s. 230.

⁷⁸ B.O.A., HR.SYS., dosya: 1869-C, gömlek: 6, vesika: 1.

⁷⁹ B.O.A., HR.SYS., dosya: 1191, gömlek: 1, vesika: 1.

⁸⁰ B.O.A., HR.SYS., dosya: 1189, gömlek: 1, vesika: 68.

geçme emrini verdiğini 25 Haziran'da Petersburg'dan aldığı notta öğrenmiştir. Bu bilgiyi Londra'daki Osmanlı sefiri Constantin Musurus'a aktarmıştır.⁸¹

Mençikof'un İstanbul'u terk ettiği tarih ile Rus ordularının Prut sınırını aştığı tarih arasında hem İstanbul'da hem de Avrupa başkentlerinde yoğun bir diplomatik hareketlilik yaşanmıştır.

Fransa, İngiltere, Prusya ve Avusturya'nın İstanbul'daki büyükelçilerin soruna barışçıl bir çözüm için yaptıkları girişimin sonuçsuz kaldığı bilgisi, 20 Mayıs'ta Avrupa başkentlerine ulaşır. Prens Menschikof İstanbul'dan ayrılmasına rağmen, Fransız basını bu hareketi, Rusya ile Babîâli arasındaki diplomatik ilişkilerin kesildiği, iki ülkenin savaşa sürüklendiği şeklinde algılamıyordu. Kimi Fransız gazeteleri, İstanbul'daki gelişmelerden sonra, İngiliz Hükümeti ve İngiliz basınının görüşlerini eleştirmeye başlamıştır.

Paris'te yayınlanan Debats gazetesinin 30 Mayıs 1853 tarihli sayısında, Saint Marc Girardin imzalı yazıda, Prens Menschikof'un asıl misyonunun Kutsal Yerlerle ilgili olmadığı, fakat İngiliz basının bu gerçeği anlayamadığı yazıyordu.⁸² Debat'ın yorumu, İngiliz basınında geniş yankı bulmuştur. Londra basını, Fransız gazetesine, Rusya'nın Paris Büyükelçiliği'nde üretilen fikirleri yaydığını ima eden yazılarla cevap verir.⁸³ Debat gazetesine benzer eleştiriler Fransız basınında da yer almıştır.

Prens Mençikof İstanbul'dan ayrıldığında, Fransız politikası Osmanlı İmparatorluğu'nun lehine şekillenmeye başlar. İstanbul'daki İngiltere Büyükelçisi Lord Stratford Canning 29 Mayıs'ta karısına yazdığı mektupta Fransız politikasını şöyle yorumlamaktadır:

“Fransızlar sağlam bir karara vardılar. Rusya istilaya kalkışırsa Fransa yardımı koşacak gibi görünüyor. Reşit'e dün böyle bir garanti vermişler.”⁸⁴

⁸¹ B.O.A., HR.SYS., dosya: 1189, gömlek: 1, vesika: 46.

⁸² B.O.A., HR.SYS., dosya: 1188, gömlek: 1, vesika: 23.

⁸³ B.O.A., HR.SYS., dosya: 1188, gömlek: 1, vesika: 3.

⁸⁴ Poole, *Lord Stratford Canning'in Türkiye Anıları*, s. 141.

Babiâli'nin Paris Büyükelçiliği'nin 4 Haziran 1853 tarihli bülteninde de, Mayıs ayında gelen haberlerle, Paris kamuoyunda ve salonlarında Türkiye konusundaki görüşlerin değişmeye başladığı Babiâli'ye bildirilir.⁸⁵ İngiliz ve Fransız kamuoyu, bu değişimi kendi özgül koşullarından kaynaklanan nedenlerde farklı hissetmiştir. Fransız basını ve hükümet çevreleri, Rusya'nın İstanbul'daki faaliyetlerine daha fazla dikkat göstermektedir. Fransız kamuoyunda, Rusya'nın bazı isteklerinden geri adım atacağı yönünde bir beklenti oluşmaya başlamıştır. Bu beklenti, Fransız İmparatoru tarafından da ifade edilmiştir. Büyükelçilik bülteninde, Babiâli'nin politikalarının Fransız salonlarında ve hükümet çevrelerinde olumlu karşılandığı belirtiliyordu. Paris'te, Rusya'nın savaş ilanına ihtimal verilmemekle birlikte, Sultan'ın savunma için askeri hazırlıklar yapması öneriliyordu. Osmanlı Büyükelçiliği'ne göre, Paris ve Londra hükümetleri aynı çizgide buluşacaktı. İngiltere, gelişmeler hakkında sessiz kalmayı ve bu aşamada harekete geçmemeyi tercih ediyordu. Fakat tartışmalar parlamenter bir ortamda devam etmekteydi. Fransa ise tek bir kişi tarafından yönetilen bir devlettir. İmparatorun, Rusya'ya karşı durmak için kişisel nedenleri vardı. Bültende, "İmparatorun evlilik meselesi, Kutsal Yerler Meselesidir," ifadesi kullanılmıştır.⁸⁶ Öte yandan, Belçika ve Avusturya'da yaşanan son gelişmeler III. Napoleon'u İngiltere'ye yaklaşmak zorunda bırakmıştır. Bültende, Paris ve Londra'daki koşulların olumlu olduğu bildiriliyordu.

Fransız İmparatoru'nun çevresinde iki temel fikrin savunucuları, kendi görüşlerini kabul ettirmek için çaba gösteriyorlardı. İçişleri Bakanı Persigny'nin liderliğini yaptığı grup, Rus politikalarına karşı direnmeyi öneriyordu. Devlet Bakanı Fould'un liderliğini yaptığı diğer bir grup barış için çaba gösterilmesini istiyordu. İmparator, ne bir deli ne de zayıf olarak görünmek istemediğini söylemişti. Paris'teki büyükelçilik, bu politik ortamı, Fransa'yı Rusya'ya karşı kazanma şansının devam ettiği ve İngiltere'nin de Fransa'yla birlikte hareket edeceği yönünde yorumladı. Paris'te Fould'un görevden alınacağı söylentileri,

⁸⁵ B.O.A., HR.SYS., dosya: 1188, gömlek: 13, vesika: 18.

⁸⁶ Çar Nicolas, Frederick William'ın kız kardeşi ile evlenmişti.

daha sonra yalanlanmasına rağmen Osmanlı Büyükelçiliği'ni umutlandırmıştı. Persigny ise, İmparator'un sık sık görüşlerine başvurduğu isimlerden biriydi.

Öte yandan Haziran ayında, hükümet yanlısı basında, hükümet politikalarını yönlendirebilmek için Rusya'ya daha ılımlı mesajlar verilmeye başlanmıştı. Bir önceki yıl, Fransız ordusunun mevcudunda 50.000 kişilik indirimle gidilmişti. Bu bilgi, Büyükelçiliğin bülteninde de Babiâli'ye hatırlatılmıştı.

Avrupa kamuoyunda, Fransa'nın vazgeçemediği imtiyazlarının, Rusya'nın Ortodoks tebaa üzerinde hak taleplerine gerekçe yarattığı yönünde görüşler de dile getiriliyordu. Fransız ve İngiliz ordularının hareketlilikleri, gündemi meşgul ediyordu. Savaş koşullarında Fransa'nın Satory'deki, İngiltere'nin ise Chobbam'daki askeri birliklerini harekete geçirmeleri gerekecekti. İmparator Napoleon, İmparatoriçe Eugenie ile birlikte Satory'deki askeri birlikleri denetlemeye gitmişti.

Paris Hükümeti, Osmanlı diplomatlarına İngiltere ve Fransa'nın, Osmanlı Devleti'nin korunması için üzerlerine düşen görevi yapacağı konusunda taahhütler veriyordu. Fakat III. Napoleon'un, donanmasına hareket emrini vermesine rağmen, aynı desteği Londra'da sağlamak kolay olmayacaktır. Paris Hükümeti, askeri harekât kararı için Rus birliklerinin Tuna'yı aşmasını beklemeye karar verir. Tuna Nehri üzerindeki ülkeler İngiltere'nin buğday ambarıydı. İngiltere'nin buğdayı Tuna üzerinden taşıyordu. Tuna Nehri'nin ticari serbestliğinin ortadan kaldırılması, İngiltere için önemli bir darbe olarak görülüyordu.

Londra'daki Osmanlı sefiri Musurus Bey,⁸⁷ Eflak-Boğdan'ın işgalinden sonra İngiliz Hükümeti nezdindeki temaslarını yoğunlaştırmıştı.⁸⁸

⁸⁷ Kostaki Musurus Rum asıllıdır. Mustafa Reşit Paşa tarafından himaye edilerek 1849 yılında Atina elçiliğine atandı. Sekiz yıllık görevi sonrasında Yunanistan tarafından düşman ilan edildi, düzenlenen suikastten yaralı olarak kurtuldu. İlk önce Viyana, 1851 yılından sonra da Londra Büyükelçiliği'ne atandı. 35 yıl Londra'da görev yaptı. Oğlu Stefaneki de Roma ve Londra Büyükelçilikleri görevini üstlendi.

⁸⁸ "Musurus Paşa, dışişleri bakanı Clarendon'a işgalin bir casus belli telakki edilebileceği üzerinde ısrar etti. Buna rağmen İngiliz Hükümeti kati bir karar vermiyor, yalnız Musurus Paşa'ya Ruslar Tuna'yı aşarlarsa o zaman İngiliz donanmasının Çanakkale açıklarına gelmesi emrinin verilebileceğini söylüyordu ve bu sözlerine Osmanlı Devletinin Hıristiyanlara karşı olan

Islahat Ferman'ının önemli içeriklerinden birini oluşturacak olan Hıristiyan tebaanın hakları, Babıâli'nin önüne getirilmeye başlanmıştır. İngiliz Hükümeti, Osmanlı Devleti'nin Müslüman olmayan tebaasına eşitlik vermesi durumunda, Rus tezlerinin geçerliliğini yitireceğini savunmaktadır.

Constantin Musurus, Mustafa Reşit Paşa'ya, İngiltere'nin Malta'daki donanmasının komutanı General Dundas'e harekete hazır olması için emir gönderdiğini 4 Haziran'da bildirir. Musurus'un 200 no'lu raporunda, 2 Haziran'da donanmaya gönderilen emri Babıâli'ye iletilir.⁸⁹ Donanma Besika Körfezi'nde Büyükelçi'nin tamamlayıcı emrini bekleyecektir. Polonya'daki Dördüncü Ordu'nun komutanı Danenberg de, hazırlık yapması için emir almıştır.

Mençikof'un İstanbul'a geldiği günlerde, İngiliz Büyükelçi Stranford Canning İngiltere'de tatil yapmaktaydı. İngiltere'yi İstanbul'da Maslahatgüzarı Albay Rose temsil ediyordu. Lord Stranford Canning 5 Nisan'da İstanbul'a ulaşır, görevi Rose'dan devraldı. Rose, ülkesini temsil ettiği günlerde Malta'daki donanmaya hareket emri vermişti. Donanmanın komutanı Amiral Dundas, hükümetinden emir almadan Rose'un emrini dinlemeyeceğini bildirmişti. İngiliz Hükümeti de, Fransız donanmasının harekete geçirilmiş olmasının erken bir karar olduğunu düşünüyordu.

İngiliz Hükümeti, aynı emri kendi verdiğinde, donanmaya gönderilen talimatların gizli tutulmasını ister. Gelişmelerin kamuoyuna yansımalarının, diplomatik çözüm arayışlarını engellemesinden çekinmektedir. "Fransa bu arada sınırda ve Sivastopol'da Rus askeri güçlerinin yoğun olarak toplanması konusunda Petersburg kabinesinden hesap sormuştu."⁹⁰ Fransız ve İngiliz donanmaları Eylül ayının sonunda, Babıâli'nin davetiyle Çanakkale Boğazı'nı geçecektir. La Cour ve Stranford Canning, donanmalarına Çanakkale Boğazı'nı geçme talimatını 20 Ekim'de gönderirler. 22 Ekim'de donanmalar Boğaz'dan geçiş yapar. Donanmalar Boğazlar'ı geçtiğinde, hukuken savaş durumu

tutumunda ciddi bir reform yapılmasını istediğini de ilave ediyordu." Fuat Andıç, Süphan Andıç, **Kırım Savaşı: Âli Paşa ve Paris Anlaşması**, İstanbul, Eren Yayınları, 2002, s. 25.

⁸⁹ B.O.A., HR.SYS., dosya: 1188, gömlek: 1, vesika: 1.

⁹⁰ Jorga, **Osmanlı İmparatorluğu Tarihi**, s. 377.

oluşmuştur. Stranford Canning'in donanmaya talimatı göndermesinde, Fransız Hükümeti'nin ve Büyükelçi La Cour'un da baskısı rol oynamıştır.

İngiliz ve Fransız donanmalarının harekete geçirilmesi, Avrupa kamuoyunda tartışmalara neden olur. Clanricarde Markisi, Lordlar Kamarası'nın on üçüncü oturumunda, donanmaların hareketinin barış şansının tümünden ortadan kaldıracağını savunur.⁹¹ Fransa'da yayınlanan Constitutionnel gazetesinin 3 Temmuz tarihli sayısında, konu hakkında Granier de Cassagnac imzalı bir makale yayınlanır. Makalede, donanmaların Çanakkale Boğazı'nı geçmesinin anlaşmaların ihlali anlamına geleceği ve Rus politikasıyla aynı sonuçları doğuracağı öne sürülmüştür.⁹²

Constantin Musurus, 27 Haziran 1853 tarihli iki yüz beş sayılı raporunda, Kont Resselrode tarafından Avrupa başkentlerindeki Rus temsilciliklerine gönderilen ve St. Petersburg gazetesinde Haziran ayı içerisinde yayınlanan sirkülerin, Rusya kabinesinin politikasına taban tabana zıt bir muhalefet oluşmasına yol açtığını bildirir.⁹³ Çar, St. Petersburg gazetesinde yayınlanan manifestosunda, Romen Prenslikleri işgal edeceğini duyurmaktadır. Rusya'ya karşı oluşan, diplomasi dışında kamuoyuna da yayılan muhalefet, Avrupa başkentlerinde çalışan Babıâli diplomatlarının faaliyetlerini kolaylaştırıyordu. Musurus Bey, Prens Menshikoff'un İstanbul'u terk ettiği haberi Londra'ya ulaştıktan sonra, çok sayıda İngiliz görevliden Babıâli'de askeri hizmete girmek için mektup almıştı. İngiliz gönüllü lejyonu oluşturmak için de talepler yapıldığını Babıâli'ye bildirir. İngiliz kabinesinin üyeleri, oluşan bu yeni ortamda kendilerini Osmanlı İmparatorluğu'nun tezlerini savunmak zorunda hissetmektedir. Tuileries Kabinesi, kendi görüşünü diplomatik misyonlarına iletme için resmi bir mektup hazırlar. İngiliz Kabinesi'nin görüşü de resmi yazıya döküldüğünde, Fransız görüşünden farklı olmayacağı tahmin ediliyordu.

İstanbul'daki Fransız Büyükelçisi Lecour, 16 Haziran tarihli telgrafında, Babıâli'nin barışçıl bir çözüm amacıyla Rusya Başkentine olağanüstü bir elçi göndermeye hazır olduğunu bildirmektedir. Babıâli'nin bu önerisi hem Fransa

⁹¹ B.O.A., HR.SYS., dosya: 1188, gömlek: 1, vesika: 118.

⁹² B.O.A., HR.SYS., dosya: 1188, gömlek: 1, vesika: 114.

⁹³ B.O.A., HR:SYS, dosya: 1189 gömlek: 1, vesika: 45.

hem de İngiltere tarafından desteklendi. Lord Pelmerston, İngiliz Hükümeti'nin desteğini, Babıâli diplomatlarıyla yaptığı görüşmelerde açıkça dile getiriyordu. Musurus Bey, söz konusu raporunda Anglo-Fransız ittifakının ve genel kamuoyu görüşünün, Rusya'yı, Osmanlı topraklarına yönelik askeri harekât kararından önce düşünmeye sevk edeceğini savunur. Lord Clarendon'da, Babıâli diplomatlarına, Rusya'nın Osmanlı topraklarını işgali durumunda sert protestolarla birlikte büyük güçlere başvurulmasını önermiştir.

Avrupa başkentlerinde tartışılan bir başka konu da, Rus filosunun Boğazlar'a yönelik olası bir saldırısıydı. Osmanlı diplomatları, Boğazlar'ın müttefik askeri gemilerine kapalı tutulmasını, Rusya'ya karşı bir pazarlık kozu olarak kullanmak istiyorlardı.

Avrupa basını, krizin başından itibaren Osmanlı Devleti'nin bağımsızlığının ancak İngiliz-Fransız ittifakıyla korunabileceğini savunmuştu.⁹⁴ Her iki ülkenin İstanbul'daki büyükelçileri, birleşik donanmalarının Boğazlar'a gönderileceğini bildirmekle görevlendirildiklerinde, Avrupa basını bu gelişmeyi okurlarına duyurdu. Donanmaların hareketleri, Rus birliklerinin Prut sınırını aşmasına bir protesto olarak algılandı. Fransa ve İngiltere, 1841 tarihli anlaşmanın Osmanlı Devleti'nin Avrupa Devletlerinin ortak garantisine tabi tuttuğunu hatırlatarak, donanmalara verilen talimatı savundular. Protestonun Rusya tarafından değerlendirilmemesi durumunda, donanmaların Marmara Denizi'nde üslenmesiyle beraber, İstanbul'a asker sevkiyatının gündeme gelebileceği, basında yer aldı. The Sun gazetesi, gelişmeleri İngiliz politikasının Fransız Hükümeti'nin politikasına adaptasyonu olarak yorumladı.⁹⁵

Rus Çarı'nın ihtiraslarının, Fransız-İngiliz ittifakının ne şekilde etkileyeceği, kamuoyunun tartışmalarında önemli bir yer işgal etmekteydi. Çar, Fransız-İngiliz ittifakının bozulacağını düşünüyordu. Avrupa basınında yer alan yorumlarda, Rus Çarı'nın hesap hatası yaptığı genel olarak kabul görüyordu. 1853 Haziranında, Louis Philippe dönemini hatırlatan yorumlar bile

⁹⁴ B.O.A., HR.SYS., dosya: 1188, gömlek: 1, vesika: 7.

⁹⁵ B.O.A., HR.SYS., dosya: 1189, gömlek: 1, vesika: 19.

yapılmıştır.⁹⁶ Rus birliklerinin Prut sınırını geçmesi, Fransa için savaş olarak değerlendirilmeye başlandı. Haber, Paris borsasında dalgalanmalara neden oldu. Gelişmelerden en fazla etkilenen borsalardan biri ise Fransız borsasıydı.

Londra'daki Osmanlı sefareti, Kırım Savaşı ve öncesinde İngiliz kamuoyundaki gelişmeleri yakından takip ederek İstanbul'a rapor ediyordu. İngiliz basınında çıkan haber ve yorumlar, kupür halinde İstanbul'a gönderiyor, Paris'te de basındaki tartışmalar Veli Paşa tarafından aynı itina ile izleniyordu. Savaşın bütün aşamaları Avrupa kamuoyu tarafından takip edildi. Basının o güne kadar en iyi izlediği savaş olmuştur. Roger Fenton 1855 yılında Kırım'a giderek savaş sahnelerini ve komutanların fotoğraflarını çekti. Bu seyahatiyle, ilk savaş fotoğrafçısı unvanını kazanmıştır.⁹⁷

Prens Mençikof; İstanbul'dan ayrılmadan önce Babiâli'ye bir nota bırakır. 31 Mayıs'ta Rusya Dışişleri Bakanı Kont Nesselrode, Prens Mençikof'un hareketini onaylayan sert bir mektubu, Mustafa Reşit Paşa'ya göndermiştir. Temmuz ayında Mustafa Reşit Paşa, Nesselrode'un notasını yanıtlar. Babiâli'yle ilişkilerin kesilmesinde üzüntü duyduğunu bildirir. Mustafa Reşit Paşa cevabında, Rus isteklerinin Osmanlı Devleti'nin bağımsızlığı ve egemenliği ile bağdaşmadığını savunmuştur. Babiâli, Prens Mençikof'un İstanbul'u terk etmesinden önce verdiği notadaki isteklerin hiçbir zaman kabul edilmeyeceğini ilan eder. Mustafa Reşit Paşa, Babiâli'nin Rusya'ya olağanüstü elçi göndermeye hazır olduğunu Nesselrode'a hatırlatır. Rusya'ya verilen bu cevabın tam metni Fransız basınında da yayınlanır.⁹⁸ Fransa'da yayınlanan *Patrie* gazetesinin 4 Temmuz tarihli sayısında Mustafa Reşit Paşa'nın cevabı için şu yorum yapılmaktadır: "Herkes, bu uzun yazışma serisinin, Osmanlı İmparatorluğu'nun Dışişleri Bakanınıninkinden daha ağırbaşlı, daha soylu ve daha uzlaştırıcı bir cevapla kapanmasının imkânsız olduğunu kabul edecektir."⁹⁹ Union gazetesinin

⁹⁶ B.O.A., HR.SYS., dosya: 1188, gömlek: 1, vesika: 10.

⁹⁷ Roger Fenton'un yolculuğu süresince yazdığı mektuplar kitap olarak yayımlandı. Fenton mektuplarında, Fransız askerlerini yağmacılık, disiplinsizlik ve Ruslar karşısında başarısız olmakla suçluyor. Fenton, cephedeki birçok komutanın fotoğrafını çekmişti. Roger Fenton, **Osmanlı-Rus Savaşında Kırım ve Türkiye Mektupları (1853-1856)**, Çev.: Sebla Küçük, y.y., Yirmi Dört Yayınları, 2007.

⁹⁸ B.O.A., HR.SYS., dosya: 1188, gömlek: 1, vesika: 110-119.

aynı tarihli sayısında Emile Fontaine imzalı yazıda, cevabın yeni bir umut yarattığı vurgulanmaktadır: “Bu uzlaştırıcı ve bilge Türk notasının, müzakerelere yeniden başlama, kabinelere fırtınayı önleme, Avrupa’ya sonunda rahatlama ve uzlaşmış çıkarlarına uğursuz bir karamsarlıkla bakmama imkânı vermesini umalım.”¹⁰⁰ Fransız basını, diplomatik avantajların Osmanlı Devleti’nin lehine olduğunu yazıyordu. Fransız basınında yer alan yorumlara göre, Mustafa Reşit Paşa Avrupa kamuoyunun sempatisini ve desteğini kazanmayı başarmıştı. Yorumlarda, Assemble Nationale’in Osmanlı Devleti’nin yanında aktif diplomatik tavır alması isteniyordu. Rus politikası, Fransız basınında yer alan yorumda despotizm olarak nitelendiriliyordu.¹⁰¹ 6 Temmuz 1853 tarihinde Paris Büyükelçiliği’nden Veli Paşa’nın gönderdiği bültende de, Reşit Paşa’nın cevabının, Paris’te takdirle karşılandığı rapor edilmiştir.¹⁰²

Kont Nessolrode’un notasına Reşit Paşa’nın verdiği cevap, Lord Stradford Canning tarafından Lord Clarendon’a ulaştırılmıştır. Lord Clarendon, Musurus Bey’e cevabi mektupta ifade edilen görüşleri desteklediğini söylemektedir.¹⁰³ Lord Clarendon, Petersburg’dan aldığı 25 Haziran tarihli notta, Çar’ın Bessarabre’daki ordusuna Prut’u geçme emri verdiğini öğrenmiştir. Bu bilgiyi Musurus Bey’e de aktarır. İngiliz Kabinesi’nin üyeleri, Çar Nikola’nın bu emrinden duydukları rahatsızlığı Osmanlı diplomatlarına ifade ederler. Lord Clarendon Osmanlı temsilcisi Musurus Bey’e; Rusya’nın, İngiliz ve Fransız görüşlerine kulaklarını kapatmasının ve işgali uzatmasının, sorunu bir Avrupa sorunu haline çevireceğini söylemiştir.

23 Temmuz 1853 tarihinde İstanbul’daki büyükelçiler Reşid Paşa’nın daveti üzerine Baltalimanı’ndaki evinde bir araya geldiler.¹⁰⁴ Reşid Paşa, dört büyük gücün temsilcilerine, Babıâli’nin sunduğu projenin ötesindeki her türlü düzenlemenin kendi bağımsızlığı ve egemenliğine zarar vereceğini söyler. Projenin Rusya tarafından kabul edilmesi halinde, Peterburg’a nota’yı teslim

⁹⁹ B.O.A., HR.SYS., dosya: 1188, gömlek: 1, vesika: 112.

¹⁰⁰ B.O.A., HR.SYS., dosya: 1188, gömlek: 1, vesika: 119.

¹⁰¹ B.O.A., HR.SYS., dosya: 1188, gömlek: 1, vesika: 114.

¹⁰² B.O.A., HR.SYS., dosya: 1189, gömlek: 1, vesika: 97.

¹⁰³ B.O.A., HR.SYS., dosya: 1189, gömlek: 1, vesika: 46.

¹⁰⁴ B.O.A., HR.SYS., dosya: 1188, gömlek: 13, vesika: 40.

etmekle görevli bir olağanüstü elçi gönderilmesi önerisini tekrarlar. Babiâli'nin bütün çabalarına rağmen barışçıl ve onurlu bir çözüme ulaşmak mümkün olmaz ise, bağımsızlığını ve birliğini korumak için Sultan'ın savunma savaşına hazırlanacağını ilan eder. Temsilcilerden, Sultan adına hazırlanan proje ve notayı Viyana ve Petersburg'a ulaştırmaları istenir. Babiâli, teklifine Rusya'nın vereceği cevabı en kısa sürede öğrenmek istemektedir. Toplantıda büyükelçilere nota verilir. Babiâli'nin kabul edebileceği bir çözüm bulunamazsa, savaşın kaçınılmaz olacağı 'Türk Notasında' söylenmiştir.

Türk Notasına karşılık, İstanbul'daki büyük güçlerin temsilcileri Viyana notası olarak adlandırılan bir nota hazırlarlar. Rusya'nın notayı kabul ettiği, 9 Ağustos tarihli gazetelerde Avrupa kamuoyuna duyurulur.¹⁰⁵ Babiâli ise, ancak bazı değişikliklerle kabul edebileceğini ilan eder.

Reşit Paşa, Rusya'nın önerilerine dört noktada itiraz ediyordu. Musurus Bey'e 25 Ağustos 1853 tarihinde gönderdiği yazısında, Rusya'nın Grekler üzerinde bir hakkının ve bu hakkın Kanarca Anlaşması'ndan kaynaklandığını ima eden bir cümlenin altına Babiâli'nin imza atmasının söz konusu olamayacağını yazmıştı.¹⁰⁶ Reşit Paşa, Fransa'yla imzalanmış olan imtiyaz anlaşmalarının sadece Fransız vatandaşları ile Fransa korumasındaki şahısları kapsadığını hatırlattı. Prens Menchikoff, Babiâli'ye verdiği notada, Rusya'nın taleplerinin örnekleri olduğundan söz ederek, Avusturya ile yapılan anlaşmalara atıf yapıyordu. Prens Mençikof'un önerilerinin birinci maddesi, Babiâli'nin Avusturya ile imzaladığı anlaşmanın on ikinci maddesini hatırlatıyordu.¹⁰⁷ Reşit Paşa, Avusturya ile yapılan imtiyaz anlaşmasının, anlaşmada yer alan ifadelerin sonuçları göz önünde bulundurulmadan, bir savaş sonucunda imzalandığını savunmaktaydı. Avusturya ile imzalanan anlaşmalara konu teşkil Katolik nüfus birkaç yüz bin olmasına rağmen, Grek nüfusun ise on bir milyonun üzerinde olduğu tahmin ediliyordu. Babiâli'nin görüşüne göre, Katolik cemaati ile Ortodoks cemaati aynı paralelde düşünmek mümkün olmadığı gibi, Avusturya'nın politikası ile Rusya'nın politikası arasında da önemli farklar vardı.

¹⁰⁵ B.O.A., HR.SYS., dosya: 1188, gömlek: 1, vesika: 66-67-68

¹⁰⁶ B.O.A., HR.SYS., dosya: 1189, gömlek: 1, vesika: 7.

¹⁰⁷ B.O.A., HR.SYS., dosya: 1188, gömlek: 1, vesika: 17.

Viyana Notasının gündeme geliş şekli Babiâli'de rahatsızlık yaratmıştı. Lord Palmerston da, Babiâli'ye danışılmadan Viyana notasının Rusya'ya ulaştırılmasını Osmanlı diplomatlarıyla yaptığı görüşmelerde eleştiriyordu.¹⁰⁸ Eleştiriye muhatap olanlar arasında Fransız Kabinesi de vardı. Viyana notası, Fransız taslağına göre hazırlanmıştı. Notada, Rusya'nın Ortodoks tebaa üzerindeki talepleri, Küçük Kaynarca ve Edirne Anlaşmalarına dayandırılmıştı.

Karşılıklı notaların ve barış çabalarının sonuç vermemesi üzerine, 8 Ekim'de Ömer Paşa, Bükreş'te bulunan Rus komutanı Gorçakov'a Romen Prenslüklerini boşaltılmasını isteyen notasını gönderir. Gorçakov, buna yetkisi olmadığını söyleyerek cevap verir. 23 Ekim'de Babiâli, Rusya'ya savaş ilan eder. Rus Çarı 31 Ekim'de Hıristiyanları, Osmanlı Devleti'ne karşı birleşmeye çağırın bildirisini yayımlar. Çar'ın bildirisinde, savaşın daha fazla genişleyip genişlemeyeceğine Avrupalı devletlerin karar vereceği belirtiliyordu. Aynı günlerde ilk çatışmalar başlar. 30 Kasım'da Rus birliklerinin Sinop'taki Osmanlı donanmasını yakmasıyla, İngiltere ve Fransa da savaşın bir parçası haline gelmişlerdir. İngiliz kamuoyunda olay Sinop katliamı olarak adlandırılıyordu. Fransa'da da etkisi farklı olmadı.¹⁹ Aralık'ta İngiltere'ye verilen bir notada, Rus gemilerinin Karadeniz'deki faaliyetlerinden duyulan rahatsızlık dile getiriliyordu.¹⁰⁹

30 Ocak 1854'te, İngiliz ve Fransız donanmaları Karadeniz'e girdi. 27 Şubat'ta Rusya'ya İngiliz-Fransız ortak notası verildi. 12 Mart tarihinde de Osmanlı Devleti'yle ittifak anlaşması imzalandı. İngiltere ve Fransa, savaşın başlamasından 14 ay sonra savaşa katıldılar.

Sinop deniz savaşının olduğu günlerde, İngiltere barışı sağlamaya yönelik politikasını devam ettiriyordu.¹¹⁰

Fakat bu barış projesi, Sinop olayı ile rafa kaldırılmış oluyordu. Fransa, İngiltere'den farklı olarak savaşa daha hazırlıklı bir görüntü çizmekteydi. Ekim ayında, Bükreş'teki Fransız konsolosu, Rusya'nın Eflâk'ı bir eyaleti gibi yönetmesini protesto ederek şehirden ayrılmıştı. Ortak donanma Boğazlar'ı

¹⁰⁸ B.O.A., HR.SYS., dosya: 1189, gömlek: 1, vesika: 106.

¹⁰⁹ Armaoğlu, **19. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1789-1914)**, s. 241.

¹¹⁰ Jorga, **Osmanlı İmparatorluğu Tarihi**, s. 388.

geçtiğinde, Rusya'nın İngiltere ve Fransa'daki temsilcileri bu ülkeleri terk ettiler. III. Napoleon'un Rus Çar'ına yaptığı son barış çağrısı da, Napoleon Bonapart'ın Rusya seferi hatırlatılarak geri çevrildi. III. Napoleon Meclis'te savaşın başladığını ilan etti. Aynı bilgi İngiliz Parlamentosu'na da verildi. İngiltere ve Fransa'nın savaşa dahil olmalarıyla hem karada hem de denizde güç dengeleri değişmiş oldu. Savaşa yol açan siyasal çıkar hesaplarında, deniz gücü boyutu özellikle İngiltere için önemliydi.¹¹¹

Savaşın başlangıcında, Ömer Paşa komutasındaki Türk birlikleri Tuna Nehri bölgesinde Rusya askerlerine karşı önemli başarılar kazanmışlardır. Rus birliklerinin başlattığı Silistre kuşatması sadece elli beş gün sürer. 23 Haziran 1854'te kuşatma kaldırılır. Tuna boylarında görev yapan ordu içinde çok sayıda redif birliği de bulunmaktaydı. Bu askerler, savaş boyunca büyük yararlılıklar göstermişlerdir.

Öte yandan; Osmanlı Ordusunun yedek kuvvetleriyle birlikte seferber edilmesi, Hıristiyan azınlıkların askerler tarafından kendilerine kötü muamele edildiği yönünde şikâyetlere neden olmuştur. Çeşitli bölgelerdeki konsoloslar, İstanbul'daki Büyükelçiliklere Hıristiyan halktan gelen şikâyetleri aktarırlar. Örneğin, 11 Haziran 1854 tarihinde, Fransız Büyükelçiliği birinci drogmanına Therapia'dan gönderilen yazıda, bölgedeki redif kuvvetlerinin halka baskı yaptığından, bölgeyi işgal bölgesi halkını da düşman görerek hareket ettiğinden şikâyet ediliyordu.¹¹² Bölgede yaşayan Hıristiyanların Avrupa başkentlerine ve Avrupa kamuoyuna başvurması gerektiği belirtiliyordu. Yazıda, Büyükelçiliğin Hariciye Nezareti nezlinde girişimde bulunması istenmiştir. İngiliz koruması altındaki çok sayıdaki Hıristiyandan şikâyet aldıklarını söyleyen Stranford Canning de, 1853 yılının Haziran ayında Babıâli'ye başvurmuştur.¹¹³ Büyükelçiye göre şikâyetler, yedek kuvvetlerin de göreve çağırılmasıyla oluşan ortamdan kaynaklanmaktadır. Canning, ordunun seferber edilmesiyle beraber

¹¹¹ "Neden Kırım? Niçin bir deniz savaşı? Asıl sorun da buradadır. Çünkü İngiltere, Karadeniz'deki Rus deniz gücünü bitirmeyi amaçlamıştır." Mahir Aydın, "Barışı Olmayan Savaş: Kırım", **Savaşın Barışa: 150. Yıldönümünde Kırım Savaşı ve Paris Barış Anlaşması (1853-1856) Bildiriler**, İstanbul, İÜ Ed. Fak. Tarih Araştırmaları Merkezi, 2007, s. 3.

¹¹² B.O.A., HR.SYS., dosya: 1191, gömlek: 1, vesika: 34.

¹¹³ B.O.A., HR.SYS., dosya: 1190, gömlek: 1, vesika: 1.

fanatizmin yükseldiğini iddia eder. Yazışmalarda redif kuvvetler, başıbozuk olarak nitelendirilmiştir.

Ömer Paşa'nın komutasındaki Türk birliklerinin başarılarından sonra, Fransız İmparatoru Kırım'dan Rus ordusuna saldırılmasını istiyordu. Savaşın merkezi Sivastopol'a kaymış oldu. Babıâli bürokratlarına göre; savaşın uzamasına bu kararlarıyla müttefik ülkeler neden olmuştu. Ömer Paşa, Baserabya'ya hücum edilmesini önermişti. İngiliz ve Fransız generaller Kırım'dan saldırmaya karar verdiler. Cevdet Paşa *Tezakir* adlı eserinde, İngiliz ve Fransız komutanların daha sonra hatalarını kabul ettiklerini, kendilerini Avusturyalıların yanılttığını söylediklerini aktarıyor: "Fransız ve İngiliz kumandanları sevk ül-ceyş fennine uygun hareket edemediler."¹¹⁴

Müttefik kuvvetleri, Sivastopol saldırısına, elli sekiz bin askerle katılırlar. İngiliz ve Fransız askerleri, Varna'dan hareket eden donanma tarafından savaş alanına taşınır. 2 Ocak 1855'te Rusya'ya savaş ilan eden Sardunya Krallığı da, Kırım'a on sekiz bin asker göndererek müttefik kuvvetlere katılacaktır. Sivastopol'de uzun süren fakat askeri olarak sonuçlanamayan bir kuşatma yaşanır. Bu savaş sırasında Rus Çarı Nikola 2 Mart 1855 tarihinde ölür, yerine Aleksandr II geçer. Yeni Çarın askeri hamlesi 25 Kasım 1855'te Kars kalesinin ele geçirilmesi olur. Ömer Paşa, Kars'a yardıma gönderilmiş fakat Kars, Ömer Paşa'nın yardımı gelene kadar dayanamamıştır.

Sadece Kırım bölgesine yapılan çıkarmada otuz bin Fransız askeri görev almıştır. Başkent'e ulaşan ilk Fransız askerleri grubu, 1854 yılının Nisan ayının ilk günlerinde Maslak'a yerleştirilmiştir. İlk grupta yirmi iki bin asker bulunmaktadır. Fransız kuvvetlerinin komutanlığına St. Arnaud tayin edilmiştir. Fransız birliklerinin sevk edilmesinden önce, bu birliklerin tüm ihtiyaçlarının karşılanması için gerekli tedbirlerinin alındığının garantisi, Fransız Hükümeti'ne Mustafa Reşit Paşa tarafından verilir. Fransız Büyükelçiliği 14 Mart 1854 tarihinde, askeri sevkiyat başlamadan önce yazılı bir teyit alma ihtiyacı da duymuştur.¹¹⁵

¹¹⁴ Cevdet Paşa, **Tezakir**, C:I, s. 28.

Fransız ve İngiliz askerlerine giden ihtiyaç maddelerinin gümrük geçişlerinde çeşitli kolaylıklar sağlanmıştır. Fakat sağlanan bu avantajlar bir süre sonra Babıâli'nin şikâyetlerine neden olmaya başlayacaktır. Fransız tüccarlar, Fransız birliklerine giden ihtiyaç maddeleri için tanınan hakları suiistimal etmeye başlarlar. Bu suiistimler Osmanlı hazinesine zarar verecek düzeye ulaşır. 13 Temmuz 1855'de Babıâli, konu hakkındaki şikâyetlerini Fransız Büyükelçiliği'ne yazılı olarak iletir. Büyükelçilik cevabını 29 Temmuz'da gönderir.¹¹⁶ Askeri birliklere ulaştırılacak sevkıyatlarda, satın almayla görevlendirilen komisyonlara, gümrük yetkililerine gösterilmek üzere eşyaların cins ve adedini de gösteren resmi bir yazı vermeyi kabul eder. Bu sayede Osmanlı gümrük idareleri, resmi yazıyı göstermeyen tüccarlara ait eşyaların, Fransız ordusu için tanınan haklardan yararlanmasını engelleme hakkını kazanmışlardır.

1855 yılında, İstanbul'a gelen Fransız askerinin bir bölümü, İstanbul'u terk eden Rus Büyükelçiliği'ne ait binaya yerleştirilir.¹¹⁷ Binanın içindeki eşyalar, Babıâli ile Avusturya temsilcisi arasında yazışmalara konu olur. Babıâli müfettişlerinin hazırladığı raporlarda da, söz konusu eşyaların emanete verilmesi benimsenmiştir.

Osmanlı başkenti, İngiliz ve Fransız askerleriyle birlikte önemli diplomatik isimleri de ağırlamıştır. Prens Napoleon da, Başkent'te ağırlanan konuklar arasındaydı. Hatta bir ara, III. Napoleon'un kendisinin de İstanbul'u ziyaret edebileceği konuşuluyordu.

Kırım Savaşı günlerinde, İstanbul Batılı gezgin, gazeteci, misyoner, hekim, komutan ve diplomatlarının akınına uğrar. Bu ziyaretçiler; kendi alışkanlık ve kurumlarını da Türkiye'ye taşımışlardır. Masonluk da, aynı dönemde Osmanlı Devleti'ne yerleşmiştir.¹¹⁸

¹¹⁵ B.O.A., HR.SYS., dosya: 1192, gömlek: 1, vesika: 19.

¹¹⁶ B.O.A., HR.SYS., dosya: 1192, gömlek: 1, vesika: 50.

¹¹⁷ B.O.A., HR.SYS., dosya: 1190, gömlek: 21, vesika: 1.

¹¹⁸ "Osmanlı masonluğu Kırım Savaşı'nın bir yan ürünü olarak görülebilir. Gerçekten de savaşmak için gelen müttefik orduları dünyanın bu bölgesindeki mahfillerinin pek çoğunun da kuruluşuna ön ayak olmuş gibidir." Paul Dumont, **Osmanlılık, Ulusçu Akımlar ve Masonluk: Osmanlı İmparatorluğu'nda Tanzimat'tan Mütareke'ye Fransız Obediyansına Bağlı Mason Locaları**, Çev. Âli Berktaş, 2. bsk., İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, Şubat 2007, s. 88.

Fransız askerlerin tedavileri için Pera'da bir askeri hastane inşa edilmiştir. Hastane ihtiyaca cevap veremeyince, büyütölmek istenir. Bu hastaneye sivil hastaların kabul edilip edilmeyeceği Fransız Büyökelçiliği ile yazışmalara neden olmuştur. 1854 yılında İstanbul'da yaygın veba vakaları göröndüğünde de, müttefik hastanelerinden yardım alınır.

Babiâli ile Fransa arasında 15 Mart 1853'te bir sağlık konvansiyonu imzalanmıştır. Fakat konvansiyonun Sultan tarafından onaylanması gecikir. Fransa, kendi askerleri için sağladığı sağlık ve tedavi imkânlarının Osmanlı tebaası tarafından kullanılması için, konvansiyonun onaylanmasını istemektedir. Fransız Büyökelçiliği Maslahatgüzarı Benedetti, 9 Ekim 1854 tarihinde Büyökelçilik birinci tercümanı Schefer'i Hariciye Nazırı'na gönderir.¹¹⁹ Schefer'in görevi, onayın gecikmesi nedeniyle duyulan rahatsızlığı iletmek ve en kısa sürede onay işlemlerinin tamamlanmasını istemektir.

Özellikle Sivastopol kuşatması sırasında kış şartlarıyla birlikte salgın hastalıklar müttefik birlikleri için büyük bir problem haline dönüşmüştü. Bu da çok sayıda Batılı doktorun Osmanlı topraklarına ve savaş bölgesine gelmesine neden olur. Bu kişilerin girişimiyle Cemiyet-i Tıbbiye-i Şahane oluşturulmuştur. Bir tıp derneği niteliğinde 2 Haziran 1856'da kurulan cemiyet, Abdölmecit tarafından teşvik edilmiştir. İlk başkanı Fransız askeri cerrah Lucien Lean Baptiste Baudens'di. Cemiyet, düzenli aralıklarla toplantılar düzenliyordu. Müzakere dili Fransızcaydı. Fransızca yayınlanan Gazete Medical D'Orient adlı bir yayın organı vardı. Tıp eğitimi almış olan Fuad Paşa, Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane nazırı Arif Bey gibi önemli isimler, cemiyete üye oldular.¹²⁰

İstanbul'a yerleşen Fransız askerlerinin güvenliği ayrı bir sorun yaratmıştı. Yerel polisin müdahale etmekte yetersiz kaldığı vakalar için, Fransız

İlerleyen yıllarda İngiliz, Fransız ve İtalyan locaları arasında rekabet başlayacaktır. Şehzade Murat Efendi, Şehzade Nurettin Efendi, Şehzade Kemalettin Efendi, Münif Paşa, Namık Kemal gibi isimler mason localarında yer aldılar. Bu isimlerinin tamamının üyesi olduğu localar, Fransız Maşrık-ı Azamı'na bağlı olarak faaliyet gösteriyordu. Şehzade Murat'ın da üyesi olduğu I Proodis locasının üyelerinin çoğu Rum'du ve Rumca'yı faaliyet lisansı olarak kullanıyordu. I Proodis, Fransa himayesi altında çalışan localar arasındadır.

¹¹⁹ B.O.A., HR.SYS., dosya: 1192, gömlek: 4, vesika: 1.

¹²⁰ Cemiyet, 1925 yılında Türk Tıp Cemiyeti adını aldı.

Büyükelçiliği ve Fransız Genel Larchey, Babıâli'yle işbirliği yaptılar.¹²¹ Kırım Savaşı yıllarında İstanbul'un Pera semti ve civarı rahatlıkla suç işlenebilecek bir yer haline dönüşmüştü.¹²²

Büyükelçilik, Fransız askerilerin denetimi için, Babıâli'ye 3 Aralık 1854 tarihinde bir öneri götürmüştü.¹²³ İstanbul'da dört adet karakol kurulması teklif ediliyordu. Zaten Pera'da yirmi kişilik bir karakol mevcuttu. Bu karakolun kapasitesinin kırka çıkartılması önerildi. Bu karakol için Babıâli'den herhangi bir talepte bulunulmayacaktı. İkinci karakol için Galata Sarai düşünülüyordu. Galata Sarai'de Babıâli'nin seksen kişilik bir karakolu mevcuttu. Buranın askeri bir karakol haline dönüştürülmesi isteniyordu. Ayrıca, Tophane'deki hapisanesi de olan karakolun kullanılması ile Tophane ve Galata Sarai arasındaki bir binanın karakola dönüştürülmesi önerildi. Kırım Savaşı'nı takip eden yıllarda Fransa'nın gündeme getireceği konulardan biri de, güvenlik teşkilatının reformu olacaktır.

Fransız Hükümeti, askerlerinin savaş boyunca Osmanlı tebaasıyla en iyi ilişkileri kurmaya ve askerlerin halkı rahatsız eden tavırlarını engellemeye çalışmıştır. 2 Mayıs 1855 tarihinde, Fransız Doğu Ordusu'nun İstanbul komutanlığı tarafından tüm ordu komutanlarına gönderilen bir talimatta,¹²⁴ askerlerin Osmanlı tebaasına kötü davranışlarda bulunmalarını engellemekle

¹²¹ B.O.A., HR.SYS., dosya: 1191, gömlek: 1, vesika: 81.

¹²² Kırım Savaşı günlerinde İstanbul'da bulunan Lady Hornby, 10 Kasım 1855 tarihli mektubunda asayişle ilgili şu bilgiyi veriyor: "Üç ya da dört gece önce operadan çıkan bir Fransız subayı bıçaklandı; bir diğerinse akşam saat altı civarında Pera sokaklarında başına vurup saatini çalmışlar. Bu bahtsız adamların ikisi de oracıkta öldü ve katilleri bulunamadı. Fransızlar çok kızgın ve Türkler böyle bir zahmete girmeyeceklerinden, bütün sokaklarda kendi nöbetçilerinin olması konusunda ısrar ediyorlar." Lady Hornby(Emelia Bthyna), **Kırım Savaşı Sırasında İstanbul**, Çev.: Kerem Işık, y.y., Kitap Yayınevi, 2007, s. 91. Marie Thouvenel ile İstanbul'a gelerek yirmi iki ay İstanbul'da kalan ve Edouard Thouvenel'in kuzeni olan Baronne Durand de Fontmagne de aynı konuda benzer bilgileri veriyor: "Bu dönemde ve askerlerimize rağmen sokaklarda kavgalar çıkıyordu; Müslüman İstanbul kentinden çok farklı heterojen Pera ve Galata halkı, ülkenin her tarafından gelmiş bir yığın maceracı ve kanun kaçağı barındırıyor. Türk polisi yetersizdi; sokak ortasında, gündüz gözüyle suç işleniyordu ve failleri bulunamıyordu. Sokak ortasında cinayet işleniyordu ve herkes, hiçbir şey görmemiş gibi yoluna devam ediyordu. İstanbul'daki en yüksek rütbeli Fransız subayı Tümgeneral Larchey'in talebi üzerine, Fransa konsolosu Mösyö Thouvenel, Pera'da bir Fransız polis gücü oluşturma izni aldı ve jandarmalarımız etkili biçimde görev yapmaya başladılar. Ne yazık ki tutuklanan suçluların çoğu ülkelerinin temsilcilerinden kendilerini serbest bıraktıklarını istiyordu." Baronne Durand de Fontmagne, **Kırım Savaşı Sonrasında İstanbul Günleri, İstanbul Günleri: İkinci İmparatorluk Döneminde İstanbul'da Fransız Konsolosluğu'nda Geçen Günler**, Yay.Haz.: Erkan Serçe, Çev.: İsmail Yerguz, y.y., İstiklal Kitabevi, 2007, s. 84.

¹²³ B.O.A., HR.SYS., dosya: 1191, gömlek: 1, vesika: 82.

¹²⁴ B.O.A., HR.SYS., dosya: 1191, gömlek: 1, vesika: 105.

sorumlu olduğu hatırlatılır. Bütün emirlere rağmen uygunsuz davranışlar gösterenlerin en ağır şekilde cezalandırılacağını bildirir. Ordu birimlerinin, Osmanlı nezaretleriyle doğrudan yazışması yasaklanmıştır. Bu yazışmaların hiyerarşi düzeninde ve komutanlık üzerinden yapılması gerekiyordu. Talimatta, Fransız-Osmanlı dostluğunun önemi vurgulanmıştır.

Babıâli, Rusya ile çatışmalar devam ederken, Epir ve Tasalya'daki Yunan ayaklanmasıyla uğraşmak zorunda kalır. Rusya, Yunanistan'ı Osmanlı Devleti'ne karşı kışkırtmıştır. Balkanlar'da, Rusya'nın davasının Ortodoksluk davası olduğu propagandası yapılmaktadır. Fuad Paşa, ayaklanma bölgelerinde görevlendirilir. Yunan Kralı, Rusya'nın desteğiyle konumunu savaş koşullarında güçlendirmeyi düşünüyordu. Fakat savaş Yunanistan'ın beklediğinden farklı gelişti. 19 Mart'ta Babıâli'nin, 12 Mayıs'ta da müttefik güçlerin verdiği notalardan sonra Atina'nın Pire limanı müttefik güçler tarafından işgal edilir. Babıâli, Yunan Hükümeti ile diplomatik ve ticari ilişkilerini keser. Helenlerin sürgününe karar verir. Hükümetin bu kararı Yunan konsoloslarına, buldukları bölgenin valileri tarafından bildirilmiştir.¹²⁵ Diplomatik ilişkilerin kesilmesi nedeniyle, konsoloslukların faaliyetlerini derhal durdurmaları istenir. Verilen sürede, Helenlerin ülkeyi terk etmesi gerektiği hatırlatılır. Yunan konsoloslar, pasaportları hazırlanana kadar geçen sürede Osmanlı yetkililerinin Helenlere karşı baskı yaptığı iddiasıyla, büyük güçlerin konsoloslarına başvururlar.¹²⁶

Helenlerin sınır dışına çıkartılması, Osmanlı topraklarındaki Fransız diplomatik teşkilatını, Katolik Helenlerin korunması amacıyla harekete geçirmişti. Fransız büyükelçiliği ve konsoloslukları, Katolik Helenlerin sürgünden muaf tutulmasını istiyorlardı. Konsolosluklar da, buldukları bölgelerdeki Osmanlı yöneticileriyle konu hakkında yazışmalar yaptılar.¹²⁷ Hem Fransız ve İngiliz konsolosluklarında, hem de bu ülkeler vatandaşı tüccarların hizmetinde çok sayıda Helen kökenli kişi görev yapıyordu. Osmanlı yöneticileri ile konsolosluklar arasındaki yazışmalara bu kişiler de konu olmuştur. Örneğin Fransa'nın Trabzon Konsolosu Poucharra 1 Mayıs 1854 tarihinde bölge valisi

¹²⁵ B.O.A., HR.SYS., dosya: 1190, gömlek: 9, vesika: 5.

¹²⁶ B.O.A., HR.SYS., dosya: 1190, gömlek: 9, vesika: 9.

¹²⁷ B.O.A., HR.SYS., dosya: 1189, gömlek: 66, vesika: 16.

İsmet Paşa'ya bir yazı göndermiştir.¹²⁸ Helen asıllı Jean Guil isimli kişi hakkında, İstanbul'daki Büyükelçilik ile yapılan yazışmalar sonlanmadan işlem yapılmamasını istiyordu. Konsolos bu isteğini, olumlu cevap verilen benzer İngiliz taleplerini örnek göstererek savunmuştur. Jean Guil, Fransız tüccar M. Richard'ın hizmetinde çalışıyordu.

Savaş süresince, Osmanlı ordusunun yeniden düzenlenmesi ve güçlenmesi müttefikleri tarafından teşvik edilir. 6 Eylül 1843'te yapılan bir yasa ile askere alma sistemi değiştirilmiş, yedek kuvvetler oluşturulmuştur. "Kolorduların teşkili, hiyerarşi, amirler ve subayların görevleri, talim ve manevralar hususunda -bazı ayrıntılardan kaçınarak- Fransız usulü aynen kabul edilmiştir."¹²⁹

Kırım savaşı sürecinde, müttefikler Babiâli'ye silah yardımı yaparlar. Örneğin, Fransız Büyükelçisi General Baraguey d'Hilliers, 16 Şubat 1854 tarihinde Hariciye Nazırı Reşit Paşa'ya, hükümeti tarafından bin kılıç, bin adet tabanca, iki yüz süvari malzemesi gönderildiğini bildirir.¹³⁰ Babiâli, Kazak birliklerini alay şeklinde yeniden düzenlemiştir. Fransız mühimmatı, bu birliklere destek için gönderilmektedir. General Baraguey d'Hilliers, Mart ayında da, Napoleon'dan yeni bir silah sevkıyatını Babiâli'ye önermesi için talimat almıştır. Fransız Hükümeti askeri birliklerin yeniden düzenlenmesi için iki bin tüfek vermeyi önermiştir. Büyükelçi 9 Mart tarihinde Reşit Paşa'ya gönderdiği mektupla bin ikiyüz adet tüfeğin gümrüğe teslim edildiğini, geri kalan silahların bir sonraki kurye ile İstanbul'a gönderileceğini bildirir.¹³¹

Osmanlı birliklerinin mühimmat ve yiyecek sorunları, cephede görev yapan Fransız komutanlar tarafından hem İstanbul Büyükelçiliği'ne hem de Paris'e rapor ediliyordu. General Baraguey d'Hilliers, 1854 yılının sadece Aralık ayının ilk sekiz günü içinde Fransız Birliklerinin komutanından bu konuda iki mektup almıştı. Büyükelçilik birinci drogmanını Hariciye Nazırı'na gönderdi.

¹²⁸ B.O.A., HR.SYS., dosya: 1189 gömlek: 66, vesika: 35.

¹²⁹ Engelhart, **Tanzimat ve Türkiye**, s. 119.

¹³⁰ B.O.A., HR.SYS., dosya: 1190, gömlek: 31, vesika: 1.

¹³¹ B.O.A., HR.SYS., dosya: 1190, gömlek: 31, vesika: 5.

Drogman, Osmanlı Birliklerinin ihtiyaclarının karşılanması konusunda Hariciye Nezareti'ni uyarmakla görevlendirilmişti.¹³²

Fransız Hükümeti, Osmanlı askerlerinin yiyecek ve diğer ihtiyaclarının karşılanması için Osmanlı Devleti'ne altı milyon avans ödemesi yapmayı kararlaştırmıştı. Avans ödemesinden önce, ihtiyacların tespiti için bir ön çalışma yapıldı.¹³³ Ön çalışmada, yiyecek ve içecek temini için gerekli olan miktar ile bot, şapka gibi ihtiyaç duyulan diğer malzemelerin miktarı belirlendi. Vilayetlerde malzemelerin fiyat ve kalitelerini araştırmak üzere komisyonlar kurulmuştu. Büyükelçilik yetkilileri hem Maliye Nezareti hem de yerel yetkililer ile işbirliği yapılmasını benimsediler.

Osmanlı askeri birliklerinin güçlenmesi için savaş öncesinde de, Fransız generalleri tarafından çeşitli projeler hazırlanmıştı. Bu projelerin bir kısmı ordunun genel organizasyonu ile ilgili olduğu gibi, bir kısmı da belli bölgedeki birliklerin güçlendirilmesi hakkındadır. Örneğin Fransız Savaş Bakanlığı Tahkim Komitesi Başkanı General Vaillant, Varna'daki Osmanlı birlikleri hakkında böyle bir proje hazırlamış ve bu proje resmi kanallardan Babiâli'ye iletmifitir.¹³⁴

Rus askeri operasyonları başladığında, savaş bölgesindeki Fransız konsoloslukları, kendi görev alanlarındaki Rus askeri hareketlerini izleyip İstanbul'daki Büyükelçiliğe iletiyorlardı.

Babiâli, İngiltere'den de silah temin etmiştir. Musurus Bey, İngiltere'den alınan askeri teçhizatla özel olarak ilgileniyordu. Teslimat ve sevkıyatlar Musurus Bey tarafından İstanbul'a rapor ediliyordu. Örneğin; 1855 yılında Babiâli, İngiltere'ye dört nakliye gemisi sipariş etmişti. Gemilerin bedeli yeni borç fonlarıyla ödenecekti.¹³⁵ 1 Mart 1856 tarihinde Hariciye Nazırı Fuad Paşa'ya Paris'ten konuyla ilgili bir rapor gönderir.¹³⁶ şubat ayında Musurus Bey, Londra Büyükelçiliği'ndeki görevini Esad Bey'e bırakarak geçici süreyle Paris'e gitmiştir. İngiltere'den satın alınan beş bin silahın, İngiltere Hükümeti tarafından satın alınan Balder isimli gemiyle yola çıkartıldığını bildirir. Bu silahların ücreti

¹³² B.O.A., HR.SYS., dosya: 1190, gömlek: 31, vesika: 14.

¹³³ B.O.A., HR.SYS., dosya: 1192, gömlek: 1, vesika: 43.

¹³⁴ B.O.A., HR.SYS., dosya: 1190, gömlek: 1, vesika: 3-5.

¹³⁵ B.O.A., HR.SYS., dosya: 1190, gömlek: 27, vesika: 1.

¹³⁶ B.O.A., HR.SYS., dosya: 1190, gömlek: 31, vesika: 19.

borç senetleriyle ödenecektir. Sevkiyat toplam iki yüz elli altı sandık olarak yapılır. İki yüz elli sandıkta silahlar, altı sandıkta da bu silahların temizleme malzemeleri bulunmaktadır. İngiliz Savaş Bakanlığı, İstanbul'da bulunan süvarilerinden birini silahların kullanımı hakkında Osmanlı askeri yetkililerini bilgilendirmekle görevlendirmiştir. Musurus Bey, bu silahlarda kullanılmak üzere beş milyon kapsülün de anlaşmasını yapmıştır. Silahların gönderildiği gemide, Karadeniz'e yerleştirilmek üzere elli beş sandık fener de İstanbul'a gönderilir. Üretici firma, Alfred Averson isimli mühendisi, fenerlerin montajını yapmak ve kullanıcıları eğitmek üzere İstanbul'a gönderir. Fenerlerin gönderilmesi, Avrupalı devletlerin Osmanlı ülkesindeki çıkarlarıyla ilgiliydi. "Avrupa gemi taşımacılığının çıkarları Osmanlı kıyıları boyunca ilk modern deniz feneri yapımını hızlandırmaya yardım ediyordu."¹³⁷

Savaş sürecinde, İstanbul'un iâşesi de müttefik kuvvetler arasında yazışma konusu olmuştur. Karadeniz'deki Rus filosu, ticari sevkiyatlara müdahale ederek İstanbul'a yiyecek maddelerinin ulaşmasını engelliyordu. Buğday, şeker, kahve gibi besin maddelerinin tedarik edilmesinde güçlükler yaşıyordu. Konu İstanbul'daki müttefik ülkeler büyükelçiliklerine iletildiğinde, Fransız Büyükelçiliği kendisinin sorumluluk almaya hazır olduğunu bildirdi.¹³⁸ Büyükelçiliğin 10 Ağustos 1854 tarihli yazısında, ticari sevkiyatların güvenliği kadar önemli bir meselenin de, ticarete paraların zamanında ödenmesi olduğu dile getirildi. Büyükelçilik, Fransız tüccarların savaş koşullarından dolayı mağdur olmalarını, sattıklarının karşılığını alamadıkları için sıkıntı yaşamalarını istemiyordu. Babiâli'ye gönderilen cevapta, Karadeniz ticaretinden çıkarı olan tüm ulusların temsilcilerinin yer alacağı bir komisyon kurulması önerilmekteydi.

Osmanlı Hükümeti, ülke içindeki tahıl kıtlığına çözüm olarak, tahıl ürünlerinin ihracının yasaklanmasını da gündeme getirir. Konu Babiâli'de tartışılırken, İngiliz Büyükelçi Stratford Canning, Reşit Paşa'ya Balta Limanı Anlaşması'na atıf yaparak, Babiâli'nin ihracatı yasaklama yetkisi olmadığını

¹³⁷ Davison, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Reform 1856-1876**, C:I, s. 83.

¹³⁸ B.O.A., HR.SYS., dosya: 1192, gömlek: 1, vesika: 15.

hatırlatır.¹³⁹ Buna rağmen; 5 Kasım 1855'te, tahıl ürünlerinin ülke dışına çıkartılmasını yasaklayan bir ferman yayınlanır. Bu fermandan zarar gören Fransız tüccarları vardır. Bu tüccarlar ticaret yaptıkları bölgelerdeki Fransız konsolosluklarına başvururlar, haklarının korunmasını isterler.¹⁴⁰

III. Napoleon için Kırım Savaşı, bir zafer fırsatıydı. İmparatorluğunu ilan etmişti ve bu zaferle otoritesini güçlendirmek istiyordu. Bu amaçla Kırım'a kadar giderek savaşın genel komutanlığını üstlenmeyi bile düşünmüştü. Cepheye Fransız ve İngiliz komutanlar arasındaki fikir ayrılıkları ve rekabet zaman zaman gereksiz kayıplara da neden oluyordu. Bu olumsuzlukları engellemek ve askeri operasyonların ortak bir karargahtan yürütülmesi için bir savaş konseyi oluşturuldu. Ve konseyin merkezi olarak Paris tespit edildi. Musurus Bey, 7 Ocak 1856 tarihinde Hariciye Nazırı Fuat Paşa'ya gönderdiği raporunda, Fransız Hükümetinin Babiâli'nin bir temsilcisinin konseyde yer almasına karşı çıktığını bildirdi.¹⁴¹ İngiltere hükümeti adına Lord Clarendon ise, Babiâli'nin konseyde bir general ile temsil edilmesini destekledi.

10 Şubat tarihinde, Konsey'e bilgi vermekle görevlendirilen Derviş Paşa Londra'ya ulaştı.¹⁴² Savaş Bakanı Panmure, Lord Clarendon ve Lord Palmerston ile görüştü. Clarendon ve Palmerston ile yapılan görüşmelere, Londra Sefaretinden Musurus Bey de katıldı. Lord Palmerston, Asya Ordusu'nun kötü yönetiminden şikâyet etmişti. Kars'ın teslim edilmesinin nedenlerini İngiliz Parlamentosuna açıklamak için hazırlanan dökümanlar, Osmanlı Devleti'nin itibarını zedeleyici ifadeler içeriyordu. Dökümanların basına açılmasının yaratacağı sonuçlar, diplomatik temaslarda da gündeme gelmişti. Lord Pelmerston, Derviş Paşa'dan Erzurum'a askeri birliklerin gönderilmesini ve birliklerin yönetimin İngiliz komutanlara bırakılmasını istedi. Derviş Paşa, Babiâli'nin müttefikler ile en ileri düzeyde işbirliği istediğini, fakat askeri komutanın yabancı devletlere bırakılmasının kabul edilemeyeceğini söyledi. İngiliz generaller ile daha yakın işbirliği kararı alınırken, dökümanların basına

¹³⁹ B.O.A., HR.SYS., dosya: 1192, gömlek: 1, vesika: 28.

¹⁴⁰ B.O.A., HR.SYS., dosya: 1192, gömlek: 1, vesika: 62.

¹⁴¹ B.O.A., HR.SYS., dosya: 1190, gömlek: 30, vesika: 3.

¹⁴² B.O.A., HR.SYS., dosya: 1190, gömlek: 30, vesika: 9.

açılması konusu da, bir pazarlık unsuru olarak gündeme gelmişti. Benzer konular diğer görüşmelerde de gündeme geldi. 23 Şubat'ta Derviş Paşa Paris'e hareket etti.¹⁴³

Savaşın başlamasıyla beraber barış koşullarının neler olacağı da tespit edilmeye başlanmıştı. Fransa 'dört nokta' olarak adlandırılacak olan bir politika ortaya attı. Paris Hükümeti, barışın ancak bu dört noktanın kabulüyle mümkün olabileceğini açıkladı. Dört nokta politikası ilk olarak Fransız Dışişleri Bakanı Droyn de Lhuys tarafından Avusturya Dışişleri Bakanı Baron de Bourgueney'e gönderilen 22 Temmuz 1854 tarihli notada yer almıştı. Droyn de Lhuys tarafından imzalanan metin, 1852'den itibaren bakanlığın Siyasi İşler Direktörlüğü görevini yürüten Edouard Thouvenel tarafından kaleme alınmıştı.¹⁴⁴ Dört nokta notasının yaratacağı sonuçlar, Fransa açısından diplomatik zafer olarak kabul edilecektir. Fransa, Avrupa barışının şartlarını belirleyen ülke konumuna gelmişti.

8 Ağustos 1854'de Viyana'da; Avusturya, Fransa, İngiltere ve Babiâli'nin katılacağı konferansta kabul edilecek olan dört noktanın son maddesi, Hıristiyan azınlıklar hakkındaydı. Hıristiyan azınlıkların imtiyaz ve muafiyetlerinin, Sultan'ın şeref, itibar ve istiklaline zarar vermeden devam edeceği kabul ediliyor; fakat Rusya'nın Ortodokslar üzerindeki koruyuculuğundan vazgeçmesi isteniyordu. Diğer noktalar Eflak-Boğdan'daki Rus himayesinin lağvedilmesi, Tuna üzerindeki seyrüsefer serbestliği ve Karadeniz'in tarafsızlaştırılarak ticaret gemilerine açık, harp gemilerine kapalı hale getirilmesi hakkındaydı.¹⁴⁵ Hıristiyan azınlıkların durumunun, barış anlaşmasının en önemli maddelerinden biri olacağı, dört nokta ile de ortaya konulmuştu. Fransız politikası, azınlık haklarının barışın temel noktalarından biri olacağını resmen ilan etmiş oldu.

Dört nokta politikası, Avusturya'da 15 Mart 1855'te başlayan barış görüşmelerinin de ana gündemini oluşturdu. Müttefiklerle birlikte Rusya ve

¹⁴³ B.O.A., HR.SYS., dosya: 1190, gömlek: 30, vesika: 11.

¹⁴⁴ **Pages De L'histoire Du Seconde Empire: D'après Les Papiers De M. Thouvenel Ancien Ministre Des Affaires Etrangere (1854-1866)**, Paris, Librarie Plon, 1903, s. 9

¹⁴⁵ Andıç, Andıç, **Kırım Savaşı: Âli Paşa ve Paris Anlaşması**, s. 45.

Avusturya'nın da katıldığı görüşmelerde, Fransa, İngiltere, Avusturya ve Osmanlı Devleti arasında şu noktalarda görüş birliği oluştu:

“Osmanlı Devleti Avrupa Devletleri Topluluğu'na (Concert European) dahil olacak ve bağımsızlık ve toprak bütünlüğü devletlerin ortak garantisi altına alınacak. Diğer taraftan, Karadeniz'deki Rus ve Osmanlı donanmaları, eşit sayıda olmak üzere, belirli bir miktarla sınırlanacaktı. 1841 Boğazlar Sözleşmesi aynen devam edecekti. Devletlerden biri ile Osmanlı Devleti arasında bir anlaşmazlık çıkarsa, diğer devletler buna müdahale edip, anlaşmazlığın barışçı bir şekilde çözümüne çalışacaklardı.”¹⁴⁶

Bu kararlara Rusya itiraz edince görüşmeler 4 Haziran'da hiçbir sonuç alınmadan kapandı. Viyana görüşmelerinin başarısızlıkla sonuçlanması üzerine çatışmalar şiddetlenmeye başlayacaktır.

Avusturya, savaşın başlangıcından itibaren aktif bir politika izlemiştir. Savaş başladıktan kısa bir süre sonra, 20 Nisan'da Prusya ile bir ittifak anlaşması imzalamıştı. Rusya'nın Tuna ve Eflak-Boğdan'da tam hakimiyet sağlaması, Viyana Hükümetini endişelendiriyordu. İstanbul'da Rusya egemenliğini kabul etmelerinin mümkün olmadığını zaten ilan etmişlerdi. Viyana Hükümeti 3 Haziran 1854'te Rusya'ya bir ultimatom vererek Eflak-Boğdan'ı boşaltmasını istemiş, Rusya bu isteği kabul etmediği takdirde savaş ilan edeceğini bildirmişti. Rusya Eflak-Boğdan'ı boşaltınca da kendisi işgal etti ve savaşan taraflara Eflak-Boğdan'dan geçişi kapattığını bildirdi. Bölgedeki Avusturya birlikleri, Paris Barış Anlaşmasının sonuçları hayata geçtikten sonra geri çekilecektir.

Paris Hükümetinin dört nokta politikasında, Avusturya'nın ucu savaş tehdidinde varan siyaseti de etkili olmuştu.

Avusturya, kendisini gayrimüslimler konusunda taraf olarak kabul ediyordu. Özellikle Rumeli bölgesinde yaşayan Hıristiyanların yaşam koşulları, Avusturyalı diplomatlar tarafından yakından izleniyordu. Örneğin, Baron de Roller'in 2 Ağustos 1855'te tercümanı Sihlechts'yı Hariciye Nazırına

¹⁴⁶ Armaoğlu, **19. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1789-1914)**, s. 249.

gönderdi.¹⁴⁷ Tercümanın görevi, özellikle Balkanlarda yaşayan Hıristiyan azınlıkların yaşam koşulları hakkında Hariciye Nazırına bilgi vermektir. Baron Roller'e göre, merkezi hükümet Hıristiyan azınlıklar konusunda iyi niyetli bir siyaset ortaya koymuştu. Fakat bölgede görev yapan yöneticilerin olumsuzluklara göz yuman davranışları nedeniyle, Hıristiyanların adaletsiz ve zalim tavırlara maruz kaldıkları ve tahammül edilemez koşullar içinde yaşadıkları iddia ediyordu. Osmanlı Sultan'ının isteklerine de ters düştüğü belirtilen bu suiistimallerin göstererek, Viyana Hükümetinin insanlık görevi yaptığını savunuyordu. Baron Roller hükümetinden, Babıâli'nin Hıristiyan azınlıkların yaşam koşullarının iyileştirilmesi için yürüttüğü çalışmalara destek olması talimatını almıştı. Baron Roller tercümanından, Hıristiyan azınlıkların memnuniyetsizliklerinin can sıkıcı karışıklıklara neden olacağını Hariciye Nazırına söylemesini istemişti.

İngiliz Hükümeti de, azınlıklar konusunda aktif bir politika yürütüyordu. Constantin Musurus 25 Ağustos 1855 tarihinde Hariciye Nazırı Fuat Paşa'ya, Lord Palmerston'un Osmanlı topraklarında yaşayan Hıristiyan azınlıklar konusunda yapılacak reformlar hakkındaki görüşlerini içeren bir rapor gönderdi.¹⁴⁸ İngiliz Hükümetinin konu hakkındaki görüşlerini İstanbul'daki Büyükelçisi Lord Stranford Canning'e bir resmi mektupla iletilmişti ve Osmanlı diplomatları bu mektubun tam içeriğini öğrenememişlerdi. Lord Palmerston, Osmanlı Büyükelçiliğine, reformların bir an önce hayata geçirilmesi için baskı yapıyordu. Büyükelçilik yetkilileriyle yaptığı mülakatlarda, Osmanlı Devleti'nin bağımsızlığı ve egemenliği için en samimi yaklaşımın İngiltere tarafından gösterildiğini vurguluyordu. Babıâli'nin, Avrupa'nın sempatisini kazanması için zorunlu olan reformların uygulanmasından kaçınamayacağını savunan Palmerston, aynı zamanda Avrupa'nın sempatisinden bağımsızlığına zarar verecek şekilde yararlanmak isteyenlerin ise etkisiz hale getirilmesini öneriyordu. Büyükelçilik yetkililerine, dördüncü noktaya atıf yaparak İngiltere ve Fransa'nın diğer güçlere karşı ortak bir taahhüt altına girdiklerini söylemişti.

¹⁴⁷ B.O.A., HR.SYS., dosya: 1869-C, gömlek: 1, vesika: 11.

¹⁴⁸ B.O.A., HR.SYS., dosya: 1869-B, gömlek: 3, vesika: 34.

Palmerston, İngiliz ve Fransız çabalarının başarısı için, Osmanlı İmparatorluğu'nun kendi inisiyatifiyle Hıristiyan azınlıklara yönelik reformları bir an önce hayata geçirmesi gerektiğini vurgulamıştı. Böylece Avrupa güçlerinin Osmanlı iç işlerine müdahale veya konu hakkında gensoru verme hakları olmayacaktı. Babiâli, komşularının yeniden başvurmaktan kaçınmayacakları, bağımsızlık ve egemenliğinin zedelenmesine neden olacak teşebbüslerin tehlike ve sakıncalarını göz önünde bulundurmalıydı. Palmerston, Büyükelçilik görevlilerine, reformların uluslararası bir şarta değil; sadece Babiâli ile İngiliz ve Fransız Hükümetleri arasından yapılacak bir kontrata dayandırılmasını önermişti. Bu iki devlet coğrafi konumları ve politik çıkarları gereği Osmanlı Devleti'nin bağımsızlık ve bütünlüğüne zarar verecek bir yaklaşıma ihtiyaç duymuyorlardı. Palmerston'a göre, İngiltere ve Fransa, dördüncü noktada belirtildiği şekliyle, Sultan'ın otoritesine zarar verecek taleplerde bulunmayacaklardı. Buna karşın Rusya ve Avusturya'nın politikaları aksi yönde olacaktı. Palmerston, Ekim ayından önce reformların hayata geçirilmesini istiyordu. Barış için Avusturya tarafından başlatılan görüşmelerin kesilmiş olması, Babiâli'nin bağımsız bir girişimi için uygun koşullar sağlamıştı. İngiltere ve Fransa arzuladıkları barış koşulları oluşmadan müzakereleri tekrar başlatmak istemiyorlardı. Fakat kış aylarına doğru askeri operasyonların yavaşlaması bekleniyordu ve Avusturya bu imkanı görüşmeleri yeniden başlatmak için fırsat olarak görecekti. Palmerston Babiâli'yi, reformların hala hayata geçirilmemiş olması durumunda, Hıristiyan azınlıkların haklarının müzakere gündemine gelmesinin, İngiltere ve Fransa'nın bütün iyi niyetine rağmen engellenemeyeceği konusunda uyarılmıştı.

Avusturya hükümeti, Palmerston'un uyarılarından 4 ay sonra yeni bir barış projesi için harekete geçti. Avusturya temsilcisi Kont Esterhary Aralık ayında Londra ve Paris'e, Avusturya planını anlatmak için Viyana'dan hareket etti.¹⁴⁹ Avusturya kendi önerilerin Prusya hükümetiyle de paylaşmıştı. 8 Ağustos 1855 tarihinde, dört noktanın biraz daha değiştirilmiş bir biçimini Rusya'ya ultimatoma olarak gönderdi. Ültimatoma beşinci bir madde de eklenmişti. Bu madde de, Avrupa Devletlerinin başka şartlarda ileri sürebileceği yer almıştı.

¹⁴⁹ B.O.A., HR.SYS., dosya: 1190, gömlek: 32, vesika: 70.

Rusya, son maddeye itiraz etti. Avusturya'nın önerilerinin Rusya tarafından kabul edilmesi yönünde bir beklenti oluşmadan proje rafa kaldırıldı. Fakat, Kont Esterhary'nin girişimleri, Palmerston'un görüşlerinin yeniden gündeme getirilmesini sağladı. Fransız ve İngiliz hükümetlerinin kendileriyle yapılacak özel bir anlaşma ile azınlıklar konusunu çözümlene isteği gerçekleşmemiş, konu uluslararası bir anlaşmanın parçası haline gelmeye başlamıştı. Prusya Kralı IV. Frederick-Wilhelm'in devreye girmesiyle yeni Rus Çarı Aleksandr II 16 Ocak'ta şerefli bir barışa hazır olduğunu Viyana Hükümetine bildirdi.¹⁵⁰

Aleksandr II, Çar Nikolas'ın aksine barışın bir an önce sağlanması istiyordu. Nicolas'ın ölümü Avrupa başkentlerinde barış için bir şans olarak değerlendirilmişti. Çar'ın ölüm haberi 2 Mayıs 1855 tarihinde Avrupa başkentlerine ulaştı.¹⁵¹ Aynı gün kamuoyuna duyuruldu. Bu gelişme üzerine Lord Clarendon Paris'e giderek III. Napoleon ile bir durum değerlendirmesi yaptı. Lord Clarendon için görüşmenin amaçlarından biri de, Fransız İmparatorunu Kırım'a yapacağı ziyaretten vazgeçirmektir.

Rus Çarı, savaşın bedelinin her geçen gün kendisi için ağırlaşmaya başladığını anlamıştı. Mali ve siyasi nedenlerle Fransa'da barışa eğilimli bir görüntü çiziyordu.

Cevdet Paşa'ya göre, savaşın bitirilmesini isteyen III. Napoleon'du.¹⁵² Avusturya'dan barış planını alan Rus Çarı, Napoleon'a başvurmuş, Napoleon'da barışı barışı çıkarına uygun görmüştü. İstanbul Hükümeti içinde bulunduğu olumsuz koşullara rağmen, savaşın 1 yıl daha sürdürülmesini istiyordu. İngiltere ise, Fransa'ya uyum sağlamak zorunda kalmıştı. Cevdet Paşa'ya göre savaş, İngiltere'den daha fazla Fransa'nın, Osmanlı Devleti üzerindeki etkisini arttırmıştır.

Avrupa'da bütün hesaplar barış görüşmeleri üzerine yapılmaya başlanmıştı. 25 Ocak 1856 tarihinde, Musurus Bey Hariciye Nazırı Fuad Paşa'ya gönderdiği dört yüz doksan sayılı raporunda, Lord Clarendon'un kendisine

¹⁵⁰ Rus Çarı II. Alexandr, Prusya Kralı IV. Frederick-Wilhelm'in yeğenydi.

¹⁵¹ B.O.A., HR.SYS., dosya: 1191, gömlek: 1, vesika: 213.

¹⁵² Cevdet Paşa, **Tezâkir**, C:I, s. 66.

görüşmelere yeniden başlanabileceğini söylediğini ilettili.¹⁵³ İngiliz Bakan görüşmelerin başarısı için iki konunun üzerinde durmuştu. Eflak Boğdan ve dördüncü nokta, yani azınlıklar meselesi. Lord Clarendon, Babıâli'nin ivedilikle konunun üzerine eğilmesini istiyordu ve Musurus Bey'e konunun aciliyetini Fuad Paşa'ya iletmesini söylemişti. İngiliz Bakanın istediği, Babıâli'nin bir hukuksal düzenlemeyle bu sorunu çözümlemesiydi. İngiliz Bakana göre, hukuksal düzenleme en geç görüşmeler devam ederken tamamlanmalıydı.

Musurus Bey, Londra'daki genel eğilimin barış konferansının Paris'te toplanması yönünde olduğunu ve savaşı sonlandıracak anlaşmanın yakın tarihte gerçekleşmesinin beklendiğini bildirdi. İngiliz ve Fransız kabineleri, barışa yönelik hazırlıklarını yapmaya başlamışlardı.

3 Şubat'ta Lord Palmerston, Musurus Bey'e İngiltere'yi barış görüşmelerinde Lord Clarendon ve Lord Cowley'in temsil edeceğini bildirdi.¹⁵⁴ Palmerston, 31 Mart tarihine kadar ateşkes anlaşmasının imzalanmasını bekliyordu. Babıâli'nin temsilcilerinin, en geç ayın yirmisinde Paris'te olmalarını önerdi.¹⁵⁵

Mustafa Reşit Paşa, Paris'e tam yetkili temsilci olarak gitmek istiyordu. Bu isteği İngiliz Hükümeti tarafından da desteklendi. Fakat Fransız Dışişleri Bakanının itirazıyla Mustafa Reşit Paşa'nın Osmanlı heyetine başkanlık etmesi engellendi.¹⁵⁶ 4 Şubat tarihinde İngiltere'ye, görüşmelerde Osmanlı İmparatorluğu'nu Âli Paşa'nın temsil edeceğini bildiren yazı gönderildi. Babıâli'nin Paris Büyükelçisi Mehmet Cemil Bey'de heyette yer aldı. Rusya ise Kont Orlov ve Baron Burunnow tarafından temsil edilecektir.

Fransa'nın barıştan yana tavır alması sonucunda savaş Paris Barış Anlaşmasıyla sonlanacaktır. Barış görüşmelerinde Fransız Dışişleri Bakanı Walewski, Rusya'ya daha yakın bir görüntü çizdi. "Hatta Fransız dışişleri bakanı Walewski kulislerde Rus delegelerine savaş alanında kaybettiklerinizi ben size

¹⁵³ B.O.A., HR.SYS., dosya: 1192, gömlek: 4, vesika: 3.

¹⁵⁴ Cowley, Napoleon Bonapart'ı Waterloo'da yenen Dük Wellington'un yeğeniydi. İyi bir diplomat ve arabulucu olarak tanınıyordu.

¹⁵⁵ B.O.A., HR.SYS., dosya: 1192, gömlek: 4, vesika: 5.

¹⁵⁶ Mahmut Kemal İnal, **Osmanlı Devrinde Son Sadriazamlar**, C:I, s. 14.

barış masasında kazandırmaya çalışacağım diyordu.”¹⁵⁷ Oysa ki Babîâli ve İngiltere, savaşın kazanan ve kaybeden taraflarının barış anlaşmasında ifade edilmesini, Rusya’nın askeri gücünün zayıflatılmasını istiyorlardı. İngiltere barış görüşmelerindeki politikasını, Osmanlı devletinin bütünlüğü üzerine kuracaktır. Fransa hükümeti, Rusya’nın barış imkânlarını güçlendiren bir politika izledi. İngiltere ise, Rusya’nın güneye inme politikasını engelleyecek tedbirlere ağırlık verdi.

Paris Kongresi 25 Şubat 1856 tarihinde Dışişleri Bakanlığı binasında başladı. Kongre’nin başkanlığına Kont Walewski, sekreterliğine ise Kont Mençikof’un yarattığı kriz günlerinde Fransız Hükümetini İstanbul’da temsil eden Vincent Benedetti seçildi.

Görüşmelere, Viyana kararları kabul edilerek başlandı. Kongrenin ve sonrasında imzalanan anlaşmanın amacı barıştı. Anlaşmanın yedinci maddesinde Osmanlı İmparatorluğu’nun Avrupa camiasına alınması ve amme hukukunun bütün avantajlarından yararlanması kabul edildi. Aynı madde de imzacı devletler, İmparatorluğun toprak bütünlüğünü ve istiklalini garanti ediyordu. Böylece, ilk defa olarak Osmanlı Devleti’nin toprak bütünlüğü ortak garanti altına alınmış oluyordu.

Osmanlı Devletinin toprak bütünlüğü, bütün delegeler tarafından kabul ediliyordu. Fakat sınırlar ve Eflak-Boğdan meselesi tartışmalara neden oldu. Fransa Eflak-Boğdan’ı bir Latin ülkesi olarak görüyor ve tek bir yönetim altında birleştirilmesini istiyordu. Eflak-Boğdan’ın birleştirilmesi için, III. Napoleon bizzat diplomatik girişimlerde bulundu. Fransız İmparatorunun bu girişimleri Abdülmecid’i rahatsız edecek, Âli Paşa’dan bu rahatsızlığın III. Napoleon’a iletmesi istenecektir.¹⁵⁸ Eflak-Boğdan krizi nedeniyle, Fransa’nın İstanbul Büyükelçisi Thourvenel, Babîâli’yle ilişkilerini keserek İstanbul’u terk etme noktasına geldi.¹⁵⁹ Bu tehdit üzerine Mustafa Reşit Paşa sadareten istifa etmek

¹⁵⁷ Andıç, Andıç, **Kırım Savaşı: Âli Paşa ve Paris Anlaşması**, s. 48.

¹⁵⁸ **A.e.**, s. 71.

¹⁵⁹ Thourneval, Paris Hükümetinin barış görüşmelerinde ve sonrasında Rusya yanlısı bir politika izlemesine karşı çıkacaktır. Bu muhalefetini, Paris’e gönderdiği raporlarında da dile getirdi. Eflak-Boğdan sorunuyla ilgili 14 Ağustos 1856’da Benedetti’ye yazdığı değerlendirmelerinde, diğer devletlerden dışlanmak pahasına Rusya’yla aynı çözümlerin savunulması durumunda,

zorunda kalacaktır. Fransa'nın sert çıkışlarına karşın İngiltere'den gelen raporlarda ise, Türk tezlerinin Paris Hükümeti nezlinde kabul gördüğü bildiriliyordu.¹⁶⁰

Babiâli, eyaletlerin birleştirilmesi durumunda kontrolün zorlaşacağı ve İstanbul Hükümeti için Eflak-Boğdan'ın yönetilemez hale geleceğini düşünüyordu. Eflak-Boğdan konusu anlaşmanın yirmi iki ila yirmi yedinci maddelerinde düzenlenmiştir. Eflak-Boğdan, Babiâli'nin vesayeti ve imzacı devletlerin garantisi altında kabul ediliyordu. Garantör devletlerin hiç biri tek başlarına himaye altına alamayacaklardı. Eyaletlerin; din, hukuk ve deniz ticaretinde özgür olmaları kabul edildi. Babiâli, bölge sorunlarının görüşülmesi için her iki eyalette divan toplayacaktı. Eyaletlere, sınırlarını ve iç güvenliği temin için ordu oluşturma yetkisi tanındı. Yabancı müdahalelere karşı tedbir alınması için ise, Babiâli'nin onayı gerekiyordu. İç kargaşa durumunda Babiâli, imzacı devletlerle temas halinde olmak şartıyla gerekli tedbirleri alabilecekti. Eyaletlerde geçerli olan kanunlar, Bükreş'de toplanacak ve Babiâli'nin de temsil edileceği bir komisyon tarafından gözden geçirilecekti. Her iki eyalette toplanan divanlar, bu komisyonla beraber çalışacaktı. Eyaletlerle ilgili nihai karar, komisyon çalışmalarının sonrasına bırakılıyor, Paris Barış Anlaşmasıyla sorun tam bir çözüme kavuşturulamamış oluyordu.

Eflak-Boğdan, Avusturya için de önemliydi. Rus birliklerinin eyaletlerden çekilmesinden sonra, Avusturya asayişini gerekçe göstererek bölgeye asker göndermişti. Avusturya birlikleri, anlaşmanın imzalanmasından 6 ay sonra eyaletleri Osmanlı İmparatorluğu'na teslim edecekti.

Paris Kongresi'nde oluşturulması karar altına alınan komisyona, bölge halkının eğilimlerini tespit etme görevi de verildi. Komisyonda Fransa Baron

Fransa'nın Tanrı'nın yardımına ihtiyacı olacağını söylüyordu. İngiltere henüz net tavrını göstermemişken ve Canning hiçbir şey yapmadan gelişmeleri izlerken İstanbul'da izole olmak ve Avusturya ile karşı karşıya gelmek, Fransa'nın çıkarlarına zarar verecekti. Doğu sorununda küçük sorunların büyük sonuçlar doğurduğuna dikkat çekti. Kırım Savaşı, bir anahtar kavgasından başlamıştı. Mısır sorunundaki politikalarında, Fransa'yı 1840 yılında yalnızlığa ittiğini hatırlattı. Thouvenel, İstanbul'da zor durumda kalmak istemiyordu. Eflak-Boğdan meselesinin sonunun, 1840'daki Mısır meselesinin çözümüne benzeyeceğine inanıyordu. (Bkz. L. Thouvenel, **Trois Années de La Question D'Orient 1856-1859 Par Les Papier Inédits De M. Thouvenel**, Paris, Calmen Levy, 1897, s. 31).

¹⁶⁰ B.O.A., HR.SYS., dosya: 1191, gömlek: 1, vesika: 240.

Tallerand-Perigord tarafından temsil edildi.¹⁶¹ Avusturya'ya göre Paris Kongresi, komisyona eyaletlerin birleşmesine yönelik çalışma yapma yetkisi vermemiştir. Eyaletlerin yönetiminin birleştirilmesi, bağımsızlığı ve bütünlüğü Paris Barış Anlaşması ile garanti altına alınan Osmanlı Devleti'nin inisiyatifi ile gerçekleşebilirdi. Babıâli'nin onayı olmadan bu yönde çalışmalar yapmak, Paris'te sağlanan mutabakatın bozulması anlamına gelecekti. Avusturya'nın bu fikirleri, Viyana Hükümetinin başında bulunan Boul'un, İstanbul'daki Avusturya geçici elçisi Proskén'e gönderdiği talimatlarda da ifade edilmişti ve bu talimatların bir kopyası Fransız Dışişleri Bakanına da Paris'teki Büyükelçi Hübner vasıtasıyla ulaştırılmıştı. Walewski ise, eyaletlerin birleşme meselesinin Paris Kongresi'nin gündemine getirilmemesinin nedeninin, görüşmelerin uzamasını engellemek olduğunu savunuyordu. Gündem dışı tutulmuş olması, eyaletlerin ayrı yönetilmesinin kabul edildiği anlamına gelmiyordu. Kongre'de Âli Paşa'nın eyaletlerin ayrı yönetimini açıkça savunmuş olması da, Eflak-Boğdan sorununun Babıâli'nin inisiyatifine bırakılamayacağını kanıtlamıştı. Fransız diplomatlarına göre Avusturya ile Babıâli, bölgede iki eyaletin birleştirilmesini savunanlara karşı baskı yapıyorlardı.

Fransa, eyaletlerin birleştirilmesi için çalışmalarını anlaşma imzaladıktan sonra da devam ettirdi. Konu, Edouard Thouvenel ile Stratford Canning ve Mustafa Reşit Paşa arasındaki bir mücadeleye dönüşmüştü. Sorun, iç politik hesapların da bir parçası haline gelmişti. Eflak-Boğdan nedeniyle İstanbul'daki siyasi atmosferin gerginleşmeye başladığı ilk günlerde İngiliz Büyükelçi, Mustafa Reşit Paşa'nın tekrar sadarete getirilmesi için çalışıyordu. Bu günler Fuad Paşa, Thouvenel'e gönderdiği bir mektupta Canning ve Mustafa Reşit Paşa

¹⁶¹ Ünlü Fransız diplomatı Prens Talleyrand'ın en küçük amcasının torunudur. Devlet görevlerindeki başarıları hızla yükselmesini sağladı. Eflak-Boğdan Komisyonundaki görevi, kariyerinde önemli bir yere sahiptir. III. Napoleon bu görev için General Caillé'yi düşünüyordu. Walewski'nin önerdiği isim ise ünlü Amiral Baudin'in oğlu Charles Baudin'di. Dış İşleri Bakanlığı Siyasi İşler Müdür Beneditti ise, Mısır Başkonsolosu M. Sabatier'in göreve atanmasını istiyordu. Fakat bu görev, en son akla gelen isim olan Talleyrand'ın üzerinde kaldı. Uzun süre Berlin'de görev yapmıştı. Doğu deneyimi olmadığı için ilk başta adı kuşkuyla karşılandı. Talleyrand, Eflak-Boğdan Komisyonundan sonra Brüksel'de görevlendirildi. Berlin ve Saint-Petersburg'da Büyükelçi olarak bulundu. Saint-Petersburg'daki Büyükelçiliği, Girit sorununun alevlendiği yıllara denk geldi. Rus başkentindeki Fransız Büyükelçiliği, Girit sorununda çok önemli bir rol oynuyordu. 1867 tarihli Fransız reform programı, Girit sorununun yarattığı krizin içinde hazırlanmıştır.

cephesinde yapılan hesapları bildirdi.¹⁶² Eğer Sultan'ın vezirleri Fransız İmparatoru'nun istekleri yönünde bir politikanın kabul edilmesini önerirlerse, Sultan'ın bundan dolayı kendisini yaralanmış hissedeceği ve tepki olarak Mustafa Reşit Paşa'ya tekrar sadaret görevini vereceği düşünülüyordu. Eğer vezirler Fransız politikasına direnmeye kalkarlarsa Thouvenel'e karşı destek bulamayıp istifa etmek zorunda kalacaklarından Mustafa Reşit Paşa'nın önü açılacaktı. Eflak-Boğdan sorunu, diplomatik kriz ile iç siyasal mücadelelerin iç içe geçtiği bir sorun niteliğini uzun süre korudu. Fransız Büyükelçinin eşi Marie Thouvenel tarafından yazılan 30 Temmuz 1857 tarihli özel bir mektupta, İstanbul'daki siyasi hava özetleniyor:

“Bütün bu olup bitenlerden sonra birbirleriyle çekişme halindeki üç rakipten birinin mutlaka sahneden çekilmesi gerekiyor. Ama bu kim olacak? Lord Stratford mu, Vezir-i Azam mı yoksa Edouard mı?”¹⁶³

Fransız talepleri kabul edilmediği için Ağustos 1857'de Büyükelçi Thouvenel, Babıâli ile diplomatik ilişkilerini kesti, Büyükelçilik önündeki Fransız bayrağı indirildi. Fransa, eyaletlerdeki seçimlerin yenilenmesi istiyordu. Paris Barış Anlaşması'nın ihlal edildiğini iddia ediyordu. Fransa Büyükelçiliği ile eş zamanlı olarak Rusya, Prusya ve Sardunya Büyükelçiliklerinin bayrakları da indirildi. Thouvenel, Sultan'ı Büyükelçilik sıfatını kullanmadan ziyaret ederek veda etti.¹⁶⁴

¹⁶² Thouvenel, **Trois Années de La Question D'Orient 1856-1859 Par Les Papier Inédits De M. Thouvenel**, s. 10.

¹⁶³ Şeni, **Marie ve Marie, Konstantiniye'de bir Mevsim 1868-1858**, s. 210.

¹⁶⁴ Büyükelçinin kuzeni anlarında bu ziyaretle ilgili şu bilgiyi veriyor: “Bu diplomatik krizin etkileyici sahnesi bu olmuş. Gezintiye çıkmış olan Sultan'a haber vermişler, telaşla atından inmiş ve Mösyö Thouvenel'i karşılamaya koşmuş. Çok sık ve heyecanlı bir tavırla üzüntüsünü ve kederini dile getirmiş ve alnı ter içinde kalmış bu sırada. Kuzenim çok üzgün döndü. Majestelerinin birinci sekreteri peşinden hiç ayrılmıyor, kendisine sürekli üzüntülerini bildiriyor ve komplimanlar yapıyor.”

Fontmagne, **Kırım Savaşı Sonrasında İstanbul Günleri, İstanbul Günleri: İkinci İmparatorluk Döneminde İstanbul'da Fransız Konsolosluğu'nda Geçen Günler**, s. 256.

İmparator III. Napoleon, 8 Ağustos'da Thouvenel'e gönderdiği talimatta İstanbul'u terk etmemesini bildirdi.¹⁶⁵ Prens Napoleon krize çözüm bulmak için Osborne'da İngiliz Kraliçesiyle bir araya gelmişti. 9 Ağustos 1857'de iki hükümetin Prenslükler konusundaki ortak notası yayınlandı. Bu metin 'Osborne Memorandumu' adıyla anılacaktır. Memorandumda Fransa ve İngiltere'nin uzlaşmaya vardıkları belirtiliyordu.¹⁶⁶ Bir yanda Sultan'ın iki eyalet üzerindeki egemenlik hakkının garanti altına alındığı bildirilirken, diğer yandan iki eyaletin ortak bir gelecek için benzer organik kurumlar ile ortak sivil ve askeri sistemler oluşturulması gerektiği belirtiliyordu. Babîli, Divan seçimlerinin yapılabilmesi için üzerine düşeni yerine getirmediği gerekçesiyle eleştirilecektir. Aynı ay içinde İngiltere ve Avusturya'nın İstanbul'daki Büyükelçiliklerine, eyaletler konusundaki Fransız taleplerine olumlu cevap verilmesi emri ulaştı. 1857 yılının Ağustos ayında yaşanan diplomatik kriz, Thouvenel'in İngiliz meslektaşına karşı bir zaferi olarak değerlendirildi. Fakat Eflak-Boğdan sorunun tamamen sonuçlanmasına yetmedi. Konu, Tanzimat süresince gündemdeki yerini korudu.

Sırbistan sorunu, anlaşmanın yirmi sekiz ve yirmi dokuzuncu maddelerinde yer aldı. Sırbistan, anlaşmadan tasdik edilen hak ve imtiyazlardan yararlanacaktı. Bu hak ve imtiyazlar, imzacı devletlerin garantisi altına alındı. Sırbistan'a her türlü müdahale için imzacı devletlerin onay şartı getirildi. Sırbistan, etnik kökeni nedeniyle Rusya için önemli bir bölgeydi. Anlaşmanın bölgeyle ilgili maddeleri, Rusya adına kazanım olarak kabul ediliyordu.

Osmanlı Devleti için en önemli konulardan biri Kars'ın iadesiydi. Üçüncü madde de, Rusya'nın Kars'ı Babîli'ye iade edeceği belirtildi. Fakat Kars'ın boşaltılması 1856 yılının yaz aylarında bile diplomatik görüşmelerde konu olmaya devam etti. İngiliz Hükümeti'nin Petersburg'daki diplomatları, Rusya'yı

¹⁶⁵ W.G. East, The Osborne Conference and Memorandum Of August 1857, **English Historical Review**, XLIII, 1928, s. 409.

¹⁶⁶ Thouvenel bu uzlaşmadan memnun kalmamıştı. Fransa'nın ısrarcı olması durumunda daha fazlasını alabileceğini düşünüyordu. Fakat Paris'ten talimatların şifresiz gönderilmesi nedeniyle, hükümetinin görüşleriyle farklı bir tavır geliştirme şansı bulamamıştır. Oysa ki, Paris Hükümetinin Boğdan seçimlerinin iptalinin Babîli'ye önerilmesini talimatlandırmış olmasına rağmen, Stratford Canning uzun süre sessiz kaldı ve talimatı uygulamadı. Fransız Büyükelçiliği'nde yapılan yorumlarda, Canning'in tavrının Londra'da öngörüldüğü, itiraz edilmediği gibi memnuniyet duyulduğu belirtiliyordu. Bkz. Baronne Durand de Fontmagne, **Kırım Savaşı Sonrasında İstanbul Günleri**, İstiklal Kitapevi, s. 258.

tahliye için zorladılar. Paris Hükümeti, Lord Wodehouse'u Peterburg'da görevlendirmişti. Rus işgalinin uzaması, şehirdeki tahribatı büyütüyordu. Örneğin, Rus birliklerinin şehri boşaltma tarihi yaklaştığı halde ormanlardan kereste elde etmek için ağaç kesimi devam ediyordu. Lord Clarendon, Osmanlı Büyükelçiliği'ne Petersburg'daki bürokratlarının işlerinin kolay olmadığını, Petersburg'daki Fransız temsilcilerin İngilizlerle aynı amaçlar için çalışmadıklarını söylemişti.¹⁶⁷ Rus-Avusturya ilişkilerindeki soğuma nedeniyle Petersburg'da Avusturya diplomatlarından yardım almak da mümkün olmuyordu. Lord Clarendon, Musurus Bey'den, Fransa ve Avusturya için yaptığı değerlendirmelerin gizli tutulmasını istedi.

İngiltere, Doğu sınırlarında Rus tehlikesini uzun süre gündeminden düşürmeyecektir. Temmuz 1859 Vogirides Bey, Fuad Paşa'nın Lord Palmerston'a desteklerinden dolayı teşekkür mesajını götürdüğünde de aynı konu gündeme geldi.¹⁶⁸ Palmerston, Babıâli'den Doğu'da güçlü ve disiplinli bir ordu meydana getirmesini, sınırlarını korumasını, Kars ve Erzurum'un güvenliğinin güçlendirilmesini istedi. Palmerston'a göre barışın devam ettirilebilmesi, İmparatorluğun Asya'daki topraklarını korumasıyla mümkün olabilirdi. Aynı konu Vogirides Bey'in Eylül ayında yaptığı görüşmede de gündeme geldi.¹⁶⁹ Palmerston, Doğu'da güçlü ve disiplinli bir ordu oluşturulması için hiçbir girişimde bulunulmadığından şikâyet etti. Oysa Rusya, Gürcistan'da güçlü ve disiplinli bir ordu oluşturmuştu. Karşısında, kendisini durdurabilecek hiçbir oluşum yoktu. Palmerston'a göre, Doğu sınırlarının korunması Osmanlı Devleti'nin en öncelikli konusu olmalıydı. Doğu sınırında güçlü bir ordu için alınması gereken önlemler ertelenemez bir ihtiyaç haline dönüşmüştü. Lord Palmerston, eğer Osmanlı Devleti üzerine düşeni yapmamakta direnirse, İngiltere'nin destek ve yardımını beklememesi gerektiğini söyledi. Osmanlı Devleti'nin Asya'daki topraklarının güvenliğine İngiltere özel bir önem yüklüyor ve bu güvenliğin sağlanması için Babıâli'ye baskı yapıyordu. İngiltere, Rusya'nın Doğu'da genişlemesini istemiyordu.

¹⁶⁷ B.O.A., HR.SYS.; dosya: 1191, gömlek: 1, vesika: 238.

¹⁶⁸ B.O.A., HR.SYS.; dosya: 1860, gömlek: 2, vesika: 13.

¹⁶⁹ B.O.A., HR.SYS.; dosya: 1860, gömlek: 6, vesika: 1.

Anlaşmada, Kars'ın karşılığı olarak Besarabya'nın belli bölgeleri Rusya'ya bırakıldı. Fakat Ruslara bırakılan topraklar Tuna nehrinin iç bölgesindeydi. Bu yolla İngiltere ve Avusturya'nın Tuna ulaşım yolu ile ilgili kaygıları giderilmiş oluyordu. Özellikle Avusturya için Tuna en önde gelen başlıklardan biriydi. Daha savaş öncesinde yürütülen müzakerelerde Rusya'dan Tuna'nın güneyine inmeyeceğinin taahhüdünü almaya çalışmıştı. Tuna'da seyrüsefer özgürlüğü aynı zamanda Viyana'da kabul edilen 4 noktanın 1. maddesiydi. İngiltere için en önemli konulardan biri Karadeniz'in tarafsızlaştırılmasıydı. Petersburg'da görevlendirilen Wodehouse'a verilen talimatlarda, bu konu önemli bir yer tutuyordu.

Kongre'de kapitülasyonlar meselesi de gündeme geldi. Âli Paşa, kapitülasyonların kaldırılması gerektiğine ikna etmeye çalışıyordu. Fransa ve İngiltere Babıâli'yi kapitülasyonlar konusunda destekleyen açıklamalar yaptılar. 25 Mart 1856 tarihli oturumda kapitülasyonlar gündeme alındı. On dört no'lu protokolün yayımlandığı seansta, kapitülasyonların günün şartlarına göre revize edilmesinin müzakere edildi. Bu fikir, Batılı devletlerin Doğu ülkeleri ile ticaret ve denizciliklerini geliştirebilmeleri için bir zorunluluk olarak sunulduğundan, Walewski tarafından da desteklenmişti. Kongre üyelerinden Cavour, Avrupa'nın en liberal ticaret rejiminin Osmanlı İmparatorluğu'nda olduğunu savundu, ülke içindeki anarşinin de bu olağanüstü durumdan kaynaklandığını dile getirdi. Bourqueney ise, kapitülasyonların, barış anlaşmasıyla sonuçlanan döneme cevap verebileceğini, içerdiği hükümlerin Babıâli'nin otoritesini sınırlandırdığını ifade etti. Rusya ise, bu konudaki yaklaşımları kendi çıkarına aykırı gördüğü için karşı çıktı Oturum protokolünde konunun barış anlaşmasından sonraya ertelenmesi benimsenmişti. Konu, anlaşmanın otuz ikinci maddesinde çözümlendi. Osmanlı ülkesindeki ithalat ve ihracatın savaştan önceki kurallarla devam etmesi benimsendi. Yenileriyle değiştirilene kadar, var olan anlaşmalar geçerliliğini koruyacak ve tebaalar en ziyade müsaadeye mashar memleket muamelesine tabi tutulacaktı. Âli Paşa'nın beklentisi gerçekleşme de, Paris Barış Kongresi, ilk defa olarak kapitülasyonların kaldırılmasını Avrupa ülkelerinin gündemine sokmuştu. Tanzimat yılları boyunca, Fransız basını ve kamuoyu kapitülasyonları tartışmaya devam etti.

Kırım Savaşının da asıl nedeni olan gayrimüslim halklar meselesi, Kongrede en hararetli tartışmaların yaşandığı konulardan biri oldu. Âli Paşa, azınlıklar konusunun Sultan'ın yayınladığı Hatt-ı Hümayun ile çözüldüğünü savunuyor ve Kongre'de gündeme gelmesine karşı çıkıyordu. Rusya ise azınlık haklarının Barış Anlaşmasıyla garanti altına alınmasını istedi. Anlaşmanın 9. Maddesinde, Hatt-ı Hümayun ile azınlık haklarının garanti altına alındığı, imzacı devletlerin bu konuda Osmanlı Devleti'nin iç işlerine karışmamayı taahhüt ettikleri belirtildi.

Islahat Fermanı adı verilen bu Hatt-ı Hümayun, Âli Paşa'nın Paris'e hareketinden önce hazırlanmıştı. Babıâli, bu ferman ile azınlıkların haklarını teyit ediyordu. Hem fermanın içeriği, hem de barış anlaşmasının maddelerinden biri haline dönüşmesi, Osmanlı Devletinin bağımsızlığına zarar verdiği gerekçesiyle eleştirilecektir. Fransız Büyükelçi de, aynı gerekçeyle Stradford Canning'i eleştirecektir.¹⁷⁰

Büyükelçinin yukarıdaki ifadeleri, gelen tepkileri İngiliz Büyükelçisi Lord Stranford Canning'in üzerine yönlendirme amacını taşıyordu. Şeyhülislam Arif Efendi'nin de dahil olduğu ve sefaretlerin de katıldığı komisyon tarafından hazırlanan ferman, Âli Paşa Paris'e hareket etmiş olduğundan Kıbrıslı Mehmet Paşa huzurunda okunmuştu. Fermanın hazırlanması için yapılan toplantılar, Fransız Büyükelçi Thourneval ile İngiliz Büyükelçi Lord Stranford Canning arasında siyasi bir rekabete sahne oldu. Thourneval, "1856 reformlarıyla benimsenen bu yeni doğrultunun fikir babasının kendisi olduğunu düşünmekte ve bundan büyük kıvanç duymaktadır."¹⁷¹

Paris Barış Anlaşması'nın imzalanmasından sonra, çeşitli komisyonlar ve İstanbul'daki Büyükelçilikler detayları çözümlmek için çalışmaya devam ettiler. Ağustos ayında toplanması kararlaştırılan nehirler hakkındaki komisyonda görevlendirilen Fransız delegasyonunda Engelhart'da vardı.¹⁷² Aynı komisyonda

¹⁷⁰ Cevdet Paşa, Islahat Fermanı hakkında Fransız Büyükelçisinin şu sözlerini aktarıyor: "Devlet-i alliyе'nin bu kadar feda-karlık edeceğini me'mul etmez idik. Canning ne dediyse vükalay-i Devlet-i Âliyle kabul etti. Eğer biraz dayanılmış olsaydı ben bazı mertebe kendilerine yardım ederdim." Cevdet Paşa, **Tezakir**, C:I, s. 70.

¹⁷¹ Şeni, **Marie ve Marie, Konstantiniye'de Bir Mevsim 1856-1858**, s. 32.

Türk tarafı Ömer Paşa ve Davud Paşa tarafından temsil ediliyordu. Kont Walenski, komisyonların çalışmalarını yakından takip ediyordu. Engelhart'ın görevlendirileceğini Kont Walenski, Âli Paşa'nın başkanlığındaki heyetle barış görüşmelerine katılan Fransa Büyükelçisi Mehmet Cemil Paşa'ya söylemişti.¹⁷³

Baron Brunnow, Eylül ayında Paris Hükümetine, anlaşmayı imzalayan devletlerin temsilcilerinin anlaşmada askıda kalan hususların tamamlanması amacıyla bir konferans toplanmasını içeren bir öneri göndermişti. Rusya'nın bu çağrısı, Paris Hükümeti tarafından diğer imzacı devletlere iletildi. İstanbul'daki Fransız Büyükelçiliği vasıtasıyla, Babıâli'de bilgilendirilmişti.¹⁷⁴ Paris Hükümeti, Rusya'nın politikalarına olumlu yaklaşıyordu. Kont Walenski, Rus delegesi Orloff'un getirdiği önerileri güven verici bulduğunu ifade ediyordu. Orloff'un Mayıs ayında dile getirdiği önerileri, diğer imzacı devletlere de iletmişti.¹⁷⁵ Anlaşmazlıkların çözümü için Besarabya'daki sınır itilafının sonuçlandırılması gerekiyordu. Paris Anlaşması'nın yirminci maddesinde Rusya'nın Besarabya sınırının tekrar çizilmesini kabul ettiği belirtiliyordu. Sınır Belgrad'ın güneyinden geçiyordu. Hududun detaylarının, imzacı devletler tarafından belirleneceği aynı madde de yer almıştı. Yirminci maddenin de sonuçlanması için hem İstanbul'daki Fransız Büyükelçiliği, hem de Paris Hükümeti diplomatik süreci hızlandırmak için 1856 yılının sonunda harekete geçtiler.

Paris'te çözümlenememiş sorunlar konusunda, Fransa ve İngiltere farklı görüşleri savunuyorlardı. İngiltere, Rusya'nın uzlaşmaz tavrına karşı, 1856 yılının son aylarında Karadeniz'e iki savaş gemisi daha gönderdi. Lord Lyons komutasındaki donanmanın amacı Karadeniz'deki Rus limanları üzerinde baskı

¹⁷² Engelhart, **Tanzimat ve Türkiye** adlı eserin yazarıdır. Eser, Tanzimat dönemi üzerine en önemli kaynaklardan biri olarak kabul edilmektedir. Fakat, Engelhart bu eseri nedeniyle çok sert eleştiriler de almıştır. Enver Behnan Şapolyo düşmanca ve yanlışlarla dolu olarak nitelendirdiği eser hakkında şu eleştirileri yapıyor: “Bu eseri yazan ne bir müverrih, ne de bir sosyologdur. Yalnız probagandacı bir politikacıdır. Bu eseri okuyanlardır ki, Tanzimat gibi büyük bir inkilaba düşman kesilmişlerdir. Türkiyede Tanzimatçılara düşmanlık Engel Hart'ın düşmanca eseriyle başlamıştır.” Enver Behnan Şapolyo, **Mustafa Reşit Paşa ve Tanzimat Devri Tarihi**, İstanbul, Güven Yayınevi, 1945, s. 167.

¹⁷³ B.O.A., HR.SYS., dosya: 1192, gömlek: 5, vesika: 1.

¹⁷⁴ B.O.A., HR.SYS., dosya: 1192, gömlek: 4, vesika: 28.

¹⁷⁵ B.O.A., HR.SYS.; dosya: 1192, gömlek: 5, vesika: 10.

kurmaktı. Gemilerin, Rusya Belgrad'ı boşaltılana kadar geri çekilmeyeceğini duyurdu. Lord Clarendon, Musurus Bey'e Eflak-Boğdan'daki Avusturya birliklerinin aynı gerekçeyle konumlarını korumaları gerektiği söylemişti.¹⁷⁶ Fransa, İngiliz tezlerine karşı çıkıyor ve barış koşullarının biran önce gerçekleşmesini istiyordu. İki müttefik arasındaki görüş farklılıkları, Babıâli'yi ve Avrupa'daki büyükelçilik görevlilerini zor durumda bırakmıştı. 11 Ekim, Fuad Paşa Fransız Büyükelçiliği birinci drogmanı Outrey'e, Avusturya'dan işgal durumunun ne zaman sonlanacağı hakkında açıklama isteneceğini söylemişti. Babıâli, 28 Ekim'de Karadeniz'e savaş gemilerinin girişini yasaklayacağını da duyurdu. Babıâli'nin yazılı bildiri büyükelçiliklere de gönderildi.¹⁷⁷ Fransız Büyükelçi, Babıâli'yi ikna etmek için yoğun bir çaba gösteriyordu. Thouvenel, Sultan'la da görüşmüştü. Konu Âli ve Fuad Paşalar ile Mustafa Reşit Paşa arasındaki iktidar kavgasının da bir parçası haline gelmişti. Stratford Canning, Mustafa Reşit Paşa'yı tekrar sadaret makamına getirerek hükümetinin tezlerini İstanbul'a hâkim kılmaya çalışacaktır. İngiliz Büyükelçi bu hedefine 31 Ekim'de ulaştı. Thouvenel iktidar değişikliğini, "Abdülmeccid, Lord Stratford'un elleri arasında tahtan el çekti"¹⁷⁸ diyerek yorumlayacaktır. İngiliz gazetelerinde, Thouvenel'in geri çağırıldığına ilişkin haberler yayınlanmaya başladı. Bu iktidar değişikliği İngiltere ile Fransa arasındaki bir rekabetin sonucu olarak algılanmıştı.¹⁷⁹

Paris'te yapılan yorumlarda, Mustafa Reşit Paşa'nın sadarete atanması ile İngiliz ve Avusturya askerlerinin Osmanlı devleti sınırlarını terk etmemiş olması, Mustafa Reşit Paşa karşısında Âli ve Fuad Paşaların konumunu güçlendirmişti. Benedetti, 4 Kasım tarihinde Thouvenel'e gönderdiği mektubunda, Türkiye'yi İngiltere ve Avusturya'nın ellerine terk etmedikleri için Âli ve Fuad Paşaların

¹⁷⁶ B.O.A., HR.SYS.; dosya: 1192, gömlek: 3, vesika: 1.

¹⁷⁷ W.E. Mosse, The Return of Reshid Pacha an Incident in the Career of Stratford Redcliffe, **English Historical Review**, LXVIII, 1953, s. 553.

¹⁷⁸ **A.e.**, s. 565.

¹⁷⁹ "Âli Paşa'nın ve arkadaşlarının iktidarda kalması Karadeniz'in İngiliz gemileri tarafından ve prensliklerin de Avusturya birlikleri tarafından boşaltılması anlamına geliyordu. Reşit Paşa'nın vezir olması da Türkiye'nin, İngiltere'nin ve Avusturya'nın isteğiyle Karadeniz'in ve Presliklerin işgaline razı olmasıydı." Fontmagne, **Kırım Savaşı Sonrasında İstanbul Günleri**, s. 115.

kamuoyunda saygınlık kazandığını yazmıştı. Benedetti'ye göre Mustafa Reşit Paşa sadaret görevini kabul ederek çok büyük zorlukların altına girmişti.¹⁸⁰

Aralık 1856'da Walewski, barış anlaşmasını imzalayan devletlere bir sirküler göndererek, Paris Barış Anlaşması'nda eksik kalan sorunların çözümünü amaçlayan bir konferans için Paris'teki temsilcilerini yetkilendirmesini istedi. Barış konferansının tekrar toplanması talebi Rusya'dan gelmişti. Konu ilk defa gündeme geldiğinde Prusya ve Sardunya devletleri çağrıya olumlu cevap vermişlerdi. İngiltere ve Avusturya ise Fransız tezlerine karşı çıkıyorlardı. İngiltere ile Fransa arasındaki görüş farklılıkları, Babıâli'yi zor durumda bırakmıştı. İstanbul Hükümeti, müttefikleri arasında bir tercih zorunluluğunda kalmak istemiyordu. Babıâli, Walewski'nin çağrısını, imzacı devletlerin çoğunluğunun çağrısı koşuluyla kabul edeceğini bildirmişti. Thouvenel, konferansın kabulü şartıyla Babıâli'ye yardım sözü vermişti. 23 Ekim'de İstanbul Hükümeti, İngiltere ve Fransa'nın uzlaşması durumunda yeni bir konferans toplanmasını kabul edeceğini bildirmişti. Divan'ın bu kararı Canning'in zaferi, Thouvenel'in yenilgisi olarak yorumlanmıştı. 28 Kasım'da Walewski, İngiltere'yle görüş ayrılıklarının giderildiğini Thouvenel'e bildirdi.¹⁸¹ Walewski'nin çağrısı başkentlere ulaştığında Fransa ve İngiltere, Rusya'ya terk edilecek bölgeler üzerinde anlaşmaya vardılar. İki hükümet arasındaki mutabakatta, çoğunluk görüşünün uygulanacağı ve uygulanmayacağı bölgeler tespit edilmişti. Fransız Hükümeti, Fransa ve İngiltere arasında sağlanan mutabakat ile Reşit ve Ethem Paşa'ların bütün beklentilerinin gerçekleştiğini düşünüyordu. Belgrad şehrinin Besarabya'daki Bulgar kolonilerinin merkezi olduğu, Fransız kongre delegeleri tarafından da kabul edilmişti. Belgrad sorunu, çoğunluk görüşü doğrultusunda çözümlenecektir. Fakat Fransız Hükümeti, Babıâli'ye Danube Deltası ve Serpent adası konusunda çoğunluk görüşünün uygulanmayacağı hususunda teminat vermişti.¹⁸² İngiliz Hükümeti de, Delta üzerindeki haklarını savunurken Babıâli'yi destekleyeceğini Londra'daki

¹⁸⁰ Thouvenel, *Trois Années de La Question D'Orient 1856-1859 Par Les Papier Inédits De M. Thouvenel*, s. 59.

¹⁸¹ W.E. Mosse, 'The Return of Reshid Pacha an Incident in the Career of Stratford Redcliffe', s. 571

¹⁸² B.O.A., HR.SYS., dosya: 1192, gömlek: 4, vesika: 29.

Osmanlı diplomatlarına iletmişti.¹⁸³ İngiltere, Danube Deltası sorununu, Osmanlı Devleti ile Rusya arasında bir sorun olarak değil, bir Avrupa sorunu olarak görüyordu. Yirminci madde de belirtilen sınırların tam olarak tespiti ile Paris Barış Anlaşması tamamlanmış oldu.

1856 yılının yaz aylarında müttefik askerleri Osmanlı topraklarını terk etmeye başladılar. Fransız ordusunun İstanbul'dan ayrılması için 16 Ağustos 1856 tarihi tespit edilmişti. Fransız Büyükelçisi Touvenel, ordunun tahliye aşamasında bazı imtiyazlar tanınmasını istedi. Talep, Babıâli'ye iletmek üzere Fransız Hükümetinden gelmişti. Büyükelçi, hükümeti adına taleplerini 6 Ağustos'da Hariciye Nazırı Fuat Paşa'ya bildirdi.¹⁸⁴ Ordu ihtiyacı için Pigeon adlı tüccar ile yüz elli bin kental buğday anlaşması yapılmıştı ve anlaşma hala geçerliydi. Pigeon, buğdayların öğütülmesi işini almıştı. Anlaşmanın feshedilmesi durumunda tazminat ödenmesi ve buğdayların Savaş Bakanlığı'nın emrine verilmesi gerekiyordu. Fransa, bir askeri görevli ile birkaç personelin özel görevli olarak Mumhane'de bulunmalarını ve Beykoz, Salıpazarı, tersanedeki mağazaların geçici süreyle bu görevlilerin yetkisinde kalmasını istedi. Pigeon, Fransız Hükümeti adına başka bir ihalede görevlendirilmişti. Bu görevi için fabrikasını taşıyana kadar, Fransız görevlilerin yetkileri devam edecekti.

1856 yılının sonuna gelindiğinde çatışmalar durmuş, barış anlaşması imzalanmış ve müttefik ülkelerin birlikleri Osmanlı topraklarını terk etmişti. Kırım savaşı, sonuçları itibariyle Osmanlı Devleti'nin tarihinde yeni bir dönemi başlatacaktır. Kırım Savaşı sonrası için, Tanzimat'ın ikinci dönemi de denilebilir.

Savaş, Avrupa'daki politik dengeleri değiştirdi. Rusya'nın Balkanlarda genişleme siyaseti Paris Barış Anlaşması ile imkânsız hale geldi. Balkan siyasetinin yerini Asya'da genişleme politikası aldı. Orta Asya ülkelerine yöneldi. Rusya'nın yeni yönelimi, Asya'daki İngiliz-Rus rekabetini başlattı. İngiltere için bu rekabette kilit bölge Afganistan olacaktır. Afganistan, Hindistan'ın güvenliği için önem taşıyordu.

¹⁸³ B.O.A., HR.SYS., dosya: 1192, gömlek: 5, vesika: 41.

¹⁸⁴ B.O.A., HR.SYS., dosya: 1192, gömlek: 1, vesika: 68.

Fransa savaşa en istekli müttefik olarak katılmıştı. Fakat beklediği faydayı sağlayamadı. Savaşta yüz bin askerini kaybetmişti. Barış görüşmelerinde Rusya'ya yakın bir politika izledi. Fransa için savaşın kazanımları; Rusya, Avusturya ve Prusya arasındaki Doğu ittifakının parçalanması ve Osmanlı reformları üzerinde elde edeceği ağırlık olmuştur. Islahat fermanıyla başlayan süreçte, Tanzimat düzenlemeleri üzerindeki en etkin güç Fransa olacaktır.

İngiltere, Rusya'nın Karadeniz'deki gücünü büyük ölçüde tahrip etmişti. Tuna bölgesi de güvenlik altına alınmış oldu. Savaşan devletler içinde, İngiltere en karlı çıkan ülke oldu.

Kırım Savaşı öncesindeki yirmi yıl savaşız geçmişti. Bu dönemde, Babıâli reformlarla uğraşma imkânı bulmuştu. "Reform hareketinin 1850'lerin başlarında vardığı geçici durgunluk noktası, kısa süre sonra patlak veren Kırım Savaşı'nın etkisiyle aşılmıştı."¹⁸⁵ Kırım Savaşından sonraki yirmi yılda Osmanlı devleti büyük bir savaş yaşamadan geçirecektir. Gerek Kırım Savaşı öncesindeki barış döneminde, gerekse Kırım Savaşı sonrasındaki yirmi yılda iç ayaklanmalar Babıâli gündemini meşgul etti. Fakat başka bir devletle savaşmadan geçen bu yıllarda, reformlar üzerinde çalışma imkânı oluştu.

Kırım Savaşı, Osmanlı topraklarında yaşayan Hıristiyanların haklarının korunması meselesinden çıkmıştı. Gerek savaş öncesindeki ve savaş sürecindeki, gerekse barış görüşmelerindeki diplomatik faaliyet içinde, Hıristiyan tebaanın hakları konusu, en öncelikli konu olmaya devam etti. Yaşanan dört yıllık bunalım sonrasında, Hıristiyan azınlığın hakları, Babıâli'yi her şeyden daha fazla meşgul edecektir. Babıâli, daha savaş günlerinde Batı başkentlerinden gelen taleplere direnmeye çalıştı. Bu taleplerin, Sultan'ın iktidarının son bulmasına neden olabileceğini savundu. Fakat büyük güçler, Hıristiyan azınlıkların himayesi için savaşı göze almışlardı. Babıâli ile Avrupa devletleri arasında uzlaşma sağlandı; bu uzlaşma barış anlaşmasında yer aldı. Kırım Savaşı sonrasında, Osmanlı Devleti'nin iç hukuk düzenlemeleri, uluslararası anlaşmaların bir parçası haline dönüştü. Islahat Fermanı, bu sebepten dolayı Osmanlı Devleti'nin bağımsızlığını zedelediği gerekçesiyle eleştirilecektir. Âli

¹⁸⁵ Davison, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Reform 1856-1876**, C:I, s. 68.

ve Fuat Paşalara yönelik bu eleştirilerin sahipleri arasında, Mustafa Reşit Paşa da vardı. Öte yandan, ferman geniş bir çevre tarafından da savunulmuştur. Muhalefetin altında, şahsi politik hırsların olduğu kabul ediliyordu. Fermanı savunanlar, batılılaşma yolunda önemli bir atılım olduğunu düşünüyorlardı.

Islahat Fermanı öncesinde; Rusya, İngiltere ve Fransa azınlıklar konusunda ayrı ayrı formüller geliştirilmişti. Babıâli, Fransız yaklaşımını benimseyerek, buna uygun bir adım atmış oldu.

“Tartışmalardan sonra, Fransa’nın ortaya attığı orta yoldaki görüş kabul edildi. Buna göre, Müslüman uyruklar ile Hıristiyan uyruklar arasındaki, medeni haklar, vergiler, askerlik, eğitim ve devlet memurluklarına geçme bakımından sürüp giden farklar, bir ferman ile kaldırılarak, Gülhane Hattı’nda işaret edilmiş olan eşitlik tam anlamıyla gerçekleştirilmeliydi. Fransa’nın bu görüşü kabul edildi.”¹⁸⁶

Paris Barış Anlaşması’nın bir parçası haline gelen Islahat Fermanı’nın tatbiki, İstanbul’daki büyükelçilikler tarafından takip edildiği gibi, Batılı devletlerin konsolosluk teşkilatları da bölgelerindeki uygulamaları yakından izleyerek üstlerine rapor ettiler. Arşivlerde, Avrupalı konsololar tarafından kaleme alınmış, Islahat Fermanı’nın uygulamalarına ilişkin çok sayıda rapor mevcuttur.

1856 yılından sonra gayrimüslimlerin bağımsızlık talepleri de artarak devam etti. Bu taleplerin yarattığı istikrarsızlık, XIX. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı Devleti’nin gündemini belirleyecektir. Bu yüzden 1856 Paris Barış Anlaşması ile 1878 Berlin Barış Kongresi arasındaki dönem Osmanlı dış politikası, toprak bütünlüğünü ülke içindeki ayrılıkçı hareketlere karşı korumak olarak formüle edilmiştir.¹⁸⁷

Karadeniz’in serbest ticarete açılması Boğazlar meselesini tekrar gündeme getirdi. Bu denizde serbest ticaret, Boğazlardan geçişin serbest

¹⁸⁶ Armaoğlu, **19. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1789-1914)**, s. 258.

¹⁸⁷ Tayfur Erdoğan, “1856 Paris Kongresi-1878 Berlin Kongresi Arasında Osmanlı Dış Politikası”, **Çağdaş Türk Diplomasisi: 200 Yıllık Süreç Sempozyuma Sunulan Bildiriler**, Yay. Haz. İsmail Soysal, Ankara, TTK Yayınları, 1999, s. 153.

bırakılmasıyla mümkün olabilirdi. Rusya'nın Osmanlı Devleti siyaseti, Kırım Savaşı sonrasında büyük ölçüde bu konuya yoğunlaştı. Fransa-Prusya savaşının Prusya lehine sonuçlanması üzerine Londra toplanan konferansta konu tekrar gündeme getirildi. Boğazlar meselesi Cumhuriyet hükümetine devredilecek bir sorun olarak kaldı.

Kırım savaşı, Fransa'nın Osmanlı başkentindeki etkinliğinin artmasına neden oldu. Fransız yasalarının Türkçe'ye çevrilerek kanunlaşması önerisi, ilk olarak savaş koşullarında gündeme geldi. Gayrimüslimler, kendileri için özel kanunlar hazırlanması taleplerini ileri sürdüler. Savaşa büyük bir güçle katılan ve yirmi iki bin yaralıyla geri dönen Fransa, savaştan sonra bu katkının karşılığını almak istemiştir. Reformların Avrupa başkentlerinde muhasebesinin yapılacağı yıla kadar, Fransa'nın Osmanlı mali, hukuki ve sosyal düzenlemelerinde etkin olma çabası artarak devam etti. Bu çabalar, Nicolas-Prosper Bourée'nin Büyükelçiliği döneminde en yüksek düzeye ulaşacaktır. Bourée, 28 Ekim 1866'da Kırk Dokuzuncu Büyükelçi olarak göreve başladı. İtimatnamesini sunmak için Padişah huzuruna çıktığı törene, kendi mahiyetiyle birlikte Hariciye nazırı ve teşrifatçısı ile Divan-ı Hümayun tercümanı da katılmıştı.¹⁸⁸ Avrupa başkentlerinde reformların bilânçosu çıkartılırken İstanbul'da bulunuyordu. Meclis-i Vala'da yapılan düzenlemeler öncesindeki toplantılara Fransız Büyükelçi Bourée'de katılmıştı. Mehmet Kemal İnal; Âli Paşa'nın siyasetinde Bourée'nin etkisi üzerine Arif Bey'den şu satırları aktarıyor:

“Çizdiği hattı hareket üzerinde ümürü devleti yürütmek ve ektiği tohumu ıslahın semeresini iktifat etmek, ancak kuvvetli ve zararsız bir devletin nüfuzunu istihdam ile hasıl olacağını bittecribe kestirmiş olduğundan o asırda sayei ikbalini şark ve garbe temdid eden Fransa İmparatoru Üçüncü Napolyonun Derseadetde Sefiri bulunan 'Bore'yi dahilen ve haricen tasavvuaratı ıslahiyesine muin ve taarruz edecek muhalif havalanın kafesinin kuvvetini keser ve zararını tahdide alet ittihaz etmiş idi.”¹⁸⁹

¹⁸⁸ **Vak'a-Nüvis Ahmed Lütfi Efendi Tarihi**, C:XI, Yay. haz.: Münir Aktepe, Ankara, TTK Yayınları, s. 22.

¹⁸⁹ İnal, **Osmanlı Devrinde Son Sadrıazamlar**, C:I, s. 47.

Bourée sadece Osmanlı Hükümeti üzerinde değil, aynı zamanda Osmanlı muhalefeti üzerinde de önemli bir etkiye sahipti. Ebuzziya Tefik, Bourée'yi Jön Türkleri'in taraftarı ve koruyucusu olarak tanımlıyor.¹⁹⁰ Bourée'nin Büyükelçiliği döneminde en üst seviyeye ulaşacak olan Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Fransız ağırlığı, Kırım Savaşından itibaren artarak devam etmişti. "Fransa, Kırım Savaşı'ndaki yardımlarına karşılık Babiâli'yi sürekli kontrol altında tutmak istiyordu."¹⁹¹ Paris Barış Anlaşması'nın imzalandığı günlerde İstanbul'da görev yapan Fransız Büyükelçi Edouard Thourneval, savaşın amaç ve sonucunu 1856 yılında şu cümlelerle açıklamıştı:

"Kırım Savaşı'nın asıl amacı, Rusya'nın hasta adamın doğal mirasçısı olduğu iddiasını elinden almaktı. Bugün, ani bir ölümden kurtardığımız hastayı yaşatma görevi de bize düşüyor."¹⁹²

C- Osmanlılık Siyaseti ve Fransa

Osmanlı Devleti'nde gayrimüslimlere yönelik en önemli kısıtlama, kamu hizmetine alınmamalarıdır. Ayrıca, mahkemelerde Müslümanlar aleyhine tanıklık yapamazlar, Müslüman kadınlarla evlenemezler ve farklı dinlerden olanlar birbirlerine miras bırakamazlardı.

Modernleşmenin başladığı dönemlerde de, gayrimüslimler kimi kısıtlamalara tabi tutulmuşlardır. Örneğin, yenilikçi padişah olarak bilinen III. Selim, yayınladığı bir fermanla azınlıkların evlerini siyaha boyamalarını emretmiş, Müslüman evlerine bakan pencereleri olmasını yasaklamıştı.¹⁹³

¹⁹⁰ Ebuzziya Tefik, **Yeni Osmanlılar: İmparatorluğun Son Dönemindeki Genç Türkler**, Günümüz Türkçesine Uyg.: Şemsettin Kutlu, y.y., Pegasus Yayınları, 2006, s. 110.

¹⁹¹ Engelhart, **Tanzimat ve Türkiye**, s. 243.

¹⁹² Şeni, **Marie ve Marie, Konstantiniye'de Bir Mevsim 1856-1858**, s. 37.

¹⁹³ Gülnihal Bozkurt, "Türk Hukuk Tarihinde Azınlıklar", **Ankara Üniversitesi Hukuk Fak. Dergisi**, C:43, Sayı 1-4, Yıl:1993, s. 51.

II. Mahmut'la birlikte merkezîyetçi ve yenilikçi bir döneme adım atılmış oldu. Merkezileşme, aynı zamanda geleneksel Osmanlı anlayışının terk edilmesi anlamına geliyordu. Din eksenli millet sisteminin yerini, farklı dinlerin eşitliği almaya başladı. "Osmanlı milleti yaratma siyaseti, ciddi olarak İkinci Mahmut zamanında doğdu."¹⁹⁴ II. Mahmut ile başlayan bu çabalar, 1829 tarihli Kıyafet Yasası'nda olduğu gibi adım adım toplumsal yaşamın bütün alanlarına yayılacaktır. "Kıyafet yasası ile, geleneksel toplumun üzerine kurulu olduğu farklılıkları yansıtan giyim düzeni kaldırılmıştır."¹⁹⁵ II. Mahmut, kendi tebaasını sadece ibadet mekânlarında ayırt ettiğini söylemişti. Tanzimat bürokrasisi, bu vaadi gerçekliğe dönüştürecek uygulamalara imza atmıştır. Islahat Fermanı olarak da anılan 1856 Hatt-ı Hümayunu'nda vaatlerin tüm dinlerden tebaa ve raayayı kapsadığı belirtilmişti. Fermandaki ifadenin önemi, eşitlik politikasının bir devlet politikası haline dönüştüğünün resmi olarak dile getirilmesidir.

"Osmanlı uyruğundaki herkesin kanun önünde eşit olması ilk kez bu tarzda, resmen açıklanmış bir politika haline geliyordu."¹⁹⁶

Abdülmeccid aynı eşitlik prensibini farklı yerlerde vurgulamıştı. 1845'de Babıâli'ye giderek okuduğu ve bizzat kaleme aldığı Hatt-ı Hümayun'da, "... hayırlı bir müessese olmak üzere ırk ve mezhep ayırt edilmeden bütün tebaa ve yabancı fakirlere mahsus büyük bir hastahane açılmasını dahi arzulamaktayım" diyordu.¹⁹⁷ Farklı dinlere mensup tebaanın ortak kurumları kullanmasını sağlamak ve bu yolla eşitliği temin etmek, dönemin önde gelen politikası olmuştur. Mustafa Reşit Paşa, 1846 senesinde Sultan Abdülmeccid'in bir seyahati nedeniyle bulunduğu Edirne'de gayrimüslim cemaat vekillerine yaptığı konuşma da, Osmanlıcılık siyasetinin bir örneğidir.¹⁹⁸

¹⁹⁴ Yusuf Akçura, *Üç Tarz-ı Siyaset*, s. 20.

¹⁹⁵ Gürsoy Akça-Himmet Hültür, "Tanzimattan Cumhuriyette Siyasal ve Hukuksal Yapının Modernleşmesi", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, s. 243.

¹⁹⁶ Davison, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Reform 1856-1876*, s. 49.

¹⁹⁷ Engelhart, *Tanzimat ve Türkiye*, s. 79.

Mustafa Reşit Paşa'nın bu meşhur nutku, Tanzimat dönemi ideolojisini ortaya koyması anlamında önemlidir. 1839 ve 1856 fermanları da aynı anlayışla kaleme alınmıştı. Milletlerin aralarındaki ilişkide Şeriat belirleyici olmaktan çıkmaya başlıyordu. Islahat Fermanı, Osmanlılık siyasetinin en önemli metinlerinden biri olarak kabul edilebilir. "Islahat Fermanı'nın en önemli hedefi, Müslüman olmayan uyruklara da Müslümanlarla her yönden eşitlik sağlamaktır."¹⁹⁹

Merkezileşmeyi ve Osmanlı kaynaşmasını destekleyen nitelikleri, Fransız politikasının Tanzimat döneminde kabul görmesinin en başta gelen nedeni oldu. "Ağırlıklı olarak Tanzimat döneminde görülen bu Osmanlılık anlayışının ana özelliği, siyasal pragmatizme dayalı olması, ... ayrılıkçı hareketlere karşı bir önlem niteliği içermesidir."²⁰⁰ Yani, Tanzimat siyasetinin oluşturulmasında asıl belirleyici olan, diplomasiden daha fazla iç dinamikler olmuştur. Bu iç dinamikler sayesinde, Mustafa Reşit Paşa Fransız Ticaret Kanunu örnek alınarak hazırlanan Ticaret Kanunnamesini, Şeriatın bu konuda yapacak bir şeyi olmadığını söyleyerek savunabildi. Ulemanın muhalefeti kanunun yasalaşmasını engelleyemedi, sadece 8 yıl geciktirdi. Dönemin ünlü şairlerinden Şinasi, bu ve benzer tavırlarından hareketle Mustafa Reşit Paşa'yı "ahali-i fazlın reis-i cumhur"u olarak nitelendirecektir.²⁰¹ Fransız Hükümetinin öngördüğü reform çizgisi de Babî'î'nin yukarıda belirtilen amaçlarıyla uyumluydu ve büyük ölçüde bu niteliği nedeniyle benimseniyordu. Avrupa'nın her istediğini baskı ile

¹⁹⁸ "Zat-ı Şahane, Müslim teb'asının saadet-i halini istediği gibi, teb'a-i hümayunları olan Hıristiyan ve Musevilerin dahi nail-i rahat ve himayet olmalarını arzu buyurmaktadır. Din ve mezhep farkı teb'anın ancak şahıslarına müteallik bir iştir. Hukuk-ı tabiyelerine halel iras edemez. Hepimiz bir hükümetin teb'ası ve bir memlekette doğup büyümüş vatandaşlar olduğumuz için birbirimizi fena gözle görmeliğimiz asla münasip olmaz. Hükümdar-ı zı-şanımız eltaf ve inayatını kaffe-i sunuf-ı teb'asına müsavaten ibzal buyurdıkları için bunların da kendi aralarında ahenk ve vikaf-ı tam dairesinde yaşamaları ve terakkiyat-ı milliyeye müştereken çalışmaları iktiza eder." Kaynar, **Mustafa Reşit Paşa ve Tanzimat**, s. 627.

¹⁹⁹ Bülent Tanör, **Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri**, 14. bsk., İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2006, s. 96.

²⁰⁰ Selçuk Akşin Somel, "Osmanlı Reform Çağında Osmanlılık Düşüncesi", **Cumhuriyet'e Devreden Düşünce Mirası Tanzimat ve Meşrutiyet'in Birikimi**, Ed: Mehmet Ö. Alkan, İstanbul, İletişim Yayınları, 2004, s. 92.

²⁰¹ Şinasi, Fransa'ya eğitim amacıyla gönderilen öğrenciler arasındaydı. Devlet hizmetinde bulunduğu dönemde Mustafa Reşit Paşa tarafından himaye edilmiştir. Mustafa Reşit Paşa'yla fikir birliği yanında bir minnet duygusu olduğu da söylenebilir.

Babıâli'ye kabul ettiremeyeceği, Avrupalı diplomatlar tarafından da kabul edilmiştir. Fransız Dışişleri Bakanı Moustier 22 Mayıs 1867'de Mehmet Cemil Paşa'yla yaptıkları özel bir görüşmede “Doğu, tavsiyelerin kabul edilip takip edileceği bir ülke değildir.” diyerek, bu gerçeği dile getirmişti.²⁰²

Osmanlılık ideolojisi Tanzimat'ın bir dönüm noktası olmasını sağladı. Ali Paşa, Fransız Büyükelçisi Thouvenel'e yazdığı Eylül 1858 tarihli mektubunda, Osmanlılık siyasetini ortaya koyuyordu²⁰³

Kırım Savaşı, Osmanlılık siyasetinin kendisini tüm resmi metinlerde hissettirmesini sağlamıştı. Ali ve Fuad Paşalar tarafından takip edilen Osmanlılık siyaseti, Fransa'nın görüşleriyle de uyumluydu.²⁰⁴

Büyükelçiliklere de gönderilen 11 Şubat tarihli Hatt-ı Şerif'te de aynı siyasetin etkilerini görmek mümkündür.²⁰⁵ Abdülmecid, gerçekleştirilen reformlar ile ülke zenginliğinin yükseldiğini söylüyor ve Babıâli'nin devletin zenginliğini ve halkın refahını yükseltmek için yeni düzenlemelere devam etmesini istiyordu. Hatt-ı Şerif'te; birbirlerine vatan aşkı ile bağlı tüm sınıflardan tebaanın bu gönençten faydalanacağı, kendisinin gözünde tüm sınıfların eşit olduğunu belirtiyordu. Fuad Paşa'ya ait olduğu iddia edilen siyasi vasiyetnamede de, devletin kurtuluşunun ancak Osmanlı birliği ile mümkün olduğu vurgulanmıştı.

Tanzimat dönemi boyunca, devletin reformlardaki kararlılığı ve reformların tüm dinlerden Osmanlıların yaşam koşullarını yükseltmeği amaçladığı Avrupalı devletlerle yapılan yazışmalarda vurgulanmıştır. Bu vurgunun, Islahat Fermanı'nın yayınlanmasından sonra daha da arttığı anlaşılıyor. Avrupa başkentlerindeki Babıâli temsilcilerinin buldukları

²⁰² B.O.A., HR.SFR. (04), dosya: 134, gömlek: 17, vesika: 1

²⁰³ “Bildiğiniz gibi bu ülkede başkalarını yönetebilecek ve farklı cemaatler arasında köprü işlevi görebilecek bir tek ırk vardır, o da Osmanlı ırkıdır. Bu ülkeyi tanımayan ve bu ülkenin sahibi olan sakinlerinin kişiliklerini bilmeyenler buna inanmayacaklardır. Ama ben, günlük hayattan verebileceğim örneklerle ileri sürdüğüm bu iddiayı kanıtlayabilecek durumdayım.” Şeni, **Marie ve Marie, Konstantiniye'de bir Mevsim 1856-1858**, s. 318.

²⁰⁴ Yusuf Akçura, bu uyumu şöyle anlatıyor: “Osmanlı milleti fikri, en ziyade Ali ve Fuad Paşalar zamanında geçerli idi. Fransız kaidesinin; plebisit ile milletler teşkil etmenin resulü Üçüncü Napoleon, bu garphlaşmış paşalara kuvvetli destek oluyordu.” Yusuf Akçura, **Üç Tarz-ı Siyaset**, s. 20.

²⁰⁵ AMAE, Inventaire Sommaire Memoires et Documents Turquie, Part 115, document no: 4.

ülkelerin hükümetleriyle yaptıkları görüşmelerde gündem maddelerinde biri de reformlar oluyordu. Osmanlı Hariciye Nezareti Büyükelçiliklerine gönderdiği talimatlarda, reformlardaki kararlılığın ve dinler arasında ayırım yapılmadan reform çalışmalarının devam ettiğinin dile getirilmesi isteniyordu. Osmanlı Hükümetinin kararlılığı, Sarayın Hatt-ı Hümayunlarında da tekrar ediliyordu. Sadaret atamalarında yayınlanan Hatt-ı Hümayunlarda da aynı yönde ifadeler vardır. Abdulmecid, 1959 yılında Mehmet Rüşdi Paşa'nın sadarete, Ali Paşa'nın Tanzimat Meclisi Başkanlığına atanmasıyla ilgili olarak yayınladığı Hatt-ı Hümayun'da, tahta çıktığı günden itibaren tüm enerjisini ayırım gözetmeksizin tüm sınıflardan Osmanlıların mutluluğu için sarf ettiğini söylemişti.²⁰⁶ Hatt-ı Hümayun'da, bu çabaların çok sayıda olumlu sonucunun ortaya çıktığı belirtiliyordu. Müttefik ve dost büyük güçlerin katkısına da vurgu yapılmıştı. Abdulmecid, tüm dinlerden tebaasını eşit ve kardeş olarak gördüğünü, tüm Osmanlıların vatanseverlik etrafında birleştiğini söylüyordu.²⁰⁷ Atalamalarla ilgili Avrupa'daki büyükelçiliklere gönderilen sirkülerde de, yeni görevlendirmelerin idari ve finansal reformların daha hızlı ilerlemesini sağlayacağı belirtiliyordu.²⁰⁸ Yani devletin tepesindeki değişiklik Avrupa'ya reformlar yoluyla kabul ettirilmek istenmişti.

Hatt-ı Hümayun, Büyükelçilikler kanalıyla Avrupa hükümetlerine de ulaştırılmıştı. Bu yolla Avrupa Devletlerine, Osmanlı Devleti'nin reformlardaki kararlılığı ve Osmanlılık siyaseti bir kez daha hatırlatılmıştı.

Osmanlı vatandaşlığı kavramı, 10 Ocak 1869 tarihli kanunla yasallaştı.²⁰⁹ Kanunda, Osmanlı anne ve babadan veya sadece Osmanlı bir babadan olanlar, Osmanlı vatandaşı olarak tanımlanmıştı. Osmanlı topraklarında doğan yabancı ailelerin çocuklarına, ergenliklerini izleyen üç yıl içinde Osmanlı vatandaşı

²⁰⁶ B.O.A., HR.SYS, dosya: 1860, gömlek: 8, vesika: 9-10-11-12.

²⁰⁷ Hatt-ı Hümayun'un Avrupa'daki büyükelçiliklere gönderilen çevirisinde "patriolisme" kelimesi kullanılmıştı. Reformlar içinde "commencement d'une ere nouvelle" ifadesi yer aldı. Aynı ifadeyi Hariciye Nazırı Fuad Paşa, Islahat Fermanı'nın, Babıâli Büyükelçiliklerine duyurusu için kaleme aldığı metinlerde kullanmıştı.

²⁰⁸ B.O.A., HR.SYS, dosya: 1860, gömlek:8, vesika: 1.

²⁰⁹ Fransızca metin için bkz. Arastarchi Bey, Legislation Ottomane ou Receuil Des Lois, Reglements, Ordonances, Traités, Capitulations et Autres Documents Officiel De L'Empire Ottomane, C:I, Bureau du Journal Thraky, s. 7.

sıfatını kazanma hakkı verildi. Kesintisiz beş yıl Osmanlı İmparatorluğu'nun topraklarında ikamet edenler, Hariciye Nezareti'ne başvurarak aynı sıfatı kazanabileceklerdi. Hükümet, bu koşulları taşımayanları da Osmanlı vatandaşlığına kabul etmeye yetkiliydi. Osmanlı vatandaşlığından çıkmak için de yine hükümetin onayı gerekiyordu. Osmanlı vatandaşlarının arasında mensup oldukları dinden kaynaklanan bir farklılık tanımlanmamıştı. Kanunun duyurusu için vilayetlere gönderilen tamimde,²¹⁰ kanunun yabancı misyonlarla mutabık kalınarak hazırlandığı, daha önce yapılmış anlaşmalardan kaynaklanan hakların bu kanunla ortadan kalkmayacağı vurgulanıyordu. Kanunun yayınlanmasından 6 ay sonra, yabancı vatandaşlığı veya koruması talep edenlerin durumlarını karara bağlamak için Hariciye Nezareti bünyesinde özel bir komisyon kuruldu. Bir başkan ve dört üyeden oluşan komisyonun görevlendirmesi Hariciye Nazırı tarafından yapılıyordu. Kendi himayelerindeki kişileri ilgilendirdiği zaman yabancı misyonlar veya konsolosluklar Komisyon'un araştırmalarına bir delegeyle katılma hakkına sahipti. Osmanlı topraklarındaki Rus vatandaşlarını tespit etmek için de karma bir komisyon oluşturuldu. Rus vatandaşlarının durumlarını tespit için özel hükümler kabul edildi. Örneğin 1858 yılında hala reşit olmayan kişiler, eğer babaları Rus tabiiyetinde ise, kendileri de Rus kabul edileceklerdi.

Osmanlı birliği siyasetini açıkça ortaya koyan gelişmelerden biri de Mekteb-i Sultani'nin açılmasıdır. Mekteb-i Sultani, 1867 tarihli Fransız reform programının sonuçlarından biri olarak kabul edilmiştir. Okul her ne kadar bir Fransız müessesesi olarak görülmüş olsa da, Babıâli'nin öngörülmüş olsun ya da olmasın laikleşmeye yol açan uygulamaları okulun yaşayabileceği bir zemin yaratmıştı. Fransız reform programının gerek kabul edilen ve hayata geçirilen maddeleri gerekse Mekteb-i Sultani gibi sonuçları sadece bir dış baskı olarak görülmemelidir. Daha çok Osmanlıcılık siyasetine hizmet ettiği düşünüldüğü oranda benimsenmiş ve uygulanmıştır.

²¹⁰ Fransızca metin için bkz. A.e., C :I, s. 9.

Osmanlılık siyasetinin etkileri 1876 tarihli anayasada da görülür.²¹¹ Anayasanın sekizinci maddesinde İmparatorluğun tüm vatandaşlarının ayırım yapılmaksızın Osmanlı olarak adlandırılmıştı. Aynı madde de, tüm dinlere mensup tebaa için bu adlandırmanın geçerli olduğu belirtilmiştir. Osmanlı niteliği ancak kanunla kazanılıp, kanunla belirlenen koşullarda kaldırılabileceği yine aynı madde de yer aldı. Anayasanın on birinci maddesinde, İmparatorluğun resmi dini olarak İslam gösterilmiştir. Fakat maddenin ikinci paragrafında diğer dinlerin de özgürce yaşanabileceği, bu özgürlüğün devlet güvencesi altında olduğu vurgulanıyordu. II. Abdulhamid, Parlamento'nun açılışında yaptığı konuşmada tüm vatandaşların ortak vatanın evladı olduğunu ve anayasanın güvencesinde yaşayacağını söylemişti. Padişahın nutkuna verilen cevapta da, Osmanlı tebaası yerine “umumi millet-i Osmaniye” deyimini kullanıldı. Osmanlılık siyaseti, Berlin Anlaşmasına kadar hâkim siyaset olarak kaldı.²¹²

Babîlî bürokrasisi, Osmanlılık siyaseti yoluyla devletin devamlılığı sağlanmaya çalışıyordu. “1876 Anayasası’na kadar ve 1876 Anayasası dahil olmak üzere Hatt-ı Hümayun’un okunuşundan sonraki yirmi yıllık reform döneminde giriştikleri belli başlı tasarıların hepsinin hedefi, imparatorluğun bütünlüğünü korumaktı.”²¹³ II. Abdulhamid tarafından anayasanın ilanı nedeniyle Aralık 1876 tarihinde yayınlanan Hatt-ı Hümayun’da, Osmanlı Devleti’nin çökmenin eşiğine geldiği, Abdulmecid tarafından kabul edilen Tanzimat reformları sayesinde varlığını devam ettirebildiği belirtilmişti. Abdulhamid, bu hizmeti nedeniyle babasının İmparatorluğun yeniden yaratıcısı sıfatını hak ettiğini söylüyordu. Anayasal rejime geçişin nedeni olarak idarenin, iç yönetimdeki başarılı değişimlere ve uluslararası ilişkilerdeki büyüyen gelişmelere yeterli gelmemesi gösterilmiştir. İmparatorluğun sorunlarının çözümünün, tüm tebaanın özgürlüğü ve kanunlar önünde eşitliği ile aşılabileceği söyleniyordu. Abdulhamid, tahta çıkışı nedeniyle yayınladığı Hatt-ı

²¹¹ Arastarchi Bey, *Legislation Ottoman ou Recueil Des Lois, Reglements, Ordonnances, Traitées, Capitulations, et Autres Documents Officiels De L’Empire Ottoman*, Cilt 5, Bureau du Journal Thraky, s. 8.

²¹² Gülnihal Bozkurt, **Alman-İngiliz Belgelerinin ve Siyasi Gelişmelerin Işığı Altında Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu (1839-1914)**, s. 85.

²¹³ Davison, **Osmanlı İmparatorluğu’nda Reform 1856-1876**, s. 15.

Hümayun'da da, Osmanlı İmparatorluğu'nun durumunun kritik olduğunu belirtmişti. Bu kritik durum, yasaların herkese eşit uygulanmamasından, idari sistemin çok parçalı yapısından kaynaklanıyordu. Osmanlı İmparatorluğu'nun varlığını devam ettirebilmek için tebaanın eşitliğinin güçlendirmesi ve reformları devam ettirmesi gerektiği vurgulanmıştı.

Tanzimat dönemi boyunca reformlar, Babiâli açısından bir savunma mekanizması olmuştur. Avrupa hükümetlerinin her türlü eleştirisi ve Osmanlı çıkarlarıyla çelişen önerisi, Babiâli'nin reformlardaki kararlılığı vurgulanarak cevaplandırılmıştır. Babiâli, reformlar yoluyla dış müdahaleleri de engellemeye çalışmıştır. Ali ve Fuad Paşalar, Avrupa müdahalelerine karşı koyarken, gerek Fransa gerekse diğer devletlerle sert diyaloglara da girmekten çekinmediler. Babiâli açısından reformlar, Osmanlı Devleti'nin yaşaması için gerekiyordu. Her platformda reformların, Babiâli'nin kendi çıkarlarının bir sonucu olduğu ifade ediliyordu. Fuad Paşa, Girit meselesi nedeniyle Fransız Büyükelçi Bourée'ye yaptığı bir görüşmede, Babiâli'nin kendi çıkarlarını ve karşı karşıya olduğu tehlikeleri başka herkesten daha iyi gördüğünü söylemişti.²¹⁴ Fuad Paşa bu sözleriyle Girit konusundaki Fransız önerilerini ret ettiğini dile getirmiş oldu. Babiâli, Fransa ve İngiltere'nin iyi niyetli önerilerinin kabul edildiği, fakat bu kabulün Osmanlı İmparatorluğu'nun bağımsızlığına zarar verecek müdahalelerin de kabul edileceği anlamına gelmemesi gerektiğini sık sık dile getirmiştir.

Fransa taraftarı olarak kabul edilen Fuad Paşa'ya atfedilen siyasi vasiyetnamede İngiltere, Osmanlı İmparatorluğu'nun en önemli müttefiki olarak tanımlanmıştı.²¹⁵ Aynı vasiyetnamede Fransa için ise şu cümleler yer alıyordu:

“Fransa, son derece iyi idare etmeye zorunlu olduğumuz bir müttefiktir. Bu zorunluluk, Fransa'nın etkin desteğini sağlamak gereğinden çok, varlığımızın devamını tehlikeye koyabilecek iktidara sahip bulunmasındandır. Bu şövalye ruhlı millette duygusallık ince hesaptan fazla olduğundan, düşmanlarında bile olsa, gelişme isteği taşıyanlara ve haşmetli fikirlere karşı sevgi ve saygı duyarlar. Bu gönlü yüce insanların

²¹⁴ B.O.A., HR.SYS, dosya: 478, gömlek: 1, vesika: 164.

²¹⁵ Padişah Abdülaziz'e hitaben kaleme alınan bu siyasi vasiyetnamenin gerçekten Fuad Paşa'ya ait olduğu kanıtlanamamıştır. Fakat vasiyetnamede ifade elden görüşlerin Fuad Paşa'nın fikirlerini yansıttığı kabul edilir.

dostluğunu korumak için onların fikirlerinden geri kalmayarak, hem hayal güçlerine hem de öz-benliklerine (esprit) hitab eden gelişme girişimlerinde bulunulmalı. Fransa, hakkımızdaki olumlu görüş ve umutlarının boşa çıktığını gördüğü gün, bizi zararlı çıkartacak ve sonumuza sebep olacak bir takım düzenlemelere bizzat kalkışacaktır.”²¹⁶

Tanzimat döneminin Fransız politikasına en eğilimli siyasetçisi olarak kabul edilen Fuad Paşa’ya ait olduğu iddia edilen yukarıdaki ifadeler, diplomatik bağlılığı değil gerçekçi bir değerlendirmeyi ortaya koymaktadır. Politik değerlendirmelerin doğruluğundan daha önemli olan Fransız politikasının etkisinin Tanzimat bürokrasisi tarafından nasıl algılandığıdır.

1856 Hatt-ı Hümayunu’nun ilanını takip eden dönemde Fransa, reformlar konusunda diğer tüm devletlerden daha etkin bir rol oynadı. Fuad Paşa’nın yukarıdaki ifadelerini Fransa’nın bu konumu da göz önünde bulundurularak değerlendirmek gerekir. Diğer devletlerin Fransız üstünlüğüne itiraz etmediği bu dönemde Fransızca bilmek, bürokrasi de yükselmek için gerekli niteliklerden biri haline dönüşmüştü. Mithat Paşa gibi yükselmek isteyen fakat Fransızca bilmeyen bürokratlar için, bu dili öğrenmek bir zorunluluk haline geldi. Mithat Paşa, Fransızca’sını ilerletmek için Avrupa seyahatine çıkma ihtiyacı duymuştur.

“Kırım meselesinden sonra Devlet muamelelerinde ve görülen ve gündemden güne artan tecrübelerle göre, Devlet memurları için mutlaka Fransızca lisanını ve muamelatını bilme ihtiyacı şiddetli şekilde ortaya çıkmıştı. Bunun üzerine Mithat Efendi kendini zorlayarak Meclis-i Vala’ca memur olduğu yazışmalar ve sair tahkikat işleri arasında bu lisanı dahi mümkün mertebe öğrenmiş ve bu cihetle de Avrupa seyahati, bu lisanının ilerlemesine yardım etmiştir.”²¹⁷

Babîâlî, reformlarda istenilen düzeye ulaşıldığını hiçbir zaman iddia etmedi. Fakat kendisine yöneltilen eleştirilere de gerekli cevabı vermekten çekinmedi. Babîâlî’ye göre, Avrupalı devletler Osmanlı İmparatorluğu’nu haksız

²¹⁶ **Belgelerle Tanzimat: Osmanlı Sadriazamlarından Ali ve Fuad Paşaların Siyasi Vasiyetnameleri**, Çev. ve Yay. Haz.: Engin Deniz Akarlı, İstanbul, Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, Haziran 1978, s. 4.

²¹⁷ **Mithat Paşa’nın Hatıraları: Hayatım İbret Olsun**, Haz.: Osman Selim Kocahanoğlu, 2 c. y.y., Temel Yayınları, 1997, C:I, s. 28.

yere eleştiriyorlardı. Kendi ülkelerinde yüzyıllar içinde gerçekleştirebildiklerini, Babıâli'nin yirmi yılda tamamlamasını istemişlerdi. Avrupa'daki eski rejimin egemen sınıfları kendi konumlarını korumak için kan dökülmesini göz alırken, Türkiye'deki Müslümanlar reformlara destek olmuşlardı. Fakat Müslümanların reformlara destek verdiği kabul edilse bile, bu Tanzimat reformlarının yukardan gelen bir hareket olduğu gerçeğini değiştirmez. Eşitlik ilkesini savunması nedeniyle Mustafa Reşid Paşa, Gâvur Paşa olarak anılacaktır.

Kıbrıslı Mehmet Paşa'nın İmparatorluğun Avrupa eyaletlerindeki teftiş gezisi sonrasında Padişah'a sunduğu raporda da benzer ifadeler yer alıyordu.²¹⁸ Dönemin Sadrazamı, bazı haksızlık ve suçların olduğunu ret etmedi. Aksi bir iddia insan gerçeği anlamamak ve gülenç bir kibir olarak nitelendirildi. Polis gücü en gelişmiş devletler bile, tüm adaletsizlik ve haksızlıkların önüne geçememişlerdi. Fakat vergileri, ulaşım ve zaptiye sistemleri her dinden tebaanın haklı şikâyetlerine neden oluyordu. Osmanlı Hükümeti, Sultan'ın talimatları doğrultusunda yeni yasal düzenlemeler üzerinede çalışıyordu. Taşradaki düzenlemeler sadece iki yıl önce uygulamaya sokulmuştu. İki yıllık bir süre, bölgede var olan karmaşanın ortadan kaldırılması için yeterli değildi. Var olan durumun iyi anlaşılabilmesi ve reformların değerlendirilebilmesi için geçmişle kıyaslamak yapılmalıydı.

Millet sisteminin yerini alan eşitlikçilik, aynı zamanda laikliğe doğru evrilebilecek bir sistemin de temelini attı. “Osmanlı Devleti ondokuzuncu yüzyılda benimsenen merkezi, modern ve yasalara dayalı yönetim sistemine koşut olarak laikleşmiştir.”²¹⁹ Fransız etkisinin en fazla görüldüğü alanlardan biri ticaret hukukunun ve mahkemelerinin oluşturulmasıdır. Şeriat dışı mahkemelere yetkiler verilmesi, adli sistemin laikleşmesine yol açtı. Avrupa kapitalizmiyle artan ticari ilişkilerin neticesi olarak ortaya çıkan bu düzenlemeler, eğitim alanında da etkisini gösteriyordu. Eğitimde laikleşmeye yönelik en önemli adım, 1869 tarihli Eğitim Nizamnamesiyle atıldı. Nizamname, 1867 tarihli Fransız reform programının sonuçlarından biri olarak kabul edilir.

²¹⁸ B.O.A., HR.SYS, dosya: 1861, gömlek: 1, vesika: 47.

²¹⁹ Gürsoy Akça-Hümmet Hülür, “Osmanlı Hukukunun Temelleri ve Tanzimat Dönemindeki Yeniliklerin Sosyo-Politik Dinamikleri”, **Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, C:XIX, 2006, s. 299.

Laikleşmeye yönelik Fransız etkisi, Kırım Savaşıyla başlayan, 1860'lı yıllarda en üst seviyeye ulaşan devletin Fransız modeline göre yeniden düzenlenmesi olgusunun bir parçasıdır.

“Osmanlı Devleti, 1860'lı yıllarda ülke yönetimini Fransız yönetim sistemine göre yeniden biçimlendirmeye çalıştı. Bu bakımdan yönetim yapısı, Fransız yönetim sisteminin bir kopyası niteliğindedir.”²²⁰

Fransa'nın Osmanlı devleti ve aydınları üzerindeki etkisi, Tanzimat ideolojisinin oluşturulmasında önemli bir rol oynadı. Fransız Devriminin eşitlik ve kardeşlik ilkeleri, Osmanlılık ideali ile uyumluydu. Genç Osmanlılar da Fransa'dan etkilenmişler ve Fransız Hükümetiyle ilişkiye geçmişlerdi.²²¹

Osmanlılık siyasetinin doğal bir sonucu olan laikliğe eğilimli fikirler Fransa kontrolündeki tüm kurumlarda ifade ediliyordu. Bu kurumlara Fransız obediyanına bağlı mason locaları da dâhildir.²²²

²²⁰ Necati Cemaloğlu, “Osmanlı Devleti'nde yapılan Tanzimat Reformlarının Eğitim Sistemine Etkileri, Uygulamaları ve Sonuçları (1839-1876)”, **Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, s. 161.

²²¹Namık Kemal, Ali Suavi ve Ziya Paşa ile birlikte 1867'de Fransa'ya giden Genç Osmanlılar hareketinin önde gelenlerinden Ebuzziya Tevfik, Genç Osmanlıların Fransa'yla olan ilişkileri ve Fransa'ya gidişleri hakkında şu bilgileri veriyor: “Fransa Hariciye Nazırlığı makamında bulunan Marki de Mutier (Marki de Moustiers), bu makama gelmeden önce, İstanbul'da dört defa elçilik yapmış olduğundan Ziya Bey'le aralarında eski ve samimi bir dostluk bulunmaktaydı. Bundan başka, Jön Türkler'in kendilerine sığınacak ülke olarak Fransa'yı seçmelerinde Mustafa Fazıl Paşa'nın ne kadar önemli bir rolü olduğubu biliyordu. Bu Osmanlı vezirinin onlar için yaptığı maddi manevi fedakarlıklardan da haberi vardı. Zaten İstanbul elçiliğinde, görevi kendisinden alıp yürütmekte olan Mösyö Bouret'ye (Bourée) –bir hariciye nazırı ve onun amiri sıfatıyla- Jön Türkler'e her türlü kolaylığa ve korumayı göstermesini emreden de oydu. Durum böyle olunca 'Jön Türkler' adlı bir partinin İstanbul'daki Fransız Elçiliği'nce korunmaya ve yardıma nail olması, bunların Paris'te buldukları sürece de aynı yardım ve korumaya nail olmalarını gerektiriyordu. Bu, III. Napoleon hükümetinin açık bir siyasetiydi. Ziya Bey, Paris'e gelişlerinin üçüncü günü Hariciye Nazırlığı'na girmiş, nazırı ziyaret etmiş ve onun tarafından dostlukla karşılanmıştı.” Ebuzziya Tevfik, **Yeni Osmanlılar: İmparatorluğun Son Dönemindeki Genç Türkler**, s. 110.

²²² “Doğuya ideolojik yerleşimi güvence altına almak için III. Napoleon'un Fransası –daha sonra III. Cumhuriyet'in de yapacağı gibi- her fırsattan yararlanmayı bilmiştir: Bir yandan sultanın topraklarında Katolik misyonların sayısını artırırken, diğer yandan masonluğun içlerinde seçkin bir yer tuttuğu bir dizi laik örgütlenmeyi de tamamen serbest bıraktı.” Paul Dumont, **Osmanlılık, Ulusçu Akımlar ve Masonluk: Osmanlı İmparatorluğu'nda Tanzimat'tan Mütareke'ye Fransız Obediyanına Bağlı Mason Locaları**, Çev.: Ali Berktaş, 2. bsk., İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2007, s. 52.

Tanzimat'ın takip ettiği Osmanlılık siyasetine en sert eleştiri Petersburg Hükümetinden geldi. Rusya, İmparatorluğun devamlılığının ancak Tanzimat öncesine dönülerek sağlanabileceğini savunuyordu. Tanzimat yöneticileri, Rusya'ya her zaman kuşkuyla yaklaştılar. Fuad Paşa, Rusya'nın karşı çıkmasının kendi politikalarının doruluğunun kanıtı olduğunu söyleyecektir. Rusya'ya göre Babıâli'nin yaşadığı sorunlar, Osmanlılık siyasetinden kaynaklanıyordu. 1867 yılının Nisan ayında Rusya Dışişleri Bakanı Prens Gortchakoff, Babıâli'nin Petersburg'daki temsilcisi Conemenos Bey'e Rusya'nın bu görüşlerini bir kez daha tekrar etmişti.²²³ Rus Bakana göre, güçlü Osmanlı padişahları milletlere otonomi hakkı tanımışlardı. Müslüman-Hıristiyan kaynaşmasını iddiaları, devletin gücünün zayıflamasına neden olduğundan, Babıâli için milletler birer sorun haline dönüşmüştü. Kaynaştırma siyaseti hem Müslüman hem de Hıristiyanlara zarar veriyordu. Osmanlı İmparatorluğu kendi sorunlarını aşmak için geleneksel yönetim prensiplerine geri dönmeliydi. Prens Gortchakoff, 1867 yılındaki koşulların Osmanlı İmparatorluğu'nun devamlılığını sağlayacak olan tek çözüme dönülmesi için en uygun zaman olduğunu savunmuştu. Hıristiyan ayaklanmalarının çözümü için milletlere otonomi tanınmasını önerdi. Rus Bakanın bu ifadeleri, Fransız reform programının hazırlandığı 1867 yılında iki hükümetin görüşleri arasındaki farklılıkları ortaya koyuyordu. Rusya'nın bu görüşleri, Babıâli'nin Petersburg'daki temsilcisi Conemeros Bey tarafından gönderilen çeşitli raporlarda da dile getirildi. Rusya, sadece hükümeti değil, Yeni Osmanlı muhalefetini de aynı bakış açısıyla eleştiriyordu. Çar, 7 Mart 1867 tarihinde Kışlık Sarayda verilen bir baloda Cenemeros Bey'e, Mustafa Fazıl Paşa'nın Abdülaziz'e gönderdiği mektubunda ileri sürülen görüşleri ütopyist olarak nitelendirir.²²⁴ Çar Alexandr, "Bu mektubun yazarları pratik konularla ilgilenseler daha iyi olurdu." demişti.

Babıâli, Rusya'nın tezlerinin Osmanlı Devleti'ni çağın gerisine götürmeyi amaçladığını düşünüyordu. Petersburg Hükümetinin reform çabalarını suçlayıcı ve mahkûm edici tavrı, İstanbul'da düşmanca bir siyaset olarak değerlendirildi.

²²³ B.O.A., HR.SYS, dosya: 478, gömlek: 1, vesika: 183.

²²⁴ B.O.A., HR.SYS, dosya: 478, gömlek: 1, vesika: 229.

Fuad Paşa, tarafsız her kesin, Osmanlı Devleti dışında başka hiçbir devletin, Osmanlı Devleti kadar kısa zamanda ve yaşanan bütün zorluklara rağmen reformlarda bu kadar ilerleme kaydetmediğini kabul etmesi gerektiğini söylemişti. Hariciye Nazırı olarak bu fikirlerini Mehmet Cemil Paşa'ya gönderdiği 8 Mayıs 1867 tarihli mektubunda da tekrarlamıştı.²²⁵

Fransız Hükümeti, kendisi tarafından önerilen reformların amaçlarının, Rus önerilerinin amaçlarıyla farklı olduğunu biliyordu. Fransız yetkililer, bu farklılığı yeri geldiğinde de dilde getirmekten çekinmediler. 28 Nisan 1867 tarihinde Mehmet Cemil Paşa, Fransız Dışişleri Bakanı Moustier'i ziyarete gitmişti. Görüşmede reformlar konusu da gündeme geldi. Moustier, Hıristiyanların askeri hizmetlere kabul edilmesine öncelik tanınmasını istiyordu. Aksi takdirde Rusya'nın tamamen Hıristiyanlardan meydana gelen yerel milisler oluşturulmasını önereceğini, bu önerinin Osmanlı İmparatorluğu'nun Hıristiyan tebaası tarafından benimsenmesi durumunda büyük bir tehlikenin oluşabileceğini söyler.²²⁶ İki ülke bakanlarının dile getirdiği fikirler arasındaki fark, iki ülkenin farklı dinlerden milletlerin ilişkilerinin nasıl düzenlenmesi gerektiği konusundaki görüş ayrılığını yansıtmaktadır. "Osmanlı İmparatorluğu'nun işlerine Avrupa'nın toplu olarak müdahalede bulunması, Osmanlı fermanları konusunda Fransız ile Rusların görüşlerinin taban tabana zıt olması nedeniyle gündemde değildi."²²⁷ Fransa, daha Paris Barış Anlaşması'nın imzalandığı yıl Babiâli'yi Rusya konusunda uyarmaya başlamıştı. Reformların Rusya'da endişeye neden olduğunu tespit etmiş bu tespitini Babiâli'yle paylaşmıştı. Odessa'dan yeni gelen Fransız müzakerecilerden biri tarafından hazırlanan ve Fransız Büyükelçi Thouvenel'e sunulan bir değerlendirmede,²²⁸ Rusya'daki politik endişelere dikkat çekilmişti. Rusya kendi şehirlerinin yıkılmasında ve ormanlarının tahrip edilmesinden daha fazla, Osmanlı reformlarının doğuracağı sonuçlardan endişe ediyordu. Petersburg'da yapılan yorumlarda; müttefik güçler imzalanan bütün anlaşmalara rağmen Osmanlı İmparatorluğu'nun topraklarını terk etmeyeceği

²²⁵ B.O.A., HR.SYS, dosya: 478, gömlek: 1, vesika: 221.

²²⁶ B.O.A., HR.SYS, dosya: 478, gömlek: 1, vesika: 210.

²²⁷ Davison, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Reform 1856-1876**, C:II, Ocak 1997, s. 7.

²²⁸ B.O.A., HR.SYS, dosya: 1860, gömlek: 3, vesika: 6.

ileri sürülür. Bu geçici işgal halinin demiryolu projeleri, idari reformlar, Avrupa sermayesinin yatırımları, ticaret ve tarımdaki reformlar yoluyla hasta vücudu iyileştirmesinden; Avrupa'nın desteğiyle Rumeli ve Anadolu zenginliklerinin değerlendirilmesinin Rus ticaretini baltalamasından korkuluyordu. Rusya, bu endişe nedeniyle Avrupa'yla demiryolları gibi farklı alanlarda savaşma kararı almıştı. Bu mücadele kararı sadece maddi alanlarla sınırlı değildi, sosyal gelişmeyi de kapsıyordu. Rusya daha önceki dönemlerde red etmiş olmasına rağmen Avrupa'dan eğitim desteği istemişti. Bu yolla daha az iç kaynak kullanarak arzulanan gelişmenin sağlanması amaçlanıyordu. Thouvenel kendisine sunulan özet değerlendirmeyi Sadrazama okumuş, Hariciye Nazırı Fuad Paşa'ya da bir kopyasını gönderir.²²⁹ Büyükelçi, Fuad Paşa'ya değerlendirmeyi ulaştırarak Babıâli'yi kendi önerilerine ikna etmek istiyordu. 1856 tarihli bu yazışmalarda vurgulanan başlıklar, 1867 yılında da reform programının maddeleri olarak gündeme gelecektir.

D- 1856'da İstanbul'daki Politik Atmosfer ve Hatt-ı Hümayun

Islahat Fermanı'nın da okunduğu 1856 yılında, Babıâli'yi en çok meşgul eden konu gayrimüslim halklar meselesiydi. Islahat Fermanı'nın ilanından sonra da aynı konu, Babıâli gündeminin en üst sırasında yer almaya devam etti.

1856–1871 yılları arasında Ali ve Fuad Paşalar, iktidarın tartışması sahibi oldular. “Bu yetenekli devlet adamları, Fransız dili ve Avrupa hakkında bilgileriyle, devrin diğer kişilerine göre yabancı müdahaleleri savuşturmaya daha muktedir kişilerdi.”²³⁰

Ali ve Fuad Paşaların iktidarının kurulması Paris Barış Konferansının devam ettiği tarihlere denk gelmektedir. Aynı günlerde İstanbul, Fransız ve İngiliz Büyükelçilikleri arasındaki sert rekabete sahne olur. 1855 yılında III.

²²⁹ B.O.A HR.SYS, dosya: 1860, gömlek: 3, vesika: 5.

²³⁰ Davison, **Osmanlı-Türk Tarihi (1774-1923)**, s. 124.

Napoleon'un Kırım'a bizzat gelerek komutanlığı devralma projesi, Fransız Büyükelçiliğini harekete geçirmişti. Fransız İmparatorun Kırım'a gelme hayalinin gerçekleşmesi için, İstanbul Hükümeti üzerinde Fransız etkinliğinin arttırılması gerekiyordu. Hükümetini İstanbul'da maslahatgüzar sıfatıyla temsil eden Benedetti, İngiliz Büyükelçi Stratford Canning'in birlikleri denetlemek üzere Kırım'a gidişini de fırsat olarak değerlendirerek Fransız yanlısı politikacıları iktidara getirmek için harekete geçmişti. Canning İstanbul'a geri döndüğünde, Mustafa Reşit Paşa iktidardan uzaklaştırılmıştı. Benedetti saray üzerindeki Fransız etkisini güçlendirmek için de Mehmet Ali Paşa'dan yararlandı. Mehmet Ali Paşa, Sultan kız kardeşiyle evliydi ve Stratford Canning karşıtı cepheye destek vermek için hayli hevesli görünüyordu. "Mehmet Ali Paşa Sadrazam bulunduğu zaman, Mustafa Reşit Paşa'yı lekelemek için bir takım tahkikata geçmişti."²³¹ 1855 yılının ortalarına gelindiğinde, İstanbul'da İngiliz Büyükelçi Stratford Canning'e karşı bir hava oluşmaya başlamıştı. Büyükelçiye yönelik muhalefet, İngiliz etkinliğine karşı muhalefete dönüştü. Başkentteki havanın değişmesinde, Fransız askeri gücünün ve bunun yarattığı prestij etkili olmuştu. Fransa, Sultan'ın gözünde ikinci sınıf olmayı kabullenmeyeceğini hissettirmişti.²³² Babıâli hükümeti, İngiliz Büyükelçiye olan tavrını Londra'ya şikâyet etmeye kadar vardırdı. Mehmet Ali Paşa, Ali Paşa ve Fuad Paşa, İstanbul'da Stratford Canning karşıtı cephenin başını çekiyorlardı. Canning karşıtı cephe, Mustafa Reşit Paşa'ya aşırı tepki duymaya başlamıştı. Hatta Kırım Savaşı'nın suçu bile Mustafa Reşit Paşa'nın üzerine atılacaktır. Mehmet Ali Paşa, Fransız Büyükelçiliği'nden bir yetkiliyle yaptığı görüşmede, Kırım Savaşı için de Mustafa Reşit Paşa ve İngiliz politikasını suçladı. Bu görüşme 28 Şubat 1857'de Paris'e rapor edildi.²³³ Mehmet Ali Paşa'ya göre, Mençikof'un İstanbul'a gönderilmesinin temel nedeni, Başkent'in seçkin Rumlarının Çar'a başvurmalarıydı. Bu girişim Rusya'nın kendisini İngiltere ve Fransa'nın karşısında bulmasına neden oldu. Rusya, İstanbul'da yapacağı sert çıkış yoluyla

²³¹ Şapolyo, **Mustafa Reşit Paşa ve Tanzimat Devri Tarihi**, s. 108.

²³² Harold Temperley, **The Last Phase of Stratford de Redcliffe 1855-8**, English Historical Review, s. 219.

²³³ AMAE, Inventaire Sommaire Memoires et Documents Turquie, Part 115, document no: 28.

Yunan Kilisesi ve milleti üzerinde otorite oluşturabileceğini düşünmüştü. Bu dilekçe; İstanbul Grek Patriği ile Jerusalem Patriği, Grand Logothele Aristarchi, Eski Prens Sisam Etienne Vogorides, banker Moissé Rani başka bazı partizanlar tarafından imzalanmış ve Rusya'nın İstanbul'daki maslahatgüzarı M. Ozenoff tarafından Petersburg'a ulaştırılmıştı. Mehmet Ali Paşa, Prens Mençikof'un kendisiyle yaptığı görüşmelerde Türkiye'ye karşı tehditkâr, Fransa ve İngiltere'ye karşı ise nefret dolu bir dil kullandığını söyledi. Savunma ve saldırı anlaşması teklif ettiğini hatırlattı. Bu yolla, Türkiye'yi Rusya'ya bağlamak ve İngiltere ile Fransa'dan koparmak istedi. Mehmet Ali Paşa'ya göre Mençikof, Rusya ile Babîâli arasındaki ilişkiyi kopartmak istememiş hatta bundan kaçınmıştı. Kendisi tarafından soruna barışçıl bir çözüm bulunabilmesi için yapılan girişimlerin Mençikof ve Rusya legasyonunun birinci drogmanı Argyropoulo tarafından desteklendiğini, Mustafa Reşit Paşa, Logothele Aristarchi ile Rus Büyükelçilik görevlileri Ozeroff ve Balabin tarafından engellenmek istendiğini iddia etti. Mehmet Ali Paşa'ya göre, Mustafa Reşit Paşa kriz ortamında iktidarını güçlendireceğini düşündüğünden böyle bir siyaseti benimsemişti. Aristarchi ise, hizmetlerini satışa çıkartmayı umuyordu. Bu barış karşıtı cephe, Prens Mençikof ile Birinci Dorgmanın arasını açmaya, bu sayede Prens'i Aristarchi'nin elleri arasına bırakmaya çalışmıştı. Bu gerçekleştiğinde, Prens de Mustafa Reşit Paşa tarafından kontrol edilen alana hapsedilmiş olacaktı. Birinci Drogmana, Büyükdere'de bir ev hediye edilerek komplo kurulmuştu. Mehmet Ali Paşa, komplocuların amaçlarına ulaştığını savunuyordu. Komplo sonucunda Prens Mençikof, Dorgmanı görev almış ve büyükelçiliğin diğer drogmanlarını ciddi müzakereler için yeterli görmediğinden Aristarchi'nin ellerine düşmüştü. Mehmet Ali Paşa'ya göre bu, Mençikof'un Mustafa Reşit Paşa'nın kontrolüne girmesi anlamına geliyordu. Mehmet Ali Paşa, Rusya'nın Babîâli'yi İngiltere ve Fransa'nın kollarına attığını anlatmaya çalışmış fakat Ozeroff ile Balabin'in etkisinde kalan Mençikof, iki ülke ilişkilerinin kopmasına neden olmuştu. Mehmet Ali Paşa, barış çabalarında başarıya çok yaklaşmış, Aristarchi, Mustafa Reşit Paşa'yı durumdan haberdar edince, kendisinin içinde olmadığı bir barışı kabul edemeyen Mustafa Reşit Paşa bu çabaların sonuca ulaşmasını engellemişti. Mehmet Ali Paşa, 12 Mayıs akşamı Prens Mençikof'u

ziyarete giden Aristarchi'nin de, Mustafa Reşit Paşa'nın iktidarı ele geçirmesi durumunda Rusya'nın bundan avantaj sağlayacağına dair garanti verdiğini ileri sürdü. Bunun üzerine Mençikof, Mehmet Ali Paşa'yla yapacağı sonuç toplantısına katılmak yerine Sultan'a giderek Mustafa Reşit Paşa'nın Hariciye Nazırı olarak görevlendirilmesini istemiş ve bunu başarmıştı. Mençikof, Mustafa Reşit Paşa'dan vaatlerini yerine getirmesini istediğinde ise ret cevabı almış ve bunun üzerine ilişkinin kopmasına neden olacak protestolarına başlamıştı. Mehmet Ali Paşa, Aristarchi'yi de yalancılıkla suçladı. Bütün bu entrika için İngiliz Büyükelçi Stratford Canning'i de suçlayan ifadeler kullandı. Sultan'dan kendisinin Petersburg'a gönderilmesini istemişti. Fakat bu isteği gerçekleşmemişti. Mehmet Ali Paşa, Çar Nicolas'ı tanıyordu ve eğer kendisiyle görüşme imkânı yakalayabilseydi barışı sağlayabileceğine inanıyordu.

Enver Behran Şapolyo da, Mençikof'un yarattığı diplomatik kriz dönemiyle ilgili benzer bilgileri vermektedir.²³⁴

Kırım Savaşı'nın sonuna yaklaşıldığı günlerde de Stratford Canning, Mustafa Reşit Paşa'nın sadaret makamına getirilmesini isteyecektir. Bu yönde padişahla bile görüşmeler yaptı. Fakat İngiliz Büyükelçinin hükümet değişikliği talebi ancak 1856 yılında gerçekleşecekti. İstanbul'da görev yapan Fransız diplomatlar, Mustafa Reşit Paşa'nın İngiliz büyükelçinin desteğini de alarak iktidara tekrar gelmesi durumunda Fransız Büyükelçiliği için işlerin zorlaşacağını biliyorlardı. M. Charles Schefer,²³⁵ 20 Eylül 1856 tarihinde yazdığı bir mektupta, bu olasılığın gerçekleşmesi halinde İstanbul'daki Fransız temsilinin tekrar maslahatgüzar düzeyine indirilmesini önermişti.²³⁶ Schefer'e göre,

²³⁴ "Bu esnada Mustafa Reşit Paşa sadarete bir siyasi entrika ile gelerek Mençikofun karşısına çıktı. Halbuki Mençikof 'Reşit Paşa ile iyi anlaşabilirim' demişti. O da Reşit Paşa'nın gelmesine çalışmıştı. Halbuki Reşit Paşa pek zorlu bir siyasi çıktı. Bu defa kazanacağını da kazanamadı. 'Palto ile gelmişim, pek yakında gömlek ile gideceğim' diyerek sefaret armasını dahi söküp gitti. 1853. Mençikof atlatılmış ve aldatılmıştı. Bunun üzerine Çar Nikola 'Sultanın beş parmağının yeri hala yüzümde' demiştir." Şapolyo, **Mustafa Reşit Paşa ve Tanzimat Devri Tarihi**, s. 120.

²³⁵ M. Charles Schefer, Yaşayan Doğu Dilleri Okulu'nun Müdürlüğünü yapıyordu. Kırım Savaşı döneminde Fransız Büyükelçiliğinde birinci drogman olarak görev yapmıştı. Fransız siyasetinin uygulanmasında etkili bir drogman olan Schefer, başarılı bir diplomat olarak kabul edilmiştir.

²³⁶ Thouvenel, **Trois Années De La Question D'orient --1856 -1859-- D'apres Les Papiers Inédits De M.Thouvenel**, s. 52

Canning-Mustafa Reşit Paşa iktidarında koşullar bir büyükelçi için dayanılmaz olacaktı.

İngiliz ve Fransız Büyükelçilikleri arasındaki rekabet, Fransız diplomasisinin genç ve yetenekli ismi Edouard-Antoine de Thorvenel'in 3 Mayıs 1855 İstanbul'a atanmasıyla en sert dönemlerinden birini yaşadı.²³⁷ Paris'teki Maslahatgüzarı Halimi Bey, Hariciye Nazırı Fuad Paşa'ya Thouvenel'in 14 Haziran'da Viyana üzerinden İstanbul'a gitmek için Fransa'nın başkentinden ayrılacağını, İstanbul'a 12 Temmuz'dan sonra ulaşmış olacağını bildirmişti.²³⁸

Thouvenel, Stratford Canning ile uyumlu çalışmaya hazırdu. Hükümetinden de bu yönde talimat alacaktır. Fakat Fransa'ya karşı yapılacak her harekete aynı şekilde karşılık vereceğini de söylüyordu. Stratford Canning ise, Fransa-İngiltere ittifakına şüpheyle yaklaşıyordu. Kırım Savaşı ve sonrasında İstanbul'da bulunan ve eşi İngiliz misyonunda görev yapan Lady Hornby, Canning'in tavrıyla ilgili şu bilgiyi aktarıyor: "Lord Stratford başından itibaren Fransızların ittifakına güvenmedi ve artık tüm dünya onun haklı olduğunu, bütün zor işleri bizim yapıp tüm övgüleriye onların aldığını görüyor."²³⁹ Genç Büyükelçi Thouvenel, tecrübeli Stratford'un karşısına güçlü bir rakip olarak çıktı.

III. Napoleon, Thouvenel'den İngiliz meslektaşıyla tartışmaya girmemesini, eğer bir sorun yaşarsa Paris'e bildirmesini ister. Paris Hükümeti, gerekli gördüğü yazışmaları Lord Clarendon'a ileterek çözüm arayacaktır. Fransız İmparatorun Thouvenel'e verdiği müttefiki İngiltere'ye karşı iyi niyet göstergesi olduğu düşünülen talimatın bir kopyası Lord Clarendon'a da gönderildi.

Stratford Canning ile Thouvenel arasındaki kriz, Thouvenel'in beklediğinden daha kısa sürede patladı. Canning'in Kırım gezisinden dönüşünün

²³⁷ Hukuk eğitimi alan Edouard Thouvenel, diplomatik kariyerine 1840'da başlamıştı. 1848'de Aitna'da maslahatgüzar sıfatıyla ülkesini temsil etti. 2 kasım 1851'deki hükümet darbesinden sonra Paris'e çağrıldı. Dışişleri Bakanlığı'nın üç numaralı görevi olan Siyasi İşler Direktörlüğüne getirildi. 1855'de İstanbul'a Büyükelçi olarak gönderilen Thouvenel, Paris'e döndüğünde Dışişleri Bakanlığı görevini üstlendi. III. Napoleon'un gözde diplomatlarından biridir.

²³⁸ B.O.A., HR.SYS, dosya: 1922, gömlek: 1, vesika: 34.

²³⁹ Lady Hornby, **Kırım Savaşı Sırasında İstanbul**, s. 210.

hemen ertesinde baş gösteren krizin nedeni Mustafa Reşit Paşa'nın görevden alınmasıydı. Eylül 1855'te İngiliz meslektaşının daveti üzerine Thouvenel, İngiliz Büyükelçiliğine ziyarete gitmişti. Hem Thouvenel hem de Canning görüşmeyi kendi bakanlarına rapor ettiler.²⁴⁰

Mehmet Ali Paşa hakkında suiistimal ve cinayet iddiaları ortaya atılmıştı. Thouvenel, Mehmet Ali Paşa'ya yönelik eleştirilerin kişisel nedenlerden kaynaklandığını düşünüyordu. Bu görüşünü Canning'le de paylaştı. Canning ise Ömer Paşa'nın İstanbul'a gelişinin sadece askeri meselelerle ilgili olmadığına, bu ziyaret sırasında Ömer Paşa ve Fransız Katolik grubunun Mustafa Reşit Paşa aleyhine ortak bir propaganda yürüttüğüne, Sultan'ın kız kardeşinin de bu entrika içinde eşi lehine rol aldığına inanıyordu. Mehmet Ali Paşa'nın görevlendirilmesinin ittifaka zarar verdiğini iddia etti, kendisinin hiçbir resmi ilişki kurmadığını hatırlattı. Eğer Mustafa Reşit Paşa'nın saçının bir tek teline zarar verilirse, ilişkisini keserek İstanbul'dan ayrılmakla tehdit etti. Canning, Sultan nezlinde kendisi aleyhinde karalama kampanyası yürütüldüğünü düşünüyordu. İki büyükelçinin ilişkilerini bozmaya çalışan bir grubun var olduğunu, bu grubun başını da Abbé Boré'nin çektiğini öne sürdü. Canning, Thouvenel'in yanlış yönlendirildiğini Lord Clarendon'a gönderdiği raporunda da tekrarlamıştı. Thouvenel'e göre ise, Mehmet Ali Paşa aleyhindeki karalama kampanyasının iki nedeni vardı: Henüz İngiltere ve Fransa'nın desteği kesinleşmediği halde kutsal yerler meselesinde Rusya'ya kararlı bir şekilde karşı koymak; Şeyhülislam'ın müdahalesi engellenerek Katolik kiliselerinin inşasına imkân sağlayan fermanın sorumlusu olarak görülmesi. Walewski'ye gönderdiği raporda, kendisinin meslektaşına karşı her hangi bir kını olmamasına rağmen, Canning'in iki kabinenin ilişkisinin önünde bir çakıl taşı olduğunu öne sürdü. Mustafa Reşit Paşa'yı Canning'in kurbanı olarak nitelendirdi. Thouvenel'e göre Sultan ve Babıâli, uzun süredir omuzlarında büyük bir yük taşıyorlardı ve artık bu yükü taşımayı devam ettirmek istemiyorlardı. Hem Sultan'ın hem de

²⁴⁰ Thouvenel tarafından Walewski'ye gönderilen rapor 2 Eylül 1855 tarihlidir. Bir gün sonra da Canning, Clarendon'a raporunu gönderir. Her iki raporunda tam metni Lynn M. Case tarafından yayınlanmıştır. Lynn M. Case, **A Duel of Giant in Old Stambul Stratford Versus Thouvenel**, *The Journal of Modern History* Vol 35, No 3 (Sept 1963), s. 262-273.

Babıâli'nin İngiliz ve Fransız Büyükelçilikleri arasında bir denge kurulmasını umduklarını bildirdi. Fakat Canning İstanbul'da bulunduğu sürece bir denge kurulması mümkün değildi. Kendisinin sağlayacağı etkinlik, Canning tarafından İngiliz Büyükelçiliğinden çalınmış bir güç olarak algılanacaktı.

Lord Clarendon; Fransız İmparatoru'nun La Cour, Baraguay D'Hillier ve Benedetti'nin geri çağrılmasından Canning'i sorumlu tuttuğunu biliyordu. Paris Hükümeti, Thouvenel'i İstanbul'a göndererek bir denge sağlamaya çalışmıştı ve bu sefer İngiltere'nin fedakârlık yapmasını bekliyordu. Thouvenel'in ikincil konumda kalmayı kabullenmeyeceğini bilen Clarendon, Canning'den Fransız Büyükelçisi ile uyumlu çalışmasını istedi. Londra, iki büyükelçilik arasındaki sorunların giderilebilmesi için Canning'in geri çağrılması gerektiğini anlamaya başlamıştı. Clarendon, Thouvenel'in görüşme hakkındaki raporundan Cowley vasıtasıyla haberdar olmuştu.

1856 yılının son aylarına gelindiğinde, Thouvenel üç yıl süreyle Fransa'nın İstanbul'da tek başına kesin hâkimiyetini kurabilecek konumda olduğunu, fakat Eflak-Boğdan meselesinde izlenen politikanın bunu engellediğini düşünüyordu. 27 Ekim 1856 tarihinde Benedetti'ye gönderdiği mektubunda,²⁴¹ Osmanlı İmparatorluğu'nun reformlarını Fransa'nın, başkasının müdahalesi olmaksızın yönlendirebileceğini ileri sürdü. Thouvenel Fransa'nın; İngiltere, Avusturya ve Babıâli'den uzaklaşmasına yol açan Eflak-Boğdan politikasından rahatsızlık duyuyordu. Eflak-Boğdan sorununda Fransa, Rusya ile müttefik pozisyonuna gelmişti. Prusya ve Sardunya da Fransa'yı destekliyordu. Fakat Fransa geleneksel müttefiklerinden kopmuştu. Paris Hükümeti ve özellikle Dışişleri Bakanı Walewski, var olan durumun Fransa ve Rusya'nın ittifakı olarak görülemeyeceğini, Fransa'nın Belgrad konusunda Babıâli yanlısı tavrını koruduğunu ileri sürüyorlardı. Oysaki Büyükelçi, bu politikanın sonunun Mısır krizinin sonundan farklı olmayacağına inanıyordu ve bu fikirlerini Paris'e gönderdiği raporlarda da dile getirdi.

²⁴¹ Thouvenel, *Trois Années De La Question D'orient --1856 -1859-- D'apres Les Papiers Inédits De M.Thouvenel*, s. 45.

Thouvenel ile Canning arasındaki rekabet, Hatt-ı Humayunun hazırlanırken en üst düzeye çıkmıştı. Hükümetlerin Osmanlı reformlarına bakışındaki farklılıklar, bu rekabetin daha da sertleşmesine neden oluyordu. Gayrimüslim halklar konusunda düzenlemelerle ilgili Rusya, İngiltere ve Fransa ayrı çözümler öneriyordu. Bu yaklaşımlar içinde Babıâli, Fransa tezini benimseyerek Islahat Fermanı'nı oluşturdu. Bu üç devletin konuya yaklaşımlarındaki farklılık, Tanzimat dönemi boyunca devam etti. Enver Ziya Karal, devletlerin Osmanlı reformlarına yaklaşımlarını şöyle özetliyor:

“Rus tezi: Paris andlaşmasına eklenecek bir madde ile Osmanlı Hıristiyanlarının hak ve menfaatleri, Avrupa devletlerinin toplu garantisi altına alınmalıdır.

İngiliz tezi: Tam ölçüde bir din serbestliği ve hukuk eşitliği sağlanmalıdır.

Fransa tezi: İslam tebaa ile Hıristiyan tebaa arasında, cemiyet, haklar, vergiler, askerlik, milli eğitim ve devlet memurluklarına geçme bakımından sürüp giden farklar, bir ferman ile kaldırılarak, Gülhane hatında işaret edilmiş olan tebaa eşitliği tam manasiyle geliştirilmelidir.

Bab-ı ali ne Rusya'nın, ne de İngiltere'nin tezini kabul edemezdi. Çünkü birincisi, devletin haklarına dokunmakta, ikincisi ise devletin temeli demek olan İslam dinini küçültmekte idi. Fransız tezine gelince, din ve devlete açıktan açığa dokunur bir tarafı görülmediği için, akla yakın olarak kabul edildi. İngiltere ile Avusturya bu ciheti kabul ettiklerinden, Fransız tezi bir ferman şekline konularak, ilanı Bab-ı ali'ye bırakıldı.”²⁴²

Islahat Fermanı, bir Fransız tezinin hayata geçirilmesi olarak doğmuş oldu. Kırım Savaşından itibaren başlayan Fransız etkinliğini ifade etmek için II. Abdulhamid, “Fransız asrı” ifadesini kullanacaktır.²⁴³ Davison, Ferman ile ilgili olarak dönemin tanıklarından birinin Ferman'a itiraz içeren şu ifadelerini aktarıyor:

“Hatt-i Humayoon yazarlarına hiçbir tahammül kalmadı. Reformlarımızı hızla sürdürüyorduk, oysa şimdi bu aptalca adım atılıyor. Belki ıslahatçıların 20 yıllık çabası

²⁴² Karal, **Büyük Osmanlı Tarihi**, C:I, s. 250.

²⁴³ Süleyman Kocabaş, **Sultan Abdulaziz ve I. Meşrutiyet Tarihi**, y.y., Vatan Yayınları, Kasım 2001, s. 34.

da boşa gidecek. Fermanı Paris'ten gönderenler, bizim kurumlarımızdan tamamen bihaberler.”²⁴⁴

İstanbul'daki büyükelçiliklerin de katkılarıyla hazırlanan ferman, gayrimüslim azınlıklara özel imtiyazlar tanıdığı için eleştirilecektir. 1867 yılında, reformların bilançosu çıkartılırken, söz konusu fermanın uygulanmasındaki başarılar ve başarısızlıklar esas alındı.

Hariciye Nazırı Fuad Paşa, Avrupa'daki Babiâli temsilcilerine gönderdiği yazılarda Hatt-ı Humayun'un, Osmanlı İmparatorlu'nun yeni bir döneme girdiğinin kanıtı olduğunu söyledi. Reformlar hem toplumun çıkarlarına hem de devletin güçlenmesine hizmet edecekti. Fuad Paşa'ya göre bu Hatt-ı Humayun ile Osmanlı İmparatorluğu çağı yakalayacaktı. Büreksel'deki Osmanlı temsilcisi Viconte de Verckhove'e gönderdiği 21 Şubat 1856 tarihli mektubunda Fermanı, idari reformların en radikal olarak tanımlamıştı.²⁴⁵ İslahat Fermanı'nın ilanıya beraber, Avrupa'daki sefaretlere Fermanın değerlendirmesini içeren bir metin de gönderildi. 'Consideration Sur L'execution du Firman İmperial du 15 Fevrier 1856' başlıklı metinde²⁴⁶ İslahat Fermanı, Gülhane Hatt-ı Hümayununun eşitlik rejimini ve reform çizgisini onaylayan ve geliştiren bir ferman olarak değerlendiriliyordu²⁴⁷

İslahat Fermanının hazırlanması için Fransız, İngiliz ve Avusturya Büyükelçileriyle birlikte Ali Paşa, Fuad Paşa ve aslen Romen kökenli tercüman ailelerinden birine mensup Prens Kallimaki'nin²⁴⁸ katıldığı toplantılar yapılmıştı.

²⁴⁴ Davison, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Reform 1856-1876**, s. 73.

²⁴⁵ B.O.A., HR.SYS, dosya: 1860, gömlek: 2, vesika: 7.

²⁴⁶ B.O.A., HR.SYS, dosya: 1860, gömlek: 2, vesika: 2-3-4-5-6.

²⁴⁷ Cevdet Paşa, fermanın hazırlanmasıyla ilgili şu bilgileri veriyor: “Bin iki yüz yetmiş iki senesi içinde en ziyade ehemmiyetle mevzu'-ı bahs ve müzakere olan mevaddan biri teba'a-i gayri müslimenin imtiyazı mes'elesi idi. Bu hususa dair akdemce bazı vükela ve süferay-i ecnebiyyeden mürekkeb bir muhtelit komisyon olup bunda Şeyhülislam Arif Efendi dahi dahil idi.” Cevdet Paşa, **Tezakir**, C:I, s. 67.

²⁴⁸ Romen kökenli Fenerli Rum ailelerinden birine mensuptur. Londra ve Paris'te elçi, Viyana'da büyükelçi olarak bulundu. 1852-1854 tarihleri arasında Sisam Beyi idi. Kallimaki ailesinin asıl uğraşı tercümanlık olmakla birlikte Eflak Voyvodalığı yapanlarda vardır. Halet Efendi, donanma tercümanı Kallimaki'ye katiplik yapmış ve oğluna Türkçe öğretmişti. Halet Efendi, Kallimaki sayesinde Fenerli Rumlarla ilişki kurdu. Kallimaki ailesi, 1819 yılında Donanama ve Divan-ı Hümayun tercümanlıklarının, Eflak ve Boğdan voyvodalıklarının Fenerli aileler arasında

Fransız Büyükelçi Thouvenel ilki Fuad Paşa'nın evinde yapılan bu toplantıları “Gizli Konstantiniye Konferansı” olarak adlandıracaktır.²⁴⁹ Bu toplantılar İngiliz Büyükelçi Stranford Canning ile Edouard Thouvenel arasında siyasi bir rekabete sahne oldu. Toplantılar sonunda hazırlanan ferman, Thouvenel'in etkin bir rol üstlendiğini gösteriyor. Fermanın hazırlanması için acele ediliyordu. Paris'teki barış görüşmelerine yetiştirilmesi gerekiyordu ve Rus tezlerini boşa çıkartacak bir silah olarak değerlendiriliyordu. Islahat Fermanı'nın ilanı Paris'te, en uygun zamanda yapılan başarılı bir politik adım olarak değerlendirilmişti.²⁵⁰

Ferman'ın ilanı yazılı olarak büyükelçiliklere de iletildi.²⁵¹ Yazıda, Sultan'ın, gayrimüslim tebaasının koşullarını iyileştirmek niyetinde olduğu, Ferman'ın da Sultan'ın bu niyetini müttefiklerine kanıtladığı belirtiliyordu.

Islahat Fermanı ve barış koşulları konusunda Fransız Hükümetinin tavrı belirleyici olacaktır. Lord Stratford Canning, Paris Barış Kongresinin devam ettiği günlerde Lord Clarendon'a gönderdiği bir mektupta, İstanbul Hükümeti üzerindeki Fransız etkisinden yakınmıştı.²⁵²

Stratford Canning söz ettiği memnuniyetsizlik Islahat Fermanı'nın barış anlaşmasının bir parça haline gelmesiyle en üst düzeyde ifade edilmeye başlanmıştı. Cevdet Paşa, Tezakir adlı eserinde, 1856 yılında Babıâli'de yapılan bir toplantıda Mustafa Reşit Paşa ile Fuad Paşa arasında yaşanan bir tartışmayı aktarıyor.²⁵³ Paris Barış Kongresi öncesinde Fransa tarafından ortaya atılan dört nokta politikası hakkındaki bu tartışma, görüş farklılıklarını yansıtmaya açısından önemlidir. Mustafa Reşit Paşa, Viyana konferansından sonra Hıristiyanların imtiyazlarının yanından bir de imtiyazat-ı politikanın ortaya çıktığını ileri sürdü. Fuad Paşa, Avrupa devletlerinin politikası nedeniyle bu sonucun oluştuğunu

rekabete yol açtığından bu görevlerin verilmesi için seçilen 4 aileden biridir. Aile mensupları 3 defa Davan-ı Hümayun baş tercümanlığı yaptı. Kallimakiler, önde gelenlerinden Fenerli Rum ailelerden biri olarak bilinir.

²⁴⁹ Şeni, **Marie ve Marie, Konstantiniye'de Bir Mevsim 1856-1858**, s. 31.

²⁵⁰ B.O.A., HR.SYS, dosya: 1860, gömlek: 3, vesika: 1.

²⁵¹ AMAE, Inventaire Sommaire Memoires et Documents Turquie, Part 115, document no: 11.

²⁵² “Hükümet, Ali Paşa ne derse desin, öylesine Fransız taraftarı ki, Fransız İmparatoru'nun hoşuna gidecek herhangi bir anlaşmayı kabule çoktan razı. Sultan da harbin sonu alınıyor diye, barış olsun da ne olursa olsun taraflısı. İngiltere'de olduğu gibi, burada da barış şartları açıklandığı zaman, yaygın bir hoşnutsuzluğun patlak vermesi uzak bir ihtimal değil.” Poole, **Lord Stratford Canning'in Türkiye Anıları**, s. 192.

²⁵³ Cevdet Paşa, **Tezakir**, C:II, s. 20.

ifade ettiğinde, Mustafa Reşit Paşa kendisinin bu hakkı Avrupa devletlerine vermeyeceğini söyledi. Fuad Paşa, Osmanlı Devleti itiraz ederse Avrupa devletlerinin Babiâli'yi dışarıda bırakarak barış görüşmelerini yürüteceğini iddia ettiğinde ise, savaşa birlikte başladık birlikte bitirmeliyiz diyerek cevapladı. Bu tartışmalar üzerine de Giritli Mustafa Paşa, 'Evet amma onlar ahd altında değildir. Biz fermanlıyız. And ile bağlıyız. Cebren yapturdılar' diyecektir. Yukarıda özetlenen diyalog, Islahat Fermanına ilişkin görüş farklılıklarını yansıtmaları anlamında örnek gösterilebilir. Bu bölünme, fikir ayrılığında daha fazla iç politika hesaplarına dayanıyordu. Fakat konu dış politika bağlamında tartışılmıştır.

Gayrimüslim halklar konusunda yapılacak reformlarda, Fransa ve İngiltere farklı yaklaşımlar göstermiştir. Örneğin, İngiltere'nin Müslümanların din değiştirmesine serbestlik getirilmesi önerisi Fransa tarafından desteklenmeyecektir. Stratford Canning'in bu konuda yaptığı baskıları geçiştirmek için Babiâli'nin ürettiği çözüm, Fransa tarafından desteklendi. Paris Hükümeti, Babiâli'nin daha fazla ileri gitmesinin kendisi için tehlike oluşturacağını düşünüyordu.²⁵⁴ Fransa'nın 1789'dan sonra gelenekselleşmeye başlayan laik politikası, bu konuda da kendini gösterdi. Azınlık hakları İngiltere tarafından Hıristiyanlık hakları olarak algılanırken, Fransa azınlıkların daha laik kurumlar eliyle yönetilmesini destekledi. Katolik Ermeni milletinin oluşturulmasını sağlayan Fransa'ydı. Öte yandan Ermeni anayasasını hazırlayan komitede görev alan başta Ütücüyan olmak üzere laik entelektüeller, Fransa'da eğitim almış ve Fransız fikir hayatı içinde yetişmişlerdi. Ermeni milleti meclisi içindeki laik unsurların da büyük ölçüde Fransa'dan etkilenmişlerdir. Musevi milletinin geleneksek-dini okullarının yanında eğitim veren ve laik Musevi bir neslin yetişmesini sağlayan Alliance okulları da, aslında birer Fransız okuluydu. Musevi tutuculuğunun aşılmasını sağlayanda büyük ölçüde Fransız fikir hayatı ve Fransa merkezli Musevi kurumları oldu. Bu etkiyi Osmanlı topraklarına taşıyan gayrimüslimler, çoğu başkentte yaşayan tüccar, banker burjuvalardı. Geleneksel millet sisteminden menfaati olan kesimler, bu etkiye karşı koymaya

²⁵⁴ B.O.A., HR.SYS, dosya: 1860, gömlek: 3, vesika: 1.

çalıştılar. Osmanlılık siyaseti, gayrimüslim halkların millet sistemi içindeki yöneticileri tarafından da muhalefetle karşılaşmıştı. Tanzimat siyasetinin bir ölçüde de, bu yönetici sınıflara karşı bir hareket olduğunu kabul etmek gerekir. “Dini dogma ve kilise denetimi ne kadar arka plana itilebilirse, imparatorluğu Osmanlılık temelinde birleştirme şansı o kadar fazlaydı.”²⁵⁵ Fransa’nın laik etkisi, kilise denetiminin zayıflatılmasını da sağlıyordu. Mekteb-i Sultani de, Osmanlı Devleti’nin sınırları içindeki Katolik misyoner okullarına alternatif olarak da görülmüştür. Bu niteliği nedeniyle okula Katolik öğrencilerin devam etmesi Papa tarafından yasaklanacaktır. Yasak, Fransız Hükümetinin devreye girmesiyle kaldırıldı. Fransız Eğitim Bakanı Duruy, Mekteb-i Sultani’nin diğer ülkelerde de kurulacak Fransız okullarına model olacağını düşünüyordu. İstanbul’daki Fransız Büyükelçisi Bourée okulun eğitime başlayacağını ilan edildiğini Paris’e bildirdiği raporunda, farklı dinlerin mensuplarının aralarında var olduğunu düşündükleri farklılıkları batıl olarak nitelendirmişti.²⁵⁶ Bu nitelendirme de, Fransız diplomatik temsilcilerinin, dinsel farklılıklara yaklaşımını ortaya koymaktadır. Bourée’den yıllar önce, Thouvenel de 28 Ocak 1856’da Benedetti’ye gönderdiği bir mektubunda şu görüşleri savunmuştu.²⁵⁷

Thouvenel’in dile getirdiği fikirler, Islahat Fermanı’nın hazırlandığı dönemde savunulmuştu. Yukarıdaki ifadeler, Fransa’nın Katolikliğin hamili iddiasından vazgeçtiği ve misyoner faaliyetlerini desteklemediği anlamına gelmiyordu. Fakat Fransız bürokratlarının ve uzmanların laiklik anlayışı, Fransız tezlerinin biçimlenmesinde etkili olmuştur. 1867 yılında Islahat Fermanı’nın bilânçosu çıkartılırken Fransa, fermanın Hıristiyan toplumların dini imtiyazlarının ve din adamlarının ayrıcalıklarıyla ilgili maddelerinin uygulandığı, bu konuda itiraz edecek fazla bir şey bulunmadığını savunacaktır. Hatta din

²⁵⁵ Davison, **Osmanlı İmparatorluğu’nda Reform 1856-1876**, C:I, s. 138.

²⁵⁶ İhsan Sungu (Aktaran), “Galatasaray Lisesinin Kuruluşu”, **Bellekten**, C:VII. Sayı: 28, yıl: 1943, s. 324.

²⁵⁷ “Gayri Müslim cemaatler içinde reform yapma konusundaki düşüncelerimin hayli taraftar bulduğunu göreceksiniz. Bu konuyu uzun boylu düşündüm ve Türklerden çok kendi rahipleri tarafından ezilen Hıristiyan halkların kaderini kesin olarak iyileştirmenin yolunun buradan geçtiğine derinden inanıyorum.” Akt.: Şeni, **Marie ve Marie, Konstantiniye’de Bir Mevsim 1856-1858**, s. 33.

adamlarının imtiyazlarını yetersiz olduğu için değil, aşırı olduğu için eleştirecektir.

1867 tarihli Fransız reform programının giriş bölümünde, Fermanın ilk 16 maddesinin dini kurumların ve dini hiyerarşinin altında örgütlenen gayrimüslim cemaatlerin kurumlarıyla ilgili olduğu hatırlatılıyordu. Reform programında, bu on altı maddenin genel olarak hayata geçirildiği belirtildi. İhlaller, kısmi nitelikteydi ve geleneklerden kaynaklanan bu kısmi ihlaller hükümet tarafından teşvik edilmiyordu. Reform programında, Hıristiyanların daha önceden kendi dini yöneticilerine karşı verilen garantilerin genişletilmesine ihtiyaçları olabileceği söyleniyordu.²⁵⁸

Buna karşın, Fermanın geri kalan on dokuz maddesinin Osmanlı Hükümeti tarafından sistematik olarak ihlal edildiği iddia ediliyor, Avrupa'nın hem Babî'î'nin hem de Hıristiyanların çıkarları açısından ısrarcı olması gereken tedbirler on altı madde olarak sıralanıyordu.

E- Reformlar Hakkında Çeşitli Raporlar ve Babî'î'nin Tedbirlerine Örnekler

Gayrimüslim milletlerin yaşam koşulları ve toprak mülkiyeti sisteminden kaynaklanan sorunlar başta olmak üzere, Islahat Fermanı'nın uygulamaları büyükelçilikler tarafından yakından izlenmişti. Hatta taşradaki uygulamalar hakkında bile, İstanbul'daki büyükelçilikler hükümete öneriler getiriyorlardı. Epir'deki Fransız Konsolosu Sabatier tarafından hazırlanan ve Ali Paşa'ya sunulan rapor, konsolosluk gözlemlerine iyi bir örnektir. Sabatier, Epir'deki görevinden sonra bir süre Fransa'yı Maslahatgüzarı olarak temsil etti. Raporunda yer alan fikirler, 1867 tarihli Fransız reform programında ifade edilen görüşlerle de benzerlikler taşımaktadır.

²⁵⁸ Bülent Tanör'de Islahat Fermanı'nı değerlendirirken, Fransız reform programındaki ifadeleri destekleyen bir değerlendirme ortaya koymaktadır: "1839 GHH, Türk-Müslüman halka bir anayasa vermediği, onun siyasal yaşantısında büyük bir sıçramaya yol açmadığı halde 1856 Fermanı genel olarak Hıristiyan 'millet'lerin anayasal gelişmelerinin başlangıcı olacaktır. Bu belge onların ulusal bağımsızlıklarının bir bildirisi sayılabilir, ama kendilerinin ilan etmedikleri bir 'bağımsızlık' bildirisi." Bülent Tanör, **Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri**, s. 97.

Sabatier, 30 Kasım 1846'da Hariciye Nazırı Ali Efendi'ye bir mektup gönderdi.²⁵⁹ Ali Efendi, Sabatier ile İstanbul'da karşılaştıklarında, kendisinden bölge hakkındaki gözlemlerini aktarmasını istemişti. Sabatier, Kralın Büyükelçisinin de acil bir cevap için yardıma hazır olduğunu, fakat kendisinin bölgede yeni gözlemler yaparak var olan bilgilerini güçlendirdikten sonra raporunu yazmaya karar verdiğini söyledi. Sabatier tarafından hazırlanan rapor, Fransa'nın reformlar hakkındaki genel önerileriyle paralellik taşımaktadır.²⁶⁰ Bir anlamda, Fransız reform programının bazı maddelerinin yerel ölçekte ifade edilmiş şeklidir. Söz konusu raporu, örnek niteliği nedeniyle incelemek faydalı olacaktır.

Raporda, bölgede bir önceki yıldan itibaren önemli gelişmeler kaydedildiği, Babıâli'nin sonuçlardan dolayı övünmesi gerektiği belirtiliyordu. Bir dönem sivil savaş nedeniyle Divan'a başkaldırmaya hazır olan Arnavutluk, son düzenlemelerden sonra İmparatorluğun sakin yerlerinden biri haline gelmişti. Geçmiş dönemle kıyaslandığında anarşi ve eşkıyalığın yerini düzen ve güvenlik almıştı. Mülkiyete saygı duyuluyordu, vergiler şiddet olmadan toplanabiliyordu ve Rumeli ordusu çok sayıda Arnavut'u bünyesine kazanmıştı. Söz konusu askerler, doğdukları yerdeki dünya görüşlerinden kurtulduklarında, çok iyi askerler haline dönüşeceklerdi. Fakat savaş öncesinde Arnavutluk bölgesi görmüş olan herhangi birinin, çok kısa sürede köklü değişiklikler beklememesi gerekiyordu. İktidarın görevi henüz tamamlanmamıştı. Yönetimin farklı kademelerindeki suiistimler devam ediyordu ve ülke uzun süre yönetimsiz kalmıştı. Tarım ve ticaret durma noktasına gelmişti, yönetim henüz hiçbir şey yapmamıştı. Yeni vergi sistemi, ilk defa olarak 1846 yılında uygulamaya sokuldu. Sabatier, ülkenin kaderine hükmeden tüm şahısların dikkatini bu önemli konuya çekmek gerektiğini söylüyordu. Adalet yönetimi acınacak düzeydeydi. Raporun yazarı, amacının Babıâli'nin devam eden reformları kapsamında genel organizasyonu hakkında fikir yürütmek olmadığını söylüyor. Suiistimallerin nasıl

²⁵⁹ B.O.A., HR.SYS; dosya: 1869-C, gömlek: 1, vesika: 1.

²⁶⁰ B.O.A., HR.SYS; dosya: 1869-C, gömlek: 1, vesika: 9.

engellenebileceği, toplumun yararına olarak tarım ve ticaretin nasıl geliştirilebileceği üzerine bir çalışma olarak tanımlıyor.

Raporda, yönetimin birinci görevinin güvenlik olduğu, kendi saygınlığını lekeleyecek her türlü kalkışmanın hızlı bir şekilde bastırılabilmesi için gerekli önlemlerin alması gerektiği belirtiliyor. Bölge geniş ve kendi içinde farklılıklar gösteren yerleri kapsamaktaydı. Kuzey bölgelerde ordu mevcudunda indirimle gitmek mümkün iken, güney bölgelerde eşkıyalık hareketleri her yıl olduğu gibi tekrarlanmaya devam ediyordu. Bu nedenden dolayı askere alma ile silahsızlandırma faaliyetinin, farklı bölgelerde eş zamanlı devam etmesi öneriliyordu.

Güvenlik açısından bir diğer önemli konu, sınırların güvenliği idi. Sınırlarda, düzensiz birlikler görevlendirilmişti. Sınır güvenliğinde yaşanan zafiyetler, eşkıyalık hareketlerinin devamına neden oluyordu. Bu soruna raporda getirilen öneri, komşu devletlerle iyi ilişkilerin güçlendirilmesiydi.

Sınırların ve yol güzergâhlarının güvenliği, Arnavut şeflere verilmişti. Bu şefler, kontrol altında tutulmadıkları zaman, kendi rahatları ve birliklerinin aylıkları dışında bir şey düşünmüyorlardı. Raporda; daha düzenli, daha kalıcı ve şahsi arzulardan daha bağımsız yeni bir organizasyon önerilmekteydi. Üç şefin komutası altında olması öngörülen yeni organizasyon için, raporda detay öneriler de yer aldı. Maaşların ise bir merkezi hükümet yetkilisinin kontrolünde olması, bu yetkilinin her ay düzenli teftişler yapması gerektiği belirtildi. Güvenlik sorununu takiben; raporda şu dört öneri sıralanıyordu: yolların onarım ve yeniden inşası; farklı şeflerin yönetimindeki bölgeler arasında düzenli işleyecek bir posta teşkilatının kurulması; yakın bir gelecekte tarımı destekleyecek bir bankanın kurulması; vergi taksim ve toplama sisteminin yenilenmesi.

Bölgelerarası ulaşım güçlüğüle sağlanabiliyordu. Yolların durumu içler acısıydı. Ali Paşa'nın ölümünde beri yolların onarımı için hiçbir şey yapılmamıştı. Teftiş heyeti yolların tamirâtı için bir etüt yapmış, fakat masrafların yüksek olması nedeniyle vazgeçilmişti. Raporda, bölge insanının merkezden gönderilecek mühendislerle her türlü yardıma hazır olduğunu söyleniyordu. Ayrıca, Rumeli ordusundan yardım alınması da mümkündü. Ulaşım sorunu, askeri intikalleri de kolaylaştıracaktı. Raporda, hangi

şehirlerearasına kaç kilometre yola ihtiyaç olduğu detaylarıyla verilmiştir. Önerilen güzergâhlar arasında, ana yollar dışında, Selanik gibi bölge insanını direkt ilgilendirmeyen şehirlere bağlantı yolları da vardı.

Bölge içindeki iletişimi güçlendirecek olan posta servisinin kurulması, kaçınılmaz ve zorunlu olarak nitelendiriliyordu. Bölgedeki bazı şehirler, merkezle Selanik üzerinden haberleşiyorlardı. Bu şehirlerin kendi aralarında doğrudan iletişim ağları yoktu. Rumeli ordusunun merkezi ile çevre birlikleri arasındaki iletişim, at üzerinde seyahat eden özel ulaklar vasıtasıyla sağlanıyordu. Ticaret ise, çok pahalı ve şansa dayalı yöntemlere mahkûmdu. Ana istikametlerde bir posta servisinin kurulması, en iyi çözüm olarak sunuldu. Raporda, posta servisinin kurulmasının bir masraf gerektirmediği belirtildi. Başlangıç için, haftalık seferler yeterli görülmüştü. Hizmetin, bir tahsilatı olacağı da hatırlatıldı. Geçmiş dönemde, Selanik ile Yunan sınırı arasında çalışan bir posta servisi vardı. Bu servis, neden gösterilmeden kaldırılmıştı. Selanik ile yapılan ticaret için, bu posta servisi büyük bir önem taşıdığı hatırlatıldı. Ayrıca, Avusturya Lloyd'unun vapur seferlerinin iptali, bölgenin Yunanistan ile direkt iletişimini sağlayacak girişimin önemini arttırmıştı.

Nakliye ve iletişim sorunlarının çözümünün tarım için yeterli olmadığı vurgulanarak, tarımın uzun süredir içinde bulunduğu koşullardan kurtarılabilmesi için sermaye desteği gerektiği raporda yer aldı. Sermaye sorunun çözümü için, kredi bankasının kurulması gerekiyordu. Yeterli ölçüde nakit paranın tedarik edilemediği ve faiz oranlarının istenilen seviyede olmadığı koşullarda, yeterli fonların oluşturulmasını düşünmek mümkün değildi. Bankada fonların oluşabilmesi için merkezi hükümetin tarım kesimine yardımcı olması gerekiyordu. Kredi bankası, en çok toprakların büyük kısmının mülkiyetini elinde bulunduran Müslümanlara yarayacaktı.

Raporda, yukarıda detayları açıklanan üç konunun, tek bir programın parçaları olduğu söyleniyordu. Her biri aynı amaca yönelik önerilerdi ve birbirlerini tamamlıyorlardı. Politik olarak da, iktidarın en kısa sürede etkin olmasını ve Arnavutluk'un merkezi yönetimin altına alınabilmesini sağlayacaktı. Öneriler, merkezileşme yönünde bir politika içermektedir.

Raporun yazarına göre, vergilerin tahsili için uygulamaya konulan yeni sistem, büyük suiistimallere neden olmuştu. Görevlendirilen memurlar, misyonlarını gerçekleştirecek kapasite değildiler. Düşündükleri sadece toplam hâsılatı yükseltmekti. Bu bakış açısı, köylülerin yüksek vergi ödemelerine neden oluyordu. Raporla, Arnavutluk köylüsü Fransız köylüsüyle kıyaslanarak, çok daha zor şartlarda üretim yapmak zorunda kaldıkları belirtiliyordu. Vergilendirme, üretimin üzerinde olan aşar vergisi yoluyla yapılmıştı. Rapor, Hıristiyan azınlığın haksızlığa maruz kaldığını öner sürdü. Vergilendirme yaşanan adaletsizliğin giderilebilmesi için, Müslüman ve Hıristiyan saygın toprak sahiplerinden oluşan bir sabit komisyon oluşturulmasını önerdi. Bu komisyon, bölge yüksek konseyine bağlı çalışmalıydı. Bölgeye özel bir düzenleme ihtiyacı, İmparatorluk genelinde yeknesak uygulanan bir vergi sisteminin bulunmamasından kaynaklanmıştı. 1846 yılı vergi oranlarındaki yükselmeye rağmen, Osmanlı Devleti'nin tebaası üzerindeki vergi yükü çok yüksek değildi. Fakat sistemi bozan görevlilerin suiistimalleriydi. İktidardan beklenen en önemli gelişme, bu suiistimallere karşı alınacak önlemlerdi. Esas eleştirilen, vergilerin taksimi meselesidir. Raporla yer alan örneklerde, vergi taksimindeki adaletsizlikler vurgulanıyordu. Adaletsizliklerin nedeni, yetersiz ve suiistimallere açık kadroların görevlendirilmiş olmasıydı.

Raporla yer alan en önemli konulardan biri de bölge meclisidir. Babıâli'nin meclisler kurma projesinin mutluluk verici olduğunu söyleyen raporda, paşaların şahsi yönetimlerinin, adaletsizliğin ve şiddet düzeninin hiçbir zaman son bulmadığı ileri sürülüyordu. Var olan durumun, yeni sistem üzerindeki olası sakıncalarını dile getiren birkaç kişi olmuştu, fakat bu insanların hem sayıları azdı hem de seslerini dinletmeyi başaramamışlardı. Söz konusu eleştirilerdeki öngörüler gerçekleşmişti. Meclisler, hayal kırıklığından başka bir şey olmamıştı. Kamuoyu, eski rejimin suiistimallerine yenilerini ekleyen yeni kurumlara karşıydı. Toplum arasında söylenen bir söz, tezlerin kanıtı olarak sunuldu: “Eskiden satın alacak bir tane Paşamız vardı, şimdi on iki tane oldu.”²⁶¹

²⁶¹ Orijinal metinde: “Autrefois, nous n'avions qu'un Pacha a acheter, a present nous en avons douze”.

Bölge meclisi, ikisi Hıristiyan toplam on iki kişiden oluşuyordu. Ülkenin çok dinli, çok kültürlü yapısına rağmen meclis birleşimin eleştirilmediği raporda, işleyişte önyargı ve ihtirasların hâkim olması sorun olarak ortaya konulmuştur. Sonuçların hep Müslümanlar lehine, Hıristiyanlar aleyhine gerçekleştiği ileri sürülüyordu. Müslüman kanunları, hak iddialarına dayanak olacak şekilde sadece Müslümanların tanıklığını kabul ediyordu. Bunun yarattığı hak ihlalleri her gün kendini yeniden ürettiyordu. İdare, bunu gördüğü halde, ortadan kaldırmak için hiçbir şey yapmamıştı. Sabatier'e göre, en güçlü ailelerden gelen üyeler meclis içinde meclis oluşturmuşlardı ve tüm oylamalara hükmediyorlardı. Konsey'in güçlü kişilerinin ihaleler üzerindeki etkisi de, raporda dile getirilmiştir. Sorunların zorlu olduğunu söyleyen Sabatier, Babıâli'ye çözüm için acele etmesini öğütüyordu.

Raporda, Rumeli Ordusu komutanı Mehmet Reşid Paşa'nın 1844 ve 1845 yılındaki tedbirlerinden övgüyle söz edilmektedir. Fakat Paşa'nın faaliyetlerinin özünü güvenlik tedbirleri oluşturuyordu. Raporda, 1845 yılından sonraki bir yıl içinde Seraskerin varlığı bölge için felaketli olarak tanımlanmıştı. Blabatier, Tanzimat'ın uygulanması konusunda, Mehmet Reşid Paşa'nın bu dönemde hiçbir sonuç üretmediğini öne sürdü. Mehmet Reşid Paşa, Babıâli tarafından Tanzimat'ın bölgede yerleştirilmesiyle görevlendirilmişti. 'serasker hiçbir şeyi organize etmedi, hiçbir sonuç yok' diyordu. Rapora göre, Paşa'nın görevi sadece kendi çıkarına fayda sağlamıştı. Tanzimat'ın uygulanması konusunda herhangi bir gelişme sağlamak ise mümkün olmamıştı.

Raporda dile getirilen öneriler, 1867 tarihli reform programıyla önemli benzerlikler taşımaktadır. Sabatier tarafından hazırlanan raporda, merkezi idarenin güçlendirilmesini sağlayacak tedbirler önerilmişti. Osmanlı yerel bürokrasisi ise, eleştirilmiştir. Tanzimat'ın uygulanmasına yönelik önlemler, yetersiz olarak nitelendirilmişti.

Londra'da da, Osmanlı reformları yakından takip ediliyordu. Temmuz 1856'da Babıâli'ye verdiği destekten dolayı Fuad Paşa'nın teşekkür mesajını okuyan Lord Pelmerston Osmanlı temsilcisi Vagorides Bey'e, desteğin devam

ettrilmesinin reformlara devamlılığına bağlı olduğunu söylemişti.²⁶² Palmerston; eşitlikçi bir yargı sisteminin kurulmasını ve Osmanlı uğruğundaki herkese hukuki güvenceler sağlanmasını istemiş, İngiltere'nin desteğinin ancak bu koşullarda söz konusu olabileceğini söylemişti. Vagorides Bey, Lord Palmerston'a, Babıâli'nin hayata geçirdiği ve geçirmeye hazırlandığı reformları sıralayarak cevap verdi. Bu reformlar Padişah'ın halkına olan sevgisini gösteriyordu. İstanbul'daki İngiliz Büyükelçiliği de, reform sürecini yakından takip ediyor ve raporluyordu. Babıâli'ye İngiliz Büyükelçiliği tarafından gönderilen 20 Şubat 1858 tarihli, Mostar'daki uygulamalar hakkındaki yazısı, bir örnek olarak ele alınabilir.²⁶³ Yazıda, Hatt-ı Humayun'un Sırpça nüshalarının bölgeye dağıtılması isteniyordu. Sadece Osmanlı İmparatorluğu'nun korunması için değil, aynı zamanda Sultan'a müttefik olan güçlerin çıkarlarının korunması içinde bölgedeki uygulamaların meşruiyet ve devletin iyi niyeti üzerine oturtulması gerektiği hatırlatılıyordu. Fakir köylülerin memnun edilmesi için iltizam usulünün kaldırılmasının istendiği yazıda, bu sınıfların bölgedeki efendilerinden korunması için acil olarak girişimlerin başlatılması gerektiği belirtiliyordu. Büyükelçilik, atıl toprakların köylüler arasında paylaşılmasını önerdi. Uygulama, fakir köylüleri üst sınıflardan bağımsızlaştıracak gibi, Müslüman kitlenin kaprislerinden de koruyacaktı. Tedbirlerin uygulanmasını engelleyen bölge yöneticilerinin görevden alınması da, İngiliz Büyükelçiliğinin önerileri arasındaydı. Özellikle Hıristiyan köylüleri ilgilendiren düzenlemelerin önündeki en büyük engel, Büyükelçiliğe göre bölgedeki yönetici sınıfların önyargılarıydı. İngiliz Büyükelçiliği Babıâli'ye gönderdiği yazısında, yönetici sınıfları koruyan sistemin yeniden organizasyonu üzerine düşünmenin kaçınılmaz olduğunu ifade ediyordu.

Islahat Fermanı'nın yayınlanmasında sonra, fermanına uygulamaları Avrupa Başkentlerinde yakından takip edildi. Fransız arşivlerinde, bu konuda çok sayıda rapor mevcuttur. Diğer ülkeler de, çeşitli raporlar Türkiye'deki gelişmeleri takip ettiler Bu raporlarda Babıâli, Hatt-ı Hümayun'daki vaatlerini

²⁶² B.O.A., HR.SYS, dosya: 1860, gömlek: 2, vesika: 13.

²⁶³ B.O.A., HR.SYS, dosya: 1869-C, gömlek: 2, vesika: 1.

hayata geçirmedeği için eleştirilecektir. Taşralardaki yöneticilerin bilinç düzeyi, merkezden de daha geri olduğu raporlarda sıkça dile getirmişti. Hıristiyanların ağırlıklı olarak yaşadığı İmparatorluğun Batı topraklarında, Hatt-ı Hümayun'un uygulamalarıyla ilgili çalışmaların daha sık yapıldığı anlaşılıyor. Ağustos 1858 tarihini taşıyan ve "Hatt-ı Hümayun'un İlanından İtibaren Türkiye Yönetimi Üzerine Not" başlıklı rapor, bu nitelikteki çalışmalara örnektir.²⁶⁴ Raporun girişinde, 1854 yılında bir dış tehlike karşı İmparatorluğun savunmasını üstlenen devletlerin ülkenin iç işleriyle de ilgilenmeleri gerektiği belirtiliyordu. Rapora göre Fransa, bu konuda üzerine düşeni, Paris Barış Anlaşması'nın imzacı devletlerinin hiçbiri tarafından reddedilemeyecek şekilde yerine getirmişti. Rapor, bazı eyaletlerdeki uygulamaları incelemek ve bu yolla Hatt-ı Hümayun'dan sonraki gelişmeleri değerlendirmek için kaleme alınmıştı. Müslüman nüfusu Arnavut, Hıristiyan nüfusunun çoğunluğu Greklerden oluşan Epir'in, merkezden gönderilen tüm yöneticileri Müslüman Türklerdi. Kırım Savaşı öncesi, Yunanistan'la birleşmek için ayaklanan bölgenin Hıristiyan halkına karşı Müslümanlarda ve merkez yöneticilerinde bir kin oluşmuştu. Raporda, savaş sonrası Müslümanların ve merkezden gönderilen yöneticilerin geleneksel hatalarına geri döndükleri ileri sürülüyordu. Hıristiyan ordularının yardımına başvurulduğu savaş yıllarında saklanan küçük görme duygusu, savaşın bitmesiyle beraber yeniden ortaya çıkmıştı. Hıristiyanlara ve Hatt-ı Hümayun'un vaat ettiği reformlara karşı oluşan tepkinin, 1847'de Fransız Konsolos Sabatier'in evine karşı gerçekleştirilen saldırının da sorumlusu olduğu söylenen Vehil Efendi tarafından örgütlendiği iddia ediliyordu. Vehil Efendi tarafından kurulan örgütte soylu Müslümanlar, ulema ve eski sipahiler yer almıştı. Mülkiyetlerini kaybetmemek için on beşinci yüzyılda din değiştiren bölgenin egemen sınıflarının temsilcileri tarafından oluşturulan örgütün amacı, mensuplarının çıkarlarını korumaktı. Merkezden gönderilen görevliler de, çıkar birliği yaptıkları bu grubu koruyorlardı. Vali olarak 1857'de göreve başlayan Mehmet Paşa, İstanbul'dan gönderilen talimatları uygulamaya çalışmış fakat başarılı olamamıştı. Reform karşıtı grubun mensuplarından birinin evinde, Vali'den

²⁶⁴ AMAE, Inventaire Sommaire Memoires et Documents Turquie, Part 115, document no: 40.

sonraki en yetkili devlet görevlisi olan Defterdarın başkanlığında yapılan bir gece toplantısında, Hıristiyanlarla Müslümanların eşitliğine karşı mücadele edileceğine dair Kuran üzerine yemin edilmişti. Hıristiyanlar için son yirmi yılın en kötü koşulları yaşıyordu. Kırsal bölgelerdeki Hıristiyanlar, şehirlerdekilere göre daha uygun şartlara sahipti. Hıristiyanlara yönelik çeşitli haksızlıklar örneklendirildikten sonra Epir’de, Hatt-ı Hümayun’un bölgede uygulanıp uygulanmadığı sormanın anlamsız olduğu söyleniyordu. Hatt-ı Hümayunda gâvur ifadesinin yasaklanmasına rağmen, bölge meclisinde bile aynı hakaret ifadeleri kullanılmaya devam ediliyordu. Hiçbir Hıristiyan yerel kamu görevlerine kabul edilmemişti. Hatt-ı Hümayun’un adli tedbirleri hayata geçirilememiştir. Vali, karma ticaret mahkemelerinin daha önce de çalışmadığını ileri sürerek, ticari mahkemelerle ilgili düzenlemeleri uygulamayı kabul etmiyordu. Fransa Büyükelçisinin başvuruları üzerine Babıâli bölge valiliğine uyarılar göndermiş, fakat Epir’in yöneticileri her seferinde sıyrılmamanın bir yolunu bulmuştu. Bir bankerde yüklü bir hesabı bulunan Vehil Efendi, Kadının yönettiği mahkeme dışında başka bir mahkemede ticari davasının görülmesini kabul etmemiş ve bu ısrarında başarı sağlamıştı. Karma ceza mahkemeleri açıldı, fakat Kadı şer’i hükümleri uygulatmaya devam ediyordu. Raporda hem Hıristiyanların maruz kaldıkları haksızlıklar hem de Fransız konsolosların bu haksızlıklara karşı müdahalelerini açıklayan örnekler yer aldı. Hıristiyanların geleneksel değerlerini, aile hukuklarını ve ulusal kimliklerini korumalarını sağlayan, Hıristiyan din görevlilerinin sahip oldukları yargılama yetkisiydi. Hatt-ı Hümayun’un ilanından sonra Epir’deki Müslümanlar, devletin üst yönetiminde görev yapanlarda görülmediği kadar dini kurallara bağlı bir İmparatorluk yönetimi savunmaya başlamışlardı. Hatt-ı Hümayun’da hapisanelerin ıslah edileceği ve işkencenin yasaklanacağı vaat edilmiş, bu vaatler de Epir’de hayata geçirilmemiştir. Yeni yapılan zindanlarda yirmi gün geçiren bir kişi, hem fizik hem de moral olarak çöküyordu. Yunanistan kendi sınırlarının güvenliğini düzenli birlikler yoluyla sağlarken, sınırın Türk tarafı hala derbent ağa olarak adlandırılan birliklere terk edilmişti. Başbozuların da görülmesi mümkündür. Oluşturulan konseyler temsil yeteneğine sahip değildi ve Paşalar tarafından kontrol altında tutuluyorlardı. Oylama yapılmadan hazırlanan kararlar üyelere imzalatılıyordu. Hem Hıristiyan

hem de Müslüman üyeler okuyamadıklarından neyi imzaladıklarından bile haberdar değillerdi. 1858 Haziran'ında Rıfat Paşa konsey üyelerin değerlendirmelerini İstanbul'a göndermelerini istemişti. Bu istek, gayrimüslimlere haklarını savunma şansı tanıyan bir uygulama olarak değerlendiriliyordu. Osmanlı İmparatorluğu'nun yaşadığı tüm iç ve dış sorunlar Epir'i de etkiliyordu. Son savaş 1854 isyanına neden olmuştu. 1857'de yaşanan krizde de Müslümanlar, Fransa'ya karşı kırgınlıklarını gizlememişlerdi. Diplomatik ilişkilerin kesilme ihtimali, Epir'deki Müslümanlarda Fransa'ya karşı savaş hisseleri oluşmasına neden olmuştu. Hıristiyanlar ise, ayaklanma için Fransa'dan yardım sağlama çalışıyorlardı. Bosna, Girit ve Montenegro'dan gelen haberler, Hıristiyanlar arasında heyecana neden olmuştu.

Raporda, farklı bölgeler için de benzer tespitler yapıldı. İmparatorluğun Balkanlardaki bölgelerinde, 1856 Hatt-ı Hümayunu'nun aynı Gülhane Hatt-ı Hümayun'u gibi ölü doğduğu konuşuluyordu. Fransız ve İngiliz ordularının varlığı ile baskılanan fanatizmin, savaştan sonra tekrar ortaya çıktığı ileri sürüldü. Hatta konseylerden biri 1856 Mayıs'ında, Hıristiyanlara da Ramazan'da yemeği yasaklamıştı. Manastır, Bosna, Selanik'ten de örneklerin ve değerlendirmelerin yer aldığı raporda, Hatt-ı Hümayun'un vaatlerinin hayata geçirilmediği iddia edilmişti.

İmparatorluğun Batı eyaletlerindeki sorunlar, Sadrazam Kıbrıslı Mehmet Paşa'nın araştırma gezisine çıkmasına neden olacak kadar önemli bir hale gelmişti. Büyükelçilerin, gayrimüslimlerin hakları konusunda ne kadar etkin bir rol oynadığı, bu teftiş gezisi sırasında bir kez daha ortaya çıkmıştı. Vezir Kıbrıslı Paşa'nın Rumeli eyaletlerine yapacağı teftiş büyükelçiliklere resmi yazıyla duyurulduğunda, konu büyükelçilikler tarafından dikkatle izlemeye alındı.

Kıbrıslı Mehmet Paşa'nın sadaret görevine getirilmesinin ve özel misyonla Rumeli'ye teftişle görevlendirilmesinin, İmparatorluğun siyasetinde bir değişiklik anlamına gelmeyeceği büyükelçiliklere 30 Mayıs 1860'da bildirilmişti.²⁶⁵ Rumeli'deki özel görevi sırasında Kıbrıslı Mehmet Paşa Meclis-i Tanzimat Reisi Ali Paşa ile uyumlu bir çalışma içinde bulunacağı da aynı yazılı

²⁶⁵ B.O.A., HR.SYS, dosya: 1861, gömlek: 1, vesika: 2.

mesajda yer aldı. Hariciye Nazırı Fuad Paşa da, 2 Haziran tarihli yazısıyla İngiltere, Fransa, Avusturya, Prusya ve Rusya Büyükelçiliklerine, Kıbrıslı Mehmet Paşa'nın Sultan tarafından Rumeli teftişi ile görevlendirildiğini duyurdu.²⁶⁶ Fuad Paşa'nın yazısında bu görevlendirmenin, Sultan'ın tüm sınıflardan Osmanlı tebaasına karşı olan iyi niyetinin bir göstergesi olduğu vurgulandı. Teftiş gezisi, Babıâli'nin ortaya koyduğu adalet ve talerans ilkelerinin Avrupa eyaletlerinde ne derece uygulandığını tespit amacı taşıyordu. Aynı amaçla bir teftiş komisyonu da Suriye'ye gönderilmişti. Kıbrıslı Mehmet Paşa'nın yokluğunda sadarete de vekâlet edecek olan Meclis-i Tanzimat Reisi Ali Paşa, bu iki teftiştten gelen bilgileri merkezde bir araya getirecektir. Büyükelçiliklere gönderilen mektubun bir örneği, Avrupa başkentlerinden Babıâli temsilciliklerine de gönderildi.²⁶⁷ Fransız Büyükelçisi Lavalette 3 Haziran'da Fuad Paşa'ya cevap verdi.²⁶⁸ Tarabya'daki yazlık ikametkahından gönderdiği cevabında, vakit kaybetmeden Sultan'ın kararını hükümetine ilettiğini, kendisinin ve İmparatorunun, Sultan Abdulmecid tarafından hızlı bir şekilde inisiyatif kullanılmasını takdirle karşılayacaklarını bildirdi. Avrupa'daki Babıâli temsilcileri Fuad Paşa'nın talimatıyla buldukları ülkelerin Dışişleri Bakanlarına Kıbrıslı Mehmet Paşa'nın misyonunu bildirdiler. Prusya Dışişleri Bakanı, Aristarchi Bey'e, en azından resmi olarak tüm ülkelerin bu teftiş gezisinden memnuniyet duyduğunu söylemişti.²⁶⁹ Aristarchi Bey, Prusya'nın konsolosluğunun bulunmadığı yerlere İstanbul'daki Büyükelçilikten gönderilecek görevlilerin teftiş gezisi süresince dost ülke konsoloslarının haklarını kullanabileceklerini de bildirdi. Avusturya Dışişleri Bakanı ise Kallimaki Bey'e, Kıbrıslı Mehmet Paşa'nın görevlendirmesiyle ilgili Hatt-ı Humayun'un tercümesinin basına verilmesini önerdi.²⁷⁰ Bu yolla Rusya'nın, teftiş gezisi hakkında yaymaya çalıştığı şüphelerin engellenebileceğini düşünüyordu. Avusturya, Rusya'nın aleyhte probaganda yoluyla Kıbrıslı Mehmet Paşa'nın gezisinden sonuç alınmasını engellemeye çalışacağını

²⁶⁶ B.O.A., HR.SYS, dosya: 1861, gömlek: 1, vesika: 11.

²⁶⁷ B.O.A., HR.SYS, dosya: 1861, gömlek: 1, vesika: 17.

²⁶⁸ B.O.A., HR.SYS, dosya: 1861, gömlek: 1, vesika: 12.

²⁶⁹ B.O.A., HR.SYS, dosya: 1861, gömlek: 1, vesika: 5.

²⁷⁰ B.O.A., HR.SYS, dosya: 1861, gömlek: 1, vesika: 7.

düşünüyordu. Kont Rechberg, Viyana'ya Babiâli'nin resmi bildirimini iletmediği 19 Haziran tarihli notunda, Hıristiyan milletler sorununun çözülmesinin, Türkiye için daha önce hiç olmadığı kadar önemli bir hale geldiğini vurguluyordu.²⁷¹ Viyana'ya gönderilen bilgi notunda, Rusya'nın Babiâli'ye yönelik eleştirilerinin Kıbrıslı Mehmet Paşa'nın araştırmalarıyla durdurulamayacağı, Rusya'nın bu araştırmaları Avrupa ülkelerini yatıştırma amacı taşıdığını iddia edeceği ve büyük güçlerden bazılarının Rusya'yı izleyebileceği dile getirilmişti. Rusya, gönderdiği özel temsilciler vasıtasıyla Avrupa Devletlerini, Babiâli aleyhine ikna etmeye çalışıyordu. Hollanda'ya General Manzouroff gönderilmişti. Hollanda Başbakanı Kont Luylen, Babiâli temsilcisine Manzouroff yaptığı görüşmede Rus isteklerini ret ettiğini söylüyordu.²⁷² Doğu'da da görev yapmış olan Luylen, Rus özel elçisine, Doğu sorununa müdahale girişimlerinin doğru olmayacağını, Babiâli'yi baskı altına alarak hükümet inisiyatifinin gelişmesini engelleyeceğini ve hükümetin iyi niyetli çalışmalarının olumlu sonuç vermesinin bu girişimler sonunda mümkün olmayacağını söylemişti. Fakat Büyükelçilik raporunda da belirtildiği gibi genel kamuoyu görüşü Kont Zuylen'in görüşleri kadar Babiâli yanlısı değildi. Avrupa basını, bugüne kadar ki vaatlerin gerçeğe dönüşmediğini ve Hıristiyanların yaşam koşullarında iyileşme sağlanamadığını, konunun Babiâli'nin inisiyatifine bırakılamayacağı yazılıyordu. Rus politikaları, Avrupa kamuoyunda taraftar topluyordu. Rusya, Balkan ülkelerindeki Hıristiyanların yaşam koşulları hakkında İstanbul Hükümetine bir dizi öneri götürmüştü. Bu önerilerin uygulanmasında ısrar edecektir. Rus politikasına karşı İngiltere ve Fransa, Babiâli'nin bu girişimine sıcak bir yaklaşım gösterdiler. Kıbrıslı Paşa'nın teftişleri konusunda, Hıristiyan tebaa adına hareket ettiğini söyleyenler de yazılı olarak görüşlerini gönderdiler. Paşa'nın gezileri sırasında, Müslüman yerel yöneticilerin Hıristiyan milletlerin sorunlarını dile getirmelerini engellendiğini iddia ettiler.

Paris Barış Anlaşması'nın imzacı devletlerinden, sadece Sardunya Krallığının İstanbul'daki büyükelçiliğine resmi bildirim gönderilmemişti.

²⁷¹ B.O.A., HR.SYS, dosya: 1869-C, gömlek: 2, vesika: 2.

²⁷² B.O.A., HR.SYS, dosya: 1861, gömlek: 1, vesika: 10.

Sardunya Krallığının temsilcisi General Durando 27 Haziran 1860 tarihinde Fuat Paşa'ya, 1856 anlaşmasına imza koyan diğer devletlerin İstanbul'daki temsilciliklerinin, Babîâli'nin bildirimine uluslararası bir önem yüklediklerini ilettiler.²⁷³ Kendisine aynı yazının ulaşmamasını, bir hata olarak değerlendirmek istediğini bildirdi. Fakat Babîâli Durando'nun yazılı mesajına rağmen, yazının bir örneğini Sardunya Büyükelçiliğine göndermemekte ısrar etti. Durando, ülkesinin Paris anlaşmasının imzacı devletlerinden biri olarak, azınlıklar sorunu hakkında söz hakkı olduğunu ileri sürüyordu. Büyükelçilik Baş Drogmanı Vernoni'yi, 28 Temmuz tarihinde Hariciye Nazırı Fuad Paşa'ya protestosunu iletmekle görevlendirdi.²⁷⁴ Sardanya Krallığı, hakarete uğradığını düşünüyordu. Durando'nun görevlendirme yazısında, Hıristiyan azınlıklar konusunun Paris Anlaşmasına taraf devletlerin yetki alanında olduğu belirtiliyordu. Sardunya'ya yönelik ayrımcılığın, anlaşmanın yürürlükten kaldırılması ve Babîâli'nin uluslararası yükümlülüklerinin ihlali olacağı öne sürülüyor. Durando'nun protestosuna gösterdiği gerekçe, Paris Barış Anlaşması'nın ve azınlıklar sorununun büyükelçilikler tarafında nasıl algılandığını göstermesi açısından örnek niteliktedir. Durando, ülkesinin Avrupa Devletleri içinde ikinci sınıf olmasının ve Hıristiyan milletler sorunun karmaşık ve önemli bir sorun olmasının, Babîâli'nin davranışına gerekçe olamayacağını savunur. Oysaki, Fuad Paşa'nın 2 Haziran tarihli mektubu Sadunya Krallığı nezdindeki Babîâli temsilcisi Rüstem Bey'e de gönderilmişti. Rüstem Bey, Dışişleri Bakanı Kont Cavour'u ziyaret ederek teftiş gezisi hakkında bilgi vermiş, Kont Cavour da Sultan'ın kararından menuniyet duyduğunu dile getirmişti.²⁷⁵

Teftiş gezisinin ilk bölümü Ekim ayında sona erdi. Kıbrıslı Mehmet Paşa'nın İstanbul'a döneceği Londra, Paris, Viyana, Petersburg ve Berlin'deki büyükelçiliklere 17 Ekim'de Ali Paşa tarafından duyuruldu.²⁷⁶ Ali Paşa'nın yazısında, teftiş gezisinin ilk bölümü, tüm teftişin en önemli parçası olarak nitelendiriliyor. Fakat kış şartları sebebiyle verilen ara nedeniyle Bosna gibi bazı

²⁷³ B.O.A., HR.SYS, dosya: 1869-C, gömlek: 2, vesika: 3.

²⁷⁴ B.O.A., HR.SYS, dosya: 1869-C, gömlek: 2, vesika: 4.

²⁷⁵ B.O.A., HR.SYS, dosya: 1861, gömlek: 1, vesika: 9.

²⁷⁶ B.O.A., HR.SYS, dosya: 1861, gömlek: 1, vesika: 33.

bölgelerde teftiş yapılamamıştı. Babıâli bu aranın, Rumeli eyaletlerine uluslararası bir araştırma komisyonu gönderilmesinin önerilmesine vesile olmasından çekiniyordu. Al Paşa yazısında, daha önce bu yönde yapılan önerilerin Babıâli tarafından ret edildiğini hartılatarak, uluslararası bir komisyonun Osmanlı İmparatorluğu'nun hükümdarlık haklarıyla bağdaşmayacağını tekrar etti. Babıâli gerekli tüm reformları ertelemeyen uygulamış, dost ülkelerin iyi niyetli önerilerini kendi bağımsızlığı ile çelişmediği sürece ret etmemişti. Babıâli'nin uluslararası komisyon önerisi hakkındaki endişeleri haksız değildi. Avrupa salonlarında, Prens Gortchakoff'un aynı öneriyi tekrar gündeme getirmek için, Babıâli'nin Avrupa'lı devletlerle yapacağı görüşmelerin sonuçlarını beklediği konuşuluyordu.²⁷⁷

Avrupa'daki Büyükelçilikler, Ali Paşa'dan gelen bu bilgileri de buldukları ülkelerin Dışişleri Bakanlarıyla paylaştılar. İngiliz Dışişleri Bakanı John Russell, Babali Büyükelçisi Musurus Bey'e, kendisinin de uluslararası bir komisyona karşı olduğunu söyledi.²⁷⁸ Fakat Babıâli, Bosna ve diğer teftiş edilmemiş eyaletlerde de asayiş sağlanmalıydı. Bunun içinde bağımsızlık bahanesiyle hareket edilmesine son verilmesi gerekiyordu. İngiliz Dışişleri Bakanı, teftişe Serdar-ı Ekrem Ömer Paşa tarafından devam edilmesini önerdi. Avusturya Dışişleri Bakanı Kont Bechberg'de, Avusturya kabinesinde uluslararası bir komisyon önerisinin gündeme gelmediği konusunda Kallimaki Bey'e güvence verdi.²⁷⁹ Kont Bechberg'e göre, Babıâli Kıbrıslı Mehmet Paşa'nın teftiş sonuçlarını gecikmeden İstanbul'daki büyükelçiliklere bildirmişti ve bu koşullarda uluslararası komisyon önerisinin savunulması mümkün değildi. Fakat Bosna'nın teftiş dışında bırakılması, bazı eleştirilere gerekçe oluşturabilirdi.

Ali Paşa, Babıâli'nin Avrupa başkentlerindeki temsilciliklerine Kıbrıslı Mehmet Paşa'nın teftiş raporundan bir bölümün tercümesini 25 Ekim'de gönderdi.²⁸⁰ Raporda, Bulgaristan'daki durum ele alınıyordu. Ekinde Missa'da Kıbrıslı Mehmet Paşa tarafından oluşturulan özel bir makemenin raporu da yer

²⁷⁷ B.O.A., HR.SYS, dosya: 1861, gömlek: 1, vesika: 37.

²⁷⁸ B.O.A., HR.SYS, dosya: 1861, gömlek: 1, vesika: 34.

²⁷⁹ B.O.A., HR.SYS, dosya: 1861, gömlek: 1, vesika: 37.

²⁸⁰ B.O.A., HR.SYS, dosya: 1861, gömlek: 1, vesika: 42.

aldı. Özel mahkeme aralarında Hıristiyan ve Musevi temsilcilerinde yer aldığı 12 üyeden oluşuyordu. Rapordaki bilgilerin, Rus tezlerindeki abartma ve yanlışları ortaya koyduğu düşünülüyordu. Raporun, Dışişleri Bakanlarına da ulaştırılması istendi. Avrupa diplomatik kulislerinde, Fransız Hükümeti'nin politikasını değiştirmeye başladığı konuşuluyordu. Fransız Dışişleri Bakanı Thouvenel, ilan edilen reformları daha ciddi reform adımlarının sadece bir başlangıcı olduğunu söylemişti. Berlin'den Aristarchi Bey bile, Fransız politikasının sonuçlarını kendi çalışmalarında hissetmeye başlamıştı.²⁸¹ Thouvenel, Paris'teki Prusya temsilcisi Pourtales ile yaptığı bir görüşmede Kıbrıslı Mehmet Paşa'nın teftiş gezisi de gündeme geldi.²⁸² Thouvenel'e göre teftiş sonuçları pek mutluluk verici değildi. Görüşmede Thouvenel, idari reformlarda istenilen gelişmenin gösterilemediği bölgelere Avrupalı bir araştırma komisyonu gönderilmesini öneriyor. Babıâli'nin, yabancı komisyon konusundaki açıklamasını tanımadığını ve kendisine bu açıklama sunulursa kabul etmeyeceğini söylüyor. Aristarchi Bey, kendisine bu bilgileri aktaran kaynaktan, Londra ve Viyana hükümetlerinin Babıâli'nin girişimlerini menuniyetle karşıladıklarını da öğrenmişti.

Kıbrıslı Mehmet Paşa, Sultan'a sunduğu raporunda,²⁸³ Hıristiyanların kendileriyle birlikte yaşayan Müslümanlardan yana şikâyetlerinin haksız olduğunu tespit ediyordu. Hıristiyanlara yönelik en büyük eziyetler ve suiistimler, Grek din adamları tarafından yapılıyordu. Babıâli'nin Patrikane'ye yönelik yeni düzenlemelerinin, söz konusu suiistimallerin önlenmesini sağlayacağını ileri sürdü. Kıbrıslı Mehmet Paşa'ya göre Osmanlı İmparatorluğu bir geçiş dönemindeydi ve bu dönemi sarsıntısız atlatması gerekiyordu. Reformların yerleştirilebilmesi için nazırlar reform yarışı içine girmeliydi.

Hem Kıbrıslı Mehmet Paşa'nın raporu hem de Missa'daki özel mahkemenin raporları Avrupa'daki büyükelçilikler vasıtasıyla Avrupalı devletlerin dışişleri bakanlarına ulaştırıldı. İngiliz Dışişleri Bakanı John Russell raporları okudu ve Musurus Bey'in açıklamalarını dinledi. Sonrasında beş devletin İstanbul'daki temsilcilerinin, konsolosluklardan gelen raporları

²⁸¹ B.O.A., HR.SYS, dosya: 1861, gömlek: 1, vesika: 45.

²⁸² B.O.A., HR.SYS, dosya: 1861, gömlek: 1, vesika: 46.

²⁸³ B.O.A., HR.SYS, dosya: 1861, gömlek: 1, vesika: 47.

değerlendirmek ve Babîâli'ye götürülecek önerileri kararlaştırmak için İstanbul'da bir konferansta bir araya geleceklerini söyledi.²⁸⁴

Islahat Fermanı'nın uygulamalarıyla ilgili eleştirilerde en önde gele konular gayrimüslimlerin askerlik ve kamu görevlerine kabul edilmemesiydi. 1856 Fermanıyla beraber cizye vergisi resmen askerlik bedeli niteliği kazanmış oldu. Bu vergi, azınlıklar sorununda önde gelen bir konu olma niteliğini devam ettirdi. 1875 yılında Bosna Hersek'de başlayan isyanın yatıştırılması için ilan edilen fermanla, bedel-i askeriye'nin yüz altından elli altına indirildiği belirtiliyordu. Askerlik sorunu, Tanzimat dönemi boyunca gündemdeki yerini korudu ve çözüme kavuşturulamadı. Bunda, gayrimüslimlerin askerlik hizmetinden kaçınmaları da rol oynadı. 'Bununla beraber bürokrasi alanında da gayrimüslim memurlar açısından Islahat Fermanı'nın ilanından sonra tam bir patlama yaşanmıştır.'²⁸⁵ Ali Paşa, Hariciye Nezaretini Ermeni memurlarla doldurduğu için eleştirilmiş, müslümanların kendisine rakip olmalarından korktuğu için bu yola başvurduğu iddia edilmiştir.²⁸⁶ Fakat Girit'ten gönderdiği raporunda da, gayrimüslimlerin devlet hizmetine kabulünü savunduğu görülüyor. Ali Paşa'nın Hariciye Nezaretine gayrimüslimleri kabulünü, Osmanlılık siyaseti içinde açıklamak daha doğru olur. Kendi raporunda da belirttiği gibi, Hıristiyanların eğitim düzeylerinin daha yüksek olması memuriyette Ali Paşa tarafından tercih edilmelerine bir neden olmuştur.

Ali Paşa Girit'ten gönderdiği layikasında da, Osmanlı Devleti'nin kurtuluşu için Hıristiyanların memuriyete kabulünün zorunlu olduğu savundu. Bu konuda Fransız reform programının dile getirdiği eleştirilerin benzerlerini söz konusu layihada da bulmak mümkündür.²⁸⁷

²⁸⁴ B.O.A., HR.SYS, dosya: 1861, gömlek: 1, vesika: 66.

²⁸⁵ Önder Kaya, **Tanzimat'tan Lozan'a Azınlıklar**, y.y., Yeditepe Yayınları, Ekim 2004, s. 94.

²⁸⁶ İnal, **Osmanlı Devrinde Son Sadriazamlar**, C:I, s. 39.

²⁸⁷ "Gerçi bugün Müslüman olmayan milletlerden memuriyete girmiş ve yüksek rütbelere erişmiş olanlarla aynı rütbedeki Müslümanlar arasında hiçbir ayırım yapılmamaktadır. Bu konuda bir diyecek yoktur. Ancak, söz konusu olan milletlerden yüksek rütbelere erişenlerin, özellikle memuriyette bulunanların sayısı, nüfuslarına ve Müslümanlardan istihdam edilenlere oranla az mı azdır. Oysa bunların içinde iyi eğitilmiş ve mali, idari, kanuni ve benzeri işler için gerekli bilgiyle donanmış kimselerin sayısı yukarıda belirtildiği üzere sürekli artmaktadır. Bu gibi kimseler, eğitimlerine yaptıkları yatırımın karşılığında bereket ve refah sağlayacak kapıların kendilerine kapalı ve devlete hizmet dairelerinin yalnız bir kavmin üyeleriyle çevrilmiş ve sınırlı olduğunu

1867 tarihli Fransız reform programının ilk maddesi gayrimüslimlerin askerlik ve diğer kamu görevlerine kabul edilmesi hakkındadır. Programda askerlik ve kamu hizmeti bir hak ve görev olarak tanımlanır. Gayrimüslimlerin görevlerini yerine getirmeleri ve haklarını kullanmalarının, hem Müslümanlar hem de Hıristiyanların gözünde toplumsal kaynaşma için gerekli olduğu vurgulanıyor. Gayrimüslimlere kamu görevlerinin açılması, toplumsal bilincin de değişmesini sağlayacaktı. Reform programının birinci maddesinde itibaren toplumsal kaynaşmayı destekleyecek ifadeler yer verilmişti. Osmanlılık siyasetine temel prensipleri reform programının da temel yaklaşımını oluşturdu.

1867 yılına gelindiğinden Avrupa başkentlerinde, Osmanlı reformlarının bilânçosu çıkartılıyordu. Reformların toplu bir değerlendirmesinin yapılmasına yol açan, Ali Paşa'yı Girit'e gitmeye zorlayan kriz olmuştu. Fransız reform programının hangi siyasi koşullarda gündeme geldiğini anlamak için Girit krizine ve krizde Fransa'nın oynadığı role bakmak gerekir.

F- Girit Meselesi

1867 yılında 1856 Hatt-ı Hümayun'unun sonuçlarının masaya yatırılması, Girit sorununu bir sonucu olarak ortaya çıkmıştı²⁸⁸ Girit, Süveyş Kanalı'nın açılmasıyla daha önemli bir konuma geliyordu. Girit sorunu, hem Osmanlı reformlarının tartışıldığı bir diplomatik süreç oldu, hem de Babıâli-Fransa

görmektedirler. Devlet gelirlerinin belki de üçte ikisini onlar verdikleri halde hep başkaları yararlanıp, kendilerinin sağmal koyun düzeyinde tutulduklarını anlamaktadırlar. O halde, kuşkusuz, her türlü dış kışkırtmayı can kulağıyla dinleyecekler ve bereket kapıları açık bir hükümet kaygısına düşeceklerdir.” **Belgelerle Tanzimat Osmanlı Sadriazamlarından Ali ve Fuad Paşaların Siyasi Vasiyetnameleri**, s. 14.

²⁸⁸ Girit, 1645 yılından 1669 yılına kadar devam eden dönemde parça parça Osmanlı egemenliğine girmiştir. Venedikliler, Osmanlı kuşatmasına karşı Avrupa ülkelerinden yardım istemişlerdi. İngiltere'nin çıkarları, Ada'nın Osmanlılar tarafından ele geçirilmesini gerektiriyordu. Levant Company için önemli olan korsanlık faaliyetlerine son verilerek güvenli bir ticaret ortamının sağlanmasıydı. Bu yüzden İngiltere, Osmanlı kuşatması karşısında Venediklilerin çağrısına olumlu cevap vermedi. Diğer Avrupa ülkeler ise açıktan destek vermek yerine gizli yardımlarla yetindiler. Açıktan Venedik kuvvetlerine yardım gönderen tek ülke Fransa'ydı. XIV. Louis, Venediklileri en fazla koruyan hükümdar oldu. Fransa'nın bu desteği geleneksel Osmanlı-Fransız dostluğunun bozulmasına yol açtı. “Papalık, yardımın ideolojik ve psikolojik propagandasını yapıyor, Fransa ise idari organizasyonu gerçekleştiriyordu.” Bkz. Ayşe Nuket Adıyeke, Nuri Adıyeke, **Fetihden Kaybına Girit**, y.y., İstanbul, Babıâli Kültür Yayınları, 2006, s. 39.

ilişkilerini savaş sözcüğünün telaffuz edilmesine neden olacak kadar sıkıntıya soktu. Fransız reform programı, bu krizin bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır. Girit krizinin diplomatik aşamalarını izlemek, reform programının nasıl bir ortamda gündeme geldiğinin anlaşılmasına yardımcı olacaktır. Bu diplomatik süreçte Fransa, Osmanlı reformları konusundaki fikirlerini de daha açıkça ortaya koydu. Girit sorunu üzerinden Islahat Fermanı'nın bilançosu çıkartılıyordu.

Fransa, Girit sorununa ilişkin ortaya attığı önerilerde ısrarcı olmadı. Fakat bu öneriler, Fransa-Osmanlı ilişkilerinde yıpranmalar yarattı. 1867 yılına gelindiğinde, artık genel bir Avrupa savaşı da konuşulur olmuştur. Fransa'nın Girit için öngördüğü çözümlerde ısrar edememesinin en önemli nedenlerinden biri, Avrupa'daki savaş ihtimaliydi. Babıâli, Avrupa savaşı ihtimalinin Osmanlı Devleti'ne reformlarını baskı altında kalmadan devam ettirebilme imkânı sağlayacağına inanıyordu. Bu fikirler, Avrupa başkentlerinde görev yapan diplomatlar tarafından da dile getirilmiştir. Musurus Bey, Lord Stanley ile 1867 yılının Nisan ayında yaptığı görüşmelerde, savaş ihtimalinin olası sonuçları ve Osmanlı İmparatorluğu açısından etkilerini tartışırken, Babıâli'nin sağlayabileceği faydalardan söz etmişti.²⁸⁹

Avrupa savaşı ihtimalinin bir başka boyutu, Prusya ve Rusya arasındaki ilişkileri zayıflatmak için Napoleon'un Rus önerilerini kabul etmesiydi. Napoleon, Rusya'nın Prusya'ya yaklaşmasını istemiyordu. Paris Büyükelçisi Mehmet Cemil Paşa 24 Mayıs 1867 tarihinde Hariciye Nazırı Fuad Paşa'ya gönderdiği raporda, Rusya'nın uluslararası koşullardan faydalanmaya çalıştığını bildirecektir. Büyükelçinin güvenilir kaynaklardan edindiği bilgiye göre, Paris'deki Rus Büyükelçisi Baron de Budberg 1866 yılının Kasım ayında Napoleon tarafından Palais de Compregue'de kabul edilmişti.²⁹⁰ Bu görüşmede Baron de Budberg, Fransız İmparatora iki ülke arasındaki işbirliğinin geliştirilmesini önermişti. Napoleon, Rusya'nın Prusya ile olan ilişkilerini zayıflatabilmek için bu öneriyi olumlu bulduğunu söyleyerek iki ülke arasındaki işbirliğini geliştirmek için çalışacağını bildirdi. Mehmet Cemil Paşa, bu görüşme

²⁸⁹ B.O.A., HR.SYS, dosya: 478, gömlek: 1, vesika: 175.

²⁹⁰ B.O.A., HR.SYS, dosya: 478, gömlek: 1, vesika: 224.

sonucunda Rus ve Fransız İmparatorlarının genel sorunlarda paralel politikalar izlemelerinin mümkün olabileceğini düşünüyordu. Nitekim Rusya, Girit konusundaki önerileri kabul görmediğinde, Avrupa'dan gelen olumsuz cevaplar için İngiltere'yi suçlayacaktır. Fakat bu yakınlaşma, Paris ile Petersburg arasındaki derin menfaat ve görüş farklılıklarının giderilebilmesi için yeterli olmadı.

Osmanlı Devleti için ayrıcalıklı bir yere sahip olan ve nüfus çoğunluğunu Rumların oluşturduğu Girit'te, 1866 yılının Ağustos ayında yeni bir ayaklanma teşebbüsü yaşandı. Olaylar, Mayıs ayında Fransa'nın da desteğiyle Giritlilerin Islahat Fermanı'nın uygulanması talebini de içeren bir dilekçeyi Babîâli'ye vermeleriyle başlamıştı. Babîâli, gecikmeden olaylara müdahale etti. İngiltere, Fransa ve Rusya'da Ada'ya savaş gemileri gönderdiler.²⁹¹

Lord Stanley, Musurus Bey'e, Fransız Hükümetinin Girit'e bir Osmanlı araştırma komisyonu gönderilmesini önereceğini söylemişti. Musurus Bey, Lord Stanley'in de Fransız önerisine sıcak yaklaşacağını 28 Ağustos 1866'da Ali Paşa'ya rapor etti.²⁹² Avrupa başkentlerindeki Osmanlı diplomatları, doğrudan veya dolaylı müdahalelerinin gerek Girit gerekse Osmanlı İmparatorluğu'nun diğer bölgelerindeki istikrar için olumsuz etkilerini anlatmaya çalışıyorlardı. Musurus Bey de, Lord Stanley'e Girit'teki sorunun Atina Hükümetinin propagandalarından kaynaklandığını söylemişti. Ali Paşa, Atina Büyükelçiliğinden 17 Ağustos tarihli bir rapor almıştı.²⁹³ Raporda; Yunan Kralı adına İngiltere, Prusya ve Rusya Büyükelçilerine verilen nota ile ülkelerinin Giritliler lehine soruna müdahale etmelerinin istendiği bildiriliyordu.

Yunan Hükümetinin Avrupa ülkelerine yaptığı çağrıya rağmen İngiliz Hükümeti, soruna müdahale edilmesine karşı çıkıyordu. Lord Derby İngiliz Hükümetinin bu görüşünü Londra'daki Avusturya Büyükelçisine de söylemişti.²⁹⁴

²⁹¹ **Vak'a-Nüvis Ahmed Lütfi Efendi Tarihi**, C:XI, s. 57.

²⁹² B.O.A., HR.SYS, dosya: 478, gömlek: 1, vesika: 2.

²⁹³ B.O.A., HR.SYS, dosya: 478, gömlek: 1, vesika: 1.

²⁹⁴ B.O.A., HR.SYS, dosya: 478, gömlek: 1, vesika: 4.

Eylül ayında Londra Hükümeti, Babıâli'nin Girit'e bir araştırma komisyonu göndereceğini öğrenmişti. Lord Stanley İstanbul Hükümetinin bu kararını desteklediklerini Musurus Bey'e söylemişti.²⁹⁵ İngiliz Bakan, Babıâli'nin inisiyatif olarak doğru bir girişimi başlattığını düşünüyordu. Basın organlarında, İngiltere'nin Yunanistan lehine desteğini sağlamak için iki projeden söz ediliyordu: İngiltere tarafından Babıâli'ye, Girit'in Yunanistan'a bırakılması için baskı yapılması ve Yunan Kralı'nın İngiliz Kraliçesi'nin kızların biriyle evlendirilmesi için Glastone'un Atina'ya bir ziyaret yapması. Lord Stanley, Musurus Bey'e ilk projenin yalan bir haber olduğunu, Glastone'un ziyaretlerinin ise İngiltere'nin politikalarıyla bir ilgisi olmayacağını söylemişti.

30 Ağustos'da Rusya, Paris ve Londra'daki büyükelçilikleri vasıtasıyla İngiltere ve Fransa'ya ortak hareket edilmesini önerdi.

Fransız Hükümeti, hiçbir zaman zalimce bastırma yöntemleri uygulamadıklarını fakat yurtdışında olan Dışişleri Bakanı Moustier'in dönüşünü beklemeden cevap veremeyeceklerini bildirdi. İngiliz Kabinesi ise, yatıştırma için bazı imtiyazlar verilmesini desteklediklerini söylemişti. Öte yandan İngiltere, bağımsızlık veya ilhak ihtimalini önlemek amacıyla bölgeye bir firkateyn gönderdiklerini de Petersburg'a bildirdi.²⁹⁶ Rusya, İngiliz Hükümetinin Rus politikasına olumlu cevap vermemesinden Fransa'yı sorumlu tutuyordu. Rus diplomatlarının Avrupa başkentlerindeki diplomatik temaslarında, Rusya'nın önerisinin kabulünü Fransa'nın engellediği savunuluyordu. Rusya, Viyana'daki Büyükelçisi vasıtasıyla Avusturya Hükümetine, İngiltere'nin Rus önerisini kabul etmeye hazır olduğunu fakat Fransa'nın İngiltere'yi aksi yönde etkilediğini söylemişti.²⁹⁷

Petersburg'daki Helenler, Rusya'yı müdahaleci bir politikaya yöneltmek için yoğun bir çaba içine girdiler. Rus başkentindeki Helenlerin önde gelenlerinden biri olan Girit asıllı Bernadachi isimli zengin bir Yunanlı, bu çabaların başını çekiyordu.²⁹⁸ Hariciye Nazırı Ali Paşa, Petersburg'daki

²⁹⁵ B.O.A., HR.SYS, dosya: 478, gömlek: 1, vesika: 3.

²⁹⁶ B.O.A., HR.SYS, dosya: 478, gömlek: 1, vesika: 6.

²⁹⁷ B.O.A., HR.SYS, dosya: 478, gömlek: 1, vesika: 24.

Büyükelçiliğe gönderdiği talimatlarda,²⁹⁹ 1856 tarihli Paris Barış Anlaşmasıyla uluslararası hukukun temellerinin belirlendiğini hatırlattı. Osmanlı Devleti, Girit meselesinde kendini savunurken bu anlaşmadan kaynaklanan haklarını gündeme getirmiştir. Her ne kadar anlaşmada Girit'e bir atf yapılmamış olsa da, Paris Barış Anlaşması Babıâli politikalarına dayanak olarak görülmüştür. Ali Paşa'nın gündeme getirdiği bir başka diplomatik metin ise 1830 tarihli Londra protokolüydü. Londra Protokolü'nün altında Fransa ve İngiltere ile birlikte Rusya'nın da imzası vardı. Ali Paşa, Girit meselesi nedeniyle Osmanlı İmparatorluğu'nun içişlerine müdahale edilmesinin dostça görülmesinin mümkün olmadığını Petersburg'daki Osmanlı temsilcilerine bildirmişti.

Fransa, Rusya'nın ortak müdahale önerisini reddetti. Fransız diplomatlar, Avrupa'daki Osmanlı Devleti temsilcilerine Fransız Hükümetinin Rusya'ya verdiği olumsuz cevabı bildirirken, Prusya'nın Osmanlı Devleti aleyhine Rusya ile birlikte hareket edeceğini söylüyorlardı. Sadık Efendi, 2 Ekim tarihli raporuyla, Viyana'daki Fransız Büyükelçisi'nin Prusya konusunda kendisini uyardığını bildirmişti.³⁰⁰ Aristarchi Bey'in Berlin'den gönderdiği raporda da, Prusya Hükümetinin Girit'teki gelişmeler konusunda ilgisiz kalmayacağı, bölgedeki görevlileri vasıtasıyla Berlin'e sürekli bilgi akışı sağlandığını bildiriyordu.³⁰¹

Girit meselesi, Babıâli ve Yunanistan arasında diplomatik bir mücadeleye dönüşmüştü. Hariciye nezareti, 3 Ekim tarihinde Avrupa'daki büyükelçiliklerine Atina Hükümetinin tezlerine karşı kullanılmak üzere bir sirküler gönderdi.³⁰² Sirküler ekindeki çeşitli dokümanlar, Yunan iddialarının çürütülmesini amaçlıyordu. Dokümanlar, Fahri Bey tarafından 17 Ekim'de Fransız Dışişleri

²⁹⁸ Petersburg'dan Hariciye Nazırı Ali Paşa'ya gönderilen 5 Ekim tarihli kişisel damgalı mektupta Bernadachi'nin Fransız Büyükelçisi'nin kaynatası olduğu bildirilmişti. İmparator Napoleon'un baş mabeyincisinin de Yunan Girit Komitesi ile ilişkili olduğu iddia edilmiştir. İddiaya göre, Komite Paris'ten silah almak için para topluyordu. Kişisel damgalı mektupta bu bilgilerin İtalya ve Fransa'daki muhataplardan alındığı belirtilmişti. (B.O.A., HR. SYS, dosya: 478, gömlek: 1, vesika: 25.)

²⁹⁹ B.O.A., HR.SYS, dosya: 478, gömlek: 1, vesika: 27.

³⁰⁰ B.O.A., HR.SYS, dosya: 478, gömlek: 1, vesika: 10.

³⁰¹ B.O.A., HR.SYS, dosya: 478, gömlek: 1, vesika: 20.

³⁰² B.O.A., HR.SYS, dosya: 478, gömlek: 1, vesika: 11.

Bakanı Moustier'e gönderildi.³⁰³ Osmanlı Devleti, kendi haklılığını Avrupa devletlerine anlatabilmek için Hariciye Nezaretinde seferberlik ilan etmişti. Avrupa Başkentlerinde, Girit meselesi nedeniyle yoğun bir diplomatik trafik yaşanıyordu.

1866 yılının Aralık ayında Fransız basını, İngiliz konsoloslarına Yunanistan'da oluşturulan Philocretois Komitesi'ne katılma talimatı gönderdiğini duyurdu. Bu haberler Fransız kamuoyunda büyük bir etki yaratmıştı. Lord Cowley'nin Fransa dışında olması nedeniyle İngiltere'yi Paris'de baş sekreter Fane temsil ediyordu. Baş sekreterin Mehmet Cemil Paşa'ya yaptığı ilk ziyarette Büyükelçi bu konudaki haberlerin doğru olup olmadığını sormuştu. İngiliz muhatabı, hükümetinin komiteye ait paraların kontrolünün kendi görevlileri vasıtasıyla ele geçirmek amacı taşıdığını, başka bir hedeflerinin olamayacağını söyledi.³⁰⁴ Babıâli, basında çıkan haberlerin Fransa'yı yalnızlık hissine düşürerek Yunanistan'la daha yakın bir politikaya yönelmesinden çekiniyordu. Musurus Bey, Babıâli'ye bu haberlerin doğru olmadığını bildirdi. Ali Paşa'da bu bilgileri Fransız Hükümetine iletmek üzere Mehmet Cemil Paşa'ya aktardı.³⁰⁵

Paris'deki Osmanlı sefareti, gerek Fransız İmparatoru ve hükümetinin gerekse bu ülkede görev yapan diğer Avrupa devletlerinin temsilcilerinin yoğun baskısı altında kalıyordu. 1867 yılının ilk ayı içinde düzenlenen ve Fransız İmparatoru ile İmparatoriçesinin de katıldığı bir baloda, Rus Büyükelçisi Budberg, Girit sorununun en geç 20 gün içinde çözülmesi gerektiğini söylemişti. Girit sorununa ilişkin haberler Fransız gazetelerinde geniş bir yer buluyordu. Fransız Dışişleri Bakanı Marquis de Moustier, Mehmet Cemil Paşa'ya savunulması en zor ülkenin Türkiye olduğunu söylemişti. Büyükelçi, Fransız Bakana, kendisi gibi bir savunucusu olduğu sürece Türkiye'nin hiçbir şeyden korkmasına gerek kalmayacağını söyleyerek destek talebinde bulundu. Mehmet Cemil Paşa, kendisine yöneltilen sorulara cevap vermekte zorlandığı için İstanbul'dan daha hızlı ve detaylı bilgi akışının sağlanmasını istiyordu.

³⁰³ B.O.A., HR.SYS, dosya: 478, gömlek: 1, vesika: 17.

³⁰⁴ B.O.A., HR.SYS, dosya: 478, gömlek: 1, vesika: 77.

³⁰⁵ B.O.A., HR.SYS, dosya: 478, gömlek: 1, vesika: 76.

Müslüman ve gayrimüslim önde gelen eşraftan seçilecek bir grubun, Ada'nın yönetimi hakkında temaslarda bulunmak üzere Paris'e gönderilmesini önerdi.

Moustier, Perşembe günleri Paris'teki diplomatik misyonları kabul ediyordu. 31 Ocak 1867 günü Mehmet Cemil Paşa, Moustier'i ziyaret ederek 2 saat süren bir görüşme yaptı. Görüşmede, Girit meselesiyle beraber Osmanlı reformları da gündeme geldi. Mehmet Cemil Paşa, on no'lu raporunda görüşmeyi İstanbul'a bildirdi.³⁰⁶

Moustier, 1861 yılında kırk sekizinci büyükelçi sıfatıyla İstanbul'da görev yapmıştı ve Osmanlı İmparatorluğu'nun iyi tanıyordu. Görüşmede Mehmet Cemil Paşa'ya, İstanbul'daki görevi sırasında en fazla Doğu sorunu üzerine çalıştığını ve Babiâli'ye İmparatorluğun parçası olan farklı otonom yönetimlerini memnun etmesini fakat daha fazla otonom yönetim oluşturmamasını önerdiğini hatırlattı. Fakat Bakan olarak konumu tüm Avrupa sorunlarına bir bütün olarak bakmasını gerektiriyordu. Babiâli'nin zor durumda olduğunu ve bazı özlemleri tatmin etmeyi başaramaz ise, daha büyük tehlikelerle karşı karşıya kalacağını düşünüyordu. Mehmet Cemil Paşa'ya, Sultan Girit meselesi konusunda kendi kişisel görüşünü soracak olursa, Ada'nın tamamen terk edilmesini önermekten tereddüt etmeyeceğini söyledi. Avusturya örneğini vererek, Viyana Hükümetinin İtalya'ya terk ettiği toprakları emsal gösterdi. Petersburg'daki Fransız Büyükelçiliğine gönderdiği talimatta, Babiâli'nin uygulanan yaptırımların kaldırılması için fedakârlık yapması gerekeceğini bildirmişti. Moustier, Petersburg'a gönderdiği bu yazılı talimatı Mehmet Cemil Paşa'ya okudu. Büyükelçi, fedakârlıklardan neyi kastettiğini sorduğunda ise, detaylara giremeyeceğini fakat İmparator'un Ada'nın yönetiminde otonom bir yapının oluşturulmasından mutluluk duyacağını dile getirdi. Mehmet Cemil Paşa, Moustier'in açıklamalarında, Fransa'nın Osmanlı İmparatorluğu'na birlik garantisi verebileceğini, fakat Babiâli politikalarının devletin bütünlüğüne garanti vermek için yeterli görülmediği sonucunu çıkardı. Fransız Bakan Rusya'nın, Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa'daki topraklarında yeni karışıklıklar çıkartmak için hazırlık yapacağı bilgisini Mehmet Cemil Paşa'ya aktardı. Fransız

³⁰⁶ B.O.A., HR.SYS, dosya: 478, gömlek: 1, vesika: 79.

Hükümetinin, Rusya'nın çabalarını boşa çıkartmak için elinden geleni yaptığı bildirdi. Petersburg Hükümeti, Fransa'ya ne Avrupa'da ne de Asya'da toprak genişletme amacı olmadığını garantisi vermişti. Moustier, Rusya'nın Hıristiyan haklar üzerinde uzun zamandır kaybettiği etkisini yeniden kazanmaya çalıştığını düşünüyordu. Büyükelçiye, Kırım Savaşından sonra Babıâli'nin gerekli reformları yapmakta yetersiz kaldığını ve bu yüzden Rus politikalarına cevap veremediğini söyledi. Bayındırlık hizmetlerinin geliştirilmesini önerdi. Mehmet Cemil Paşa, Avrupalı kapitalistlerin belli imtiyazlar için Babıâli'ye başvurmaya cesaret edemediğinden ve yarı resmi Fransız gazetelerinin de bu yönde tereddüde sevk eden yayınlar yaptığından şikâyet etmesi üzerine de, Fransız Hükümetinin, Babıâli'nin göstereceği çabalara destek olacağını taahhüt etti. Moustier'nin görüşmede dile getirdiği Osmanlı reformları hakkındaki görüşleri, 1867 tarihili Fransız reform programının giriş bölümünde de tekrar edilecektir.

Mehmet Cemil Paşa, bu görüşmeden bir gün sonra Prens ve Prensess Napoleon tarafından da kabul edildi. Napoleon'da aynı görüşleri tekrarladı. İmparator görüşmede, Bismarck'ın Osmanlı İmparatorluğu'na yönelik politikasını ılımlı bulduğunu da eklemişti. Daha önce karşılaştıkları bir baloda Prens Napoleon, Mehmet Cemil Paşa'ya Sırbistan ve Girit konusunda bir an önce gerekli düzenlemelerin yapılmasını istemiş ve askeri tedbirlerin yeterli olmayacağı konusunda uyarılmıştı. İmparatoriçe de aynı baloda, daha karmaşık ve çözümü zor sorunların çıkmasının engellenmesi için Girit sorununun çözülmesi gerektiğini eklemişti.

1867 yılının ilk günlerinde Fransız Dışişleri Bakanı Moustier, Büyükelçi Mehmet Cemil Paşa'ya Osmanlı Hükümetinin Girit konusunda uygun gördüğü tedbirleri uygulama hakkına sahip olduğunu söyledi.³⁰⁷ Fakat Fransız Bakan bu tedbirlerin otonomi tanıyan çözümlerin yerini almaması gerektiğini, sadece otonomi tanınarak ilerideki daha büyük karmaşıklıkların engellenebileceğini iddia ediyordu.

³⁰⁷ B.O.A., HR.SYS, dosya: 478, gömlek: 1, vesika: 75.

Ali Paşa'ya 4 Şubat'ta Petersburg'dan gönderilen raporda,³⁰⁸ Rusya'nın politikasının Fransız politikasına yaklaşıma başladığı bildirilmişti. Petersburg'da görev yapan Fransız elçisi Baron Talleyrand da, kişisel görüşünün bu yönde olduğunu ifade ediyordu. Girit meselesi için yürütülen diplomatik girişimlerde en kritik yerlerden biri Petersburg'daki Fransız Büyükelçiliği idi. Fransız Büyükelçi, sadece Girit için değil, Osmanlı Devleti'nin diğer bölgelerinde de imtiyazlar tanınması gerektiğini Osmanlı Büyükelçilik yetkililerine söylemişti. Rusya Başkentinde, Sırbistan'ı da kapsayan bölgelerin, Sultan'ın yönetimi altında kalmakla beraber kendi yerel yöneticileri tarafından kendi içlerinde idare edilmeleri konuşuluyordu. Talleyrand, bu sağlanamadığı durumda 1867 yılının ilkbahar aylarında daha büyük bunalımların yaşanabileceğini iddia etmişti. Osmanlı diplomatlarına Paris, Londra ve Petersburg arasında bu yönde bir çözüm konusunda uyuşma arayışı olacağını bildirmişti. Bu görüşler her ne kadar kişisel fikir olarak ifade edilse de, Osmanlı diplomatları tarafından Paris menşeli olduğu düşünülüyordu. Talleyrand'ın gerçekleşeceğini iddia ettiği uyuşma, İngiliz basımında da yer aldı. Şubat ayında Londra'da yayınlanan gazetelerde, İngiliz Dışişleri Bakanı ile Rusya ve Fransa Büyükelçilerinin katıldığı bir konferans toplandığı öne sürüldü. Musurus Bey, Lord Stanley'den konu hakkında açıklama istedi.³⁰⁹ Lord Stanley iddiaları ret ettiği gibi, on beş gündür Rusya Büyükelçisini görmediğini söyledi. Fransız Hükümetinin Girit için önerdiği otonomi çözümü, Petersburg'daki diplomatik çevrelerde gayrimüslimlerin yaşadığı diğer bölgeleri de kapsayacak genel bir düzenleme projesi halini almıştı. Avrupa'da, Yunanistan'ın sınırlarının nereye kadar genişletilebileceği tartışılıyordu.³¹⁰

³⁰⁸ B.O.A., HR.SYS, dosya: 478, gömlek: 1, vesika: 80.

³⁰⁹ B.O.A., HR.SYS, dosya: 478, gömlek: 1, vesika: 83.

³¹⁰ Conemenos Bey, Fuad Paşa'ya gönderdiği 22 Şubat tarihli bir raporda, Petersburg'da görev yapan bir meslektaşından aldığı şu gizli bilgiyi ilettili: Rus Çarı, Napoleon'a Stuttgart'da karşılaştıklarında Helenlerin İstanbul'u almasını kabul etmeyeceğini ve bu fikrini hiçbir şeyin değiştiremeyeceğini söylemişti. Çar bu bilgiyi, Prusyalı bir askeri görevli vasıtasıyla Prusya Kralına ulaştırılmıştı. Büyükelçi, aktardığı bilginin doğruluğunu garanti ediyordu. Gerçekleştiği iddia edilen bu görüşme, Osmanlı Devleti'nin geleceği hakkında yapılan planlar için bir fikir vermektedir. (B.O.A., HR.SYS, dosya: 478, gömlek: 1, vesika: 99.)

Petersburg'daki öngörülerin aksine Avrupa'da, Fransa'nın İngiltere ve Rusya'dan farklı bir politika izleyeceği konuşuluyordu. Prusya Kralı, Babıâli Büyükelçisi Aristarchi Bey'e, Fransa'nın İngiltere ve Rusya ile anlaşamayacağını düşündüğünü söylemişti.³¹¹ Prusya, Rus Hükümetinin Girit'in Yunanistan'a ilhakını Sırbistan'ın da bağımsızlığını istediğini biliyordu ve bu bilgiyi Aristarchi Bey ile paylaşmıştı. Berlin'de görev yapan Fransız Büyükelçisi Benedetti'de, Moustier'in İngiltere'yi kendi politikasına ikna edemediğini Aristarchi Bey'e bildirmişti. Hatta Rus Dışişleri Bakanı da, Petersburg'daki Osmanlı diplomatlarına, Fransa, Girit ve Makedonya'daki geniş toprakların hepsinin birlikte Yunanistan'a ilhakını önerirse karşı çıkacaklarını, Rusya'nın sadece Helenlerle değil bölgedeki tüm Hıristiyan halklarının haklarıyla ilgilendiklerini söyleyecektir.³¹² Prusya Kralı, Paris Barış Anlaşması'nı bozan herhangi bir düzenlemenin Avrupa dengelerinin de bozulmasına neden olacağını düşünüyordu. Prusya Hükümeti adına Moustier'e, Hıristiyan halkların hakları konusundaki taleplerin destekleneceği bildirilmişti. 7 Şubat'ta karşılaştıkları bir baloda, Prusya Kralı, Aristarchi Bey'e Babıâli'nin otonomi konusundaki yaklaşımını sordu.³¹³ Babıâli, Fransa'nın otonomi yönündeki taleplerinin kendi egemenliğinin zarar görmesine neden olacağını ve Fransa'nın bu önerisinde ısrar etmeyeceğini düşünüyordu.³¹⁴ Mehmet Cemil Paşa, bu konudaki resmi görüşün Fransız Hükümetine iletilmesiyle görevlendirilmişti. Bu bilgi, 16 Şubat'ta Berlin Büyükelçiliğine de iletildi.³¹⁵

10 Şubat'ta Hariciye Nazırı Fuad Paşa, Petersburg Büyükelçisi Conemeros Bey'e Rus tezlerine Babıâli'nin cevabını da içeren bir talimat gönderdi.³¹⁶ Talimat, Ali Paşa tarafından kaleme alınmış, fakat Sadarette görevlendirilmesi nedeniyle göndermeye fırsat bulamamıştı. Fuad Paşa, Ali Paşa tarafından dile getirilen görüşlerin hala geçerli olduğunu belirterek,

³¹¹ B.O.A., HR.SYS, dosya: 478, gömlek: 1, vesika: 86.

³¹² B.O.A., HR.SYS, dosya: 478, gömlek: 1, vesika:100.

³¹³ B.O.A., HR.SYS, dosya: 478, gömlek: 1, vesika: 88.

³¹⁴ Rus Dışişleri Bakanı da, Osmanlı diplomatlarına, Fransa'nın tezlerini geri çekeceğini, zaten Petersburg'da hem de Avrupa Başkentlerinde ciddiye alınmadığını söyleyecektir. (B.O.A., HR.SYS, dosya: 478, gömlek: 1, vesika: 100.)

³¹⁵ B.O.A., HR.SYS, dosya: 478, gömlek: 1, vesika: 89.

³¹⁶ B.O.A., HR.SYS, dosya: 478, gömlek: 1, vesika: 84-85.

değiştirmeden Conemeros Bey'e göndermeyi uygun bulmuştu. Söz konusu metin, Babıâli'nin Girit ve reformlar hakkındaki genel görüşlerini de yansıtmayı nedeniyle de önemlidir.

Ali Paşa, Petersburg'a uzun süre talimat gönderilmemesinin ve sessiz kalmasının nedensiz olmadığına dikkat çekiyordu. Rusya, kendi çıkarları gereği Babıâli'yi anti-Hıristiyan, barbar, sosyal ilerlemeye düşman, Hıristiyanları yönetemeyecek bir hükümet ve nankör olarak tanımlıyordu. Ali Paşa, Rusya'yı bu tavrından vazgeçirmenin mümkün olmadığını düşünüyordu. Bu yüzden de, Conemeros Bey'i protestolar ve Rus Hükümetinin ikna etmekle görevlendirmek gereksiz olacaktı. Rusya'nın gerçek niyetleri herkes tarafından biliniyordu. Milliyetler prensibi içinde Rusya'ya karşı bir sempati oluşması söz konusu değildi. Ali Paşa, Rusya'nın milliyetleri diriltmek siyaseti güttüğüne inanmıyordu. İzlediği politikanın tehlikelerini göstermeye çalışmak yersiz bir çaba olurdu. Rusya'nın, Babıâli'ye karşı izlediği politika, insaniyet hislerinden de kaynaklanmıyordu. Babıâli'nin, isyankâr tebaasına karşı uygulaması gereken önlemlere Girit'te başvurmaması, insaniyet adına yapılan eleştirileri boşa çıkartmıştı. Rusya'nın bölgedeki görevlileri abartılı ve gerçek dışı bilgiler gönderiyorlardı. İlk defa olarak Dünya, bir ülkenin vatandaşlarının o ülke topraklarına, o ülkenin silahlarıyla savaşmak amacıyla yabancı gönüllüler adıyla geldiğini görüyordu. Yabancı ülkelerin vaatleriyle kandırılmış olan bu Adalılar, şimdi üç ay önce ilan edilen genel aftan faydalanmak için çaba gösteriyorlardı. Rusya'nın kendi iç sorunlarından da örnekler veren ve bu sorunlara yapılan müdahalelere gösterilen tepkileri haklı bulduğunu belirten Ali Paşa, Babıâli'nin de kararlılığını koruyacağını vurguladı. Prens Gortehokof'un, Osmanlı İmparatorluğu'nun tüm Hıristiyanlara otonomi tanınmasını istediğini hatırlatarak, hala adalet ve hak değerleri geçerli ise hiçbir şeyden korkmayacaklarını, aksi halde ise Babıâli'nin kendisini mümkün olduğu kadar uzun süre savunmak için elinden geleni yapacağını söylemişti. Osmanlı Hükümeti, Rusya'nın Doğulu dindaşlarına sempati duymasını doğal karşılıyordu. Aynı duygular Osmanlı Hükümeti açısından, dünya Müslümanları için geçerliydi. Fakat Babıâli, bu sempatiden faydalanmayı düşünmüyordu. Rusya ise, tam tersi bir tavır göstermişti ve bu tavrını Hıristiyanlara karşı Türk tiranlığı ile açıklamaya

çalışıyordu. Ali Paşa adil bir kişilik olarak tanımladığı Gortehokof'un, Türkiye'nin yirmi yılda kaydettiği ilerlemeyi kendi gözleriyle izlemesi durumunda farklı fikirleri savunacağını ileri sürdü. Babiâli, idari ve adli sisteminin Avrupa ülkelerinin düzeyinde olmadığını kabul ediyordu. Avrupa da bu seviyeye bir günde gelmemiştir ve geçerli olan kurumların yaratılması için olağanüstü bir çaba ve birçok kanın akması gerekmiştir. Ali Paşa, reformlar için çalıştıklarını ve gelecekte de çalışmaya devam edeceklerini tekrarladı. Babiâli reformlar için çalışırken, Hıristiyan halklara olan sempatisini de kaybetmeyecekti. Conemeros Bey, Babiâli'nin bu kararlılığını Petersburg Hükümetine iletmekle görevlendirilmişti.

Şubat ayı içinde Fransız Hükümeti, Babiâli'nin beklentilerine ters düşen bazı girişimler başlattı. 17 Şubat'ta Mehmet Cemil Paşa, Fransa'nın Petersburg'a yeni bir sınır belirlenmesini önermeye hazırlandığını ilettili.³¹⁷ Fransa tarafından Londra'ya da, Girit'te otonomi yoluyla çözüm sağlanması önerilmişti. Bu önerinin Londra Hükümetine ulaşmasında birkaç gün sonra da Mehmet Cemil Paşa İstanbul'a, Londra'daki Fransız Büyükelçisi'nin Lord Stanley'den, Girit'in Yunanistan'a bırakılmasının için destek istendiğini bildirdi.³¹⁸ Lord Stanley, bu önerisini kendisi tarafından Babiâli'ye iletilen çözüm formüllerine aykırı olacağı için destekleyemeyeceğini söylemişti. Paris'de diplomatik yoğunluğun yaşandığı günlerde, Fransız başkentine ulaşan Helen heyeti Dışişleri Bakanı Moustier tarafından kabul edilmişti.

Lord Stanley, Musurus Bey'e Fransa'nın aksine Ada'nın Yunanistan'a ilhakını desteklemeyeceğinin sözünü verdi.³¹⁹ Otonominin, ilhak politikasının gündeme gelmesini engelleyecek en etkili çözüm olduğunu düşünüyordu. Girit konusunda kabul edilen özel çözüm, İmparatorluğun diğer bölgelerine örnek teşkil etmemesi gerektiğini vurguladı. Musurus Bey, Lord Stanley'e konunun bir ölüm kalım meselesi olduğunu, Osmanlı İmparatorluğu'nun kendi egemenliğine zarar verecek her türlü öneriye kulaklarını kapatacağını söylediğinde de, kendisinin de Babiâli'nin yerinde olsa aynı şeyi yapacağını belirterek cevap

³¹⁷ B.O.A., HR.SYS, dosya: 478, gömlek: 1, vesika: 93.

³¹⁸ B.O.A., HR.SYS, dosya: 478, gömlek: 1, vesika: 94.

³¹⁹ B.O.A., HR.SYS, dosya: 478, gömlek: 1, vesika: 97.

verdi. İngiliz Bakan, Fransa'nın kendisini sıkıştıran bir konumda göstermek istemeyeceğine inanıyordu. Babiâli, Fransız ve Rus tezlerine karşı İngiltere'nin desteğini almak istemiş ve büyük ölçüde başarılı olmuştu.

Conemenos Bey 2 Şubat 1867 tarihinde İtalya'daki Babiâli temsilcisi Rüstem Bey'e gönderdiği mektubunda,³²⁰ Rusya'nın Osmanlı politikasının genel değerlendirmesini yapmıştı. Mektubun bir örneğini aynı tarihte Hariciye Nazırı Ali Paşa'ya gönderdi.³²¹

Conemenos Bey'e göre, 3 Haziran 1866 tarihinden itibaren Petersburg Hükümetinin Osmanlı İmparatorluğu'na yönelik politikası değişmişti ve Girit meselesindeki tavrı da bunu kanıtlıyordu. Daha önce Osmanlı Devleti'nin birliğine kabullenen Rusya, yabancı bir Prens olan Hohen Rolleru'nun tahta çıkmasıyla beraber, kendisini Osmanlı İmparatorluğu'nun birliği politikasına bağlı kabul etmekten azat edilmiş hissetmişti. Rus devlet adamları, kendi politikalarının sorumluluğunu Babiâli'nin üzerine atıyorlardı. Bu politika da, Rusya'nın önerilerinin İstanbul'da kabul görmemesi, Rusya'ya karşı güven gösterilmemesi ve Osmanlı İmparatorluğu üzerindeki sözde Fransız etkisi ile gerekçelendiriliyordu. Prens Charles'a veraset hakkıyla birlikte iktidar verilmesi, Conemenos Bey'e göre Petersburg'da Osmanlı Devleti'nin birliği söylemini anlamsız hale getirmişti. Diğer Hıristiyan halklar da, aynı hakları talep etmeye başlayacaklardı. Girit konusundaki son gelişmelerin de, tespitlerine kanıt olduğunu ileri sürdü. 30 Ağustos'da Paris ve Londra'ya gönderilen ortak hareket etmek teklifi de, aynı politikanın devamı olarak gündeme gelmişti. Öte yandan Rusya, Babiâli'ye, Ada'nın Sultan'ın egemenliği altında kalması için çalıştıkları mesajını veriyordu. Rus basını ise, hükümeti Türk zulmüne karşı Hıristiyanların koruyucu jandarması olmaya zorlayan yayınlar yapıyorlardı. Conemenos Bey, her şeye rağmen Eylül ayına kadar Rusya'nın Doğu sorununun büyümesini teşvik edecek politikalardan uzak durduğunu söyledi. Fakat statükonun korunmasının mümkün olmadığını anlaşılmasıyla beraber, Doğu Hıristiyanlarının özgürleştiricisi rolünün İmparator Napoleon'a bırakmamak için

³²⁰ B.O.A., HR.SYS, dosya: 478, gömlek: 1, vesika: 133.

³²¹ B.O.A., HR.SYS, dosya: 478, gömlek: 1, vesika: 132.

Petersburg Hükümeti de harekete geçmişti. Kasım ayında, Rus Dışişleri Bakanlığı yetkilileri, Girit konusunda henüz yatıştırma ve arabuluculuk kelimelerini kullanmıyorlardı. Aralık ayının ilk günlerinde Canemenos Bey'e daha büyük tehlikelerin önlenmesi için Sırbistan ve Girit'te tavizler verilmesi önerilmeye başlanmıştı. 23 Aralık'ta da ilk defa olarak fedakârlık ifadesi kullanılmıştı ve Rus başkentinde, Girit mültecileri için balolar düzenleniyordu. Şubat ayına gelindiğinde, Rus Hükümeti tavrını Helenler lehine daha açıkça ortaya koyuyordu. Conemenos Bey'e göre Rusya'yı Babiâli'nin karşında bir politika izlemeye iten, İstanbul Hükümeti üzerindeki Fransız etkisi ve İmparator Napoleon'un Doğu politikası olmuştu. Öte yandan Baron Talleyrand, Çar ile yaptığı görüşmelerde Rus ve Fransız Hükümetleri arasında Girit sorunu konusunda görüş birliği bulunduğunu ifade ediyordu. Her iki hükümette sorunun, İmparatorluk yönetiminde köklü reformlar yoluyla çözümlenmesi gerektiğinde fikir birliği içindeydiler. Baron bu görüşmeleri Babiâli diplomatlarına da aktardı. Şubat ayında diplomatik süreç tek başına Girit meselesi üzerinde değil, daha fazla Osmanlı reformları üzerinde yoğunlaşmaya başlamıştı. Batılı başkentlerde reformların bilançosu çıkartılıyor, Hıristiyan halkların yaşam koşulları sorgulanıyor ve Babiâli'nin reformları yürütmekte neden yetersiz kaldığı hakkında fikirler ileri sürülüyordu. Avrupa'nın diplomatik kulislerinde, Doğu sorunu masaya yatırılmıştı.

Babiâli, tartışmalara Fuad Paşa'nın 27 Şubat tarihinde Avrupa'daki Osmanlı Büyükelçiliklerine gönderdiği bir yazıyla cevap verdi.³²² Fuad Paşa, geçmiş ve yaşanan günün, Babiâli'nin reform görüşündeki kararlılığının ve attığı kesin adımların kanıtı olduğunu söyledi. Osmanlı İmparatorluğu'nu tanıyanların, başka yerlerde yüzyıllar gerektiren çabaların, yirmi yılda tamamlandığına tanıklık etmelerini istiyordu. Fuad Paşa'ya göre uygulanan reformlar, sadece idari değil sosyal ve dinsel reformlardı. Avrupa'nın dört yüz yılda aşmayı

³²² Fuad Paşa, Avrupalı devletlerden beklentilerini şöyle ifade etti: "Avrupa'nın, geniş bir ilerleme ve medeniyet görüşüyle bize tavsiye etmesi gereken, başlamış olduğumuz şeyi tamamlamak olmalıdır. Gerçek Doğu sorunu budur. Bunun dışında başka bir pratik ve adil çözüm yoktur. Biz reform görüşüyle devam edeceğiz, yeter ki bizi bozmaya çalışmasınlar." Fuad Paşa, bu değerlendirmeleriyle Islahat Fermanındaki vaatlerin hayata geçirilmediği yönündeki eleştirilere de cevap vermiş oluyordu. B.O.A., HR.SYS, dosya: 478, gömlek: 1, vesika: 102.

başarabildiği ortaçağı Babiâli yirmi yılda aşmıştı. Sınıflar arasındaki eşitlik kabul edilmişti; şok ve sarsıntulara neden olmadan hayata geçirilmeye çalışılıyordu. Müslümanlar belli ayrıcalıklarında fedakârlık yaparak hükümete yardımcı olmuşlardı. Oysa Avrupa'da ayrıcalıklı kastlar kendilerine eşitlik dayatıldığında aynı olumlu tavrı göstermemişti. Taşrada kamu hizmetlerinin yönetilebilmesi için tüm topluluklara çağrı yapılmıştı Karma mahkemeler yoluyla adalette eşitlik sağlanmıştı. Hıristiyanların şikâyetçi olmalarını gerektiren bir durum yoktu ve koşulları Avrupalıların inandığından farklıydı. Şikâyetçi olduğunu söyleyen Hıristiyanlar, yabancı kışkırtıcılar tarafından gerçek dışı vaatlerle kandırılmış olanlardı. Küçük çatışmalardan sonra yurtdışına kaçan bu kişiler hiçbir zaman kovulmadıkları ülkeleri için Babiâli'nin özür dilemesini istiyorlardı. Olayın abartılı yorumlardan ve yabancı kışkırtmalarından kaynaklandığını düşünen Fuad Paşa, konunun Avrupa'da alevlenmeye başlayan savaş ihtimaliyle ilgili olduğunu ileri sürdü. Babiâli, Girit'teki ayaklanmayı askeri önlemlerle bastırma yoluna gitmemişti. Sadece eşkiyaya karşı bazı tedbirler uygulanmıştı. Bu eşkiyalar, Babiâli'nin düşmanları tarafından kışkırtılıyordu. Fuad Paşa, komşu bir devletin bu eşkiyalık hareketlerine destek sağladığını vurguladı. İmparatorluğun, Yunan askeri hareketlerini ve yabancı ajitasyonlarını engelleyecek ve bölgede istikrarı sağlayacak güce sahip olduğunu söyledi. Tehlike iç nedenlerden değil, sınırların değiştirilmek istenmesinden kaynaklanıyordu. Bozguncuların amacı reformların ilerlemesini engelleyerek Osmanlı Devleti'ni Avrupa'ya hüküm giymiş bir devlet olarak sunmaktı. Dost güçlerin, bu oyuna uzun süre izin vermeyeceklerini umduklarını söyledi. Batılıların, Avrupa dengelerinin de intiharı anlamına gelecek bir öneriyi Babiâli'ye dayatmayacaklarını düşünüyordu. Büyükelçilerden, bu mektubun Dışişleri Bakanlarına okutulması ve reformlar konusunda Babiâli'nin kararlılığının vurgulanması istendi.

Babiâli, Girit sorununun çözümü için sadece Avrupa devletleriyle değil, Ada halkıyla da diyalog mekanizmalarını da devreye sokmuştu. 10 Eylül 1866'da, Mustafa Naili Paşa, Girit'e gönderilmişti. Fakat yabancı devletlerin baskısıyla geri çağrıldı; yerine Server Efendi gönderildi. Server Efendi, her beldeden biri Hıristiyan diğeri Müslüman iki kişiden oluşan toplam otuz beş kişilik bir komisyon meydan getirerek bu vekilleri İstanbul'a gönderdi. Vekiller

Fındıklı'da bir konağa yerleştirildiler. Hem Padişah'la görüştüler, hem de Babiâli'ye kabul edildiler. Komisyonun Hıristiyan üyeleri Rum milliyetçileri tarafından eleştirildiği gibi, bu girişime Rusya'da karşı çıkmıştır.³²³

Mehmet Cemil Paşa, Hariciye Nazırından gelen mektubu Fransız Dışişleri Bakanı'na ulaştırdı. Moustier, Fuad Paşa'nın mektubunu okuduktan sonra Mehmet Cemil Paşa'ya, Girit ayaklanmasının küçük bir çatışma olmadığını söyledi.³²⁴ Ayaklanmanın çıkmış olmasının, Ada'daki baskının kanıtı olduğunu ileri sürdü. İstanbul'daki Fransız Büyükelçisi Bourée'ye, Babiâli'nin bölgedeki yetkililere konu hakkında danışmasını önerme talimatı gönderdiğini ilettiler. Sınırların değiştirilmesi konusunda öne sürülmüş hiçbir projenin olmadığını, kendisinin de bu konuda girişimde bulunmak için İmparator tarafından yetkilendirilmediğini belirtti. Fransız Bakan, Girit'li bir heyetin Ada'nın yönetimi hakkında görüşmeler yapmak üzere başkente gittiğini hatırlatarak, Girit'te bile bu girişimin dışında yeni öneriler ileri sürülmemesi gerektiğini ekledi. Mehmet Cemil Paşa'da, Babiâli'nin sınır değişikliği önerilerini kesinlikle kabul etmeyeceğini Moustier'e bildirdi. Moustier, Fransa'nın yönetimini, finansını ve ordusunu yeni düzenlemeye tabi tuttuğunu ve bu düzenleme sayesinde kendisini çevreleyen güçlerin geçici heveslerinden korunmayı başardığını söylemişti.³²⁵ Yine bu düzenlemeler sayesinde kendisinden uzak olan Kırım'a asker göndermeyi başarmıştı. Eğer savaştan itibaren geçen on iki yıllık dönemden, reformları uygulamak için Babiâli yeterince faydalanılamadıysa bu Fransa veya Rusya'nın değil, Babiâli'nin kendi suçuydu. Rusya, bu on iki yıl içinde Osmanlı Devleti'nin rahat hareket etmesine imkân sağlamıştı. Moustier, sadece Hıristiyanların değil, Müslümanların da yönetimden memnun olmadıklarını ileri sürdü. Babiâli, farklı kökenden gelenleri birbirlerine bağlayarak gerçek bir Türkiye yaratmak için çabalamadığını düşünüyordu. Eğitim ve bayındırlık hizmetlerini geliştirmek hala düşünülmüyordu ve bütçede bu iki alana yeterli pay ayrılmamıştı. Bütçenin kendisi de, devlet bütçesinden çok departmanların bütçesini andırıyordu. Babiâli, Bulgarların gösterdiği sadakatten

³²³ Vak'a-Nüvis Ahmed Lütfi Efendi Tarihi, C:XI, s. 61.

³²⁴ B.O.A., HR.SYS, dosya: 478, gömlek: 1, vesika: 105.

³²⁵ B.O.A., HR.SYS, dosya: 478, gömlek: 1, vesika: 107.

bile faydalanmayı başaramamıştı. Moustier, görüşmede İmparatorluğun çeşitli sorunlarını sıraladı, memnuniyetsizliğini ortaya koyan Hıristiyan bölgelerden örnekler verdi. Mehmet Cemil Paşa, beklediğinden daha sert bir tepkiyle karşılaşmıştı. Uzun bir süre İstanbul'da görev yapan Moustier'in olumsuz tavrı, Fuad Paşa'nın notasında söz edilen, Osmanlı Devleti'ni tanıyanların tanıklık yapması çağrısının Paris'te olumlu karşılanmadığını gösteriyordu.

Fuad Paşa'nın notasına en olumlu tepki, İngiltere'den geldi.³²⁶ Lord Staley, notayı mükemmel olarak nitelendirdi. Sınırların değiştirilmesi konusunda, Babıâli'nin verebileceği en iyi cevap olduğunu söyledi. Musurus Bey, Lord Stanley ile yaptığı görüşmenin sonuçlarından büyük bir memnuniyet duyduğunu Fuad Paşa'ya bildirdi. İstanbul Hükümeti, İngiltere'nin desteğini özel bir önem yüklüyordu. Fuad Paşa, Londra Büyükelçisi Musurus Bey'e gönderdiği bir notta, İngiliz Hükümetine desteklerinden dolayı teşekkür etmesini istemişti.³²⁷ Lord Staley Büyükelçiye, Moustier'in, Girit'in Yunanistan'a bırakılmasını savunduğunu fakat İngiliz Hükümetinin sınır değişikliği önerilerini desteklemeyeceğini söylemişti.³²⁸ Lord Stanley, 22 Şubatta Musurus Bey ile yaptığı bir görüşmede, Fransız Hükümetinin politikasındaki değişiklikleri protesto eden bir üslup kullanmıştı.³²⁹ Ayaklanmanın bastırıldığı ve yeniden başlamasının mümkün olmadığı koşullarda, Fransa'nın Girit'i Yunanistan'a terk edilmesinin önermesinin gecikmiş bir manevra olacağını söylemişti. Lord Stanley, gecikmeden neyi kastettiğini açıklamamış olmasına rağmen, Musurus Bey bunu hazırlıkları devam eden Paris uluslararası sergisine yordu. Ne görevde olan hükümetin ne de olası başka bir İngiliz kabinesinin Ada'nın Yunanistan'a ilahını içeren bir projeye destek olmayacağını düşünüyordu. Musurus Bey'e göre, Lord Stanley ilhak konusundaki görüşlerini Paris Hükümetine de aktarmıştı. İngiltere'de bir kabine değişikliği olması durumunda, hükümeti kurma görevinin Gladstone verileceği tahmin ediliyordu. Gladstone kabinesinin muhtemel dışişleri bakanı olarak da Clarendon'un adı geçiyordu. Musurus Bey,

³²⁶ B.O.A., HR.SYS, dosya: 478, gömlek: 1, vesika: 106.

³²⁷ B.O.A., HR.SYS, dosya: 478, gömlek: 1, vesika: 115.

³²⁸ B.O.A., HR.SYS, dosya: 478, gömlek: 1, vesika: 116.

³²⁹ B.O.A., HR.SYS, dosya: 478, gömlek: 1, vesika: 152.

Clarendon'un Osmanlı Devleti lehine fikirlere sahip olduğundan, olası yeni bir hükümetin Girit'in ilhakı yönünde tavır almayacağını tahmin ediyordu.

Rusya, Fuad Paşa'nın cevabına büyük güçlerin çoğunluğunun fikir birliği içinde olduğunu söyleyerek cevap verdi.³³⁰ Berlin Büyükelçisi Aristarchi Bey de, Prusya Hükümetinin İstanbul'daki temsilcisine bir talimat gönderdiğini, bu talimatta diğer ülke elçilerinden Babıâli'ye Islahat Fermanı vaatlerinin hayata geçirilmesini dostça önerilmesinin istediğini bildirdi.³³¹

Şubat ayı içinde devam eden yoğun diplomatik süreç, Mart ayında yavaşlamaya başlayacaktır. 13 Mart'ta Fuad Paşa'ya yazılı olarak görüşlerini bildiren Aristarchi Bey, Avrupa devletlerinin diplomatik skandala neden olmaktan kaçınmaya çalıştıklarını söyledi.³³² Aristarchi Bey'e göre, görüş farklılıklarının daha fazla derinleşmeyecekti. Doğu sorunu, daha köklü ayrılıklara neden olmamalıydı ve Sırbistan'daki son gelişmeler bile var olan statükoyu bozmayacaktı. Tüm taraflar Paris Anlaşmasına atf yaparak konuşuyordu. Oysaki Şubat ayı içinde Prusya Hükümeti, Doğu sorununu Paris Anlaşması dışında tartışılır hale getirmek istemişti. Aristarchi Bey, Osmanlı tezlerini sadece hükümet yetkililerine değil, Fransız ve İngiliz Büyükelçilerine de anlatmak için büyük bir çaba göstermişti.³³³ Fransa'nın Berlin Büyükelçisi Benedetti, Fransız-Rus görüşmelerinde kendisinden faydalanılmadığı için Paris'deki yöneticilerine kırgındı. Bu kırgınlık, Aristarchi Bey'in çabalarının da yeterince etkili olmasını engel olmuştu. Mart ayına gelindiğinde ise, Avrupa devletleri Islahat Fermanı'nın uygulanmasını önermek konusunda fikir birliği sağlamışlardı. Sadece İngiltere, acık şekilde Osmanlı Devleti'nin bütünlüğünün korunmasını savunan politikasını devam ettireceğini garanti etmişti. Fransa ise, Girit meselesi üzerinden Osmanlı Devleti'nin sınırlarını değiştirmeyi tartışma gündemine sokmuştur. Moustier, Osmanlı Devleti'nin 1856 yılından sonraki sakin dönemi iyi değerlendiremediğini, bunun sorumluluğunun da Babıâli'ye ait olduğunu

³³⁰ B.O.A., HR.SYS, dosya: 478, gömlek: 1, vesika: 110.

³³¹ B.O.A., HR.SYS, dosya: 478, gömlek: 1, vesika: 111.

³³² B.O.A., HR.SYS, dosya: 478, gömlek: 1, vesika: 128.

³³³ B.O.A., HR.SYS, dosya: 478, gömlek: 1, vesika: 138.

savunuyordu. Aristarchi Bey'e göre ise, Fransa, Girit sorununun otonomi yoluyla çözümlüne onay verecektir.

Fakat, Mart ayının son günlerinde Fransa, Girit'te halk oylaması yapılmasını teklif etti. Fransa'yı harekete geçiren, Girit'ten İstanbul'a gelen komisyonun çalışmalarından bir sonuç alınamamasıydı. Fransa'nın teklifi İngiltere hariç, başta Rusya olmak üzere diğer devletler tarafından desteklendi.³³⁴

Conemenos Bey'in Mart ayında gönderdiği raporlarda ise, Rus yetkililerin kendisine Girit ayaklanmasının sorumluluğunun sınır değişikliği önerileri nedeniyle Fransa'ya ait olduğunu söylediklerini bildiriliyordu. Rusya, Babiâli temsilcisine büyük ve İstanbul'a sahip olan bir Yunanistan'ın Petersburg'ta iyi karşılanmayacağı mesajı veriyordu. Aynı görüşmelerde, Osmanlı Devleti'nin devamlılığının Avrupa dengeleri için de gerekli olduğu ifade edilmişti. Petersburg'daki son gelişmeler 19 Mart tarihinde Conemeros Bey tarafından Fuad Paşa'ya rapor edildi.³³⁵ Conemenos Bey, Rus politikasını tarif etmek için 1829 yılında Çar Nicolas tarafından toplanan gizli bir konseyin kararını örnek gösterdi. Konsey, Osmanlı Devleti'ne yönelik Rus politikasını tespit etmek için toplanmış ve Rusya'nın önde gelen isimleri toplantı da bulunmuştu. Konseyden, Rus çıkarları için en iyi çözümün; din güvencesi ve Doğu Hıristiyanlarının özgürce gelişmesine imkân sağlamak için Osmanlı Devleti'nin devamlılığı olduğu sonucu çıkmıştı. Conemeros Bey, Çar Aleksandr'ın ve Rus devlet adamlarının aynı görüşleri devam ettirdiğini öne sürdü. Rusya'nın Babiâli aleyhine görünen politikalarının nedeni, Osmanlı Devleti'nin devamlılığını sağlayamayacağı endişesiydi. Bu endişe de Fransa tarafından Babiâli'ye dayatılan politikalardan kaynaklanıyordu. Conemeros Bey raporunda, Rusya'nın Hıristiyan halklara ilişkin önerilerinin Osmanlı Devleti'nin çıkarlarıyla uzlaşmaz olmadığını ileri sürdü. Tanzimat öncesinde Osmanlı Devleti'nin birçok bölgesinde geçerli olan düzenlemelere geri dönülmesini önerdi ve bu yönelimin Petersburg'da memnuniyetle karşılanacağını bildirdi.

³³⁴ Armaoğlu, **19. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1789-1914)**, s. 283.

³³⁵ B.O.A., HR.SYS, dosya: 478, gömlek: 1, vesika: 134.

Önerisinin, Fransa gibi Osmanlı egemenliğine müdahale eden devletlerin de engellemesini sağlayacağından, daha az politik risk içerdiğini savundu.

Fransa da ise, Moustier izlediği politikalar nedeniyle zor durumda kalmaya başlamıştı. Prusya'nın Fransa aleyhine imzaladığı gizli anlaşmaların basında yayınlanması İmparatoru fazlasıyla meşgul ediyordu. Fransız kamuoyu, Prusya konusuna yoğunlaşmıştı. Lord Stanley, Musurus Bey'e Fransa'nın Girit'in terk edilmesi önerisinde ısrarcı olmayacağını söyledi. Napoleon, Moustier'in fazla ileri gittiğini düşünüyordu. Musurus Bey, İngiliz Bakanın ifadelerini 23 Mart tarihli 2797/37 sayılı raporuyla Fuad Paşa'ya bildirdi.³³⁶ Lord Stanley, Avrupa devletlerinin Girit konusunda Babiâli'yi rahat bırakmaya hazır olduklarını, fakat Osmanlı Devleti'nin Hıristiyan halklar konusunda reformlar yapması gerektiğini söyledi. Musurus Bey Lord Stanley'i, reform hazırlıklarının devam ettiğini, reformların hayata geçirilmesi için Babiâli'ye inisiyatif tanınması gerektiğini söyleyerek cevapladı.

Musurus Bey, bu telgrafının bir gün sonrasında Babiâli-İngiliz ilişkilerinde gerginlik yaratacak bir telgraf aldı. Babiâli, Girit'in terk edilmesi önerisinin gündeme gelmesinden bile rahatsızlık duyuyordu. Lord Stanley, Fransız Hükümetinin Ada'nın Yunanistan'a terk edilmesini savunduğunu, Parlamento'nun 6 Mart tarihli oturumunda da açıklamıştı.³³⁷ Lord Stanley'in açıklamasıyla Fransa'nın bu politikası resmi platformda ifade edilmiş oldu. Babiâli, sert tepki göstermekte gecikmedi. 24 Mart tarihli telgrafıyla Fuad Paşa Musurus Bey'e, Fransa veya başka bir devletin Girit'in terk edilmesini önermediğini, böyle bir önerinin kabul edilemeyeceğinin Lord Stanley'e bildirilmesi talimatını gönderdi.³³⁸ Babiâli, yeni bir açıklamayla da, Lord Stanley'in Parlamento'daki açıklamasının yarattığı olumsuz etkinin silinmesini istiyordu. Fuad Paşa'nın mesajı Musurus Bey tarafından Lord Stanley'e 25 Mart'ta iletildi.³³⁹ İngiliz Bakan, Fransız önerisinin İstanbul'a ulaştığını düşündürecek ciddi bilgilere sahip olduğunu, fakat hala resmi bildirim

³³⁶ B.O.A., HR.SYS, dosya: 478, gömlek: 1, vesika: 139.

³³⁷ B.O.A., HR.SYS, dosya: 478, gömlek: 1, vesika: 141.

³³⁸ B.O.A., HR.SYS, dosya: 478, gömlek: 1, vesika: 140.

³³⁹ B.O.A., HR.SYS, dosya: 478, gömlek: 1, vesika: 143.

yapılmadıysa bile kısa sürede yapılacağını söyledi. Fransa, teklifini iletmekle birlikte ısrarcı olmayacaktı. Lord Stanley, yeni bir açıklamanın kendisi için sorun oluşturmayacağını da ekledi. Babiâli, Fransa veya başka bir hükümet tarafından Girit'in Yunanistan'a terk edilmesinin önerilmediğini *La Turquie* gazetesi vasıtasıyla kamuoyuna da açıkladı.³⁴⁰

İstanbul Hükümeti bir yandan kendisini rahatsız eden açıklamaları engellemeye çalışırken, diğer yandan da Avrupa devletlerinin planlarını öğrenmeye çalışıyordu. Fransız Hükümeti, Hatt-ı Hümayun'un tatbikiyle ilgili Rusya'ya hükümetine bir bildiri göndermişti. Cenemeros Bey, Mart ayı biterken henüz bildirinin bir kopyasını elde etmeyi başaramamıştı. Fakat bildiride Hatt-ı Hümayun'un din sorunlarıyla ilgili olan ilk on beş maddesinin az çok hayata geçirilmiş olduğunun kabul edildiğini, Fransa'nın henüz gerçekleştirilememiş olan diye maddelerdeki konular üzerinde ısrarla durduğunu öğrenmişti. Cenemeros Bey'in, Fuad Paşa'ya gönderdiği 30 Mart tarihli raporunda Prens Gortchakoff'un Fransız bildirisine cevabının İngiliz ve Fransız Büyükelçilerine gönderildiğini bildirdi. Cenemeros Bey, Rus cevabının da bir kopyasını alamadığı gibi Prens Gortchakoff kendisiyle bu konuda konuşmaktan da kaçınıyordu. Büyükelçiler de cevabın, kendilerine değil Başkentlerine gönderildiğini iddia ediyorlardı. Rus yetkililer, hükümetlerinin Fransa'ya cevabının olumsuz olacağını söylemişlerdi. Cenemeros Bey'in İstanbul'a bildirdiğine göre, Prens Gortchakoff Hıristiyan Avrupa'nın İslam kanunlarının temeli olan Kuran hakkında yorum yapma ve Müslüman tebaayı ilgilendiren reformlar konusunda fikirler ileri sürme yetkisi olmadığını düşünüyordu. Rusya'nın cevabında, Hatt-ı Hümayun'un Hıristiyan halkların imtiyazlarının geliştirilmesine değil kısıtlanmasına neden olduğu ileri sürülmüştü. Fransız bildirisinde yer alan ifadelerin de, Hatt-ı Hümayun'un uygulanabilir olmadığını kanıtladığı iddia edilmişti. Prens Talleyrand, Cenemeros Bey'e Rusya'nın Osmanlı reformları konusunda kendi görüşlerini içeren ayrı bir bildiri kaleme alacağını söylemişti.

³⁴⁰ B.O.A., HR.SYS, dosya: 478, gömlek: 1, vesika: 145.

Mart ayında, Yunanistan Kralı Petersburg'a özel bir temsilci gönderdi. Yunan temsilci 2 Mart günü Petersburg'a ulaştı. 4 Mart'ta Dışişleri Bakanı, iki gün sonra da Çar tarafından kabul edildi. Cenemenos Bey, Helen temsilci Metana'nın hükümet ve Petersburg yüksek sosyeta tarafından sıcak bir şekilde karşılandığını, Çariçe'nin, Matana tarafından anlatılan Girit hikayelerini dinlerken ağladığını bildirdi.³⁴¹ Metana'nın şerefine Kışlık Sarayda 7 Mart günü bir balo düzenlendi. Cenemenos Bey ise 28 Şubat'tan beri Dışişleri Bakanı'yla politik konuları görüşemiyordu. Cenemenos Bey'de baloya davet edilmiş fakat Bakanla siyasal gelişmeleri değerlendirme şansı bulamamıştı.

Fransa'da ise, Hıristiyan halkların durumu hakkında farklı fikirler dile getiriliyordu. Thiers, 14 Mart tarihinde Parlamento'da yaptığı bir konuşmada, Doğu Hıristiyanları hakkındaki fikirlerini açıklamıştı.³⁴² Doğu Hıristiyanlarının bir Hıristiyan İmparatorluğu niteliğinde olduklarını, fakat gerek millet sistemi içinde gerekse kökenleri itibariyle bölünmüş olduklarını söyledi. Helenler dışında dört milyon Rumenle birlikte Slavların, Bulgarların ve Bosnalıların bulunduğunu, hiçbir Hıristiyan grubun diğerleri üzerinde egemenliği olmadığını hatırlattı. Kuran sadık olan bir Türk'ü, İncil'e sadık olmayan bir Hıristiyan'a tercih ettiğini ifade etti. Türklerin, tehlikelere karşı korunmasını istedi. Thiers'e göre bu tehlike, Rusya'nın Doğu Hıristiyanlarına yönelik ihtiraslı politikalarından kaynaklanıyordu. Bouger'de 16 Mart tarihinde yaptığı konuşmada, Doğu Hıristiyanlarının haklarının korunurken, Sultan'ın otoritesinin, saygınlığının ve egemenliğinin zarar görmemesi için çalışacaklarını dile getirmişti.³⁴³ Bouger'de, Thier gibi Rusya'nın ihtiraslı politikasına dikkat çekti. Prusya'nın, Rusya'ya Doğu sorununda müttefik olacağı yorumlarına ise, Napoleon Bonapart'ın sözünü hatırlatarak cevap verdi. Napoleon, İstanbul'un Fransa için olduğu kadar Prusya içinde Dünya İmparatorluğu'nun başkenti olduğunu söylemişti. Bouger'e göre, Prusya'nın Doğudaki çıkarları ile Fransa'nın çıkarları ortaktı. Babiâli, Cemil Paşa'yı hem Thiers'e hem de Boucher'e, Sultan'ın duyduğu memnuniyeti ve hükümetinin teşekkürlerini

³⁴¹ B.O.A., HR.SYS, dosya: 478, gömlek: 1, vesika: 229.

³⁴² B.O.A., HR.SYS, dosya: 478, gömlek: 1, vesika: 147.

³⁴³ B.O.A., HR.SYS, dosya: 478, gömlek: 1, vesika: 148.

iletmekle görevlendirdi.³⁴⁴ Rouher, Mehmet Cemil Paşa'ya, Osmanlı İmparatorluğu'nun çıkarlarını savunmaya devam edeceğini, fakat reformların sürdürülmesi gerektiğini söyledi.³⁴⁵

Thiers ve Bouher'in açıklamalarına rağmen, hükümetler düzeyinde Fransa-Osmanlı ilişkileri Girit meselesi nedeniyle zor bir dönemden geçiyordu. Tansiyon, yeni Fransız öneriyle birlikte en üst düzeye ulaştı. Fuad Paşa, Mehmet Cemil Paşa'ya gönderdiği 4 Nisan tarihli mektubunda, bazı Avrupa Devletlerinin dostça olmayan tavırlar gösterdiğini, fakat Babîâli'nin bu tavırların Avrupa dengelerinin de bozulmasına neden olacak şekilde Osmanlı İmparatorluğu'nun birliğini zedeleyecek düzeye ulaşmayacağını umduklarını söyledi.³⁴⁶ 28 Mart'ta Fransız Büyükelçi Bourée, Fuad Paşa'yı, hükümetinin Girit konusunda hazırladığı bir notayı vermek için ziyaret etmişti. Görüşmede, Fuad Paşa Fransız önerilerine karşı sert ifadeler kullandı. Hatta savaş sözcüğünü bile dile getirdi. Görüşmedeki ifadelerin tonu, Fransa ile Babîâli arasındaki ilişkilerde Girit sorununun yarattığı tahribatı ortaya koyar nitelikteydi.

Bourée konuşmasına, tüm dünyanın çıkarlarının Osmanlı İmparatorluğu'nun Girit'ten kaynaklanan tasa ve zorluklardan kurtulmasını gerektirdiğini söyleyerek başlamıştı. Hükümetinin Girit'ten gelerek İstanbul'da sorunun çözümü için temaslar yapan delegelerin Ada halkını temsil yeteneğinde olmadığını ve Osmanlı otoritelerinin etkisi altında seçildiklerini düşündüğünü aktardı. Kendisi de, delegelerle yaptığı görüşmelerde aynı yönde fikirler edinmişti. Ada'daki konsolosların himayesinde yeni bir seçim yapılarak yeni temsilciler belirlenmesini istedi. İmparatorluk Hükümeti, Ada'daki düşmanlıkların acilen sonlandırılmasını arzuluyordu. Fuad Paşa, Büyükelçiye Ada'daki ayaklanmanın uzun süre önce bastırıldığını ve yeniden başlamasının mümkün olmadığını söyleyerek cevap verdi. Devam eden askeri tedbirler, Ada'da kalan bazı yabancı maceracıların Ada'nın dışına çıkartılmasını ve bozguncu tehditlerinin yok edilmesini amaçlıyordu. Girit halkı, Sultan'a bağlılıklarını göstermişti. Genel affın ilan edildiğini, Ada'nın tüm kesimlerinin

³⁴⁴ B.O.A., HR.SYS, dosya: 478, gömlek: 1, vesika: 146.

³⁴⁵ B.O.A., HR.SYS, dosya: 478, gömlek: 1, vesika: 149.

³⁴⁶ B.O.A., HR.SYS, dosya: 478, gömlek: 1, vesika: 164.

mutluluğunu hedefleyen yeni ve güçlü bir yönetimin oluşturulduğunu hatırlattı. Bu yönetimin oluşturulması için kurulan komisyonla birlikte çalışmak üzere Ada'nın her kasabasından iki veya üç Müslüman ve Hıristiyan delegenin gönderilmesini Babıâli istemişti. Bu konuda yürütülen çalışmalar, Avrupa'daki Osmanlı büyükelçileri vasıtasıyla Avrupa hükümetlerine ve bu hükümetlerin İstanbul'daki temsilciliklerine de iletilmişti. Fuad Paşa, Babıâli'nin bu çabalarının uluslararası bir onay arandığı şeklinde yorumlanmaması gerektiğini Bourée'ye söyledi. Osmanlı İmparatorluğunun kendisine ait olan haklarını devretmesinin mümkün olmadığı vurguladı. Babıâli'nin bugüne kadarki açıklamaları, konu hakkında hiçbir şüpheye yer bırakmayacak şekilde hazırlanmıştı. Delegelerin çağrılmış olması, İstanbul Hükümetinin Giritlilere olan olumlu bakışını gösteriyordu. Girit hakkında kurulan araştırma komisyonu, Girit halkının görüşlerine ihtiyaç duyulduğunda, delegelerle görüşerek onların da fikirlerini almıştı. Hariciye Nazırı, Bourée'ye yapılabilecek daha fazla bir şey olmadığını söyledi. Uluslararası himaye altında yeni bir seçim yapılması önerisinin, bu güne kadar ileri sürülen amaçlardan farklı bir amaca hizmet edeceğini dile getiren Fuad Paşa, Fransız Büyükelçiye Fransa'nın başka bir önerisi olup olmadığını sordu. Bourée de, Paris Hükümetinin, Ada halkının iyiliğini düşündüğünü ve Fransa'nın önerdiği halkoylamasının örneklerinin mevcut olduğunu ileri sürdü. Bourée, Avusturya'nın İtalya'daki uygulamasını örnek gösterdi. Viyana Hükümeti'nin, böyle bir politika uyguladığından pişman olmadığını, aksine geç kaldığı için kendi kendini eleştirdiğini iddia etti. Bourée'ye göre kamuoyu görüşünün aksine hareket etmek mümkün değildi ve tüm hükümetler kamuoyunu dikkate almak zorundaydı. Tuileries Hükümeti, Babıâli'nin halkoyuna başvurarak, Girit sorunundan kurtulabileceğini ve Avrupa'daki diğer topraklarında da istikrarı sağlayabileceğini düşünüyordu. Bourée, Fransa'nın önerilerinin sadece Osmanlı İmparatorluğu'nun devamlılığının sağlanmasını amaçladığını savundu. Fuad Paşa, Bourée'ye, İmparatorluğun kendi çıkarlarını ve kendisine yönelik tehlikeleri başlarından daha iyi tespit edebildiğini söyleyerek cevap verdi. Bunun dışındaki her önerinin gerek sonuçları gerekse ileri sürülüş biçimi açısından öldürücü sonuçları olabileceğini söyledi. Önerilen halkoylaması, Babıâli açısından kabul edilmesi

mümkün olmayan bir öneriydi. Babıâli'ye göre, eğer Girit'te böyle bir çözüm uygulanır ise, İmparatorluğun diğer bölgelerinde de kontrolü sağlamak mümkün olmayacaktı. Bourée, konuşmasında Tuna eyaletlerini örnek göstermişti. Fuad Paşa, Girit'in bu örneklerle benzemediğini, Ada'da Müslümanlarla Hıristiyanların birlikte yaşadığını, Tuna eyaletlerinin ise homojen bir topluma sahip olduğunu hatırlattı. Fuad Paşa'nın verdiği rakamlara göre Ada'da yüz yirmi bin Müslüman, iki yüz bin Hıristiyan yaşıyordu. Toprakların çoğunluğu Müslümanlara aitti. Bu yüzden de, İmparatorluğun diğer bölgelerinde olduğu gibi Girit'te de Hıristiyan bir yönetim kurulması mümkün değildi. Babıâli, Hıristiyan halkların haklarını korumayı, Hıristiyanlara eşitlik sağlamayı benimsemişti. Bu yönde uygulamalar için çalışmaya da devam ediyordu. Fakat bu politika, Müslümanların devlet yönetiminden dışlanması pahasına Hıristiyanların idari görevlere getirilmesi anlamına gelmiyordu. Fuad Paşa, Fransız önerisinin Devleti'nin devamlılığını tehlikeye düşüreceğini, kendi varlığının ortadan kalmasıyla sonuçlanacak bir öneriyi kabul etmesinin Babıâli'den beklenmemesi gerektiğini dile getirdi. Ada'nın Yunanistan'a terk edilmesinin ancak yeni bir Navarin savaşının sonucu olabileceğini söyledi. Hiçbir hükümetin, beş gücün koalisyonuna karşı zafer kazanacak kadar güçlü olamayacağını belirterek, yeniden böyle bir koalisyon oluşturulması durumunda bile Ada'nın terk edilmesi için bu koalisyonun donanma ve askeri birliklerini Ada'ya göndermek zorunda kalacağını ekledi. Bu sözler üzerine Bourée, diğer başkentlere de iletilen Fransız önerilerinin sadece Babıâli'yi zorluklarından kurtarmak ve çıkarlarına hizmet etmek amacını taşıdığına dair teminat verdi. Halkoyuna başvurulması durumunda, Ada'nın Yunanistan'a ilhakını reddeden bir sonuç çıkabileceğini de hatırlattı.

Bourée, Fuad Paşa'dan sonra Rusya, Prusya, Avusturya ve İtalya'nın İstanbul'daki temsilcileriyle de görüştü. Bu temsilciler ayrı ayrı Fuad Paşa'yı ziyaret ederek hükümetlerinin Fransız önerisine destek verdiğini bildirdiler. Fuad Paşa, aynı cevapları diğer ülke temsilcilerine de tekrar etti. Fuad Paşa, Bourée ile yaptığı görüşmenin Paris'te yarattığı etkiyi merak ediyordu. Mehmet Cemil Paşa'yı, Paris'te görüşmenin etkileri hakkında bilgi toplamakla görevlendirdi. Fransız Dışişleri Bakanı Moustier'e de mektubun bir kopyasını okutma yetkisini

Büyükelçiye verdi. Ayrıca, Babîâli'nin kararlılığını Paris Hükümetine iletmesini istedi.

Mehmet Cemil Paşa, Fuad Paşa'nın talimatını aldığı gün Moustier'i ziyarete gider, mektubu Dışişleri Bakanına okuttur. Moustier, Bourée'nin raporunun henüz eline geçmediğini, raporu aldıktan sonra Fuad Paşa'nın yazdıklarını bir kez daha okumak istediğini söyler. İkinci görüşme, Bakanın yabancı misyonlarını kabul gününde gerçekleşti. Fransız Bakan, Bourée'nin amacının Ada'da halkoyuna başvurulmasını önermek olduğunu, bunun ötesinde başka bir gaye gütmeyeceğini iddia ediyordu. Moustier'e göre plebisite başvurulması, Ada'daki gerçek durumun daha doğru olarak görülmesini sağlayacaktı. Daha önce seçilen delegelerin bu amacı gerçekleştirmek için gerekli niteliklere sahip olmadığını tekrarladı. Mehmet Cemil Paşa cevaben, Ada'daki ayaklanmanın kolaylıkla bastırılabilmesinin ve hala devam ediyor olmasının, Babîâli'nin sorunu askeri yöntemlerle değil bölge halkının çıkarlarını göz önüne alarak çözmek istemesi ve Avrupa devletlerinin görüşlerine başvurmuş olmasından kaynaklandığını söyler. Mehmet Cemil Paşa, Hariciye Nazırına gönderdiği 27 Nisan tarihli 3770/245 sayılı raporunda,³⁴⁷ Marquis de Moustier'in sözlerini dikkatle dinlediğini, Babîâli'nin yaklaşımlarını anladığını bildirir. Moustier, görüşmede bir tartışma ortamı oluşmasına izin vermemişti. Sadece, hükümetinin Bourée tarafından dile getirilen görüşlerin ifade edilmesini engellemeyeceğini, eğer Babîâli bu önerileri dikkate almaz ise, daha etkin önlemler almak zorunda kalacaklarını söyler. Bakana göre Fransız önerileri bölge halkının çıkarlarını ve Avrupa'nın beklentilerini temsil ediyordu. Ömer Paşa'nın Girit'te görevlendirilmesinin, Babîâli'nin hala askeri çözümler peşinde koştuğunu gösterdiğini, çünkü hala ayaklanmanın devam ettiğini ileri sürer. Mehmet Cemil Paşa da, ayaklanma durumunun mevcut olmadığını, Ömer Paşa'nın görevinin yabancı maceracıları kontrol altına almakla sınırlı olduğunu savunur. Mehmet Cemil Paşa'nın açıklamaları Moustier'i tatmin etmemişti. Takip eden günlerdeki görüşmelerde de, hem Girit geneli hem de Ömer Paşa'nın misyonu hakkında ileri sürdüğü görüşlerde ısrar eder. Plebisit önerisi, Fransa-

³⁴⁷ B.O.A., HR.SYS, dosya: 478, gömlek: 1, vesika: 168.

Osmanlı ilişkilerinde önemli bir tahribata yol açmıştı. Fransa, Osmanlı reformları konusunda daha düzenli bilgilerin aktarılmasını istediğinde de, Fuad Paşa Bourée'nin dile getirdiği plebisit önerisinin yarattığı hayal kırıklığı ve güvensizliği hatırlatacaktır.³⁴⁸

Mehmet Cemil Paşa Paris'te yürüttüğü görüşmelerde, sadece İngiliz temsilcisi Lord Conley'den destek alabiliyordu. Lord Cowley, Fuad Paşa'nın mektubunda dile getirilen görüşlerin haklılığını kabul etmişti. Mehmet Cemil Paşa'nın Babiâli'nin politikalarını anlatmakta zorlandığı günlerde, Osmanlı Hükümeti İngiltere'ye gösterdiği dostluk nedeniyle teşekkür ediyordu.³⁴⁹ Lord Stanley Fuad Paşa'nın teşekkür içeren mesajlarına, İngiltere'nin dostluk politikasını devam ettireceğini taahhüt ederek cevap vermişti.³⁵⁰ Lord Stanley, Musurus Bey'e Paris Hükümetinin notasında dile getirdiği önerilerde ısrarcı olmayacağını, kendisini daha yakından ilgilendiren sorunlara yoğunlaşması nedeniyle Girit'e olan ilgisinin azalacağını söylemişti.³⁵¹ Rusya, Prusya, Avusturya ve İtalya'nın desteğine rağmen İngiltere'nin plebisit önerisini desteklememesinin, Babiâli üzerindeki etkisini azalttığını Fransız Hükümeti biliyordu. Paris'teki İngiliz Büyükelçisi'nin, Mehmet Cemil Paşa'ya verdiği bilgiye göre, Bourée kendi bakanlığına plebisit önerisinin Babiâli'ye diğer ülke büyükelçilikleriyle birlikte mi yoksa tek başına mı götürmenin daha iyi olacağını sormuştu. Paris Hükümeti, İngiliz Büyükelçisi'nin bulunmadığı koşullarda Fransa'nın tek başına hareket etmesinin daha başarılı olacağını düşünüyordu.³⁵² Fakat Babiâli'nin Fransız önerisini açık bir dille ret etmesi, diğer ülkelerin desteğinin de zayıflamasına neden oldu. Moustier, Bourée'nin raporlarını Paris'deki büyükelçilere göstermişti. Babiâli'nin kararlı tavrından sonra Mehmet Cemil Paşa hem Avusturya hem de Prusya'nın Paris büyükelçileriyle görüşmüştü.³⁵³ Avusturya Büyükelçisi, hükümetinin Sırbistan'daki yeni düzenlemelerden duyduğu memnuniyeti dile getirdi. Bu düzenlemelerin

³⁴⁸ B.O.A., HR.SYS, dosya: 478, gömlek: 1, vesika: 189.

³⁴⁹ B.O.A., HR.SYS, dosya: 478, gömlek: 1, vesika: 161.

³⁵⁰ B.O.A., HR.SYS, dosya: 478, gömlek: 1, vesika: 162.

³⁵¹ B.O.A., HR.SYS, dosya: 478, gömlek: 1, vesika: 167.

³⁵² B.O.A., HR.SYS, dosya: 478, gömlek: 1, vesika: 173.

³⁵³ B.O.A., HR.SYS, dosya: 478, gömlek: 1, vesika: 177.

Avusturya'nın endişelerini ortadan kaldırdığını ve hükümetinin Babiâli ile daha iyi ilişkiler kurmak istediğini söylemişti. Prusya Büyükelçisi de, Bourée başarısız olarak nitelendirdiği girişimlerinden sonra yeni notaların gereksiz olduğunu düşünüyordu. Sadece Rusya Büyükelçisi, Moustier ile görüşükten sonra, ret cevabı ile Babiâli'nin yaşanacak olumsuzlukların sorumluluğunu kendi üstüne aldığı dile getirmişti.

10 Nisan'da Fuad Paşa Viyana, Berlin, Floransa ve Peterburg büyükelçiliklerine gönderdiği talimatta, Bourée ile yaptığı görüşmenin detaylarını ve Babiâli'nin tavrını bildiren bir talimat gönderdi. Talimatta, dışişleri bakanlarına talimatın okutturularak Babiâli'nin kararlılığının vurgulanması isteniyordu.³⁵⁴

Nisan ayının başında, Aristarchi Bey, Prusya Dışişleri Bakanlığı Müsteşarı ile uzun bir görüşme yaparak Babiâli'nin Fransa tarafından gündeme getirilen ve Prusya, Rusya, Avusturya ve İtalya tarafından da desteklenen önerisin hakkındaki fikirlerini aktardı.³⁵⁵ Aristarchi Bey, önerisinin illegal, haksız ve zamansız olduğunu söylemişti. Öneri, Paris Barış Anlaşması'nın veya diğer uluslararası pakların Avrupalı devletlere Babiâli'nin iç işlerine karışma yetkisi vermediği için illegaldi. Haksızdı çünkü küçük bir azınlık büyük bir çoğunluğa karşı güçlendirilmek istenmişti. Daha fazla kan akmasına neden olduğu içinde zamansızdı. Prusyalı müsteşar, Bourée'nin diğer ülkelerin büyükelçileriyle yaptığı anlaşmayı bozduğunu, bu tavrının nedeninin olası bir başarının övücünü tek başına sahiplenmek olabileceğini söyledi. Aristarchi Bey, Fuad Paşa'ya gönderdiği raporda, Bourée'nin başarısızlığından sonra Rusya'nın, Ada'ya yabancı misyon delegelerinden oluşan bir araştırma komisyonu gönderilmesini önerdiğini bildirdi. Fakat Berlin'de henüz bu önerinin henüz Paris, Londra ve Floransa'ya iletilip iletilmediği bilinmiyordu. Aristarchi Bey, Fuad Paşa'nın kendisine gönderdiği, Bourée ile yaptığı görüşmenin detaylarının anlatıldığı mektubunu Prens Bismarck'a okutmuştu. Mektubun Bismarck tarafından okunduğunu aktardığı raporunda da, Rusya'nın İstanbul'da bir

³⁵⁴ B.O.A., HR.SYS, dosya: 478, gömlek: 1, vesika: 179.

³⁵⁵ B.O.A., HR.SYS, dosya: 478, gömlek: 1, vesika: 178.

konferans toplanmasını önerdiğini bildirdi.³⁵⁶ Fransa ile Prusya arasındaki ilişkiler gerginleştikçe, her iki hükümet Rusya'nın desteğini sağlamaya çalışıyorlardı. Rusya için en önemli konuların başında ise Doğu sorunu geliyordu. Conemeros Bey'e göre, Avrupa'da savaş ihtimallerinin konuşulmasına yol açan Luksembürg sorunu, Rusya'nın pozisyonunu güçlendirmişti. Conemeros Bey'in bildirdiğine göre Petersburg'da, Bourée'nin Fuad Paşa ile yaptığı görüşmelerdeki sözlerinin, Fransa'nın son sözleri olmadığı konuşuluyordu. Petersburg'dan gelen bilgilerde, Moustier'in İstanbul'daki Fransız Büyükelçi'nin ilgisiz ve gevşek tavrına sert tepki iddia edilmişti. Petersburg'da yapılan yorumlara göre III. Napoleon, Moustier ile Bourée'nin yaklaşımları arasında önemli farklılıklar vardı. Napoleon, II. Aleksandr'ın fikirlerine daha yakındı. Bu görüş birliği; Girit'in Yunanistan'a terk edilmesi, İmparatorluğun diğer milletlerine otonomi tanınması konularında kendini gösteriyordu. Bu sayede, Babiâli'ye yönelik baskılarda Rus görüşleri ağırlık kazanıyordu. Babiâli'nin son önerileri ret etmiş olması, Petersburg kabinesinin cesaretini kırmamıştı. Conemenos Bey'e göre Babiâli'nin tek şansı, İngiltere'nin desteği sağlamak olabilirdi. Fakat Londra'daki kabine değişikliği söylentileri, bu destek ihtimalini de zayıflatıyordu. Oysa Musurus Bey'in Londra'dan gönderdiği raporlarda ise, tüm İngiliz partilerinin, hükümetin Doğu politikasını desteklediği, hükümet değişikliğinin Babiâli'ye yönelik İngiliz politikasını değiştirmeyeceği bildiriliyordu. Musurus Bey, Lord Stanley'den İngiliz politikasının değişmeyeceği yönünde teminat almıştı.³⁵⁷ Musurus Bey'e göre, Babiâli'nin İngiliz politikası konusunda endişe etmesini gerektiren bir neden yoktu.

Bourée'nin başlatığı girişimlerin başarısızlıkla sonuçlanması üzerine, Nisan ayının son günlerinde, Rusya'nın İstanbul'da bir konferans toplanması önerisi tartışılmaya başlanmıştı. Avrupa'daki Osmanlı diplomatları, Rus önerisinin varlığını doğrulamayı başaramayacaklardır. Fuad Paşa, 24 Nisan'da bu önerinin Osmanlı Devleti'nin inisiyatifine ve bağımsızlığına zarar verdiğinden kabul edilemez bulunduğu Londra ve Paris deki büyükelçiliklere

³⁵⁶ B.O.A., HR.SYS, dosya: 478, gömlek: 1, vesika: 185.

³⁵⁷ B.O.A., HR.SYS, dosya: 478, gömlek: 1, vesika: 194-195-196.

bildirdi. Büyükelçilerden, hükümetlere bu konudaki Babıâli görüşünün iletilmesi istendi. Mehmet Cemil Paşa, aldığı talimat gereği Moustier'e Babıâli'nin görüşlerini aktardığında, Fransız Bakan böyle bir konferans önerisinin kişisel diyaloglarda bile gündeme gelmediğini iddia etti.³⁵⁸ Moustier konferans önerisinin, Babıâli'nin inisiyatifini zayıflatacağını kabul etmekle beraber, 3 ay önce Viyana Hükümeti tarafından gündeme getirilen konferans önerisinden daha dışlayıcı ve tehlikeli olmayacağını düşünüyordu. Kendinin amacının, Viyana Hükümeti tarafından ortaya atılan ve Babıâli'nin katılımı olmaksızın Paris Barış Anlaşması'nın revizyonu ile sonuçlanacak bir konferans toplanmasını engellemek olduğunu ileri sürdü. Osmanlı Hükümetinin, kendi çıkarlarına zarar verecek önerilerin önüne geçmek için, henüz hayata geçirilmemiş reformları uygulayacağını ilan etmesini ve bu uygulamaları gerçekleştirmek için özel komisyonlar kurulmasını önerdi. Prusya Büyükelçisi de, Mehmet Cemil Paşa'ya, Rusya'nın konferans toplanması önerisinden haberi olmadığını söylemişti. Sadece İngiliz Büyükelçisi, Rusya'nın önerisinin resmi kanallarla Avrupa Başkentlerine iletildiğini, İngiltere dışında diğer ülkelerin olumlu cevap verdiğini iddia ediyordu. Lord Cowley, Moustier'den kendilerine ulaşan bir bilgi olmadığı cevabını almasına rağmen, Mehmet Cemil Paşa'ya, Paris Hükümetinin Rusya ile birlikte hareket etmeye karar verdiğini söylemeye devam edecektir. Mehmet Cemil Paşa'nın 2 Mayıs tarihli raporunda, Cowley'in kendisine, Paris Hükümetinin İstanbul Büyükelçiliğine Rusya ile birlikte hareket edilmesi talimatını gönderdiğini söylediğini bildirdi.³⁵⁹ Mehmet Cemil Paşa, Rusya'nın önerisinin varlığının Paris'te doğrulatmayı başaramamıştı. Musurus Bey'de, Lord Stanley'den Rusya'nın önerisi hakkında bilgisi olmadığı cevabını aldı.³⁶⁰ Lord Staley, sadece Rusya'nın Islahat Fermanı'nın ve Hıristiyanlara yönelik diğer imtiyazlarının uygulanmasına müdahale edilmesini istediğini söylemişti. Musurus Bey, 2 Mayıs tarihli raporunda, güvenilir kaynaklara Rusya'nın konferans önerdiğini doğrulatmayı başardığını fakat İngiltere'nin bu öneriyi

³⁵⁸ B.O.A., HR.SYS, dosya: 478, gömlek: 1, vesika: 200.

³⁵⁹ B.O.A., HR.SYS, dosya: 478, gömlek: 1, vesika: 212.

³⁶⁰ B.O.A., HR.SYS, dosya: 478, gömlek: 1, vesika: 201.

kabul etmediğini bildirecektir.³⁶¹ 8 Mayıs tarihinde de, Rusya'nın böyle bir öneriyi ortaya attığını fakat resmi yollardan dile getirilmediğini bildirdi.³⁶² Lord Stanley, başka bir devletin iç işlerini ilgilendiren bir konuda konferans toplanmasına karşı olduğunu söylemişti. Aristarchi Bey ise, bazı kaynaklardan Rusya'nın önerisini doğrulattığını, Prusya'nın öneriyi kabul edeceğini düşündüğünü 23 Nisan tarihinde rapor etti.³⁶³

27 Nisan'da Mehmet Cemil Paşa 3768/243 sayılı raporuyla,³⁶⁴ Rusya'nın Girit sorununa ortak müdahale edilmesini önerdiğini fakat önerinin Fransa tarafından kabul edilmediğini bildirdi. Paris Hükümeti, İstanbul'daki Büyükelçiliğine gönderdiği talimatla, Babıâli ile temasa geçilmesini ve Rus önerisinin kendileri tarafından ret edildiğini bildirmesini istemişti. Fransa, Rusya'nın önerisinin engellenmesi için harekete geçmişti. Mehmet Cemil Paşa, Fransa'nın Girit sorununa ilişkin tavrındaki değişimin Petersburg'da hayal kırıklığı yaratacağını düşünüyordu. Moustier'in Babıâli'ye yönelik tavrının değiştiğini gözlemlemişti. Bu gözlemini, Fuad Paşa'ya gönderildiği anlaşılan 3 Mayıs tarihli mektubunda da dile getirdi.³⁶⁵ Daha önce Babıâli tarafından ileri sürülen argümanlara karşı açıkça itiraz eden Moustier'in tavrı ılımlaşmaya başlamıştı. Musurus Bey de 8 Mayıs tarihli raporunda,³⁶⁶ Lord Stanley'in, Fransa Hükümetinin, Girit'in Yunanistan'a terk edilmesi görüşünden vazgeçtiğini söylediğini bildirdi. Fakat Girit konusundaki tavır değişikliği, Fransa'nın reformlardaki ısrarından da vazgeçtiği anlamına gelmiyordu. 6 Mayıs gecesi Moustier, Mehmet Cemil Paşa ile görüşmüş ve İstanbul'dan gelen son haberlerden rahatsız olduğunu söylemişti.³⁶⁷ Moustier, Babıâli'nin kendisine verilen tavsiyelere itibar etmemesinden yakındı. Mehmet Cemil Paşa bu eleştiriyi, iyi niyetli tüm önerilerin memnuniyetle değerlendirildiğini söyleyerek cevapladı. Çarı'nın Dışişleri Bakanı'yla birlikte Paris'e hareket etmek üzere

³⁶¹ B.O.A., HR.SYS, dosya: 478, gömlek: 1, vesika: 209.

³⁶² B.O.A., HR.SYS, dosya: 478, gömlek: 1, vesika: 212.

³⁶³ B.O.A., HR.SYS, dosya: 478, gömlek: 1, vesika: 202.

³⁶⁴ B.O.A., HR.SYS, dosya: 478, gömlek: 1, vesika: 203.

³⁶⁵ B.O.A., HR.SYS, dosya: 478, gömlek: 1, vesika: 210.

³⁶⁶ B.O.A., HR.SYS, dosya: 478, gömlek: 1, vesika: 212.

³⁶⁷ B.O.A., HR.SYS, dosya: 478, gömlek: 1, vesika: 211.

olduğunu öğrenmişti. Babiâli'yi en çok endişelendiren, Rusya'nın konferans önerisinin tekrar gündeme getirilmesi idi. Fuad Paşa 8 Mayıs tarihli mektubu ile Mehmet Cemil Paşa'yı, iki imparator ve iki ülke heyetleri arasındaki görüşmelerinin detaylarını öğrenmek ve Babiâli'nin Rus önerisi hakkındaki görüşlerini Paris'te daha etkin olarak anlatmakla görevlendirdi.³⁶⁸ Avrupa'daki Büyükelçilikler, konferans önerisi hakkında bilgi toplamaya devam ediyorlardı. Musurus Bey, Lord Stanley'i tekrar ziyaret ederek konu hakkında bilgi talep etti.³⁶⁹ Lord Stanley, hükümetinin politikasında bir değişiklik olmadığını, fakat konsolosluklardan gelen raporların Ömer Paşa'nın askeri harekâtlarının bölge halkına zarar verdiğinin anlaşıldığını söyledi. Musurus Bey, bu bilgilerin Helen kökenli bir propagandadan kaynaklandığını ve gerçekleri yansıtmadığını söyleyerek cevapladı. 23 Mayıs tarihli raporunda da, güvenilir kaynaklardan önerinin varlığını doğrulattığını, İngiliz Hükümetinin olumsuz cevap verdiğini bildirdi.³⁷⁰ Musurus Bey'e göre, Ömer Paşa'nın operasyonları yavaşlatılırsa, Fransa ve İngiltere dışındaki diğer ülkeler Ada'nın Yunanistan'a terk edilmesini tekrar gündeme getireceklerdi. Eğer Babiâli bu imkânı verir ise, kamuoyuna Osmanlı İmparatorluğu'nun Giritlilere kendi inisiyatifi ile sağladığı ayrıcalıklarında bu baskının bir sonucu olduğunu söyleyeceklerdi. Mehmet Cemil Paşa'da Moustier ile görüştü.³⁷¹ Moustier, Petersburg Hükümetinden böyle bir öneri gelmediğini söyleyerek iddiaları yalanladı. Mehmet Cemil Paşa, Rus Çarı'nın Paris ziyaretinden dolayı endişelenmeye gerek olmadığını düşünüyordu. Fransız Dışişleri Bakanlığı'nda, Sultan Abdulaziz'in Paris ziyareti de aynı ölçüde önemseniyordu. Fransız Dışişleri Bakanı son haftalardaki tüm görüşmelerde bu ziyaretin önemini tekrarlamıştı. Mehmet Cemil Paşa, Fuad Paşa'ya ziyaret süresince Babiâli'nin en fazla faydayı sağlamak için çalışacağını bildirdi. Moustier görüşmelerde, Ada'da kan akmasının hala engellenemediğini ileri sürerek Babiâli'yi Girit sorunu nedeniyle eleştirmeye devam ediyordu.³⁷² Mehmet Cemil Paşa, Ada'nın yabancı kışkırtıcılardan temizlenmesi için

³⁶⁸ B.O.A., HR.SYS, dosya: 478, gömlek: 1, vesika: 221.

³⁶⁹ B.O.A., HR.SYS, dosya: 478, gömlek: 1, vesika: 221.

³⁷⁰ B.O.A., HR.SYS, dosya: 478, gömlek: 1, vesika: 225.

³⁷¹ B.O.A., HR.SYS, dosya: 478, gömlek: 1, vesika: 224.

³⁷² B.O.A., HR.SYS, dosya: 478, gömlek: 1, vesika: 227.

çalışıldığını, İstanbul'daki bir komisyonun da çalışmalarına devam ettiğini, bu çalışmaların sonucunun beklenmesi gerektiğini söylemişti. Babıâli'den gelen bilgiler, Moustier'i tam anlamıyla ikna etmeye yetmiyordu. Fransız Bakan, Tuileries Hükümetinin önerilerinin dikkate alınmasını istiyordu.

1867 yılının Mayıs ayında Fransa, Rusya'nın da desteği alarak Ada'ya milletlerarası bir komisyon gönderilmesini önerdi. Fakat Babıâli ile İngiltere ve Fransa bu öneriye karşı çıktılar. Bunun üzerine Fransa, komisyona bir Osmanlı temsilcisinin de katılmasını ekleyerek önerisini tekrar etti. Babıâli, bu öneriyi de iç işlerine bir müdahale olarak nitelendirecektir. Moustier ise, araştırma komisyonu önerisinin Babıâli'nin inisiyatifini güçlendireceğini ileri sürüyordu.³⁷³ Avrupalı delegelerin sadece gözlemci rolünde olacağını iddia etti. Bir yıldır devam eden ve Babıâli'nin sonlandırmayı başaramadığı Girit'in ayaklanmasının, Avrupa devletleri üzerinde bir sorumluluk bırakmamasını gerektiğini söylemişti. Moustier'e göre, komisyon önerisi bir müdahale olarak düşünülmemliydi. Rus Dışişleri Bakanından da bu yönde taahhüt almıştı. Moustier, Mehmet Cemil Paşa'ya İngiltere'nin de önerinin oluşturulma sürecinin bir parçası olduğunu söylemişti. Lord Conley ise, hükümetinin politikası hakkında aksi bilgiler aktarıyordu.

Babıâli, isyan nedeniyle düşmanlarının bazı entrikalara girişeceklerini öğrenmişti. Fuad Paşa, Mehmet Cemil Paşa'yı bu entrikalardan haberdar etti.³⁷⁴ İstanbul'daki Müslümanların, yabancı elçilik binalarına saldıracağı yalanı yayılıyordu. Mehmet Cemil Paşa'nın, çevresinde yer alan insanlara dinleri konusunda ayrımcılık ve baskı yapılmadığını göstermek için daha dikkatli olması gerekiyordu. 12 Haziran'da Fuad Paşa, Mehmet Cemil Paşa'yı komplocu grubun başı olduğu tespit edilen Suriye Kapukahyası Azmi Bey'in yakalandığını bildirdi.³⁷⁵ Azmi Bey Nazırları öldürmek ve yerlerine atanacak yeni Nazırlar için Sultan'a baskı yapmayı planlıyordu. İmparatorluk genelinde durum sakin görünüyordu.

³⁷³ B.O.A HR SFR (04), dosya: 134, gömlek: 105, vesika: 1.

³⁷⁴ B.O.A HR.SFR. (04), dosya: 134, gömlek: 50, vesika: 1.

³⁷⁵ B.O.A HR.SFR. (04), dosya: 134, gömlek: 51, vesika: 50.

Avrupa devletlerinin baskı ile 12 Eylül 1867’de Babiâli Girit’te genel af ilan etti. 28 Ekim’de Fuad Paşa, Ali Paşa’nın Ada’da uygulayacağı ıslahat programını Avrupa devletlerinin temsilcilerine gönderdi.

Ali Paşa, Hüseyin Avni Paşa’yı Girit valiliğine tayin ettirip İstanbul’a dönünce devlet yönetiminde bazı reformlar uygulamaya başladı.

“Ali Paşa, İstanbula avdetini müteakiben idarece bazı ıslahatlarda bulundu. Meclisi Valayı Ahkamı Adiliyeyi, Şurayı Devlet ve divanı Ahkamı Adliye namıyla iki daireye taksim ve bu suretle mülkiye ve adliye umurunu birbirinden tefrik etdi ve dahiliye nezaretini tesis etti.”³⁷⁶

1868’de Girit Umumi Nizamnamesi kabul edildi. 1869 yılında, Paris Barış Anlaşması’nı imzalayan devletlerin katıldığı bir konferans düzenlendi. Fransa’nın girişimi ile gerçekleşen konferanstan Babiâli istediğini almıştır.

Girit’e otonomi verilmesi, 1897 yılında gerçekleşti. Girit sorunu Osmanlı-Yunanistan savaşına neden oldu, savaş da Babiâli’nin Ada üzerindeki egemenliğini kaybetmesine. Takip eden dönemde Ada, Avrupa devletleri tarafından işgal edilecektir. 30 Mayıs 1913 yılında Ada tamamen Osmanlı egemenliğinden çıkacak, Yunanistan’a ilhakı ise aynı yıl tamamlanacaktır.³⁷⁷

³⁷⁶ İnal, **Osmanlı Devrinde Son Sadriazamlar**, C:I, s. 24.

³⁷⁷ Ayşe Nukhet Adıyeke, Nuri Adıyeke, **Fetihten Kaybına Girit**, y.y., Babiâli Kültür Yayınları, 2006, s. 273.

III. BÖLÜM

FRANSIZ REFORM PROGRAMI

A- Reform Programının Oluşumu ve Genel Yaklaşım

“1867 yılı, Kırım Savaşı ile 1876’da Sultan Abdülaziz’in tahttan indirilişi arasında geçen yılların en olaylısıydı.”¹

Reformlar konusunda farklı fikirleri savunan Fransa ile Rusya, 1867 yılında ayrı ayrı reform programlarını Babiâli’ye gönderdiler. Davidson, iki reform programı arasındaki farkı şöyle açıklıyor:

“1867’de hem Fransa hem de Rusya, Osmanlı reformları için oldukça ayrıntılı planlar sunmuşlardı. Fransızların planı, milletlerin eşit haklarının genişletilmesi, karma eğitim yapılması ve dini etkinin asgariye indirilmesi yoluyla imparatorluk halklarının bir Osmanlı milliyeti içinde kaynaştırılması doğrultusunda idi. Rusların planı, imparatorluğu milliyet temelinde özerk bölgelere ayırmayı öneriyordu. Hiçbir Osmanı nazırı Rus planından yana olmazdı. Çünkü bunu kabul etmek, Fuad’ın Rusya Büyükelçisi İgnatyev’e nükteli biçimde anlattığı gibi Etats Désunis de Turquie (Birleşik-olmayan Türk Devletleri) kurulmasına varırdı. Bunun yanında, Fransızların planı Ali ile Fuad’ın eğilimleriyle çakışıyordu. Dahası, onlar Rusların tasarısına karşı Fransa ve Britanya’nın desteğine güveniyorlardı. III. Napoleon, 1867’de Meksika’da ve Lüksemburg’daki aksiliklere rağmen hala seçkin bir patrondu. Fransız etkisindeki reform eğilimleri, Sultan Abdulaziz’in 1867 yazında Paris’e yaptığı geziyle hissedilir derecede kuvvetlenmişti.”²

Fransız İmparatoru Napoleon ve Fransız Hükümeti, Osmanlı reformlarını yakından izliyorlardı. Paris’te hazırlanan çeşitli raporlarda, Islahat Fermanı’nın sonuçları ele alınmıştır.³ 1867 yılında kaleme alınan ‘1856 Hatt-ı Hümayunu’nun

¹ Davison, **Osmanlı İmparatorluğu’nda Reform 1856-1876**, C:I, s. 199.

² Davison, **A.e.** , C:II, s. 8.

³ Fransız Dışişleri Bakanlığı Arşivlerinde birer el yazısı kopyaları bulunan bu raporlarda imza ve tarih bulunmuyor. Fakat raporların içeriğinden, 1867 yılına ait oldukları anlaşılıyor. Raporlarda ifade edilen

Uygulamaları Üzerine Gözlemler' başlıklı bir raporda, hem Islahat Fermanı'nın hem de vaat ve reformların genel bir değerlendirmesi yapılmıştı.⁴ Bu raporda ifade edilen fikirler, Babiâli'ye sunulan reform programının da temelini oluşturmuştur.

Raporda, Hatt-ı Hümayun'un giriş bölümünde yer alan ve farklı sınıflardan Osmanlı tebaasının eşitliğini vurgulayan ifadelerin doğruluktan uzak olduğu ileri sürülüyordu. Hıristiyanların; Sultan, Türk Hükümeti ve Müslümanlar tarafından, ikinci sınıf kalması gereken bir tehlike olarak görüldüğü iddia edildi. Ortak vatan kavramı için ise, gayri ciddi olarak nitelendirilmiştir.

Gayrimüslimlerin ayrıcalık ve dokunulmazlıkları konusunda ise, başarı uygulamalar gerçekleştirildiği kabul ediliyordu. Hıristiyanlar, Müslümanların fanatizminden daha fazla Grekler, Ermeniler ve diğer Hıristiyan halkların birbirlerine olan fanatizmlere karşı korumaya ihtiyaç duyuyorlardı. Raporda, Babiâli'nin toleransının bazı Avrupa ülkelerinden bile daha fazla olduğu belirtiliyordu. Kiliselerin inşası veya tamiri için gerekli olan fermanların alınması, sadece bir formalite haline dönüşmüştü, Gayrimüslimlerin okul, hastane ve kiliselerin için yurtdışından getirdikleri eşyalar, gümrük vergisi ödemediği ithal edilebiliyordu. Dini gruplara daha geniş bir muamelenin düşünülemeyeceği ifade edilmişti. Dini liderlere tanınan ayrıcalıkların azlığından değil aşırılığından şikâyet ediliyordu. Grek ve Ermeni din adamları, II. Mahmut ve takip eden hükümdarlardan yetki almışlardı. Fakat Hıristiyan camiası içindeki suiistimaller, Babiâli'ye müdahale hakkı doğuruyordu. Raporda, din adamlarının yetkilerini genişletmek değil, Hıristiyan toplumun güvenliğini güçlendirmek gerektiği savunulmuştur. Hatt-ı Hümayun ise, din adamlarının yetkilerini arttırmayı vaat etmişti. Sekizinci madde de yer alan Patriklerin seçim usulüne ilişkin düzenlemenin de, her ne kadar Hıristiyan halkların çıkarınaymış gibi sunulsa da, aslında bu toplumlara karşı bir uygulama haline dönüştüğü ileri sürülmüştü. Sekizinci maddedeki hükümler, yedinci madde de vaat edilen imtiyaz ile de çelişiyordu. Ayrıca, patriklik görevinin hayat boyu kaydıyla verilen yetkiler, bu görevlilerin kusurları nedeniyle topluluk için tahammül edilemez

fikirler, Fransa'nın Islahat Fermanı'na ilişkin değerlendirmelerini yansıttıkları için önemlidir. Bu fikirler, Babiâli'ye sunulan reform programının da temelini oluşturacaktır.

⁴ AMAE, Inventaire Sommaire Memoires et Documents Turquie, Part 117, document no: 9.

sonuçlara yol açmıştı. Raporda, bu görevin geçici süreyle verilmesi öneriliyordu. Osmanlı İmparatorluğu'nun topraklarında yaşayan tüm halkların moral değerleri eşit düzeydeydi. Hıristiyanların, Müslümanlardan daha gelişmiş değerlere sahip olduğunu iddia etmek mümkün değildi. Patrikler, genellikle toplumun talebi üzerine görevden alınmıştı ve Babîâli hiçbir neden yokken ortaya çıkan karmaşalarda pasif bir rol oynuyordu. Bunun mağduru da Türk hazinesiydi. Çünkü her seferinde, akan kanın durdurulabilmesi için görevden alınan Patrik'e ödeme yapmak gerekiyordu. Hatt-ı Hümayun'un dokuzuncu maddesinde ifade edilen düzenleme ise gerçek anlamda uygulanmamıştı. Maddenin uygulama dışında bırakılması, hazinesinden ödeme yapmak zorunda kalmayacağı için Babîâli'nin de işine gelmişti.

Raporda, Hatt-ı Hümayun'un altıncı maddesinde yer alan gayrimüslim komisyonların ise dilekten öte bir anlamı olmayacağı ileri sürülüyordu. On bir, on üç, on beş, ve on altıncı maddelerin ise tamamen uygulandığı belirtiliyordu. Dini tolerans tamdı ve Hükümet, Hıristiyanlara karşı fanatizme izin vermiyordu. On ikinci madde de ifade edilen dini merasim serbestliği de tam anlamıyla hayata geçirilmişti. Hatta İstanbul, Selanik, İzmir gibi büyük şehirlerde askerler dini alayların içinde yer alıyorlardı. On dördüncü maddeyle ilgili olarak da tek eksikliğin toplum yasalarına saygı ile cami yanına kilise inşasına izin verilmemesi olduğu belirtiliyordu.

Raporda, Hatt-ı Hümayun'un ilk on altı maddesinin olabildiğince geniş tutulduğuna, geri kalan maddelerde ise eşitliğin daha önemli konularına değinildiğine dikkat çekilmişti. Dini imtiyazlar konusundaki görüşler, daha başka ortamlarda da dile getirilmişti. Fransız tezlerinde, din temelinde bir ayrışma değil, eşitlik temelinde yeni düzenlemeler savunulmuştur. Çeşitli vesilelerle Fransız büyükelçileri de, Hıristiyan azınlıkların kendi dini liderleri tarafından ezildiğini ortaya koymuşlardı. Fransız Büyükelçi Thouvenel daha Islahat Fermanı'nın yayınlandığı tarihlerde, amacının Hıristiyanları sadece Babîâli'nin kötü uygulamalarından değil, aynı zamanda kendi dini liderlerinin de suiistimallerinden korumak olduğunu söylemişti. Fransa'nın, Islahat Fermanı'nın uygulamalarına yönelik eleştirileri dini imtiyazlardan kaynaklanmıyordu. Fransa'nın itirazı, Osmanlı Devleti'nin modernleşmeye gösterdiği direnceydi. Raporda, Hatt-ı Hümayun'un iki bölümde incelenmesi gerektiği belirtildi. On altıncı maddenin sonunda tamamlanan ilk bölümde dini imtiyazlar, Hıristiyan milletlerle ilgili düzenlemeler, din adamlarının ayrıcalıkları

gibi konulara yer verilmiş ve burada yer alan vaatler olabildiğince hayata geçirilmişti. Bu maddeler üzerinde daha fazla durulmasına gerek olmadığı belirtiliyordu. Sosyal eşitlik, adalet, hak eşitliği, yönetim gibi önemli konulara ikinci bölümde değinilmişti. Raporda, ikinci bölüm için çizilen tablo, birinci bölüme göre oldukça farklıdır. Aradan geçen on bir yıldan sonra yapılan vaatlerin hayata geçirilemediği söylenerek, bu durum halka verilen sözlere sabırlı, sistematik ve savsaklamadan kaynaklanmayan bir ihlal olarak nitelendirilmiştir. Her ne kadar, Paris Barış Anlaşması, imzacı devletlerin Osmanlı İmparatorluğu'nun iç işlerine karışmamalarını hüküm altına almış olsa da, Anlaşmanın dokuzuncu maddesinin Hatt-ı Hümayun'a uluslararası bir nitelik yüklediğini iddia ediliyordu.

Hatt-ı Hümayun'un on yedinci maddesinde gayrimüslimlerin de devlet hizmetine kabul edileceği söylenmişti. İmparatorlukta Paşa sıfatını taşıyan sadece iki Hıristiyan vardı ve bu Paşalara da yıllardır görev verilmiyordu. Hıristiyan paşalardan biri Lübnan krizinin sonlandırmak için bu unvana layık görülmüştü. Diğeri ise Sultan özel doktoruydu. Tüm İmparatorlukta Hıristiyanlar makamsız ve geleceksiz görev yapıyorlardı. Bu şekliyle Hatt-ı Hümayun'un hiçbir anlam ifade etmiyordu. Fransa'da yapılan değerlendirmelerde, Hatt-ı Hümayun'un vaatlerinin uygulanmasının önünde iki engelin olduğu tespit edilmiştir. Birinci engel Müslümanların, Hıristiyanların altında çalışmalarını engelleyen gururlarıydı ve bu engel sadece Sultan tarafından ortadan kaldırılabilirdi. İkinci engel ise Osmanlı Hıristiyanlarının bayağı karakteriydi. Hıristiyanların zaafı, 400 yıldır Türklere istedikleri gibi yönetme şansı veriyordu.

Hatt-ı Hümayun'un on sekizinci maddesinde gayrimüslimlerin de tüm okullara kabul edileceği vaat edilmişti. Oysaki sadece tıp okullarına Hıristiyanlar alınıyordu. Askeri okulda ise tek bir Hıristiyan öğrenci yoktu. Bu koşullarda, ne Müslüman ve Hıristiyan askerlerden oluşan karma birliklerin ne de Hıristiyan alaylarının bulunmaması şaşırtıcı değildi. Oysaki Hıristiyanların silâh altına alınması, Sultan'ın da çıkarlarına hizmet edecekti.

Adli sistemle ilgili vaatlerin hiç biri hayata geçirilememişti Yeni mahkemeler açılacağı ve bu mahkemelerde Hıristiyan üyelerinde bulunacağı söylenmişti. Mahkemeler için yargıçlara ihtiyaç vardı ve Hıristiyanlar yargıç olmak için gerekli olan cesarete sahip değildi. Hıristiyanlara farklı kariyer imkânları açıldığında ve

Hıristiyanların karakteri geliştiğinde daha başarılı sonuçların mümkün olabileceği belirtilmişti. Bunun için zamana ve Hıristiyanlarda yeni fikirlerin canlandırılmasına ihtiyaç olduğu tespit ediliyordu.

Hatt-ı Hümayun'un, yasaların yeniden düzenleme vaadi kısmen de olsa hayata geçirilmişti. Raporda bu olumlu bir gelişme olarak anılıyor. Fakat bu yasaların öğretildiği okullar, bu okullarda görev alacak profesörler, yasaları uygulayacak yargıçlar ve bu yasalardan yararlanma bilincine sahip dava tarafları olmadığından, düzenlemelerin çok fazla bir anlam ifade etmediği vurgulanıyordu.

Şehirlerde polis teşkilatı oluşturulmakla birlikte, teşkilat mensupları serseriler arasından seçilmişti. Ayrıca yeterli maaş verilmediğinden istenilen verim de alınamıyordu. Bu polislerin varlığı, güvenlik duygusu değil aksine tedirginlik veriyordu.

Hatt-ı Hümayun'da eyalet meclislerinde reforma gidileceği söylenmişti. Fakat bu vaat sadece dört eyalette uygulanmıştı. Uygulamamın sonuçlarını değerlendirmek için henüz yeterli verilerin oluşmadığı, gerek Hıristiyanların gerekse Müslümanların yetersizlikleri nedeniyle kuşku duyulmakla birlikte sonuçlardan umutlu olduğu belirtiliyordu.

Hatt-ı Hümayun'un en önemli maddelerinden biri olarak edilen ve yabancılara mülkiyet hakkı konusunda ise geniş bir değerlendirme yer aldı. Eğer Babıâli tarafından uygulanmamak için konulmadıysa, yabancılara mülkiyet hakkı tanınmasının devletin temelini değışmesi anlamına geldiği kabul ediliyordu. Fakat zeki olarak nitelenen bazı Babıâli bürokratları, yabancılara mülkiyet hakkının, İmparatorluğun kaybedilmesi anlamına geleceğini düşünüyorlardı. Bu kişiler, İmparatorluğun hızla çoğalan Avrupalı halkları tarafından istila edilmesi ve Sultan'ın otoritesini söndürmelerinden korkuyorlardı. Raporda bu korku, yıkıcı olarak nitelendirilmiştir. Orman ürünleri, madenler, tarım yani Türkiye toprağından çıkan tüm zenginliklerin Avrupa endüstrisi tarafından, cahil yerel halktan daha fazla kullanılmayacağı kabul ediliyordu. Taşınabilir ürünler bir zaafa dönüştüğünde, hazinenin içinde bulunduğu durumda karlılığı zor olan demiryolu yatırımları için de cesaret ortadan kalkıyordu. Bir imtiyaz olarak kabul edilen yabancılara mülkiyet hakkının, Osmanlı toplumunun bilinç düzeyi ile sınırlanması durumunda, hukuk alanındaki benzer tehlikelerin ortaya çıkacağı tespit edilmişti. Hatt-ı Hümayun'un

yirmi yedinci maddesiyle ilgili olarak, Paris Barış Anlaşması'nın imzacı devletlerinin misyonları tarafından en son 24 Ağustos 1863'de bir girişim yapıldığı, Babıâli'nin henüz bu girişime bir cevap vermediği hatırlatılıyordu. Raporunda, Avrupa'nın istediği zaman Türk Hükümetini boyun eğmeye zorlayacağı ve bu zorlamayla ona önemli bir hizmet yapacağı ifade edildi.

Osmanlı tebaasının mülkiyet sistemi içinde vakıflara dikkat çekilmiştir. Vakıf sisteminde yapılacak reformların hem Hıristiyan hem de Müslümanlar tarafından takdirle karşılanacağı söyleniyordu.

1867 yılında Fransız Hükümeti, reformlar konusundaki bilgi akışının hızlanmasını istedi. İstanbul'daki Fransız Büyükelçisi Bourée, reformlar hakkında Paris'e bilgi gönderiyordu. Fransız Dışişleri Bakanı Moustier, Paris'deki Osmanlı Büyükelçisi Mehmet Cemil Paşa vasıtasıyla da gelişmelerin düzenli olarak aktarılmasını talep etmişti. Moustier, Mehmet Cemil Paşa vasıtasıyla edildiği bilgileri Napoleon'a iletceğini söylemişti. Mehmet Cemil Paşa, Moustier'in bu isteğini 17 Mart 1867 tarihli 4646/160 sayılı raporunda Hariciye Nazırı Fuad Paşa'ya iletmişti.⁵ Fuad Paşa, Fransız İmparatoru'nun, Osmanlı Devleti'ne karşı iyi niyetli ilgisinin yeni bir kanıtı olarak nitelendirdiği bu talebi memnuniyetle karşılamıştı.⁶ Moustier'in, Babıâli tarafından takip edilen yol hakkında fikir edinebilmesi için gerekli verileri içeren periyodik notlar yollayacağını Büyükelçiye bildirdi. Fuad Paşa'ya göre bu bilgiler, Sultan'ın gelişme ve medeniyet yönündeki çabalarının kanıtlarını ortaya koyacaktı. Fakat Girit konusunda Fransız Hükümetinin ve Bourée'nin aldığı tavır, Babıâli'de hayal kırıklığı ve Fransa'nın niyeti konusunda kuşku oluşturmuştu. Mehmet Cemil Paşa, 18 Nisan'da Moustier ile yaptığı uzun görüşmede, Fuad Paşa'nın verdiği bilgileri aktardı. Moustier, her zamankinden farklı olarak, Babıâli'nin idaresindeki iyileşmeler ve bayındırlık faaliyetleri üzerinde durmamıştı. Mehmet Cemil Paşa, Fuad Paşa'ya görüşmenin detaylarını bildirdiği 19 Nisan tarihli raporunda,⁷ Moustier'in Osmanlı reformları konusunda aldığı her yeni haberden sonra memnuniyetini açıkça ortaya koyduğu hatırlattı. Fakat bu memnuniyet, Moustier'in daha hızlı hareket edilmesi gerektiğini tekrarlamasını

⁵ B.O.A., HR.SYS, dosya: 478, gömlek: 1, vesika: 190.

⁶ B.O.A., HR.SYS, dosya: 478, gömlek: 1, vesika: 189.

⁷ B.O.A., HR.SYS, dosya: 478, gömlek: 1, vesika: 191.

engellemiyordu. Moustier, 18 Nisan'daki görüşmede, İstanbul'da bir lisenin açılması dışında başka bir hiç gelişmenin Bourée tarafından bildirilmediğini söyledi. Fuad Paşa'nın dikkatini bu konuya tekrar çekmek istemişti. Mehmet Cemil Paşa, Babıâli tarafından hayata geçirilen reformları sıralayarak Moustier'e cevap verdi. Fakat Babıâli'nin reformlar konusundaki girişimleri zaman zaman Avrupalı devletlerin yarattığı krizlerle kesintiye uğruyordu. Mehmet Cemil Paşa, bu sözleriyle Bourée'nin Girit'te plebisit önerisini kastetmişti. Moustier, Mehmet Cemil Paşa'yla tartışmaya girmekten kaçınıyordu. Fuad Paşa'nın mektubunun bir kopyasının Bourée'ye ulaştırmak üzere kendisine verilmesini istedi.

1867 tarihli Fransız reform programı, Osmanlı reformlarının Fransız Hükümeti gözüyle sonuçlarını ortaya koyan bir metin niteliğindedir.⁸

Reform programı hakkında, çeşitli kaynaklarda bilgi verilmektedir.⁹

Engelhart, reform programına zemin hazırlayan ortam hakkında şu bilgiyi veriyor:

“Tanzimat’ın bu mühim döneminde Fransa hükümeti önemli bir rol oynayacak gibi görünüyordu. Fransa, asırlardır Osmanlı padişahlarıyla mevcut olan samimi ilişkisine, önceki asrın başlarında Osmanlı Devleti’nin ilk ıslahatı üzerine yaptığı etki ve nüfuza, 1854 savaşına her devletin katılmasına dayanarak ıslahata müdahale hususunda ileri gitti. Batılı devletler de Fransa’nın üstünlüğüne itiraz etmedi.”¹⁰

⁸ “Tanzimat Dönemi’nde geleneksel Osmanlı siyasal kimliğinin çözülmesinde en önemli faktör, belki de Tanzimat’ın eşitlikçi siyasetidir. Tanzimat Dönemi’nin reform noktasında Osmanlı çabalarının yeni bir safhası olmasının en önemli baş nedenlerinden biri, Müslüman ve Gayrimüslim eşitliği anlayışının resmi olarak halka ve dünyaya açıklanması olarak tespit edilebilir. Kimlik bağlamında bu eşitlikçilik siyaseti, geleneksel farklılaştırıcı ve ötekileştirici anlayışın yavaş yavaş sarsılmasına neden olmuştur. Geleneksel Osmanlı kimliği, İslam’ın kapsamı içerisinde millet sistemi temelinde çeşitli din mensuplarının farklılığı esasına dayanmıştır. Burada farklılaştırmada asıl belirleyici olan din idi, ama Tanzimat’ın eşitlikçi anlayışı bu noktada dinin belirleyiciliğinin kalkmasının zeminini oluşturmuştur.” Ejder Okumuş, “Geleneksel Siyasal Kimliğin Çözülmesinde Tanzimat”, **Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi**, s. 18.

⁹ Fatma Ürekli şu bilgileri veriyor: “Osmanlı Devleti dahilinde 1866 yılında Girit isyanının çıkması üzerine, hükümetin Islahat Fermanı ile ilan ettiği işler yerine getiremediğini ileri süren Avrupa devletleri, reform meselesini gündeme getirdiler ve uygulaması ısrarıyla değişik reform projeleri sundular. Osmanlı Hükümeti, bu projeler arasından Fransız tezini uygun görerek tercih etti. (1867) Bundan sonra, eğitim sistemi ve eğitim kurumlarda yapılacak düzenlemelerde Fransız etkisi ağırlık kazanmaya başladı.” Fatma Ürekli, “Tanzimat Dönemi Osmanlı Eğitim Sistemi ve Kurumları”, **Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Sayı 3, Yıl: 2002, s. 390.

¹⁰ Engelhardt, **Tanzimat ve Türkiye**, s. 245.

Batının reform programına ilişkin değerlendirme ihtiyacı azınlık ayaklanmaları nedeniyle doğmuştu. 1856 yılında Bosna olayları nedeniyle İngiliz Dışişleri Bakanlığının Büyükelçiliğe gönderdiği bir talimatta, Babıâli'nin Hıristiyanlara yönelik uygulamaları devam ettiği takdirde Osmanlı Devleti'nin iktidarsızlığının Avrupa devletleri tarafından kabul edilmesi gerekeceği yazılıydı.¹¹

Fuad Paşa 15 Mayıs 1867 tarihinde, İstanbul'daki İngiliz, Fransız, Avusturya, Prusya, Rusya ve Floransa dışişleri bakanlarına, 1856 fermanından sonra gerçekleştirilen reformlarla ilgili genel bir değerlendirme gönderdi.¹² Raporda, hem sosyal hem de siyasal alanda gelişme kaydedildiği, bu gelişmenin Babıâli'nin reformları uygulamada gösterdiği titizlikten kaynaklandığı belirtiliyordu.

Fuad Paşa Babıâli'nin çabalarına karşı yanlış değerlendirmeler içeren yorumlara karşı uyarma ihtiyacı da duymuştu.

Babıâli'nin değerlendirmesinde Islahat Fermanı, Gülhane Hatt-ı Hümayunu'nun geliştirilmiş bir biçimi olarak nitelendirilmektedir. 1839'de başlayan yeni rejim, eşitlik ve reformlara açıklık ile açıklanıyordu. 1856 tarihli ferman, sosyal yapının en sert sorunlarını ve yönetimin bütün alanlarını kapsayan bir reform programı olarak tanımlanmıştı. Reformlar öncesindeki dönem ise, eski rejim olarak adlandırılmaktadır. Bu reform programına muhalefet, milli önyargılardan ve toplumsal geleneklerden kaynaklanıyordu. Babıâli geride kalan on yıllık dönemde, reformlar için büyük bir çaba gösterildiğini düşünüyordu. Bu çabalar, ulusal hassasiyetler zedelenmeden gerçekleştirilmişti. 1856 programının uygulamaları, milletlerin eski rejimin değerlerini geride bırakmalarını da sağlamıştı.

Dışişleri bakanlarına gönderilen raporda, Tanzimat öncesinde Osmanlı toplumunun iki sınıfa ayrıldığı kabul edilmiştir: Yöneten Müslüman kesim ve yönetilen gayr-i Müslimler. Politik bir dogmadan beslendiği belirtilen eşitsizlik, Gülhane Hatt-ı Hümayunu'nun ilanıyla beraber ortadan kaldırılmıştı. Sultan'ın

¹¹ Cevdet Paşa, **Tezahir**, C:II, s. 23.

¹² Fuad Paşa, değerlendirmesinde Batılı devletlere şöyle seslenmektedir: “Bu çalışmada tüm gerçekleri söylüyoruz: yani yaptığımız ve yapmakta olduklarımızı. Amacımız, her şeyi yeterince yaptığımızı söylemek değil; tam tersine, eğer görevimizin bir kısmını başarabildiysek, geri kalanını da tamamına erdirmeye muktedir olduğumuzu kanıtlamak istiyoruz.” Akt.: Aristarchi Bey, **Legislation Ottomane ou Receuil Des Lois, Reglements, Ordonances, Traités, Capitulations et Autres Documents Officiel De L'Empire Ottomane**, C:II, s. 24.

tebaası, etnik ve dini kökenine bakılmaksızın eşit kabul ediliyordu. Hala yapılması gereken çok şey olmasına rağmen, eşitlik konusunda önemli mesafe alınmıştı. İstanbul Hükümeti, İmparatorluk genelinde reformların başarısının hissedildiğine inanıyordu. Uzak eyaletlerde hala devam eden sorunların ise, başarıların ret edilmesi için gerekçe olmayacağı belirtilmişti.

Fransız reform programının hazırlandığı 1867 yılına gelindiğinde Babîali, Avrupa kamuoyunu ve hükümetlerini etkileyebilmek için yoğun bir diplomatik faaliyet yürütüyordu. Paris Büyükelçisi Mehmet Cemil Paşa Hariciye Nazırı Fuad Paşa'ya gönderdiği 31 Mayıs 1867 tarihli raporunda, Giritlilerin çalgınca olarak nitelendirdiği maceracılıklarına karşı yürütülecek diplomatik girişimlerde, yeni yayınlanan toprak mülkiyeti hakkındaki yasaı kullanacağını bildirdi.¹³ Büyükelçiye göre Avrupa'daki mücadele, kamuoyunu görüşünü etkilemek üzerinde yoğunlaşıyordu. Mehmet Cemil Paşa, yeni yasanın tüm Avrupa'da olumlu bir etki yaratacak ve kamuoyunun Babîali lehine yönlendirecekti. Fransız Dışişleri Bakanı Moustier Büyükelçiden, vakıflar konusunda da yeni reformlar yapılmasını istemişti. Mehmet Cemil Paşa Fransız Bakana, konu hakkında ciddi çalışmaların devam ettiğini ve yayınlanan yeni yasaların önemli bir gelişme olduğunu söyleyerek cevap vermişti.

Osmanlı Devleti'nin kabul ettiği yeni kanunlar Avrupa dillerine çevriliyor ve büyükelçilikler vasıtasıyla Avrupa hükümetlerinin ilgili bakanlıklarına ve basınına ulaştırılıyordu. Fuad Paşa, Paris Büyükelçisi Mehmet Cemil Paşa'ya gönderdiği 5 Haziran 1867 tarihli sirkülerinde,¹⁴ Paris Hükümetine iletmek üzere veraset hakkının genişletilmesiyle ilgili yeni yasanın ve bu yasanın uygulanmasıyla ilgili mali düzenlemenin Fransızca tercümelerini göndermiş, yayına hazırlanan diğer dokümanların da vakit kaybetmeden Paris'e ulaştırılacağını bildirmişti.

Babîali tarafından 21 Mayıs 1867'de yayınlanan yeni yasanın amacı,¹⁵ toprak mülkiyeti üzerindeki ticari işlemlerin kolaylaştırılması yoluyla ülkenin zenginlik ve refahının yükseltilmesi olarak tanımlanmıştı. Arazi kanunnamesiyle uyumlu olarak hazırlanan yasanın birinci maddesinde, emire ve mevkufeler üzerindeki veraset

¹³ B.O.A., HR. SFR(4), dosya: 134, gömlek: 20, vesika: 1.

¹⁴ B.O.A., HR. SFR(4), dosya: 134, gömlek: 61, vesika: 1.

¹⁵ B.O.A., HR. SFR(4), dosya: 134, gömlek: 61, vesika: 3.

hakkının her iki cinsiyetten varisler arasında eşit olarak paylaşılacağı belirtiliyordu. Birinci dereceden varislerin bulunmaması durumunda, diğer derecelerdeki varisler hak kazanacaktı. Daha önceki düzenlemelerde veraset hakkı birinci dereceden vasiler ile sınırlanmıştı. Yasada sekizinci dereceye kadar veraset hakkı tanımlanmıştı. Yasa, mülkhane ve çiftlikleri kapsıyordu. Aynı tarihte yayınlanan mali düzenleme ile de, hazinenin kaybını telafi için toprakların veraset intikalinden tahsil edilecek yüzde on beş oranındaki vergi düzenlenmişti.

1867 yılında reformların sonuçları hakkında çalışan tek ülke Fransa değildi. Rusya, Fransa'yla eş zamanlı olarak bir reform programı hazırlamış, İngiltere ise konsoloslarına anket yaparak Islahat Fermanı'nın sonuçlarını değerlendirmiş ve Parlamente'ye sunmuştu.

Lord Stanley, konsolosların Hıristiyan hakların koşulları hakkında kendisine bir rapor ulaştırdıklarını Musurus Bey'e söylemişti. Musurus Bey bu bilgiyi 13 Nisan tarihli raporuyla Fuad Paşa'ya ilettilti. Musurus Bey, Lord Stanley'e konsolosların Hıristiyanlara olan sempaticilerinden ve yerel ilişkilerinden etkilenebileceğine dikkat çekti. Bunun da İngiliz Hükümeti'nin yanlış yönlendirilmesine neden olabileceğini ekledi. Lord Stanley, bu iki uyarıyı dikkate alacağına söz verdi.¹⁶ Lord Stanley, Nisan ayının son günlerinde yaptıkları bir görüşmede, Musurus Bey'e, raporlardan çıkan sonucun, Islahat Fermanı'nın hayata geçirilmediğini gösterdiğini bildirdi.¹⁷ İngiliz Bakan, kendi görevinin Babıâli'yi dostça bilgilendirmek olduğunu söyledi. Lord Stanley'e göre reformlar konusu Babıâli'nin yetki alanındaydı ve Babıâli'nin inisiyatifine bırakılmıyordu.

Lord Lyons tarafından Lord Stanley'e gönderilen 14 Mart tarihli rapor, parlamente'ye sunulmuştu. Ayrıca, Harrison And Sons matbaasında bastırılarak yayınlandı. Rapor, reformlar ve Hıristiyanların koşulları hakkındaydı. Raporla, Ali Paşa'nın reformlar hakkındaki vaatleri aktarılmış ve Babıâli'nin çabaları gösterilmişti. Musurus Bey'e göre, raporun yayınlanmış olması İngiliz Hükümeti'nin iyi niyetini gösteriyordu. Raporun basılı bir örneği 2963 sayılı raporunun ekinde 28

¹⁶ B.O.A., HR.SYS, dosya: 478, gömlek: 1, vesika: 167.

¹⁷ B.O.A., HR.SYS, dosya: 478, gömlek: 1, vesika: 201.

Mart tarihinde Musurus Bey tarafından Hariciye Nazırı Fuad Paşa'ya da gönderilmişti.¹⁸

Lord Lyons, Ali Paşa ile görüşmüş ve Ali Paşa reformların en kısa sürede tamamlanacağını taahhüt etmişti. Raporda, reformların başta gelen önceliğinin Hıristiyanların hakları olduğu ifade edilmişti. Bu haklar kapsamında gündeme gelen konulardan biri, Hıristiyanların devlet hizmetine kabul edilmesi ve yasalarla giderilen Müslümanlar ile Hıristiyanlar arasındaki farklılıkların pratikte de ortadan kaldırılmasıydı. Ayrıca, finansal sistemin iyileştirilebilmesi için Avrupa sermayesinin Osmanlı Devleti'ne girişinin kolaylaştırılması gündeme gelmişti. Ali Paşa, Meclis-i Vala'ya üç yeni Hıristiyan üyenin alındığını ve Baltazzi'nin Osmanlı Bankası'nda görevlendirilmesini örnek olarak gösterdi. Ali Paşa, takip eden günlerde başka Hıristiyanların da resmi ve üst düzey görevlere atanacağını söylemişti. Ayrıca, vilayet sisteminin de Hıristiyanların temsil imkânlarını güçlendireceğini ekledi. Babıâli'nin, Islahat Fermanı'nda da yer alan yabancıların mülk edinebilmesiyle ilgili yeni bir düzenleme önerisinin yabancı temsilciliklere gönderildiğini hatırlattı.

Konsolosların, Hatt-ı Hümayun'un uygulanmasıyla ilgili gözlemlerini içeren ve Parlamento'ya sunulan rapor hakkında İngiliz Dışişleri Bakanlığı, Mehmet Cemil Paşa'yı da bilgilendirmişti. 29 Mayıs'da Mehmet Cemil Paşa, kendisine ulaşan bilgiyi Londra'daki meslektaşı Musurus Bey'le paylaştı.¹⁹

Reformlar konusunda Babıâli'ye yönelik eleştirilerde en fazla etkili olan 1867 tarihli Fransız reform programıdır.

Fransız reform programı eğitimden hukuka, ekonomiden idari yapıya kadar çok çeşitli konularda hükümler içermektedir. Programda, 1856 tarihli Hatt-ı Hümayun'un on altıncı maddesinden sonraki maddeleri ele alınmıştır.²⁰

Reform programında tarafından üzerinde durulan konulardan biri, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki iktisadi faaliyetlerdir. Ekonomi, reformların başarısında asıl önemli faktör olduğu düşünülüyordu.

¹⁸ B.O.A., HR.SYS, dosya: 478, gömlek: 1, vesika: 214.

¹⁹ B.O.A., HR.SFR(04), dosya: 134, gömlek: 10, vesika: 1.

²⁰ 1856 Hatt-ı Hümayun'un Fransızca tercümesi yapılırken maddelendirilmiştir. Fransızca çeviri toplam 25 maddeden oluşmaktadır. Kimi maddelerde birden fazla vaat aynı maddede yer almıştır.

Fransız Dışişleri Bakanı Moustier, Paris Büyükelçisi Mehmet Cemil Paşa'yla 28 Nisan 1867 tarihinde yaptığı görüşmede, Büyükelçi vasıtasıyla Fuad Paşa'ya reformların temel amacıyla ilgili bir mesaj göndermişti.²¹ Moustier, özellikle milletler sorununun çözümünün ekonomik gönenç ile sağlanabileceğini söylemişti. Osmanlı reformları hakkında yapılan genel bir değerlendirmede kullanılan bu ifadeyle, tüm reform programının başarısının ekonomik başarıdan geçtiği vurgulanıyordu.

Reform programının en fazla göze çarpan yanlarından biri, ticaretin geliştirilmesi amacıyla yönelik alınması önerilen tedbirlerdir. Ticaret hayatına yönelik hukuki düzenlemeler önerildiği gibi, alınması gerekli görülen ekonomik tedbirler de sıralanmıştır. Reform programındaki önerilerin Osmanlı İmparatorluğu tarafından hayata geçirilmesinde, Abdülaziz'in Fransa'yı ziyareti de etkili olmuştur. Bu ziyaret, amacı uluslararası ticaretin geliştirilmesi olan bir fuar vesilesiyle gerçekleşmişti.

XIX. yüzyılın ikinci yarısı, Batılı ülkelerde uluslararası sergiler dönemi oldu. Bu dönemden önce Avrupa başkentlerinde düzenlenen sergiler ulusal nitelikteydi. Fransa'da ilk ulusal sergi, 1798 tarihinde İçişleri Bakanı Francois de Neufchateau tarafından organize edilmişti.

Uluslararası sergi organizasyonları, ticari malların uluslararası serbest dolaşımını teşvik etmeyi amaçlıyordu. Doğu toplumları, bu sergilerde Batı kapitalizmi ile buluşuyordu. Sergiler aynı zamanda oryantalist rüzgârı Batı başkentlerinin sokaklarına taşımıştır.

Fransa, İngiltere ile sergilerde de rekabet etmeye başladı. Paris Hükümeti tarafından biri 1855 yılında, diğeri 1867 yılında olmak üzere iki önemli uluslararası sergi düzenlendi. Osmanlı Hükümeti, her sergide de da katılımcılar arasındaydı.

Fransa Büyükelçisi Lacour, Büyükelçilik ikinci drogmanına gönderdiği 18 Mayıs 1853 tarihli talimatta, Fransa'nın 1 Mayıs 1855 tarihinde Paris'te, tarım ve endüstri ürünlerinin sergileneceği uluslararası bir sergi düzenleyeceğini bildirmişti.²² Talimatta, Hariciye Nezareti kanalıyla Osmanlı Hükümetinin sergi hakkında bilgilendirilmesi istenmiş; katılımcı ülkelere, gönderilen ürünlerin Endüstri Sarayında muhafazasını da kapsayan her türlü kolaylığın sağlanacağı belirtilmişti.

²¹ B.O.A., HR.SYS, dosya: 478, gömlek: 1, vesika: 210

²² B.O.A., HR. SYS, dosya: 467, gömlek: 7, vesika: 1

Lacour; Babiâli'nin 1851 yılında İngiltere tarafından düzenlenen sergiye gösterdiği ilgiyi hatırlatarak, aynı cevabın Fransız davetine de verilmesi gerektiğini vurgulamıştı. 1851 yılında İngiltere tarafından Crystal Palace'da düzenlenen *Tüm Milletlerin Sanayi Ürünlerinin Büyük Sergisi* Avrupa'da sergiler döneminin başlangıcı olmuştu. Fuar, altı milyon ziyaretçi çekmişti. Osmanlı devleti hem 1851 yılında hem de 1855 yılında düzenlenen Londra sergilerine iştirak etti. "İlk olarak 1851 Londra sergisinde Türkiye'nin ziraat mahsulleri ürünleri teşhir edilmişti. 1855'de açılan Londra sergisine de 34 neviye ayrılan 2000 kalemlik mahsul ve mamul eşya gönderilmişti."²³

Büyükelçinin, Başdrogman'a gönderdiği 19 Temmuz 1853 tarihli bir başka talimatta ise; Fransa'ya girişi yasaklanmış ürünlerin de sergiye kabul edileceği, bu ürünlerin sergiden sonra yeniden ihraç edilebileceği gibi değer üzerinden yüzde otuz vergilendirilerek Fransa içinde satışa sunulabileceğini bildirmişti.²⁴ Lacour, bu bilginin de Hariciye Nezaretine iletmesini istiyordu. Nisan 1854 tarihinde *Endüstri ve Güzel Sanatlar Sergisinin* organizasyonu için özel bir komisyon oluşturulduğu ve komisyon başkanlığının Prens Napoleon tarafından üstlenildiği, Babiâli'ye resmen bildirildi.

Türkiye reyonunda yer alan ürünler, Babiâli tarafından Doğu Ordusu yararına düzenlenen rotaride ödül olarak kullanıldı. Osmanlı Sultanı, Hariciye Nazırının aracılığıyla, Prens Napoleon'a rotariye katılması için bir davet gönderdi. Prens Napoleon Komisyon Başkanı Paşa'ya sıfatıyla Aralık 1855 tarihinde Paris'teki Osmanlı Büyükelçisi Mehmet Cemal, Osmanlı Sultanı'na aktarılmak üzere gönderdiği mektupta duyduğu memnuniyeti bildirdi.²⁵

Yirmi dört ülkeden 26.600 katılımcının iştirak ettiği sergiyi dört milyon beş yüz bin kişi ziyaret etti.

Napoleon tarafından bir başka uluslararası sergi de 1 Mayıs 1867 tarihinde yine Paris'te düzenlendi. Bir savaş nedeni olmadan bir padişahın ülke dışına ilk ziyareti bu davet vesilesiyle gerçekleşti.

²³ Karal, **Osmanlı Tarihi**. C.: II, s. 251.

²⁴ B.O.A., HR. SYS, dosya: 467, gömlek: 8, vesika: 1

²⁵ B.O.A., HR. SYS, dosya: 467, gömlek:1, vesika: 1

İstanbul'da büyükelçi sıfatıyla bulunan ve ileride Fransa Dışişleri Bakanlığı görevinde de bulunacak olan Marki de Moustier'e Paris'ten gönderilen Mart 1863 tarihli talimatta, çok sayıda bakan ve üst düzey bürokratin katılımıyla oluşturulan düzenleme komisyonunun Başkanlığının Prens Napoleon tarafında üstlenildiği bildirildi.²⁶ Organizasyon komitesinin bileşimi, Paris Hükümetinin sergiye atfettiği önemi göstermektedir. Paris'in talimatında, sergiye katılım davetinin Osmanlı Hükümetine iletilmesi ve Osmanlı Hükümetinden Komisyonun aracısız iletişim kuracağı bir adres belirlemesinin talep edilmesi isteniyordu. Moustier konunun önemi ve aciliyeti konusunda uyarılmış, hazırlıkların katılımcı ülkelerin ihtiyaçlarını karşılayabilecek şekilde tamamlanabilmesi ve sergide sergilenecek ürünlerin gönderilmesi için düzenleme komitesiyle irtibatın bir an önce sağlanması istenmişti. Moustier, Babıâli'yi sergiye katılımıyla yeni ilişkiler kurmak, diğer ülke halklarıyla temas etmek gibi avantajlar sağlayacağı konusunda ikna etmek ile görevlendirildi.

Babıâli adına Saffet Paşa, düzenleme komitesinin merkezi olan Endüstri Sarayına bizzat hazırlıkları denetlemek ve bilgi toplamak için Paris'te görevlendirildi. Saffet Paşanın 16 Mart 1866 tarihinde Hariciye Nazırı Âli Paşaya gönderdiği raporda, Osmanlı reyonunun hazırlıklarının diğer ülke reyonlarının gerisinde kaldığı bildiriliyordu.²⁷ Saffet Paşa raporunda, Tunus ve Mısır gibi Osmanlı egemenliği altında bulunan ülkelerin bile plan, desen ve vitrinlerini çizimlerini tamamladıklarını İstanbul'a ilettiler. Düzenleme Komitesi ile de görüşmeler yapan Saffet Paşa, sergi için depoların tamamlandığı, gerekli inşaatların bitmek üzere olduğunu yerinde tespit ederek Babıâli'ye bildirdi. Komisyon, üç ay içinde katılımcı ülkelerin vitrinlerini fuar alanına yerleştirmeye başlayabileceklerini Saffet Paşa'ya söylemişti. Paris'te sergi için yoğun bir çalışma devam ediyordu. Champ de Mars'daki inşaat tamamlanmak üzereydi. İnşaat iki yıl sürmüş ve yirmi altı bin işçi çalışmıştı.

Ürünlerin sergilendiği ana salon dışında farklı milletlerin için ayrı pavyonlar ilk defa olarak bu sergide kuruldu. Osmanlı reyonunun tasarımı Fransız mimar Léon

²⁶ B.O.A., HR.SYS, dosya: 467, gömlek: 18, vesika: 1

²⁷ B.O.A., HR.SYS, dosya: 467, gömlek: 28, vesika: 1

Parvillée tarafından yapıldı. Parvillée, daha önce Babıâli tarafından, klasik dönem Osmanlı mimarisinin incelenmesi için görevlendirilmişti.

Mısır ve Osmanlı mahallelerinin temsili örnekleri yan yana kurulmuştu. Doğunun sergilendiği reyonlarda, bu ülkelerden getirilen farklı yerel kişilerde, günlük işlerini icra ederken özgün kıyafetleriyle teşhir edildi. Sergide en çok ilgi çeken etkinliklerden biri doğulu kadınların dans gösterileri oldu.

Birçok ülke heyeti dekorların hazırlanması için, Saffet Paşa'nın Paris'e gelişinden önce mimarlarla birlikte çalışmaya başlamıştı. Saffet Paşa raporunda, özellikle Tunus ve İran'a ayrılan bölümlerden övgüyle söz etti. Mısır reyonu ayrıntılarıyla raporda betimlenmişti.

Mısır, Batı ile ilişkileri acısında sergiye özel bir önem veriyordu. Mısır reyonu, Fransız basınından da övgüler aldı. Mısır Hıdivi İsmail Paşada serginin davetlileri arasındaydı. Mayıs ayı sonunda Hıdiv'in programı netleşmişti; Sultan Abdülaziz'in programı için ise Fransız Dışişleri Bakanlığı, hala son bilgilerin kendisine ulamadığından şikayet ediyordu. Mehmet Cemil Paşa, Bakanlığın ısrarlı sorularına cevap verememenin sıkıntısını yaşıyordu.²⁸ Hıdiv Fransa'daki tüm uğraklarında üst düzey yerel yöneticiler tarafından karşılandı. Paris'te en üst düzey protokolle kabul edildi.

“Mısır Hıdivi, 1867'deki Exposition Universelle'e katılmak için Paris'e geldiğinde, Mısır pavyonunun, Ortaçağ Kahire'sini gözler önünde canlandırılabilmesi için bir hükümdar sarayı şeklinde inşa edilmiş olduğunu gördü. Hıdiv ziyareti boyunca taklit sarayda kaldı ve ortaçağa özgü bir misafirperverlikle ziyaretçileri kabul ederek serginin bir parçası haline geldi.”²⁹

Paris Hükümeti de, Müslüman ülkelerin katılımına özel bir önem yüklüyordu. Komisyon, Saffet Paşa'ya halkın en büyük ilgiyi Müslüman ülkelere göstermesini beklediklerini iletmişti. Batılı toplumların doğu toplumlarına olan ilgisi giderek artıyordu. Paris Hükümeti, Doğuyu Paris'in merkezine taşımak istemişti.

²⁸ B.O.A. HR.SFR (04), dosya: 134, gömlek: 11, vesika: 1

²⁹ Timothy Mitchell, **Mısır'ın Sömürgeleştirilmesi**, s. 31

Saffet Paşa, Komisyona arabesk ve doğu motifleriyle bezenmiş bir Osmanlı reyonu önerdi. Antika eşyalar, Osmanlı kadınları ve Padişah muhafızlarının kıyafetleri oryantal havanın verilmesi sağlayacaktı. Saffet Paşa; bir kahve, minareli bir cami ile bir sebilin Osmanlı reyonu içine inşa edilmesini önermek istediğini İstanbul'a bildirdi. Başta İmparator olmak üzere önemli kişileri ağırlamak üzere pavyon formunda bir küçük köy evi inşa ettirmeyi düşünüyordu. Saffet Paşa'nın önerdiği cami, uluslararası sergilerde inşa edilen ilk cami oldu. Reyonda ayrıca Boğaziçi Köşkünün küçültülmüş bir kopyası ile bir de hamam yapıldı.

Saffet Paşa, Salaheddin Bey'in sergi komiseri olarak görevlendirildiğini aynı raporda İstanbul'a bildirdi.³⁰ Saladeddin Bey, 11 Nisan'da Paris'e ulaşır.³¹ Sultan Abdulaziz'e ithaf ettiği *La Tuquie A L'exposition Universelles de 1867* adlı kitabında Osmanlı reyonu hakkında ayrıntılarını bilgiler verecektir.³² "Selaheddin Bey'in gayesi Osmanlı İmparatorluğunu modern ve ileri bir devlet gibi sunmaktır; eserini Batı dünyasında kabul görmesini sağlamak için, Avrupa teamüllerini benimser"³³

Fransız Ticaret Bakanlığı, Osmanlı reyonunda ülke endüstrisi hakkında fikir verecek bir bölümün de olmasını istemişti.³⁴ Bakanlık, bu amaca yönelik olarak işçiler tarafından ülkedeki temel endüstrinin Osmanlı reyonunda sergilenmesini önerdi. Hariciye Nazırı Fuad Paşa'ya iletilen bu öneri İstanbul'da kabul görür. Fuad Paşa, Paris Büyükelçisini konuyla ilgilenmek üzere görevlendirecektir.

Osmanlı heyeti, Sergi Özel Jürisi tarafından altın madalyalarla ödüllendirilecektir. Jüri tarafından düzenlenen 'Altın Madalya Diplomalari Bordrosu' Mehmet Cemil Paşa'nın Hariciye Nazırı Fuat Paşa'ya 29 Kasım 1867 tarihli 4311/633 sayılı raporuyla iletildi.³⁵ Düzenleme komisyonu üyesi, Fransa Devlet Bakanı M. Boucher, madalyaları 30 Aralık tarihinde Mehmet Cemil Paşa'ya sundu. Altın Madalya ile ödüllendirilenler arasında 'Emperyal Komiser' Salaheddin Bey de vardır. İbrahim Ethem'de kuyudan otomatik su çeken aleti ile madalya aldı.

³⁰ Ahmet Lütfi Efendi'nin verdiği bilgiye göre Salaheddin Bey, Âli Paşa'nın damadıdır **Vak'a-Nüvis Ahmed Lütfi Efendi Tarihi**, C.: XI, Haz.: Münir Aktepe, TTK Yay, Sy 24

³¹ B.O.A., HR.SYS, dosya no: 478, gömlek: 1, vesika: 168

³² '1867 Uluslar arası Sergisinde Türkiye'

³³ Zeynep Çelik, **Şark'ın Sergilenişi 19. Yüzyıl Dünya Fuarlarında İslam Mimarisi**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, sy 43

³⁴ B.O.A., HR. SFR(4), dosya: 134, gömlek: 34, vesika: 1

³⁵ B.O.A., HR. SYS dosya: 467 gömlek: 40, vesika:1-3

İstanbul'daki Özbek Tekkesinin şeyhi olan İbrahim Ethem, Mithat Paşa tarafından 1868'de Mekteb-i Sanayi'ye müdür olarak atanacaktır.³⁶

Osmanlı İmparatorluğu, Paris'te düzenlenen başka uluslar arası organizasyonlarda da yer aldı. Örneğin, Saffet Paşa Hariciye Nazırı Âli Paşaya yazdığı 6 Nisan 1866 tarihli raporunda, Bordeaux yakınlarındaki Archechon sahil kasabasında düzenlenen balıkçılık fuarına Osmanlı Hükümeti adına İmparatorluk Tıp Okulunun görevlendirilmesini önermişti.³⁷

Osmanlı İmparatorluğu; yine Paris'te 1878 ve 1900 yıllarında düzenlenen uluslararası sergilere de katıldı. Fransız Devriminin yüzüncü yıldönümünde düzenlenen ve Eyfel kulesinin açılışının da yapıldığı 1889 Paris Sergisinde ise, birçok devletle birlikte Babiâli de devrim ideallerini protesto ederek yer almadı. Osmanlı İmparatorluğu, Fransa ve İngiltere dışında Avusturya ve Amerika Birleşik Devletleri'nde düzenlenen çeşitli sergilerde de yer aldı.

Babiâli, sergilerin bir benzerini İstanbul'da açtı. 1863'de At Meydanında, ulusal nitelikte olması benimsenen bir sergi tertip edildi. Meydanda yeni bir sergi binası inşa edildi. Binanın yapımını, her ikisi de Fransız olan, Harbiye Binasının tasarımını yapan Marie-Augustin-Antoine Burgeois ve 1867 Paris Sergisinde Osmanlı reyonunun inşasıyla görevlendirilecek olan Léon Parvillée üstlendiler. Serginin yönetimi Maarif Nezaretine verildi.

Sergide yer alan mallar livalarda oluşturulan komisyonlarda belirlendi. Komisyonlar hazırladıkları bir bültenle, sergide yer alacak ürünleri merkezde oluşturulan Komisyona bildirdiler. Serginin başarısı için hükümet her türlü desteği sağladı. “Malların taşınma masrafları hükümetin yükümlülüğü altındaydı; sergi süresi boyunca malların satışına izin verildi; devlet, daha işin başında, satılmayan malları sergiye katılanlarca saptanan fiyatlarla satın alacağını ilan etti; dahası, mallarıyla birlikte olmak ve Sergi'de bulunmak isteyen kimselere seyahat için gerekli her türlü kolaylık sağlandı.”³⁸

³⁶ Mithat Paşa'nın Hatıraları Hayatım İbret Olsun, s. 83

³⁷ B.O.A., HR. SYS, dosya: 467 gömlek: 31 Vesika:1

³⁸ Collas, 1864'de Türkiye Tanzimat Sonrası Düzenlemeler ve Kapitülasyonların Tam Metni, s. 153

Sergi, Osmanlı ülkesindeki ürünlerin sergilenmesini amaçlamıştır. Tahıllardan kömüre, işlenmiş deriden mermere ve mobilyaya çok sayıda ürün sergide teşhir edildi. Sergi, Osmanlı Devleti için bir ilktir. Ticaretin geliştirilmesini hedeflenmişti.

“1863 Serg-i Umumi-i Osmani, izlediği formatı Batı sergilerinden almıştı, ama kapsamı daha küçük ölçekliydi ve hedefleri on dokuzuncu yüzyılda Avrupa ürünlerine dayalı rekabetin yanı sıra, Batılı girişimcilere Osmanlı yönetimince 1830’lardan itibaren verilen özel haklar ve ayrıcalıklar yüzünden ağır darbe yiyen milli sanayinin desteklenmesiyle doğrudan bağlantılıydı. Sergi, Osmanlı sanayisinin sorunlarını saptamaya katkıda bulunacaktı.”³⁹

On üç ayrı bölümde farklı alanlardaki ürünler ziyaretçilere tanıtıldı.⁴⁰ Fransa, sergiye saban, harman makinesi, yayık gönderdi. Benzer bir sergi 1894 yılında düzenlenmek istenmiş, fakat o yıl yaşanan deprem nedeniyle gerçekleştirilememiştir.

Uluslararası ticaretin geliştirilmesi büyük bir çaba gösteren Fransa, Osmanlı reformlarını ele aldığı da, ticaretin önüne konulan engellerin kaldırılması için gerekli gördüğü tedbirleri dile getirecektir. Bu engeller sadece hukuki altyapının eksikliklerinden oluşmuyordu. Maddi altyapı da, ticaretin gelişmesinin önünde bir engel olarak görülmüştür. Fransız yetkililer her fırsatta, yol şebekesinin önemini hatırlatmışlardır.

Safvet Paşa ile Fransız İç İşleri Bakanı Mathilde Prentiss bir baloda sohbet ederken konu Osmanlı reformlarına gelmişti.⁴¹ Duc de Persigny, Roma İmparatorluğu’nu örnek vererek ulaşım sisteminin önemini anlatır. Persigny’ye göre iletişim yolları sadece askeri birliklerin hareketini sağlamak ve yönetmeği kolaylaştırmak için değil, ticareti ve toplumun farklı insanların iletişimini sağlamak için de önemlidir. Fransız Bakan, Roma sisteminin stratejik ve politik görüşüyle

³⁹ Zeynep Çelik, **Şark’ın Sergilenişi 19. Yüzyıl Dünya Fuarlarında İslam Mimarisi**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, sy 150

⁴⁰ “Birinci bölümde ziraat mahsulleri ile orman mahsulleri, beşinci bölümde ziraat makineleri teşhir edilmişti. Ziraat mahsulleri arasında, İmparatorluğun türlü bölgelerinden gönderilen mahsul çeşitleri bulunmakta idi. Ziraat makineleri bölümünde ise görünen makinelerin hepsi Avrupa malı idi.” Karal, **Osmanlı Tarihi**, C. : 3, s. 252

⁴¹ B.O.A., HR.SYS, dosya: 1869, gömlek: 12, vesika: 1

diğer toplumlara da kendi yasalarını kabul ettirmesi için ulaşım şebekesinin önemini anlatır. Roma sisteminin modern zamanlar için de geçerli olduğunu söyleyen Persigny, Fransa ve diğer Avrupa devletlerinin ulaşım ağı için milyarlarca frank harcadığını hatırlattır. Safvet Paşa, bu görüşün Osmanlı İmparatorluğu'nda yerleşmediğinden yakındı. Persigny coğrafi konumu nedeniyle Babıâli'nin ulaşım şebekesi konusunda lider ülkelerden biri olması gerektiğın belirterek bu alana yatırım yapılması gerektiğini söylemişti. Ulaşım şebekesinin gelişmesinin Osmanlı İmparatorluğu'nun zenginleşmesine, tarımının ilerlemesine, ticaretinin gelişmesine ve kredisinin yükselmesine imkân sağlayacağını hatırlattı. Fransa'nın, Osmanlı topraklarında kara ve demir yollarının geliştirilmesi için çaba göstermesi gerektiğini ekledi. Safvet Paşa görüşmeyi 9 Şubat 1866 tarihli 2342 sayılı raporuyla Âli Paşa'ya ilettili.

Âli Paşa, Safvet Paşa'ya gönderdiği 21 Şubat tarihli cevabında⁴², Dük Persigny'nin dostça ilgisine Babıâli hükümeti adına teşekkür etmesini istedi; aynı fikirlerin Babıâli tarafından paylaşıldığını söyledi. Âli Paşa'ya göre arzu edilen noktaya gelinememesinin nedeni, ülkenin iç işlerinde yaşanan sorundu.

Ulaşım sisteminin geri kalmışlığı, Fransız konsoloslarının büyükelçiliğe gönderdiği raporlarda da gündeme getirilmişti. Örneğın Trabzon konsolosu tarafından 1856 tarihinde Büyükelçiliğe gönderilen bir raporda, Trabzon limanının ve bağlantı yollarının yenilenmediğı takdirde, Trabzon'un transit ticaretten kaynaklanan gelirlerini kaybedebileceğı belirtiliyordu.⁴³ Raporda, transit taşımacılığının Karadeniz'in Rus sahillerine kayma tehlikesiyle karşı karşıya olduğu belirtilmişti. Trabzon ve Erzurum arasında yeni bir yol yapılması gerekiyordu ve bu yol sayesinde Trabzon, İran transit ticareti için önemini koruyabilirdi. Fransız Konsolos; Vali İsmail Paşa'nın bu proje için ayrılan ödeneğı israf ettiğini, projenin başarıya ulaşması için Avrupalı bir şirkete ihale edilmesi gerektiğini iddia etti. Yapılması önerilen yolun amacına ulaşması için, Babıâli'nin Trabzon'a yeni bir liman inşasını da düşünmesi gerekiyordu. Limanın kötü koşulları nedeniyle, kış aylarında birçok ticari geminin günlerde limanda beklemek zorunda kalıyordu.

⁴² B.O.A., HR.SYS, dosya: 1869, gömlek: 12, vesika: 2.

⁴³ B.O.A., HR.TO, dosya: 196, gömlek: 69, vesika: 2

Liman ve Erzurum yoluyla, Karadeniz'in transit ticaret merkezi haline dönüşeceğinin garanti edildiği raporda, bunun ancak Avrupalı bir gücün yönetiminde gerçekleşebileceğini ileri sürülmüştü.

Tanzimat döneminin padişahları da, ulaşım ağının önemini daha önce defalarca ifade etmişti. Abdülmecit, borçlanmayı önlemenin ulaşım sistemini güçlendirmekten geçtiğini tespit etmişti.⁴⁴

Âli Paşa, Girit'ten yolladığı layihasında, bayındırlık hizmetlerinin gelişmemesinin nedeninin devletin sürekli olarak savaş koşullarında olmasına bağlayacaktır.

Fransız reform programının on üçüncü maddesinde, ülkenin imarıyla ilgili önerilere yer verilmişti. İmar işleri için düzenli bir bütçenin oluşturulması isteniyordu. Yabancı endüstrinin iç pazarda rahat hareket etmesini sağlayacak karayollarının ve demiryollarının yapılması ile limanların yenilenmesi öneriliyordu.

Reform programının on birinci maddesinde vergi sistemi, on ikinci maddesinde gümrük sistemiyle ilgili öneriler yer aldı. On dördüncü maddede maden ve ormanların özel sektörle uyumlu bir şekilde işletilmesinin önemine dikkat çekilmişti. On beşinci madde şehircilik, on altıncı madde bütçeyle ilgilidir.

Programın hayata geçirilen maddeleri daha fazla eğitim, hukuk ve idari düzenlemelerle ilgilidir. Aşağıda reform programının bu alanlara yönelik maddelerine daha yakından bakılacaktır.

B- Tanzimat Maarifinde Fransız Etkisi

1- Modern Eğitim Sisteminin Kuruluşunda Fransa

Tanzimat dönemi, yaygın eğitim için yoğun çaba gösterilen bir dönemdi. Düzenli eğitim kurumları yanında, yaşı ilerlemiş olup okuma yazma bilmeyenler için

⁴⁴ Cevdet Paşa Abdülmecit'in şu sözlerini aktarıyor: İstikraz olunmamak için pek çok çalıştım. Lakin ahval bizi istikraza mecbur etti. Bunun te'diyesi varidatın arttırılmasıyla olur. Bu dahi imar-ı mülk ile yani her devlette olduğu gibi kumpanyalar teşkil ederek demiryolları yapılmakla olur. Artık kumpanyalara da muvafakat etmeliyiz. Garlar da yapılmalı."Cevdet Paşa, **Tezakir**, C.I, s. 48

Çarşamba ve Pazar günleri Başkent'te kurslar düzenlenmesi, Tanzimat dönemi yaygın eğitime verilen öneme bir örnektir. Fuad Paşa'nın olduğu iddia edilen siyasi vasiyetnamede de, Osmanlı Devleti'nin sorunlarının çözümü için en fazla eğitime vurgu yapılmıştır. Vasiyetnamede devletin; İngiltere'nin parasına, Rusya'nın asker miktarına, Fransa'nın ise bilgi aydınlığına yani eğitim sistemi ve bilgi birikimine sahip olması gerektiği belirtiliyordu.⁴⁵ Fransa, eğitim reformlarında örnek ülke olarak kabul edilmişti.⁴⁶

Tanzimat dönemi ideolojisinin yayılma kanallarından en etkili olanı eğitimdi. “Tanzimatçıların ana hedefi, yurtseverlik duygusu ile ortak bir ‘vatan’a bağlı ‘Osmanlı Yurttaşları’ yetiştirmektir.”⁴⁷ Tanzimat eğitiminin bu hedefi ders kitaplarına da yansımıştır. Sadık Rifat Paşa tarafından hazırlanarak 1847 yılından 1880 yılına kadar mahalle mektepleri ve ibtidai okullarında okutulan Ahlak Risaleleri adlı ders kitabı, Osmanlılık siyasetinin bir örneği olarak kabul edilmektedir.⁴⁸ Fransız eğitim sisteminin, Tanzimatçıların amaçlarına hizmet edebileceği düşünüldü. “Devrin öne önemli devlet adamlarından Ali ve Fuad Paşalar, eğitimin reformunun gerçekleştirilmesinde Fransız tezini desteklemekteydiler.”⁴⁹ Ali Paşa, Girit'ten gönderdiği layihasında, eğitimin Osmanlı Devleti için bir ölüm kalım sorunu olduğunu vurgulamıştı. Ali Paşa, eğitimin önemini şöyle açıklıyor:

“Milletimizin eğitimini ve bilgisini gereken dereceye getirmeye pek çok çaba, emek ve para harcamamız da kesin bir zorunluluktur. Yoksa bu gerçekleştirilmezse, dayanamayıp

⁴⁵ **Belgelerle Tanzimat Osmanlı Sadırazamlarından Ali ve Fuad Paşaların Siyasi Vasiyetnameleri**, s. 2.

⁴⁶ Cahit Yalçın Bilim, Osmanlı maarifinde Fransız etkisini şu cümlelerle açıklıyor: “Bu dönemde tasarlanan eğitim reformları için örnek, XVIII. Yüzyıldan beri olduğu gibi yine Fransa idi. Nitekim devrin gazetesi Takvim-i Vakayi'nin Fransız eğitim sistemine yer veren yazıları da bunu gösterir.” Cahit Yalçın Bilim, **Tanzimat Devri'nde Türk Eğitiminde Çağdaşlaşma (1839-1876)**, Eskişehir, Anadolu Üniversitesi Yayınları, 1984, s. 25.

⁴⁷ Mehmet Ö. Alkan, “İmparatorluk'tan Cumhuriyet'e Modernleşme ve Ulusçuluk Sürecinde Eğitim”, **Osmanlı Geçmişi ve Bugünün Türkiye'si**, Der. Kemal H. Karpat, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, s. 108.

⁴⁸ Somel, ‘Osmanlı Reform Çağında Osmanlılık Düşüncesi,’ **Cumhuriyet'e Devreden Düşünce Mirası Tanzimat ve Meşrutiyet'in Birikimi**, s. 94.

⁴⁹ Fatma Ürekli, “Tanzimat Dönemi Osmanlı Eğitim Sistemi ve Kurumları”, **Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Sayı 3, Yıl: 2002, s. 397.

biteriz ve her nasıl etsek ve çevremize Çin duvarı gibi hisarlar çeksek yine bilgili kavimler bize üstün gelir, giderek her şeyi elimizden alırlar.”⁵⁰

Tanzimat’ın aynı zamanda eğitim yaygınlaştırılması programı olduğu, 1856 Hatt-ı Hümayun’unda da vurgulanmıştı. Islahat Fermanı, Fransa’nın Osmanlı Devleti üzerindeki nüfusunu arttırmıştı. Fransa’nın eğitim kurumları ve bu alana yönelik düzenlemelere ilişkin önerileri, Babıâli tarafından Tanzimat boyunca kabul görecektir.⁵¹

Islahat Fermanı’nın tatbikinın değerlendirilmesi amacıyla kaleme alınan Fransız reform programında, eğitim konusuna özel bir yer verilmiştir.⁵²

Programın eğitim ile ilgili maddeleri Fransız Eğitim Bakanı Victor Duruy tarafından hazırlandı. Fransa’nın, Islahat Fermanı’nı takip eden dönemde Osmanlı reformlarına müdahalesinde eğitim meselesi, diğer tüm meselelerden daha önemli bir yer tutuyordu.⁵³

Fransa, Babıâli’nin eğitime yeterli önemi vermediği iddiasını hep korudu. Reform programının hazırlandığı günlerde Dışişleri Bakanı Moustier, Büyükelçi Mehmet Cemil Paşa ile yaptığı bir görüşmede Osmanlı İmparatorluğu’nun içinde bulunduğu zorlukların kendi kusurlarından kaynaklandığını söylemişti. Fransız Bakana göre, Rusya’nın Kırım Savaşı’ndan sonra Babıâli’yi rahat bırakmış olmasına rağmen İstanbul Hükümeti eğitime gerekli ilgiyi göstermeyerek, var olan

⁵⁰ **Belgelerle Tanzimat Osmanlı Sadriazamlarından Ali ve Fuad Paşaların Siyasi Vasiyetnameleri**, s. 15.

⁵¹ “1856 Islahat Fermanı, 1839 Tanzimat Fermanı’na nazaran Batı kültür ve müesseselerinin daha ileri derecede alınmasını içeriyordu. Hedef, ülkede Müslüman-Hıristiyan eşitliği sağlayarak, bu zeminde bir Osmanlı vatandaşlığı vücuda getirmektir. Bu durum karşısında ‘Türkiye’de Batılılaşma şimdi başlıyor’ deniliyordu.” Kocabaş, **Sultan Abdülaziz ve I. Meşrutiyet Tarihi** s. 34.

⁵² “Bunun etkisiyledir ki, 1861’de açılmış bulunan İnas (kız) Rüşdiyesi’ne azınlık kızları alınmış; rüşdiye sayısı 1868’de 87’ye, 1874’de 386’ya çıkartılmıştır. (bunların 47’si İstanbul’da, 160’ı Rumeli’nde, kalamı Anadolu’daydı.) Galatasaray Sultanisi’nin 1868’de açılmasında da hem Sultan Abdülaziz’in Avrupa seyahatinin, hem de bu ünlü Fransız notasının etkisinden söz edilir.” Necdet Sakaoğlu, **Osmanlı’dan Günümüze Eğitim Tarihi**, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, Mart 2003, s. 72.

⁵³ Engelhart, Fransa’nın eğitim reformlarına verdiği önem hakkında şu bilgileri veriyor: “Fransa hükümetinin en büyük umudu eğitimin geliştirilmesiydi. Her şeyden önce eğitim meselesini ortaya atıyor ve diğer meselelerin tümünü buna bağlı sayıyordu.” Engelhardt, **Tanzimat ve Türkiye**, s. 246.

problemlerin yaşanmasına neden olmuştu.⁵⁴ Reform programından sonra Fransa, Osmanlı kaynaşmasını eğitim yoluyla sağlamak için çabalarını arttırdı. Farklı dinlerden öğrencilerin kaynaşmasını sağlayacak olan karma eğitim sistemi ilk olarak Mekteb-i Sultani’de hayata geçirildi. Öneri, Fransız Hükümeti’nden gelmişti. Büyükelçi Bourée’nin okulun açılması için irade çıktığını bildirmek için Paris’e gönderdiği telgraf, Fransa’nın İmparatorlukta eğitim reformuna bakışını yansıtmaya açısından önemli bir örnektir.⁵⁵

Karma eğitimin birleştirici bir model olarak uygulanması Mithat Paşa tarafından Tuna Vilayeti’nde de denenmişti. Amaç hem Müslümanlar ile gayrimüslimlerin kaynaşmasını sağlamak, hem de Bulgarların eğitim için Rusya’ya gitmelerini engelleyerek Bulgar milliyetçiliğinin gelişmesini engellemektir. “Anlaşılan Namık Kemal’in Fransa’da taşra okulları teşkilatı hakkındaki eserlere danışıp Mithat’ın idare meclisi kâtibine bilgi göndermesi bu sistem içindi.”⁵⁶ Eğitim gelişmesinin, gayrimüslimlerin Rusya ve Yunanistan gibi ayrılıkçı eğilimleri destekleyen ülkelere öğrenci gönderilmesini engelleyeceği, Ali Paşa’nın Girit’ten gönderdiği lahikasında da dile getirilmişti. Osmanlı kaynaşmasının sağlamak üzere karma eğitim kurumlarının kullanılması aynı zamanda dönemin adli ve idari reformlarının da önemli bir parçasını oluşturuyordu. Osmanlı eğitim kurumlarının gayrimüslimlere açılması yoluyla, gayrimüslimlerin de adli ve idari mekanizmada görev almasının sağlanacağı düşünülmüştür. Fransa, Babiâli’nin bu yönde gerekli çabayı göstermediğini iddia ediyordu. 1867 yılında hazırlanan ‘1856 Hatt-ı Hümayunu’nun Uygulamaları Üzerine Gözlemler’ başlıklı raporda, Hıristiyanların

⁵⁴ B.O.A., HR.SYS, dosya: 478, gömlek: 1, vesika: 105.

⁵⁵ “İhtimam ile yazılan bu vesika, Avrupa’da mevcut örneğe göre İmparatorluğun bir müessese kurma zaruretini tespit ediyor. Yeni lise her sınıftan ve her dinden talebe kabul edecektir. Talimatı her talebeyi dininin icaplarını ifaya mecbur tutmaktadır. Fakir bir aileden olup hakiki bir zihni kabiliyet gösteren talebe için burslar tahsis olunmuştur. İcbarına göre beş veya altı sene sürecek tahsil sonunda diploma alacak talebe umumi hizmetlere veya askeri ve sivil yüksek okullara girebileceklerdir. Şimdiden okula müslüman, ermeni, katolik, grek, musevi ve bulgar olmak üzere 300 talebe kayıt için müracaat etmiştir. Bu müracaat, İmparatorluğun muhtelif unsurları arasında manevi bir bağ teşkil ederek halen kendilerini bir birinden ayıran batıl fikirleri de söndürmeye yarayacak bir reformun başarı ile neticelenmesi hayırlı bir alamettir.” Akt.: Sungu, “Galatasaray Lisesinin Kuruluşu”, **Bellekten**, C:VII, Sayı: 28, yıl: 1943, s. 324.

⁵⁶ Davison, **Osmanlı İmparatorluğu’nda Reform 1856-1876**, C:I, s. 175.

adli ve idari sistemde görev alacak düzeye gelememelerinin sebebi olarak Osmanlı eğitim kurumlarının karma eğitime açılmaması gösterilmişti.⁵⁷

Osmanlı eğitim sisteminin reformu için reform programının eğitime ilişkin genel önerileri, Tanzimat bürokratlarının hedefleriyle uyumluydu. Ulusal devlet geleneğinden gelen ve bu geleneğin uluslararası platformda liderliğini yapan Fransa'nın eğitim sistemi ve kurumları, Tanzimatçılar tarafından bir model olarak kullanılmıştır.⁵⁸

Fransız kurumlarının benzerleri en yaygın olarak eğitim alanında görünmektedir. Bu etki, Tanzimat'tan sonra da devam etti. II. Abdulhamid tahta çıkışı nedeniyle yayınladığı Hatt-ı Hümayun'da da, Mithat Paşa'dan zaman kaybetmeden tüm tebaası için genel eğitim ve okuryazarlığın geliştirilmesi ve yaygınlaştırılması için çalışmasını istiyordu.⁵⁹ Türk modern eğitim sisteminde Fransız tesiri, bize Tanzimat'tan kalan bir mirastır.⁶⁰

Fransız toplumunun eğitimin içeriğine yüklediği anlam da, Osmanlı genel değerleriyle uygunluk taşıyordu.⁶¹

Tanzimatçıların Osmanlılık ideolojisi, azınlıklar üzerinde etkili olmadı. Nedeni, 19. yüzyılda gayrimüslümler arasında yayılan milliyetçiliktir. Milliyetçilik, önemli ölçüde, yabancı okullardan beslendi. Fransa, yabancı okullar üzerinde en güçlü etkiye sahip devletlerden biri oldu. Tanzimat öncesi dönemlere dayanan yabancı okullar üzerindeki Fransız etkisi ve denetimi, Tanzimat döneminde daha

⁵⁷ AMAE, *Inventaire Sommaire Memoires et Documents Turquie*, Part 117, document no: 9.

⁵⁸ "Tanzimat dönemi yenilikçileri model olarak Napoleon Fransa'sını örnek almışlardır. Fransa'nın merkezîyetçiliği Osmanlı yenileşmelerine uygun gelmiştir. Bu nedenle Osmanlılar bir takım Fransız kurumlarının benzerlerini kurmuşlardır." Bengü Salman Bolat, "Fransız İnkılabı'nın Türk Modernleşme Sürecine Etkileri", *Gazi Üniversitesi Kırşehir Eğitim Fakültesi Dergisi*, C:6, Sayı:1 (2005), s. 154.

⁵⁹ Arastarchi Bey, *Legislation Ottomane ou Recueil Des Lois, Reglements, Ordonances, Traités, Capitulations et Autres Documents Officiel De L'Empire Ottomane*, C:V, , s. 4.

⁶⁰ "Türk eğitiminin 1845'den sonra çizilen genel yapısı zaten Fransız örneğine göre şekillenmişti. Daha sonraki isimlerde, kuruluşlarda, eğitim yasa ve yönetmeliklerinde, okulların ders programlarında Fransız etkisi alabildiğine devam etmiştir. Öyle ki, çoğu zaman eskisinden de öteye tamamen bir taklit ortaya çıktı. Bu taklit ve etki Cumhuriyet yıllarında da sürdü." Mustafa Ergün, "Türk Eğitiminin Batılılaşmasını Belirleyen Dinamikler", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Sayı:17, Yıl: 1990, s. 457.

⁶¹ Nafi Atuf, Tanzimat dönemi eğitim düzenlemelerinde Fransız etkisi hakkında şu yorumu yapıyor: "Tanzimat'ın ilk adamları Fransayı örnek almışlardı. Binaenaley onların teknikten ziyade edebiyatla temayül eden maarifinden müteessir olmuşlardı ve bu vaziyet Osmanlı İmparatorluğundaki umumi temayül ve seviyeye uygundu." Nafi Atuf, *Türkiye Maarif Tarihi*, C: I, s. 123.

gelişti. Osmanlı topraklarındaki Fransız eğitim kurumları aşağıda daha ayrıntılı olarak incelenecektir. Burada şunu belirtmek gerekir ki; Tanzimatçıların eğitimdeki ideolojik hedefleri Müslüman-Türk kesimler üzerinde kısmen de olsa başarılı olmuştur. Bu başarı, Tanzimat'ı takip eden dönemlerde kendisini daha fazla hissettirecektir.

Osmanlı maarifinde Fransız tesiri, Tanzimat öncesi dönemlerden itibaren başlamıştı. Fransız tesirinin etkili olduğu ilk Batılı tarzdaki Osmanlı okulları, III. Selim döneminde açıldı.⁶²

Eğitimde modernleşme büyük ölçüde askeri ihtiyaçlardan kaynaklanmıştı. Modernleşmenin meşrulaştırılması, askeri ihtiyaçlar yoluyla kolaylaştırılmaya çalışılmıştır. Tanzimat döneminde de, askeri eğitimin modernleştirilmesinde Fransız modeli kullanılacaktır. 1845'de kurulan Meteb-i Erkan-ı Harbiye'de de, Fransız kurmay okulu Ecole d'Application d'Etat Major örnek alınmıştı.⁶³

Medreselerden ayrı olarak Batı tarzında eğitim vermek üzere açılan ilk okul Mühendishane-i Bahri-i Hümayun'dur. 1770 Çeşme savaşından sonra deniz subayı yetiştirmek amacıyla kuruldu. 1773'de eğitime başlayan okulda Fransız uzmanlar, Fransızca olarak ders veriyorlardı. Okulun teknik sorumlusu, Fransa'dan Koca Ragıp Paşa tarafından getirilen Macar asıllı Baron de Tott'dur. Baron de Tott, daha sonra Humbaracı Ahmet Paşa adını alan Fransız asıllı Kont de Benneval'ın 1734'de Üsküdar'da açtığı Humbarahane'yi modern bir dershaneye çeviren isimdi. Topçu Harbiye Mektebi adını alacak olan Mühendishane-i Berr-i Hümayun ise 1795'de eğitime başladı. Bu okul, "teşkilat itibarile medreseden ayrılmış, Fransız askeri mektepleri tedrisatını kabul ederek Osmanlı Devletinde ilk yüksek mektep şeklinde teessüs etmişti."⁶⁴ Dersler Fransızca yapılıyor, kaynak kitap olarak Fransızca kitaplar kullanılıyordu. Öğrencilerin Fransızca kitapları kullanmakta zorlanmaları üzerine, ders kitaplarının bir kısmının çevirileri basıldı. Aynı nedenle, okulda görev yapan

⁶² "Bu okulların kurulmasında yabancı uzmanlardan geniş ölçüde faydalanıldı. Fransa, İsveç, İngiltere ve daha başka Avrupa memleketlerinden mühendis, deniz mühendisi, ustabaşı ve ustalar getirildi. Bunların içinde çoğunluk Fransızlarda idi. Çünkü Fransa o devride askerlik alanında en ileri devlet idi. Bundan başka Selim III'ün Fransa'ya sempatisi de vardı." Karal, **Büyük Osmanlı Tarihi**, C:III, s. 68.

⁶³ 1877-1878 Osmanlı-Rus savaşının kaybedilmesinin nedeni Fransız usulüne göre yetiştirilen subaylara yüklendi. Savaş sonrasında okul Alman etkisine girdi.

⁶⁴ Nafi Atuf, **Türkiye Maarif Tarihi**, C:I, s. 52.

uzmanlar, öğrencilerle tercümanlar vasıtasıyla diyalog kurmak zorunda kalıyorlardı. “Mektep yalnız Fransızca bilen, Batı metodlarına aşına bir grup subay yetiştirmekle kalmadı, yarattığı olumlu hava ile de eğitimin çağdaştırılmasına öncülük etti.”⁶⁵

İlk modern eğitim kurumlarından olan ve 1834’de eğitime başlayan Mekteb-i Ulum-ı Harbiye de, Fransız modeli örnek alınarak kurulmuştu. Fransızca bilmek, okulda görev yapan öğretmenler için ön şarttı. 1827 yılında Fransız operatör Sade de Clalare’nin yönetiminde eğitime başlayan Tıphane Mektebi ve 1838 yılında Galatasaray’da açılan Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane mektepleri ise belli bir meslek kolunda eğitim veriyordu. Tıp okullarında da eğitim, aynı şekilde Fransızca yapılıyordu. Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane’nin açılış törenine II. Mahmut da katılmıştı. Tanzimat’ın önemli isimlerinden Fuad Paşa da bu okuldan mezunları arasındadır. Osmanlı yönetimi, tıp okullarına farklı dinlere mensup öğrencilerin devamını sağlamaya çalıştı. Müslüman ve gayrimüslim öğrencilerin birlikte olduğu karma eğitim, bu okullar yoluyla ilk sınavını vermiş oldu. Fransız Hükümeti Osmanlı tıp okullarına desteğini Tanzimat dönemi boyunca devam ettirdi. Paris Hükümeti okula kitap, rapor, eğitim gereçleri gibi çok sayıda malzeme gönderdi. Örneğin 1867 Mayıs’ında Fransız Savaş Bakanlığı tarafından hazırlanan cerahi tıp ve askeri eczacılık konusunda hazırlanan rapor, Mekteb-i Tıbbiye’ye gönderilmek üzere Bakan tarafından Paris Büyükelçisi Mehmet Cemil Paşa’ya teslim edilmişti.⁶⁶ Fransız reform programında da, tıp okullarının karma eğitim yaptığı belirtiliyordu. Osmanlı yönetiminin okul için yaptığı çağrılara en ilgisiz olan cemaat, Musevi cemaatiydi.⁶⁷

1838 yılında eğitim işlerinin tek bir dairede toplanması fikri ortaya atılmış, fakat başarılamamıştı. Tanzimat döneminin başlangıç yıllarında eğitim işleri Meclis-i Umur-u Nafia’da görüşülüyordu. 1845 yılında Meclis-i Maarif-i Muvakkat adıyla bir kurul oluşturularak, eğitime ilişkin düzenlemeler bu meclise verildi. Meclis üyeleri

⁶⁵ Cahit Yalçın Bilim, **Tanzimat Devri’nde Türk Eğitiminde Çağdaşlaşma (1839-1876)**, s. 12.

⁶⁶ B.O.A., HR.SFR(04), dosya: 134, gömlek:16, vesika: 4.

⁶⁷ “Osmanlı makamları, Yahudi cemaatinden öğrencilerin devlet okullarına kaydedilmesi doğrultusunda büyük bir baskı uyguladılar. Ancak Yahudilerin bu çağrılarını yanıtsız bırakması nedeniyle Abdülmecid, 1847 yılında Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane’ye bir haham alınması ve Yahudi dinine uygun beslenme kurallarının geçerli olacağı özel bir mutfağın oluşturulması emrini verdi.” Rena Molgo, “Tanzimat Öncesi ve Sonrasında İstanbul Yahudileri”, **19. Yüzyıl İstanbul’unda Gayrimüslimler**, Ed.:Pinelopi Stathis, Yay.Haz.:Ali Berktaş, Çev.:Fotî Benlisoy, Stefo Benlisoy, 2. bs., İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2003, s. 84.

arasında Arif Hikmet Efendi, Mütercim Rüştü Paşa, Fuad Efendi vardı. Meclis, 3 gruba ayrılmıştı: Mekatib-i Sıbyan, mekatib-i rüştiye ve darülfünun. Eğitimin 3 aşamalı olmasını önerildi. Eğitimin üç aşamalı olarak örgütlenmesi, 1867 tarihli Fransız reform programının da, eğitime ilişkin ilk maddesi olacaktır.

İlk önce rüştiye mektepleri açıldı.⁶⁸ İlk rüşdiye, Mekteb-i Ulum-ı Edebiye adıyla 1838’de eğitime başladı. Suleymaniye Sıbyan Mektebi rüşdiyeye çevrilerek, bu okul meydana getirilmişti. Aynı yıl, Mekteb-i İrfan ve Mekteb-i Maarif-i Adliye açıldı. Okulların kuruluş kararı Meclis-i Vala’da 15 Mart 1838’de alınmıştı. Rüşdiye’nin eğitime başlaması, Osmanlı eğitim tarihinde bir yeniliği ifade eder.⁶⁹

Fakat, eğitim de yenileşmenin rüşdiyelerden başlamanın sıkıntıları, takip edilen dönemlerde hissedildi. Encümen-i Daniş üyesi olan Cevdet Paşa *Tezakir* adlı eserinde, uygulamanın yanlışlarını dile getirdi.⁷⁰

Rüştiyelerin yanında idadilerin de açılmaya başlanması, Meclis-i Umumiye-i Maarif döneminde oldu. İdadi düzeyindeki ilköğretim kurumu 1849’da açılan Valide Mektebi’dir. Okulun açılış törenine Sultan Abdülmecit’te katılmıştı. Okulun giderleri Sultan Abdülmecit’in annesi Bezmialem Valide Sultan tarafından karşılanmıştır. Sultan Abdülmecit’in oğlu Murat Efendi ve kızı Fatma Sultan da okula kaydettirildi. Valide Mektebi’yle, açılması planlanan Darülfünun’a öğrenci yetiştirmek amaçlanmıştı. “Bu mektep mevcut Rüştiye mektepleriyle, Mektebi İrfani ve Edebinin üstünde Darülfünun ile kalemlere mahreç olabilecek üç senelik tahsil veren ilk idadi mekteptir.”⁷¹ Okul daha sonra Darülmaarif adını aldı. Kalemlerin yani devlet dairelerinin personel ihtiyacını karşılamak için 1858’de Mekteb-i Mülkiye eğitime başladı.

⁶⁸ Rüşdiye adı II. Mahmut tarafında “Rüşd” kelimesinden türetilerek üretilmişti. II. Mahmut döneminde “rüşd” yaşı olan 14 yaşına gelmiş olanların rüşdiyelere alınması benimsenmişti.

⁶⁹ “Rüşdiye yeniliği Türkiye’de Avrupa’ya yönelik ilk sivil okul olarak kabul edilir. Çünkü, Türkçenin, hesabın, coğrafyanın okula girmesi, okul yönetiminin kurulması, ders nazırı denen bir görevlinin denetimlerde bulunması ve ilk kez, örgün medreselerin karşısına, örgün bir başka eğitim kurumunun çıkması rüşdiyelerle olmuştur.” Sakaoğlu, **Osmanlı’dan Günümüze Eğitim Tarihi**, s. 62.

⁷⁰ “Mekatib-i rüşdiyeye küşad ile tarıyk-ı terakkıyde bir adım ileri atıldı. Lakin işin ortasından başlanılmış oldu. Zira meclis-i muvakkatin tertibine nazaran ibtida mekatib-i sıbyan islah olunup da anlardan yetiştirilecek çocuklar için mekatib-i rüştiye küşad olunmak lazım gelirken mekatib-i sıbyan hali üzere kaldı.” Cevdet Paşa, **Tezakir**, C:I, s. 11.

⁷¹ Atıf, **Türkiye Maarif Tarihi**, C:???, s. 90.

Mustafa Reşit Paşa'nın sadrazamlıktan azledilmesiyle, eğitim alanındaki yenilikler de eleştiri konusu yapıldı. Gericici kesim rüştiyelerdeki eğitime karşı çıktı; dine aykırı olduğu gerekçesiyle resim derslerini ve haritaları yasaklatmak istedi. Mustafa Reşit Paşa'nın tekrar sadarete getirildiğinde, Meclis-i Maarif-i Umumiye oluşturuldu. Meclis'in kurulması, Fuad Efendi'nin fikri rehberliğinde olmuştu.⁷² Eğitim alanına yönelik düzenlemeler tek çatı altında birleştirilmek istenmişti. Meclis tarafından hazırlanan yasal düzenlemelerde eğitimin merkezileştirilmesi amacı öne çıkıyordu. II. Mahmut'tan itibaren merkeziyetçi bir yönetim modeli için çaba gösteren Osmanlı idarecileri, Tanzimat dönemi eğitim düzenlemelerinde de, aynı amacı devam ettirdi. Meclis-i Maarif-i Umumiye'nin 1847'de subyan mektebi hocaları için hazırladığı yönetmelik buna örnektir. Bu yönetmelikte “göze çarpan en önemli husus belki de Tanzimat'ın merkeziyetçi bürokratik zihniyetinin ürünü olarak eğitim esaslarının yönetimin tekelinde belirlenmesi, yani eğitimin merkezileştirilmesidir.”⁷³

Maarif-i Umumiye'nin ayda bir defa toplanmasına karar verildi. Aylık toplantılara Meclis-i Vala reisi Rıfat Paşa, Hariciye Nazırı Ali Paşa, Sazasker Mütercim Rüştu Paşa ve Fuad Efendi de katılıyordu. Islahat Fermanı'nın ilan edildiği 1856 yılında Meclis-i Muhtelit-i Maarif oluşturuldu. Din eğitimi dışındaki eğitim işleri bu meclise verildi. Meclisin; Rum, Ermeni, Katolik, Protestan ve Musevi üyeleri vardı. Mart 1857'de Maarifi Umumiye Nazırlığı oluşturuldu. Eğitim işleri, merkezi bir nazırlık altında birleştirildi. Maarif Nazırı, Meclis-i Vükela'ya dâhil edildi. “Bu dönemden itibaren Osmanlı'da fiilen bir eğitim sisteminin yürürlüğe girdiği anlaşılmaktadır.”⁷⁴

Maarif-i Umumiye Nazırlığı döneminde, eğitimin üç aşamalı örgütlenmesi yeniden gündeme geldi.⁷⁵

⁷² Engelhart, **Tanzimat ve Türkiye**, s. 81.

⁷³ Okumuş, “Geleneksel Siyasal Kimliğin Çözülmesinde Tanzimat”, **Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi**, s. 27.

⁷⁴ Cemaloğlu, “Osmanlı Devleti'nde Yapılan Tanzimat Reformlarının Eğitim Sistemine Etkileri, Uygulamaları ve Sonuçları 1839-1876”, **Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, s. 157.

⁷⁵ Fatma Ürekli, bu düzenlemeyle ilgili şu bilgileri veriyor: “Okullar derecelenmeye tabi tutuluyor ve Sıbyan, Rüşdiye, Meslek ve Teknik okulları olmak üzere üç dereceye ayrılıyordu. Sıbyan okullarından müslim ve gayr-ı müslimlerin çocukları ayrı ayrı eğitim görecekler, diğerleri ise karma olacaktı. Sınıf

Meclis-i Maarif-i Muvakkat oluşturulduğunda, önüne koyduğu hedeflerden biri de Darülfünun açılmasıydı. 1846 senesinde bu yönde bir karar aldı. “Bu kanun bir Darülfünun (üniversite) kurulmasını ve okulların mümkün olduğu kadar ulemanın elinden alınıp hükümet idaresine verilmesini kapsıyordu.”⁷⁶ Ayasofya’nın karşısında bina inşaatına başlanmıştı. Fakat var olan eğitim sistemi bu okula öğrenci hazırlanmasına yeterli olmadığı kısa sürede anlaşıldı.

Üniversite konusundaki tartışmalar, Tanzimatçıların modernleşme konusundaki fikir ayrılıklarını da yansıtmaktadır.⁷⁷

Tanzimat dönemi boyunca, ulemanın muhalefeti nedeniyle açılması sağlanamayan üniversitenin kesintisiz ve sürekli eğitimi ancak 1900 yılında gerçekleşebilmiştir. 1864 yılında darülfünun denemesi başarısız olmuştu. Fransız reform programından iki yıl sonra, 1869’da Darülfünun törenle açılmış, fakat daha eğitime başlayamadan kapanmak zorunda kalmıştı. 1874-1882 yılları arasında Darülfünun-i Sultani adıyla Mekteb-i Sultani bünyesinde bir okul faaliyet gösterdi. Fakat bu okul, sadece Mekteb-i Sultani mezunlarını kabul ediyordu. Bu yüzden, Darülfünun-i Sultani’yi bir üniversite olarak değil, Mekteb-i Sultani’nin bir parçası olarak kabul etmek gerekir. Mekteb-i Sultani’nin kuruluşunda yayınlanan nizamnamesinde, beş yıllık eğitimini tamamlayan öğrencilere ihtisas eğitimi verileceği belirtilmişti.

Meclis-i Umumi-i Maarif’in teklifiyle, kurulması planlanan Darülfünun’a hazırlık olmak üzere 26 Mayıs 1851’de Encümen-i Daniş oluşturuldu. Encümen-i Daniş, Darülfünun’a gerekli olan kitapları hazırlayacak, bir anlamda alt yapıyı oluşturacak bilim kurulu olarak düzenlemişti. Atıullah Efendizade Şerif Efendi birinci başkanlığa, Hayrullah Efendi ikinci başkanlığa getirildi. Encümen-i Daniş üyeliği yapan isimler arasında, dönemin önde gelen devlet adamlarıyla birlikte

geçmede imtihan usulü getirilecekti.” Ürekli, “Tanzimat Dönemi Osmanlı Eğitim Sistemi ve Kurumları”, **Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, s. 394.

⁷⁶ Engelhart, **Tanzimat ve Türkiye**, s. 81.

⁷⁷ “Darülfünun kurulması için tasarılar hazırlayan Ali, Fuad ve Cevdet Paşaların görüşleri farklılık göstermekteydi. Ali ve Fuad Paşalar batı modelini tercih etmekte, Cevdet Paşa ise medresenin bunun dışında kalamayacağını düşündüğünden iki kurum arasında bir sentez yapılmasını ileri sürmekteydi.” Ürekli, “Tanzimat Dönemi Osmanlı Eğitim Sistemi ve Kurumları”, **Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, s. 392.

Bainchi, Hammer ve Redhouse gibi yabancılar da vardır. Kurulun, Batılı ülkelerin üniversiteleriyle ilişkileri de olmuştur.

Nizamnamesi, Cevdet Paşa tarafından hazırlandı. Cevdet Paşa, Tarih-i Cevdet adlı eserini, üyesi olduğu Ercümen-i Daniş'in verdiği görev üzerine kaleme aldı.

Ercüman-i Daniş oluşturulurken, Fransa'da bulunan Academie Francaise örnek alınmıştı. Bu benzerlik sadece üye seçimi, kuruluş şekli, amacı ve çalışmalarıyla sınırlı değildi. Hem Academie Francaise hem de Ercümen-i Daniş dilde sadeleşmeye önem veriyordu.⁷⁸

Ercümen-i Daniş'in amaçları arasında önde geleni, bilim alanında Türkçe kitaplar basılması ve Türkçenin eğitim ve bilim alanında yaygınlaştırılmasıydı. Fransızca karşısında Türkçe, yaygın eğitim ve bilim dili yapılmaya çalışılıyordu. Modernleşme sürecine damgasını vuran konulardan biri de dil sorunudur. Osmanlı kaynaşmasının gerçekleştirilmesi için ortak dil olarak Türkçe'nin hâkim kılınması gerekiyordu. Bilim ve eğitim alanında Türkçe'nin rakibi, Fransızca'ydı. Türkçe'nin bilim diline dönüştürülmesi yanında, sekülerleşmesi de Tanzimat dönemi dil politikalarının bir başka boyutudur. "Tanzimat Dönemi'nde dilde meydana gelen değişimler, Osmanlı-İslam kimliğinin Türk kimliğine doğru evrildiğini gösterir."⁷⁹

Fransızca, Tanzimat öncesi modernleşme çabalarının lisanı olmuştu ve Tanzimat dönemi boyunca önemi arttırarak devam ettirdi. Fakat, bir bilim dili olarak Türkçe'nin geliştirilmesi, Tanzimat ideolojisinin başta gelen hedeflerinden biriydi. 1857'de Maarif Nezareti oluşturulurken, eğitim dilinin Türkçe olduğu özellikle belirtilmişti. Fransız reform programının verildiği 1867 yılından sonra, gayrimüslimler de, Türkçe sınavını geçmek koşuluyla rüştiyelere kabul edilmeye başladı. Bu yolla, Osmanlı kaynaşması güçlendirilmek istenmiştir.

Müslüman-Türk kesimi içinde de Fransızca öğrenimini yaygınlaştırma, modernleşmenin başlangıç döneminde bir devlet politikasıydı. III. Selim başlayarak eğitim alanında Fransızca kullanımı, modernleşme çabalarıyla paralel gelişmişti. Sultan Selim'in kendisi de Fransızca öğrenmişti. III. Selim'den itibaren açılan yeni

⁷⁸ Cahit Bilim, "İlk Türk Bilim Akademisi: Ercümen-i Daniş", **H.Ü Edebiyat Fakültesi Dergisi**, C:3, Sayı 2, 1985, s. 90.

⁷⁹ Okumuş, "Geleneksel Siyasal Kimliğin Çözülmesinde Tanzimat", **Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi**, s. 27.

eğitim kurumlarının bir kısmında Fransızca eğitim yapılyordu. Aynı eğilim, II. Mahmut'un saltanatı altında da devam etti. "Sultan Mahmut, eğitimin ve aslında bütün reform projesinin bir ana meselesi olan lisan tahsili konusuna da eğilerek, bu husus üzerinde hassasiyetle durmuştur."⁸⁰ Öğrenilmesi gerekli görölen lisan, Fransızca'dır. II. Mahmut, 1838'de tıp okulunun açılışında yaptığı konuşmada, öğrencilere neden Fransızca öğrenmeleri gerektiğini açıklamaya çalışacaktır. Fransızca, askeri ve sivil bürokraside, modernleşme yanlısı kesimlerin dünyaya açılan penceresi oldu. Yabancı dil eğitiminin yaygınlaştırılması için 1864'de Lisan Mektebi açılacaktır.⁸¹

Fransızca'ya olan ihtiyaç, sadece modern bilime ulaşmak için değil, aynı zamanda diplomatik faaliyetin yürütölməsi içinde gerekiydi. Fenerli Rumların tercümanlık ve diplomasi işlerinden azledilmelerinden sonra, Avrupalı ölkelerle ilişkilerin sürdürölebilmesi için Tercüme Odası kurulmuştu. Tanzimat'ın idari kadrolarının önemli bir kısmı bu odadan yetişecektir.

Fransızca'nın yaygınlaşması XIX. yüzyılda hızlanarak sürdü. Daha önceki yüzyıllarda Osmanlı topraklarındaki Katolik azınlıklar yaygın olarak İtalyanca konuşuyorlardı. Yabancı okulların yaygınlaşmasıyla beraber İtalyanca'nın yerini Fransızca aldı. Fransızcanın yaygınlaştırılması için Alliance Franciase de Osmanlı ölkesinde çalışmalar yapılyordu. 1905 tarihinden itibaren *Mission Laic Francaise* de çalışmaya başlayacaktır.

Tanzimat ile birlikte, devletin eğitim politikasının amaçları arasına Türkçe'nin de geliştirilmesi eklendi. Okulların ders programlarına Lisan-ı

⁸⁰ Ürekli, "Tanzimat Dönemi Osmanlı Eğitim Sistemi ve Kurumları", **Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, s. 390.

⁸¹ Bernard Lewis'e göre, Fransızca olan ilgi Osmanlı toplumuna batılı düşüncenin girişini sağlıyordu: "Bunlar çağdaşlarının çoğu gibi, rahat ve hücum edilemez bir cehalet tepesinden, kafir ve barbar Batıya hakaretle bakmazlardı. Tam tersine, hem eğilim, hem de çıkar nedenleriyle, gericilere karşı batıcılarla birlik oldular. Fakat Batı kültürünün, batılı şeylere karşı çok kez heyecanla dolu bu yeni öğrencileri, çok geçmeden Batının matematik ve balistikten daha fazla sunacak şeyleri olduğunu fark ettiler. Fransızca'yı bilmeleri de onlara ders kitaplarının dışında başka şeyler okumak yeteneğini verdi. Bu diğer şeylerin ise 1792 den sonra Fransız Cumhuriyet Hükümetince seçilip atanan Fransız öğretmenler tarafından onların dikkatine sunulduğunu kabul edebiliriz." Lewis, **Modern Türkiye'nin Doğuşu**, s. 61.

Osmanî'nin eklenmesi, Tanzimat'ın getirdiği yeniliklerden biriydi ve Tanzimat yöneticilerin tercihlerini yansıtıyordu.⁸²

Fransızca'nın karşısında Türkçe'nin güçlendirilmesi amacıyla Ercümen-i Daniş'de, Türkçe olarak yazılan kitaplara ödül verilmesi benimsenmiştir. İlk ödül alan kitap, Fuad Efendi ile Cevdet Efendi tarafından hazırlanan Kavaid-i Osmani adlı Osmanlıca gramer kitabıdır. Bu kitap Encümen-i Daniş kararıyla, okullarda ders kitabı olarak okutuldu. Kavaid-i Osmanî, Arthur Lamley Davids'in, Türk Dili Grameri adlı kitabının Fransızca çevirisinden yararlanılarak hazırlanmıştı.⁸³ Başka kitaplarda, varlığını ancak 1862 yılına kadar devam ettirebilen Encümen-i Daniş tarafından ödüllendirilmiş ve basılmıştır.

Türkçe'nin sadeleştirilmesi ve yabancı kelimelerden arındırılması, Cevdet Paşa gibi önde gelen kimi Tanzimat aydın ve bürokratlarını meşgul eden konulardan biriydi. "Ahmet Cevdet Paşa hem Türkçe'nin sadeleşmesini, o günkü tabirle kaba Türkçenin yaygınlaşmasını ifade edebilecek bir bilim dili haline gelmesini arzu ediyordu."⁸⁴ Bu görüşlerin altında; okuryazarlığın arttırılması, bilimin yaygınlaştırılması, Türkçenin bilim dile haline dönüştürülmesi gibi Cumhuriyet dönemine de miras kalan politikalarla birlikte, Türkçe'deki yabancı etkisine karşı da bir tepki vardır. Bu tepkinin, Farsça ve Arapça ile birlikte Fransızca'ya yöneldiği anlaşılıyor. Cevdet Paşa, kriz kelimesi yerine buhran sözcüğünü kullanmak gibi yöntemlerle, Fransızca kökenli kelimelerin Türk diline girmesini engellemeye çalışıyordu. Fakat bütün çabalarına rağmen, kendisi de, özellikle hukuk terimleri için, Fransızca kökenli kelimeleri kullanmaktan kurtulamamıştır. Cevdet Paşa'nın çalışmaları sadece entelektüel çalışmalarla sınırlı kalmadı. İlk Maarif Nazırlığı döneminde, bir komisyon oluşturdu ve bu komisyonu, tüm düzeylerdeki eğitim kurumlarında okutulacak Türkçe ders kitaplarını hazırlamakla görevlendirdi.

⁸² "Tanzimat'ın mimarı Mustafa Reşit Paşa, devlet dairelerinde kullanılacak yazı tekniklerinin okullarda gösterilmesi için inşa ve kitabet dersleri koydurttu. Ali Paşa ise, kaba Türkçe yazmakla övünürdü. Cevdet Paşa, bir medreseli olmasına karşın, düz ve yalın Türkçe ile anlatılamayacak konu ve kavram bulunmadığı inancındaydı." Sakaoğlu, **Osmanlı'dan Günümüze Eğitim Tarihi**, s. 70.

⁸³ Lewis, **Modern Türkiye'nin Doğuşu**, s. 344.

⁸⁴ Nevzat Özkan, "Ahmet Cevdet Paşa'nın Türk Dili Hakkındaki Görüşleri ve Eserleri", **Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Sayı:10 Yıl:2006, s. 220.

Bu yöndeki çalışmaların bir örneği de, 1866'da Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye'nin kuruluşudur.⁸⁵ Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye'de derslerin Türkçe olarak yapılması kabul edildi. Bu hedef, 1871'den sonra hayata geçirilebildi. Daha önce açılan tıp okulları Fransızca eğitim yapıyordu. Türkçe eğitim yapan tıp okulunun kurulması, Cemiyet-i Tıbbiye-i Osmaniye adıyla 1866'da yasallaşan gizli bir cemiyetin faaliyetlerinin sonucudur. "Kuruluş maksadı, Osmanlı memleketinde tıp biliminin yayılması ile Fransızca olan tıp eğitiminin Türkçe yapılmasıydı."⁸⁶ Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane hocalarından Cemalettin Efendi'nin 1855 yılında özel bir sınıfta Türkçe, Farsça ve Arapça tıp eğitimi vermeye başlamıştı. Derslerin hocaları arasında, Tarih-i Lütfi'nin yazarı Ömer Lütfi, Hacı Arif ve Şevki Efendi de vardı.⁸⁷ Bu sınıfın öğrencileri, Türkçe tıp eğitimi için çalışmaya başlamışlardı.⁸⁸ Gizli yürütülen çalışmalar için Mısırçarşısı'nın arkasındaki Taşmektep binasında bir oda kiralanmıştı. Bu gizli faaliyet, tıp eğitiminin Türkçeleştirilmesi için sürdürülen mücadelenin odağı oldu. Gizli teşkilat, okulun Türk yöneticileri tarafından desteklenerek yasallaşması sağlanacaktır. Cemiyet tarafından Sıhhat-nüma adıyla haftada iki defa çıkan bir dergi yayınlandı.⁸⁹ İlk Türkçe tıp sözlüğü olan Lugat-ı Tıbbiye, bu cemiyet tarafından hazırlandı. Sözlük için mali kaynak gerektiğinde Hacı Arif Efendi, Serasker Hüseyin Avni Paşa'ya başvurmuştu.

1856'da kurulan Cemiyet-i Tıbbiye-i Şahane ise, toplantılarını Fransızca yapıyordu. Cemiyet, Societé de Medecine de Constantinople adıyla kurulmuştu. 2 Haziran 1856'da kuruluşunu onaylayan Sultan Abdulmecid, elli altın lira tahsisat bağladı. Cemiyete, Cemiyet-i Tıbbiye-yi Şahane-i Osmaniye adını verdi; fakat cemiyet Osmaniye adını kullanmayacaktır. İlk başkanı, Kırım savaşında İstanbul'a

⁸⁵ Bu okula duyulan ihtiyacı Ahmet Lütfi Efendi şöyle açıklıyor: "Mekteb-i Tıbbiye'den sene be-sene yetişmekte olan etibba tebabet-i askeriyede istihdam olunmakta ise de bunlar henüz derece-i kifayede olmadıklarından alaylarda istihdam için ecnebi tabiblerden istiğna hasıl olmadığı müsillü taşralardan dahi memleket tabibi istid'asiyle pey der-pey iş'arat vukü'yle oralara dahi zaruri ecnebi doktorlar ta'yin olunmakta idi. Bu halin devamı tecviz olunmadığından Memalik-i mahsura kasabat ve şehirleri için Mülkiye Tabibi namıyla doktorlar ta'yinine hacet mess eyledi. İş bu tabiblere hahreç olmak üzere o esnada Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye namıyla müceddeden bir bab mekteb teşkil ve te'sis kılındı." **Vak'a-Nüvis Ahmed Lütfi Efendi Tarihi**, C:XI, s. 33.

⁸⁶ Ürekli, "Tanzimat Dönemi Osmanlı Eğitim Sistemi ve Kurumları", **Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, s. 396.

⁸⁷ Osman Şevki Uludağ, "Tanzimat ve Hekimlik", **Tanzimat I**, İstanbul, Türkiye Maarif Matbaası., 1940, s. 970.

⁸⁸ H. Hüsrev Hatemi, Yeşim Işıl, **Bir Bilim Dili Mücadelesi ve Tanzimat**, s. 26.

⁸⁹ **Vak'a-Nüvis Ahmed Lütfi Efendi Tarihi**, C:XI, s. 34.

gelen Fransız cerrah Lucien Jean Baptiste Baudens idi. Üyeleri haftada iki defa toplanıyordu ve müzakere dili Fransızcaydı. Yayın organı Gazete Medicale d'Orient, Fransızca yayınlanıyordu.

Hüseyin Avni Paşa'nın seraskerliği döneminde, Dar-i Şura-yı Askeri'nin 1870 tarihli kararıyla Askeri Tıbbiye'de de derslerin Türkçe yapılması benimsendi. "Tanzimat devrinde tıp dilinde türkçecilik, asıl bu karardan sonra başlamıştır."⁹⁰ Tıp alanında Türkçe eğitimin kabulü, tartışmalardan sonra mümkün olmuştu. Başkentte yayınlanan Fransızca gazeteleri Türkçe eğitimin aleyhinde, Tasvir-i Efkâr gibi Türkçe gazeteler lehinde yayınlar yaptılar. Konu en son Şura-yı Askeriye'de karara bağlandı.

Türkçe eğitimin yaygınlaştırılması için atılan adımlardan biri de, Telif ve Tercüme Nizamnamesinin yayınlanmasıdır. Münif Paşa'nın başkanlığını yaptığı Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye de, Türkçe kitapların yaygınlaştırılması için çalışmalar yapmıştır. Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye, batı bilim ve kültürünü yaymak için kurulan ilk özel cemiyet olarak kabul edilmektedir. Türkçe'nin ıslahı, eğitim dili olarak yaygınlaştırılması için çalışıyordu. Hatta Münif Paşa cemiyet faaliyetleri içinde kullanılan alfabenin yeniden düzenlenmesini de önermişti.⁹¹

Eğitimin yaygınlaştırılması amacıyla kurulan derneklerden biri de, Cemiyet-i Tedrisiye-i İslamiye idi. Bu dernek, yetim ve öksüz çocuklara barınma ve eğitim imkânları sunan Fransız kuruluşlarından Prytanée de la Fleche örnek alınarak kurulmuştu. Cemiyetin açtığı ilk eğitim kurumu, Valide mektebidir. Bu okulda, Kapalıçarşı esnafının çıraklarına okuma yazma öğretiliyordu. Cemiyetin maddi imkânları geliştiğinde Darüşşafaka açıldı. Fransa'daki örneğine benzer bir okulun açılması için öneri, Paris Sefaretinden dönüşünde cemiyete katılan Sakızlı Esap Paşa'dan gelmişti.⁹² Sadece Müslüman çocuklar okula kabul ediliyordu. Mekteb-i Sultani'de maddi durumu iyi olan ailelerin çocukları eğitim alırken, Darüşşafaka'da yetim ve fakir çocuklar okutulmuştur. Bu niteliği ile Mekteb-i Sultani'ye alternatif olarak gösterilmiştir. Okul, Osmanlı aydınlarının da büyük heyecan duymasına neden

⁹⁰ H. Hüsrev Hatemi, Yeşim Işıl, **Bir Bilim Dili Mücadelesi ve Tanzimat**, s. 27.

⁹¹ İsmail Doğan, **Tanzimatın İki Ucu: Münif Paşa ve Ali Suavi**, İstanbul, İz Yayıncılık, 1991, s. 149.

⁹² Bilim, **Tanzimat Devri'nde Türk Eğitiminde Çağdaşlaşma (1839-1876)**, s. 60.

olmuştur. Namık Kemal, Cemiyet'i genel eğitim için halk tarafından yapılan tek girişim, Darüşşafaka'yı da Cemiyet'in önemli bir hizmeti olarak görüyordu. Okulun binasının uzun sürede tamamlanamamasını eleştirirken, İbret gazetesini her türlü yardıma hazır olduğunu yazmıştı.⁹³

Türkçe'nin, Fransızca'nın karşısında yaygın eğitim ve bilim dili haline getirilmesi için yürütülen çalışmalarda en çok dikkati çeken, bu çalışmaların yine Fransız kurumları örnek alınarak oluşturulan kurumlar eliyle yürütülmesidir.

Kaba Türkçe'nin yani halkın anlayabileceği bir dilin kullanılması için yürütülen tartışmalar aynı zamanda demokratikleşme ve uluslaşmayla ilgilidir. Bugün anladığımız anlamda olmasa bile, halkın yönetime daha fazla katılması için özellikle Genç Osmanlılar tarafından savunulan fikirler, dilde sadeleşmeyi gerektiriyordu. Ziya Paşa, Namık Kemal ve Ahmet Mithat gibi Genç Osmanlı olarak bilinen düşünce adamlarının ve İbrahim Şinasi gibi ilk Türk aydını kabul edilen bir kişinin dilde sadeleşmeyi savunması, modern siyasi fikirlerin yaygınlaşmasıyla ilgilidir. Osmanlı aydınının fikri temellerinin en fazla Fransa'dan etkilendiğini belirtmek gerekir.

Fransız reform programının en önemli sonuçlarından biri, 1869 yılında hazırlanan Maarif Nizamnamesinde⁹⁴ görülür. "Bazı çevrelerde İngiliz katkısıyla hazırlanmış bir Fransız sistemi olarak karşılanmış bile olsa nizamname, eğitimi her türlü etkinin dışında bir kamu kuruluşu haline getirerek, merkez ve taşra teşkilatlarının kurulmasını, mekteplerin ilk, orta ve yüksek olarak kademelenmesini, eğitim-öğretimlerinin modernleşmesini sağlayarak Meşrutiyet Devri eğitim sistemlerine model, Cumhuriyet'in laik eğitimine temel teşkil etti."⁹⁵ Nizamnamenin hazırlanmasında Fransız sistemi örnek alınmakla kalmamış, Fransız Eğitim Bakanlığı'nın katkısına da başvurulmuştur.⁹⁶ Fransız reform programının eğitime ilişkin maddeleri de, Victor Duruy tarafından hazırlanmıştı.⁹⁷

⁹³ Namık Kemal Osmanlı Modernleşmesinin Meseleleri Bütün Makaleler I, s. 496.

⁹⁴ Nizamnamenin Fransızca metni için bkz Aristarchi Bey, Legislation Ottomane ou Receuil Des Lois, Reglements, Ordonances, Traités, Capitulations et Autres Documents Officiel De L'Empire Ottomane, C:III, s. 277-315.

⁹⁵ Bilim, Tanzimat Devri'nde Türk Eğitiminde Çağdaşlaşma (1839-1876), s. 35.

⁹⁶ "... bu nizamnamenin hazırlanmasında Fransız Eğitim Bakanı Victor Duruy'un da etkisi büyüktür. Kırım Savaşı sonrasında Fransa'nın Osmanlı İmparatorluğu üzerinde artan etkisini göz önünde bulunduracak olursak bu durum şaşılacak bir hadise değildir. Victor Duruy Fransa'da eğitimin

1869 Maarif-i Umumiye Nizamnamesi, Saffet Paşa'nın nazırlığı döneminde yayınlandı. Saffet Paşa, eğitimini Fransa'da almıştı. Ailesinin imkânları ile Fransa'ya eğitime gönderilen öğrenciler arasındadır. Fransa'nın reformlar hakkındaki görüşlerini destekliyordu.

Nizamname, kuruluş toplantılarına Fransız Büyükelçi Bourée'nin de katıldığı Şura-ı Devlet'in Maarif Dairesi tarafından kaleme alındı. Dairenin başkanlığını Sadullah Paşa yapıyordu.⁹⁸ Diğer üyeleri arasında; Dadyan Artin Efendi, Recaizade Ekrem Bey, Abuzziya Tevfik Bey, Mehmet Mansur ve Dragon Tzankoff Efendi vardı.⁹⁹

Nizamnamenin birinci maddesinde, Osmanlı okullarının iki kategoriye ayrıldığı belirtiliyordu. Birinci kategoride yer alan okullar, hükümet tarafından açılan ve hükümetin nezaretinde faaliyet gösteren devlet okullarıdır. İkinci kategori ise tebaa ve cemaatler tarafından açılan ve hükümetin nezaretinde faaliyet gösteren özel okullardır. Bu niteliğiyle Osmanlı okulları tanımı, reform programında yer alan, azınlıkların eğitim kurumu açma haklarını kabul etmiş oluyordu. Nizamnamedeki düzenleme, Islahat Fermanı ile de uyumludur.

Nizamnamenin ikinci maddesinde devlet okulları üç kademeye ayrılmıştı: İlköğretim, orta öğretim ve yüksek öğretim. Bu derecelendirme içinde devlet okulları

laikleştirilmesi sürecinin şampiyonu olmuş ve bu uğurda Katolik Kilisesi ile çatışmaya girmiş bir politikacıydı. 1867'de Fransa hükümeti Victor Duruy'un hazırladığı bir nizamname taslağını Bab-ı Ali'ye iletti.⁹⁷ Selçuk Akşin Somel, "Kırım Savaşı, Islahat Fermanı ve Osmanlı Eğitim Düzeninde Dönüşümler", **Savaşın Barışa: 150. Yıldönümünde Kırım Savaşı ve Paris Anlaşması Bildiriler**, İstanbul, İ.Ü. Ed. Fak. Tarih Araştırma Merkezi, 2007, s. 78.

⁹⁷ Victor Duruy, 1863-1869 tarihleri arasında Milli Eğitim Bakanlığı yaptı. Fransız eğitiminin laikleştirilmesinde önemli bir rol oynamıştır. 1869'da senatör oldu. Bu tarihten sonra da çeşitli eğitim kurullarında görev yaptı. Tarih profesörüdür. Bir kısmı okul kitabı niteliğinde olmak üzere tarih konusunda yayınlanmış çok sayıda eseri vardır. Ortaçağ tarihi hakkındaki kitabı Ahmet Teyfik tarafından 1871 yılında Tarih-i Mücmel-i Kurun-u Vusta adıyla Türkçeye çevrilmiştir. Türkçe çeviri yayınlandığı yıl Duruy, eğitim reformlarını incelemek üzere İstanbul'a gelmişti.

⁹⁸ Sadullah Paşa, babasının imkânlarıyla aldığı özel derslerde Fransızca öğrenmişti. Tercüme odasından yetişen Tanzimat bürokratları arasındadır. Mustafa Fazıl Paşa'nın Fransızca olarak Sultan Abdulaziz'e yazdığı mektubu Türkçe'ye çeviren kişidir. Bu nedenle mimlenmiş, fakat Cevdet Paşa liselerin düzenlenmesi projesinde görev verilmesini istediğinden devlet kadrosundan azledilmemişti. Sadullah Paşa 1883 yılında Viyana Büyükelçiliği'ne atandı. Viyana'da intihar etti. Elçilikte çalışan Anna Shumann adlı genç bir kızla gönül ilişkisi kurmuştu. Kız hamile kalınca bunalıma girdi. İntiharın bu bunalımdan kaynaklandığı iddia edildi.

⁹⁹ "Maarifi Umumiye nizamnamesi bilhassa Fransız maarifinden mülhem idi. Fransa maarifi umumiyesinin Büyük İhtilalden beri geçirmiş olduğu safhalar tetkik edilerek ve memleketin hali göz önüne alınarak tertip olunan bu nizamname ve mazbatası Sadullah Paşa tarafından yazılmıştır." Atıf, **Türkiye Maarif Tarihi**, C:I, s. 130.

beş sınıfta tasnif edilmiştir: Mekteb-i sübyan, mekteb-i rüştiye, mekteb-i idadi, mekteb-i sultani ve mekteb-i ali. Eğitimin üç aşamalı olarak örgütlenmesi hem geçmiş yıllardaki Babiâli kararlarında hem de Fransız reform programında yer alıyordu.

Fransız reform programının eğitime ilişkin önerilerin sıralandığı ikinci maddesinde, eğitim sisteminin üç kademeli olarak yapılandırılması öneriliyordu. Söz konusu madde de yer alan önerilerin ilki, ilköğretim hakkındadır. İlköğretimin Müslüman tebaa için cesaretlendirilmesi ve desteklenmesi isteniyordu. İlköğretimin sıkça tartışılıyor olması nedensiz değildir. “Tanzimat dönemi, eğitimin çağdaştırılması yolundaki bütün çabalarına rağmen en az başarıyı ilköğretim alanında göstermiştir.”¹⁰⁰

Eğitimin üç kademeli olarak düzenlenmesi, Islahat Fermanı sonrasında çeşitli Osmanlı kurumları tarafından hazırlanan eğitim programlarında da gündeme gelmişti. Meclis-i Maarif tarafından sunulan 1856 tarihli eğitim reformunda, üç kademeli düzenleme önerilmişti. Bu reform projesi, ilk kapsamlı eğitim reformu projesidir.¹⁰¹

Maarif Nizamnamesinin üçüncü maddesinde, her semt ve şehirde en az bir ilköğretim okulu (sübyan mektebi) açılacağı belirtiliyordu. Halkın farklı milletlerden oluşması durumunda, bir tane de gayrimüslim okulu açılması hükme bağlanmıştı. Sübyan mekteplerinin eğitim süresi dört yıl olarak tespit edilmişti. Dokuzuncu madde de, ilköğretimin zorunlu olduğu bildiriliyordu. altı yaştan itibaren başlayan zorunlu eğitim, kızlar için on, erkekler için on bir yaşına kadar devam ediyordu. Zorunlu eğitime devamlılığının nasıl takip edileceği nizamnamede detaylarıyla açıklandı. Kimlerin bu hükümden hangi şartlarda muaf olacağı, çocuklarını okula göndermeyen ailelerin nasıl cezalandırılacağı da belirlenmişti.

Zorunlu eğitim ilk olarak, II. Mahmut’un 1824 tarihli fermanında yer almıştı. 1846’da Meclis-i Maarif’i Umumi’nin hazırladığı kanunda da, ilköğretimin zorunlu olduğu belirtilmişti. Saffet Paşa’nın ilk Maarif Nazırlığı olan 1868’de de ilköğretimin

¹⁰⁰ Niyazi Berkes, **Türkiye’de Çağdaşlaşma**, s. 230.

¹⁰¹ Somel, **Kırım Savaşı, Islahat Fermanı ve Osmanlı Eğitim Düzeninde Dönüşümler, Savaşın Barışa: 150. Yıldönümünde Kırım Savaşı ve Paris Anlaşması Bildiriler**, s. 73.

zorunluluğu hakkında bir beyanname yayınlandı.¹⁰² Beyannamede ilköğretimin zorunlu olduğu belirtiliyordu.¹⁰³

Maarif Nizamnamesinin temel amaçları arasında da, eğitim zorunluluğu yer alıyordu. Fakat ilköğretimin parasız ve zorunlu olması, ancak II. Meşrutiyet döneminde gerçekleştirilebildi. İttihat ve Terakki Avrupa’da kendini savunurken, zorunlu eğitimi hayata geçireceğini bir vaat olarak gündeme getirmişti.

Eğitim zorunlu tutulması, Babıâli bürokrasisi ve Osmanlı aydınları arasında da tartışma konusu olmuştur. Namık Kemal, 1870 yılında Sadrazam Ali Paşa’ya yazdığı bir raporda, eğitim zorunluluğunu savundu; aleyhteki görüşleri çürütecek tezler ileri sürdü. Namık Kemal raporunda “... bize kalırsa bir devletin kendi vatan evlatlarını askere alıp onlara talim yaptırması kadar, yine o vatan evlatlarını mecburi eğitime tabi tutması da aynı derecede haklıdır.”¹⁰⁴ diyordu. Zorunlu eğitim tartışmaları, modernleşme gerçeğinin bir parçasıdır.¹⁰⁵

İlköğretimin ikinci ayağını rüştiyeler oluşturmuştur. İlk rüştiye 1838’de açılmıştı. Yukarıda, rüştiyelerin sübyan mekteplerinden önce açılmasının yarattığı sonuçlara değinilmişti. Maarif Nizamnamesinde hane sayısı beş yüzün üzerinde olan tüm kasabalarda rüştiye mekteplerinin açılacağı belirtiliyordu. Farklı dinlerden milletlerin bir arada yaşadığı kasabalarda, gayri-müslümler için ayrı rüştiye mektepleri açılması hükme bağlanmıştı. Gayrimüslüm rüştiyeleri için, o bölgede gayrimüslim hane sayısının beş yüzü aşması gerekiyordu. Bu okulların tüm giderleri,

¹⁰² Sadrettin Celal Antel, “Tanzimat Maarifi”, **Tanzimat I**, İstanbul, Türkiye Maarif Matbaası., 1940, s. 449.

¹⁰³ Beyannamede, zorunlu öğretim hakkında şu ifadeler yer almıştı: “Bundan böyle her kim olursa olsun ve hangi mahallede bulunursa bulunsun herkes çocuklarını 6 yaşlarına gelince behemehal mektebe başlatmaya mecbur olacaklardır. Bunlar için Meclisi Maarif tarafından mahsup olarak tayin olunan memurlar vasıtasıyla daima araştırılarak o gibi altı yaşlarını tecavüz edip te mazeretsiz mektebe verilmeyen çocukların mahalle ahalisinin muteberleri ve muhtarlar tarafından velilerine ihtar olunacaktır. Bu ihtarlar tesir etmediği halde keyfiyet mahalleler ve muhtarlar tarafından meclisi mezkura ihbar edilerek o gibi çocukların velileri tazir (tecziye) olunacaklardır.” Atıf, **Türkiye Maarif Tarihi**, C:1, s. 98.

¹⁰⁴ Ebuzziya Tefik, **Yeni Osmanlılar: İmparatorluğun Son Dönemindeki Genç Türkler**, çev. Şemsettin Kutlu, y.y., Pegasus Yayınları, Mayıs 2006, s. 353.

¹⁰⁵ “Eğitimin devlet tarafından organize edilmesi, özellikle de parasız ilk öğretimin zorunlu hale getirilmesi düşüncesi, Fransız Devrimi ile gündeme gelmiştir. Zorunlu eğitim, 19. yüzyılda, devletin genişleyen iktidarının saçayaklarından olan bürokratik yönetimin yayılması ve ordunun güçlenmesinin yanında üçüncü bir dayanak olmuştur.” Mehmet Ö. Alkan, **İmparatorluktan Cumhuriyet’e Modernleşme ve Ulusçuluk Sürecinde Eğitim, Osmanlı Geçmişi ve Bugünün Türkiye’si**, der. Kemal Karpat, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, s. 84.

vilayet maarif meclisleri tarafından karşılanacaktı. Eğitim süresi dört yıldır. Yirmi üçüncü maddede, Türkçe gramer ve Osmanlı tarihi ders programına koyulmuştu. Ticaret merkezi olan şehirlerde öğrenciler eğer isterlerse dördüncü sınıfta Fransızca dersi de alabileceklerdi. Rüştîyelerde azınlık dillerinin eğitimi, okulun bulunduğu bölgede o dili konuşan milletin yaşıyor olmasına bağlıydı. Gayrimüslim öğrencilerin din eğitimi, o milletin sorumluluğuna bırakılmıştı.

Rüştîyeleri bitiren öğrenciler, eğitim süresi üç yıl olan idadilere devam edeceklerdi. İdadilerde Müslüman ve gayrimüslim öğrencilerin karma sınıflarda eğitim alacağı hükme bağlanmıştı. Maarif Nizamnamesi'ndeki Osmanlı kaynaşması idadilerden itibaren başlıyordu. Sultani mekteplerine hazırlık okulu niteliğinde olan idadilerin giderleri de vilayet maarif meclisleri tarafından karşılanacaktı. İdadiler, hane sayısı bini aşan her şehirde kurulacaktı. Eğitim programında fizik, kimya gibi derslerin yanında; Türkçe edebiyat, Osmanlı grameri ve Fransızca görülmektedir.

Reform programının ikinci maddesinin ikinci önerisi, merkezi bölgelerde Müslümanların eğitimi için orta öğretim kurumlarının açılmasıydı. Maarif Nizamnamesinin kırk ikinci maddesinde, tüm vilayet merkezlerinde sultani mekteplerinin açılacağı yer aldı.

Açılan ilk sultani, Lycée İmperial de Galata Sarayı (Mekteb-i Sultani) adıyla başkentte eğitime başlayan Galatasaray Lisesidir. Bu okul, Fransız reform programının en önemli sonuçlarından biri olarak kabul edilmektedir. Lise düzeyinde eğitim kurumlarının açılması, Maarif Nizamnamesi'nin en önemli hedefleri arasındaydı. Şura-yı Devlet Maarif Dairesi başkanı Sadullah Paşa'nın devlet görevinde kalmasını sağlayan, Cevdet Paşa'nın kendisinden liselerin yapılandırılmasında faydalanılabileceğini düşünmesiydi. Sadullah Paşa, Mustafa Reşit Paşa'nın 1867 yılında Fransızca olarak Sultan Abdülaziz'e gönderdiği mektubu Türkçe'ye çeviren kişidir.

İdadilerdeki sınavlarını geçerek diplomasını alan öğrenciler sultanilere devam edebileceklerdi. Sadece rüştîyelerden diploma alabilenler ise sultanilerin gramer sınıflarına yerleştirileceklerdi. İdadilerden mezun olan ve yetenekli olduğu görülen yoksul öğrenciler için, sultanilerde burs sistemi getirildi. Sultaniler, ücretli eğitim veren kurumlardı. Öğrencilerden tahsil edilen gelirlerin okulun işletilmesi için yetersiz olması durumunda aradaki fark hazine tarafından karşılanacak ve bu ödenek

her yıl bütçeye eklenecekti. Nizamnamede, okulların kuruluş masraflarının devlete ait olduğu kabul edilmişti.

Sultaniler, iki döneme ayrılmıştı. Edebiyat dönemi adı verilen ilk eğitimde, idadilerin devam dersleri verilecekti. Sultanilerin yüksek düzeyin ise, edebiyat ve fen olmak üzere iki kol olarak düzenlendi. Edebiyat bölümlerinin müfredatında Türkçe edebiyat ve Fransızca dersleri vardır.

Reform programının ikinci maddesinin üçüncü önerisi, Müslümanlara yönelik ilköğretimin geliştirilebilmesi için öğretmen yetiştirilmesiydi. Öğretmen okullarıyla ilgili düzenleme, nizamnamenin elli iki ila yetmiş sekizinci maddelerinde yapılmıştı. Başkentte bir öğretmen okulu açılacağı belirtiliyordu. Öğretmen okulunda; rüştiye, idadi ve sultaniler için ayrı bölümler açılacaktı. Her bölüm edebiyat ve fen olarak ayrıldı. Nizamnamenin yüz yetmiş sekizinci maddesinde, devlet okullarının kurucularının ve öğretmenlerinin Osmanlı tebaasından olması gerektiği hükme bağlanmıştı. Medrese dışında bir öğretmen okulu açılması, maarifi medreselerin kontrolünden kurtarma amacı taşımaktadır. Öğretmen okulu bulunmadığı yıllarda modern eğitim kurumlarında medrese kökenli kişiler öğretmenlik yapmıştı. Modern eğitim kurumlarının bu eksikliği, bu kurumların medreselerin etkisinden kurtulamamalarına neden olmuştur. İlk öğretmen okulu Darülmuallimin adıyla 1848'de kurulmuştu. Sübyan mekteplerinin öğretmen açığını kapatmak için Darülmuallimin-i Sıbyaniye ise, 1868 yılında eğitime başladı. Bu okulun açılması, ilköğretim tarihinde önemli bir gelişme olarak kabul edilmektedir. “Artık giderek Osmanlı yönetici elitinin ilköğretimin dar anlamda dinsel bir eğitim olması gerekmediği, dinsel konuların yanı sıra dünyevi ve hayatta pratik yararı olan konuların da öğretilebileceği anlayışı kuvvetlenmeye başlamıştı.”¹⁰⁶

Reform programının eğitim ile ilgili maddesinde yer alan diğer bir öneri, Müslüman kadınların da aynı eğitim kademelerinden faydalanmasıyla ilgilidir. Maarif Nizamnamesi, eğitimin tüm aşamalarına kız öğrencilerin katılması için özel maddeler içeriyordu. On beşinci madde de, bir yerleşim yerinde eğer aynı millete ait iki sübyan mektebi bulunuyorsa, birinin erkekler diğerinin kızlar okulu olacağı

¹⁰⁶ Somel, Kırım Savaşı, Islahat Fermanı ve Osmanlı Eğitim Düzeninde Dönüşümler, **Savaşın Barışa: 150. Yıldönümünde Kırım Savaşı ve Paris Anlaşması Bildiriler**, s. 76.

belirtildi. Eger aynı millete ait tek bir okul varsa, kızlar içinde ayrı bir okul yapılana kadar bir kız sınıfı açılacak, fakat erkeklerle kızlar aynı sınıfta eğitim alamayacaktı. Nizamnamenin yirmi yedinci maddesinde, Müslüman ve gayrimüslimler için her vilayette bir kız rüştiyesi açılması benimsenmişti. Bir millete ait kız okulu açılabilmesi için, o bölgede o millete mensup en az beş yüz hanenin olması gerekiyordu. Rüştiye düzeyinin üzerindeki eğitim kurumlarında, kız öğrenciler için özel bir düzenleme yapılmamıştır. Fakat altmış sekizinci madde de, İstanbul'da mekteb-i subyan ve rüştiyelere öğretmen yetiştirmek için kız öğretmen okulu açılacağı belirtilmişti. Müslüman ve gayrimüslim okulları için ayrı bölümler açılması planlanmıştır. Bu okullardan mezun öğrenciler, kız okullarında görevlendirileceklerdi. Gerek kız subyan mektepleri gerekse kız rüştiyelerini düzenleyen maddelerde, okul eğitmen kadrolarının bayanlardan seçileceği bildiriliyordu. Okula mekteb-i sunyan ve ya mekteb-i rüştiye mezunu öğrencilerle birlikte, sınavda yeteneğini kabul ettiren öğrencilerin de alınması benimsenmişti. Kız öğretmen okulu 1870'de Darülmuallimat adıyla kurulacaktır. İlk kadın öğretmen 1873'de atandı.

Eğitime ilişkin Fransız Hükümeti'nin önerilerinin en önemlilerinden biri de üniversite hakkındadır. İkinci maddenin beşinci sırasında, Müslüman ve Hıristiyanların devam edeceği bir üniversitenin kurulması isteniyordu. Osmanlı Devleti tıp eğitimi veren yüksek kurumları Tanzimat öncesinde kurmaya başlamıştı. Fransız Hükümeti, tıp dışında diğer bilim dallarında da üniversite eğitime başlanmasını önermiştir. Örnek olarak da tarih, idare ve hukuk sıralanıyordu. Reform programında bu önerinin amacının güvenilir yüksek yöneticilerin yetiştirilmesi olduğu söylenmiştir. Maarif Nizamnamesi'nin yayınlandığı yıl Darülfünun törenle açılmış, fakat eğitime başlayamadan kapanmak zorunda kalmıştır. Nizamnamede en detaylı düzenleme yapılan konu darülfünundur. Yetmiş dokuzuncu maddede, başkentte bir darülfünun açıldığı bildiriliyordu. Darülfünunun üç fakültesi vardı: edebiyat, hukuk ve fizik, tabiat bilimleri ile matematikten oluşan fen fakültesi. Dini olduğu kadar sivil hukukunda öğretileceği belirtilen hukuk fakültesinin eğitim programında Roma hukuk ve Fransız medeni hukuku dersleri de vardı. Seksen dördüncü maddesinde de eğitimin Türkçe yapılacağı, Türkçe eğitim için yeterli profesör kadrosu oluşana kadar Fransızca eğitimin devam edeceği belirtilmişti.

Lisans eğitimin üç, doktora eğitiminin dört yıl olduğu darülfünunun herkese açık olduğu seksen yedinci maddede yer aldı. Öğrencilerin on beş yaşından büyük olması gerekiyordu. Giriş sınavında Türkçe de vardı. Nizamnamede darülfünun için kırk dokuz madde ayrılmıştı. Nizamnamenin toplamı yüz doksan sekiz maddedir. Aşağıda incelenecek olan Fransa'ya öğrenci gönderilmesinin nedenlerinden biri de darülfünuna idareci ve yönetici yetiştirmektir.

Reform programının eğitim ile ilgili maddesinin altı numaralı önerisi, öğrencilerini çeşitli mesleklere hazırlayacak meslek okullarının kurulmasıyla ilgilidir. Aynı maddede, Hıristiyanların da, mesleki eğitimden eşit koşullarda faydalanması isteniyordu.

“Tanzimatçıların mesleki tahsile fazla ehemmiyet vermedikleri anlaşılıyor.”¹⁰⁷ Osmanlı Devleti'nde mesleki eğitim, taşralardan başlamıştır. ‘Mesleki ve teknik öğretim alanında modern özellikteki ilk okul Mithat Paşa tarafından Niş ve Tuna Valiliği döneminde açılan İslahathanelerdir.’¹⁰⁸ Niş de kimsesiz çocukların barındırılması ve meslek sahibi yapılması için açılan yetimhane, geliştirilerek Rusçuk ve Sofya'da meslek okuluna dönüştürülmüştür. Mithat Paşa, aynı okulları valilik yaptığı diğer şehirlere de taşıdı. Bu okullar, vilayetler sistemi düzenlenirken de, örnek alınmıştır. Bu okullar, İstanbul'da açılan Mekteb-i Sanayi'ye de örnek oluşturdu.

Maarif-i Umumiye Nazırlığı'nın kurulmasıyla beraber, meslek ve sanat okullarının açılmasına hız verilmişti. 1857 yılında Ormancılık Okulu kuruldu. Bu okul, Fransa'dan getirilen iki ormancının idaresinde eğitime başladı. Fransa'da orman müfettişi olarak görev yapan Luis Tassy ve Aleksandre Stame, Fransız Maliye Bakanı tarafından Babıâli'nin hizmetinde çalışmak üzere görevlendirilmişti. Müfettişlerle sözleşmeyi Büyükelçi Mehmet Cemil Paşa teslim aldı; Hariciye Nazırı Ethem Paşa'ya 1857 yılının Nisan ayında Paris'ten hareket etmek için hazır olduklarını bildirdi.¹⁰⁹

¹⁰⁷ Antel, “Tanzimat Maarifi”, **Tanzimat I**, s. 459.

¹⁰⁸ M.Hidayet Vahapoğlu, **Osmanlı'dan Günümüze Azınlık ve Yabancı Okulları(Yönetinleri Açısından)**, Ankara, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 1990, s. 55.

¹⁰⁹ B.O.A., HR.TO., dosya: 71, gömlek: 50, vesika: 1.

Fransız reform programını takip eden yıl, İstanbul'da Islah-ı Sanayi Mektebi açıldı. Okul, Fransız Büyükelçisi Bourée'nin de katıldığı toplantılardan sonra kurulan ve Mithat Paşa'nın reisi olduğu Şura-yı Devlet'e bağlıydı. Okulun giderlerinin karşılanması için, Unkapanı köprüsünün gelirleri irat olarak okula bırakılmıştı.¹¹⁰ Okulun müdürlüğüne İstanbul'daki Özbek Tekkesinin şeyhi İbrahim Ethem atandı. İbrahim Ethem, kuyudan otomatik su çeken aleti ile, 1867 Paris Uluslararası Sergisinde madalya almıştı.

Islah-ı Sanayi Mektebinden bir yıl sonra da, Kız Sanayi Mektebi eğitime başladı.

Osmanlı ülkesinde meslek okulu olarak, 1854'de medreseler dışında yargıç yetiştirmek için Muallimhane-Nüvvab, 1860'da Telgraf Memur Mülazimi Mektebi açıldı. Maarif Nizamnamesi'nde eksik kalan konulardan biri de sanat mektepleri olmuştu.¹¹¹

Reform programının on altıncı maddesinde, tüm nezaretlerin ayrı bir bütçesi olması önerilmişti. Maarif Nizamnamesi'nin yüz doksan ikinci maddesinden başlayan son bölümü, Maarif Nezareti'nin bütçesine ayrılmıştır. Yüz doksan ikinci madde de nezaretin gelirleri sayılıyordu: Devlet ödeneği, halkın katkısı, Evkaf'ın yardımı, özel bağışlar, özel okul ve lise öğrencilerinin pansiyon ücreti, sınav ücretleri ve para cezaları. Nizamnamede, her milletin bütçenin gelirler bölümünde gösterilecek oranda eğitime katkı payı ödemesi kabul edilmişti. Her milletten tahsil edilen eğitime katkı payları, o milletin toplam vergileri üzerine ilave edilecekti. Meclis-i Maarif'in ve İstanbul'daki okulların bütçeleri Meclis tarafından yapılacak ve Şura-yı Devlet tarafından onaylanacaktı. Akademik konseylerin ve taşra okullarının bütçelerini ise, vilayet meclisleri hazırlayarak, Şura-yı Devlet'e ulaştırılmak üzere Maarif Nezareti'ne göndereceklerdi. Bütçe gelirlerinin nasıl değerlendirileceği de, nizamnamede açıklandı.

¹¹⁰ **Mihhat Paşa'nın Hatıraları: Hayatım İbret Olsun**, C:I, s. 81.

¹¹¹ "Bu nizamnamede san'at mektepleri hakkında bir kayde tesadüf olunmamaktadır. Sadullah Pş kaleminden çıkan mazbatasında hırfetlerin ve san'atların ehemmiyeti ve bu san'atların babadab görme usullerle ilerleyemeyeceği tasrih edilmiş olmasına rağmen nizamnamede bu nevi mekteplere dair hükümler yoktur. Bunun sebebini bir taraftan, bu nizamnamenin Fransız maarifinden mülhem oluşunda ve büyük Fransız ihtilalinden sonra esasen Fransa'da da san'at mekteplerinin bir durgunluk geçirişinde, diğer taraftan da memlekette san'at ve ticaret hakkındaki umumi temayüllerde aramak doğrudur." Atıf, **Türkiye Maarif Tarihi**, C:I, s. 132.

Fransız reform programının en önemli sonuçlarında biri de, Mekteb-i Sultani'nin açılması oldu. Bugün Galatasaray Lisesi adıyla eğitime devam eden okul, ilk sultani olma özelliğine sahiptir. Nizamnamesinin Fransızca örneğinde, “lise” olarak tanımlanmaktadır.

Okul için daha önceki yüzyıllarda da bir eğitim semti olan Galata seçilmişti. “Osmanlı öncesinden beri Avrupa’dan yoğun bir biçimde etkilenen İstanbul’un Galata bölgesi ve onun uzantısı Pera, özellikle 18. ve 19. yy.larda Batılı eğilimlerin odak noktasıydı.”¹¹² Bu semtteki ilk eğitim kurumu Galata Sarayı Mektebi adıyla 1481’de kurulmuş, saray mektebi olarak faaliyet göstermişti. Sultan II. Mahmut döneminde Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane’de, Galata Sarayı’nda açıldı. Okul, Gazete Medicale de Constantinope adıyla bir meslek dergisi de yayınlıyordu. 1868 tarihinde Lycée İmperial De Galata Sarai, diğer adıyla Mekteb-i Sultani içinde aynı yer seçilecektir. Fransız Dışişleri Bakanı Moustier, Büyükelçi Mehmet Cemil Paşa’ya Başkentte eğitime başlayacak olan yeni okulun Pera dışında başka bir yerde açılmasının daha iyi olacağını söylemişti. Fakat Büyükelçi, okul için Galata Sarayı binasının tahsis edildiğini başka bir mekân aramanın vakit kaybına neden olacağını ileri sürerek itiraz etti.¹¹³

Mekteb-i Sultani'nin açılması önerisi, Paris Hükümeti’nden gelmişti. Fransız Hükümeti, Paris Büyükelçisi Mehmet Cemil Paşa vasıtasıyla, başkentte kendi kültürünü temsil eden bir okul açmak istediğini Babiâli’ye iletmişti. Mehmet Cemil Paşa da, talebi Babiâli’ye iletirken olumlu görüş bildirdi.¹¹⁴ Okulun kuruluşu, Sultan Abdulaziz’in Paris Uluslararası Sergisi nedeniyle Fransa’ya yaptığı seyahatten sonraya denk gelmektedir. Bu seyahat, bir Osmanlı padişahının savaş nedeni dışında ülke dışına yaptığı ilk seyahattir. Padişah’ın Fransa’daki gözlemlerinin de, okulun kuruluş kararında etkili olduğu bilinmektedir.

Fransız Büyükelçisiyle okul hakkındaki görüşmeler bizzat Fuad Paşa tarafından yapıldı. Nafi Atuf, okul için “Açılmasında Fransız sefiri M. Bourée’nin

¹¹² Nur Akın, “İstanbul’un Batılı Bölgesinde İki İslami Kültür Yapısı: Galata Sarayı ve Galata Mevlevihanesi”, **Proceedings of the 11th International Congress of Turkish Art**, Utrecht-The Netherlands, 1999, No:4,1-17, s. 1.

¹¹³ B.O.A., HR. SFR(4), dosya: 134, gömlek: 20, vesika: 2.

¹¹⁴ Oya Dağlar, “Emrullah Efendi-Teyfik Fikret Anlaşmazlığı (Mekteb-i Sultani Hadisesi)”, **Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Aralık 2006, C:8, Sayı:2, s. 30.

hayli müessir olduğu bu müessese Fransız irfanının Türkiye’de nasırı idi.”¹¹⁵ diyor. Mart ayında başlayan görüşmeler 1 Eylül 1868 yılında Mekteb-i Sultani’nin açılmasıyla sonuçlandı.¹¹⁶

Okulun idari kadrosu için Fransız Hükümeti, M de Salve’ı İstanbul’a gönderdi. Salve, okulun ilk müdürü oldu. Okul için malzemeler Fransa’dan tedarik edildi. Paris’te bu işler için Büyükelçi Mehmet Cemil Paşa çaba gösteriyordu. Gerekli ödemeler, Bank-ı Osmani hesabından yapıldı.

Okulun kuruluş kararı 28 Nisan 1868’de İstanbul’daki konsolosluklara Hariciye Nazırı Fuad Paşa tarafından bildirildi. Fuad Paşa imzalı yazıda, okulun Avrupa düzeyinde en iyi organize olan eğitim kurumları örnek alınarak oluşturulduğu belirtiliyordu.¹¹⁷ Fuad Paşa, okulun nizamnamesini de büyükelçiliklere yazı ekinde gönderdi.

Mekteb-i Sultani farklı dinlerden öğrencileri kaynaştıracak bir okul olarak planlanmıştı. Okul, daha çok üst gelir düzeyinden ailelerin çocuklarının devam ettiği bir eğitim kurumu oldu. Velihaht Abdülmecid Efendi’nin oğlu Şehzade Ömer Faruk Efendi de, Mekteb-i Sultani öğrencisi olanlar arasındadır.¹¹⁸

Mekteb-i Sultani, Fransız reform programının örnek okulu niteliğindeydi. Mekteb-i Sultani vasıtasıyla, farklı dinlerden Osmanlı tebaasının kaynaştırılabilmesinin mümkün olduğu ispat edilmeye çalışılmıştı. Babıâli bürokrasisinin, Osmanlılık ideolojisinin eğitim yoluyla gerçekleştirilmesi için de, okul bir fırsat olarak görülmüştür. Ali ve Fuad Paşa’ların okulu kararlı bir şekilde müdafaa etmelerinin nedeni budur. M. de Salve, Fransa’ya döndükten sonra Revue de Deux Mondes dergisinde 1874 yılında yayınlanan bir makalesinde, okulun açılmasının yarattığı sonuçları şöyle özetliyordu:

¹¹⁵ Atuş, **Türkiye Maarif Tarihi**, s. 119.

¹¹⁶ Engelhardt, **Tanzimat ve Türkiye**, s. 250.

¹¹⁷ Aristarchi Bey, **Legislation Ottomane ou Recueil Des Lois, Reglements, Ordonances, Traités, Capitulations et Autres Documents Officiel De L’Empire Ottomane**,C:III, s. 317.

¹¹⁸ Ortaöğretim düzeyinde ilk öğrenci boykotu, Tevfik Fikret’in istifası nedeniyle Mekteb-i Sultani’de yapıldı. 1910 yılında Tevfik Fikret, Maarif Nazırı Emrullah Efendi’nin okulla ilgili bir kararını gerekçe göstererek istifa etmişti. Nisan ayında okul öğrencileri, Tevfik Fikret görevine dönene kadar derslere girmeyeceklerini ilan ettiler. Konu hem basında, hem de devlet kademelerinde tartışmalara neden oldu. Boykota katılan öğrenciler arasında Ömer Faruk Efendi de vardı.

“Galatasaray lisesi açılmadan önce, Türkiyede yaşayan ve onu teşettüte uğratan kavimlerden her birine ait çocukları aynı programa, aynı gıdaya tabi tutarak kendilerini bir yatakhane de yatırarak, bir arada yaşatmayı temenni etmenin bir vahimeden ibaret olup olmadığı suali hatıra geliyordu. Vakıalar, duyulan korkuların esassız olduğunu isbat etmiştir.”¹¹⁹

M. de Salve aynı makalesinde, Fransız Eğitim Bakanı Duruy’un Cizvit papazları ve Museviler tarafından açılan okulları örnek alarak, Akdeniz bölgesindeki farklı ülkelerde Fransız okulları açmayı düşündüğünü söylüyor. Atina’da açılması düşünülen Fransız okulu için Mekteb-i Sultani’nin bir örnek teşkil ettiğini belirtiyor. Salve’a göre Mekteb-i Sultani, Kırım savaşından hemen sonra kurulmalıydı. Böylece, kalıcı bir gelenek yaratma imkânı bulunabilirdi.

1870 yılında Fransız Eğitim Bakanı Duruy okulu ziyaret ederek bizzat denetledi.

Mekteb-i Sultani Nizamnamesi Türkçe, Fransızca, Rumca ve Ermenice olarak yayınlandı. Nizamnamenin¹²⁰ birinci maddesinde okulun amacının, farklı dinlere mensup gençlerin İmparatorluğun ihtiyaçları doğrultusunda tüm devlet görevleri için hazırlanması olduğu belirtiliyordu. İkinci madde de, eğitimi tamamlayarak okulun bitirme sınavını geçen öğrencilerin, talep etmeleri halinde tüm devlet görevlerine kabul edileceği yer aldı. Devlet görevlerinin farklı dinlerden tebaaya açılması, Fransız reform programında da dile getirilmişti. Islahat Fermanı’nın ana temasını oluşturan bu hedef, Mekteb-i Sultani vasıtasıyla gerçekleştirilmeye çalışılıyordu. Okul, devletin çeşitli kademelerine kadro yetiştirdi. ‘Galatasaray’ın kurulmasında, her alanda Avrupa içinde söz sahibi olabilecek elemanlar yetiştirme arzusu en ön plandaydı, ancak özellikle dış ilişkiler için isteniyordu.¹²¹ Okul, diplomat yetiştirme rolünün Cumhuriyet döneminde de devam ettirdi. 1878’de açılan hukuk mektebine,

¹¹⁹ Sungu, “Galatasaray Lisesinin Kuruluşu”, **Bellefen**, , s. 324.

¹²⁰ Aristarchi Bey, *Legislation Ottomane ou Recueil Des Lois, Reglements, Ordonances, Traités, Capitulations et Autres Documents Officiel De L’Empire Ottomane*, C:III, s. 315.

¹²¹ Orhan Koloğlu, “Osmanlı Diplomasisinde Rumların Rolü ve Tanzimatla Birlikte Fransızcının Yaygınlaşması”, **Çağdaş Türk Diplomasisi: 200 Yıllık Süreç Sempozyuma Sunulan Tebliğler**, TTK Yayınları, s. 133.

Mekteb-i Sultani öğrencileri sınavsız kabul ediliyorlardı.¹²² Nizamnamede, Mekteb-i Sultani'nin Batı Avrupa'nın orta düzeydeki eğitim kurumları örnek alınarak yapılandırılacağı söyleniyordu.

Okuldaki eğitim süresi beş yıldır. Eksiği bulunan öğrencilere üç yıla kadar hazırlık eğitimi verilecekti. Nizamnamede, ihtisas eğitimi isteyen öğrenciler için ise, beş yılın sonunda bir yıllık özel bir eğitim ön görülmüştü. Ekonomi, tarih, fizik gibi derslerin yanında tüm eğitim dönemini kapsamak üzere Türkçe, Fransızca da eğitim programında yer aldı. Nizamnamede; eczacılık, hukuk ve tıp eğitimleri için gerekli düzeyde Latince dersleri de konuldu. Öğrencilerin Yunanca, Ermenice ve Bulgarca derslerine devam edebilmesi, velilerin talep etmesine bağlıydı. Müslüman öğrenciler için bir din adamı görevlendirilerek, öğrencilerin camide ibadet etmesi ve temel din bilgilerini alması sağlanacaktı. Diğer dinlere mensup öğrenciler, kendi milletlerinin idaresinde kilise veya diğer ibadet alanlarını kullanabileceklerdi. Yani öğrenciler, kendi dinleriyle ilgili eğitim de alacaktı. Okulun kuruluş aşamasında, farklı dinlerin farklı uygulamaları, ortak bir programın oluşturulmasında güçlük yaratacaktı: Tatil günlerinin farklı olması, ibadet saatleri, Müslümanlar için Ramazan ayı gibi.

Nizamname'nin altıncı maddesinde, okulun mevcudu altı yüz olarak öngörülmüştü. Aynı maddede, öğrencilerin yarısı Müslüman olacağı yazılıydı.

Kabul edilecek öğrencilerin dokuz ila on üç yaş arasında olması gerekiyordu.

Mekteb-i Sultani'nin kuruluşu birçok çevre tarafından tepkiyle karşılanmıştı. Rusya, Osmanlı uleması ve Yahudi kuruluşları, okulun gelişmesini engellemeye çalıştılar. En şaşırtıcı tepki ise, Papa'nın Latin öğrencilerin okula kayıt yaptırmasını yasaklayan emri oldu.¹²³

Bazı Osmanlı aydınları ise, okulu Fransız etkisinden dolayı eleştireceklerdir. Genç Osmanlılar, Bourée'nin okulu olarak nitelendirdikleri Mekteb-i Sultani'yi,

¹²² Hüseyin Atay, "Medreselerin İslahı", **Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi** 25, 1982, s. 24.

¹²³ "Fransa hükümeti, Papalığın eskiden beri Osmanlı Devleti'ndeki siyasetine yardımcı olarak baktığı halde Papanın böyle açıktan açığa düşmanca bir yol takip etmesi Fransa elçiliğini güç durumda bıraktı. Papalık nezdinde ciddi teşebbüslerde bulundu. Nihayet Papa, Katolik mezhebinin hiçbir tehlikeye maruz olmadığını anlayarak Fransız müessesesine güvensizlik göstermekten vazgeçti; yasak kaldırdı; Latinler Mekteb-i Sultani'ye girmeye başladılar." Engelhardt, **Tanzimat ve Türkiye**, s. 251.

Osmanlı çıkarlarına aykırı görüyorlardı. Ahmet Mithat Efendi, Üss-i İnkılap adlı eserinde Genç Osmanlıların ortak fikirlerini de yansıtan bir değerlendirme yapmıştır:

“Mekteb-i Sultani'nin (Galatasaray Lisesi) kurulması, bir aralık müdahane ile yani dalkavuklukla kendilerini beğendirmeye çalışan kalem erbabının Abdulaziz Han devrini alkışlamak için tek sermayesi olmuştu. Fakat bu mektebin o zamanlara göre devlete ait Osmanlı bir okul olmaktan ziyade, bir imparatorluğa ait, bir Fransız okulu olmaya yakınlığı meydanda idi. Zira Fransa elçiliğinin sürekli gayretleriyle ilimleri ve fenleri yine Fransızca olarak okutmak için açıldığı bilinmektedir.”¹²⁴

Fransızca ile birlikte Türkçe'nin de okul programına eklenmesi, Fuad Paşa'nın Fransız Büyükelçiliği ile yaptığı görüşmelerdeki gayretleriyle olmuştu. Rusya Büyükelçisi İgnatıyef, İstanbul'da Rusça eğitim yapan bir okulun açılması için başvurdu. Rusya'nın bu talebi ret edildi. Gerekçe olarak, Mekteb-i Sultani'nin amacının Fransızca eğitim değil, maarif olduğu söylenmişti. İgnatıyef, Mekteb-i Sultani'nin Fransa'ya verilen bir imtiyaz olduğunu düşünüyor, diğer devletlerin de aynı imtiyazdan yararlanması gerektiğini ileri sürdü. Fuad Paşa, Rusya'nın muhalefetine kendisinin doğru yaptığının kanıtı olduğunu söyleyecektir.

Bernard Lewis de okulun, modern bürokrasi ve diplomasi kadrolarını yetiştirdiğini hatırlıyor: “Galatasaray Sultanisinin oyun meydanları yoktu; fakat modern Türkiye'nin zaferlerinin birçoğu onun sınıflarında kazanıldı.”¹²⁵ İhsan Sungu, okulun yetmiş beşinci kuruluş yılında kaleme aldığı makalesinde Mekteb-i Sultani'nin Türk eğitim tarihine katkısına vurgu yapmıştır.¹²⁶

Mithat Paşa anılarında, Mekteb-i Sultani'nin açılışının Batı devletlerin baskısı hafifleten bir gelişme olduğunu söylüyor.¹²⁷ Yusuf Akçura ise, okulu Fransızvari ıslahatın timsali olarak nitelendirmiştir.¹²⁸ Mehmet Ö. Alkan, bir Tanzimat düşü

¹²⁴ Ahmet Mithat Efendi, **Üss-i İnkılap: Kırım Muharebesinden II. Abdülhamid Han'ın Cülusuna Kadar**, Yay. Haz. Tahir Galip Serath, İstanbul, Selis Kitaplar, Mayıs 2004, s. 113.

¹²⁵ Lewis, **Modern Türkiye'nin Doğuşu**, s. 122.

¹²⁶ “Modern eğitim bu memlekete Galatasaray lisesiyle girdi. Modern orta öğretimi temsil eden lise mefhumunu Türkiye'ye bu müessese tanıttı. Türk içtimai hayatının yenileşmesinde, garp kültürünün, garp zihniyetinin memlekete girmesinde ve yayılmasında bu okul en mühim amillerden oldu.” Sungu, “Galatasaray Lisesinin Kuruluşu”, **Bellekten**, s. 315.

¹²⁷ **Midhat Paşa'nın Hatıraları: Hayatım İbret Olsun**, C:II, s. 34.

¹²⁸ Akçura, **Üç Tarz-ı Siyaset**, s. 20.

olarak kabul ettiği Mekteb-i Sultani'nin, eğitim yoluyla ortak bir vatan fikrinin hayata geçirilmesi anlamına geldiğini savunuyor. Alkan'a göre; "Eğitim aracılığı ile birlik sağlama amacına yönelik girişimler ilkin Mekteb-i Sultani ile başlamıştır."¹²⁹ Okulun kurucuları arasında, Osmanlı ülkesine yerleşen Orta Avrupalı göçmenlerden Polonyalı Hayrettin de yer almıştı. Çeşitli gazetelerde makaleleri yayınlanan Polonyalı Hayrettin, Türkçülük fikrine Polonyalı ve Macar göçmenlerce yapılan katkıya örnek isimlerden biriydi.¹³⁰

Okulun Türk müdürleri arasında Ali Suavi, Emrullah Efendi, Tefvik Fikret sayılabilir.

Tanzimat döneminde okullaşmanın ne düzeyde yaygınlaştırılabildiği anlamak için açılan okul sayılarına bakmak gerekiyor.¹³¹ Bu rakamların, küçümsenemeyecek başarı olduğunu kabul edilmelidir. Bir anlamda Tanzimat, modern Türk eğitim sisteminin kurumsallaştığı dönemdir. Fransız reform programında ki önerilerin amacı eğitimin kurumsallaştırılmasıdır. Fakat rakamları, aşağıdaki bölümde verilecek olan yabancı okullar ile kıyaslayarak değerlendirmek gerekmektedir. Fransa özeline ele alınır ise, Fransa'nın Osmanlı ülkesindeki okul sayısı merkezi devletin açtığı okul sayısı ile rekabet edebilecek düzeydedir. Osmanlı toplumunun geneli üzerinde Osmanlı Devleti'nin mi, yoksa Fransa'nın mı eğitim yoluyla daha fazla etkinlik sağladığı tartışmalı bir konudur. Osmanlı Devleti tarafından açılan okulların bina, araç gerek ve finansman yetersizliklerine rağmen, yabancı okullar her açıdan daha uygun koşullarda eğitime devam ediyorlardı. Türk aileleri bile, bu okullara gıpta ile bakıyordu. Bu imrenmenin altında Arapça ve Farsçaya olan tepkide vardır.

¹²⁹ Mehmet Ö. Alkan, "İmparatorluk'tan Cumhuriyet'e Modernleşme ve Ulusçuluk Sürecinde Eğitim, **Osmanlı Geçmişi ve Bugünün Türkiye'si**, s. 97.

¹³⁰ Lewis, **Modern Türkiye'nin Doğuşu**, s. 343.

¹³¹ "Tanzimat dönemi kapanırken, Tamamı İstanbul'da, dört askeri yüksekokul; iki tanesi İstanbul'da ve 7 tanesi taşrada olmak üzere 9 idadi ve tamamı İstanbul'da olmak üzere 9 tane rüştiye bulunmaktadır. Sivil (Mülki) okullara gelince, (Darüşşafaka dahil) 10 tanesi İstanbul'da ve 2 tanesi (her ikisi de erkek öğretmen okuludur) taşrada olmak üzere, toplam 11 yüksekokul; İstanbul'da bulunan bir tane sultani; 2 tanesi taşrada 7 tanesi İstanbul'da olmak üzere 9 sivil idadi bulunmaktadır. İstanbul'da 21 erkek, 10 kız ve taşrada 366 erkek 3 kız olmak üzere, İmparatorluk genelinde, toplam 400 rüşdiye bulunmaktadır. Askeri okullarla birlikte devletin açtığı rüşdiye ve sonrası okul sayısı ise 433'e ulaşmıştır."

Mehmet Ö. Alkan, "İmparatorluk'tan Cumhuriyet'e Modernleşme ve Ulusçuluk Sürecinde Eğitim", **Osmanlı Geçmişi ve Bugünün Türkiye'si**, s. 109.

Tanzimat dönemi eğitiminde Fransız etkisinin daha iyi anlaşılabilmesi için yabancı okulların ve Paris'te açılan Mekteb-i Osmani'nin faaliyetlerine de kısaca göz atmak gerekiyor. Aşağıda bu iki konu sırasıyla incelenecektir.

2- Gayrimüslim Okulları Yoluyla Yayılan Fransız Etkisi

Hatt-ı Hümayun'un vaatleri arasında tüm dinlerden tebaanın özgürce okullarını açabileceği de yer almıştı.

Osmanlı topraklarındaki gayrimüslim okullarını, Osmanlı tebaasından gayrimüslimlerin açtığı okullar ve yabancı devletlerin açtığı okullar olarak ikiye ayırmak mümkündür. Osmanlı tebaasından olan Hıristiyan mezhepler arasında en fazla okula sahip olan Ortodokslardı. İstanbul'daki en eski gayrimüslim okulu 1454'de eğitime başlayan Fener Rum okuluydu. Rum okullarını Ermeni okulları takip ediyordu. Islahat Fermanı, milletlere kendi eğitim sistemlerini geliştirmek için yeni olanaklar sundu. Fermanın bu niteliği, Osmanlılık siyasetinin zayıflamasına neden olacaktır. Tanzimat dönemi eğitim reformlarını devrimci olarak nitelendiren Athanasia Anagnostopul, bu reformların Osmanlı eğitimini, Türk eğitimi ve gayrimüslim eğitimi olarak böldüğünü söyler.¹³²

Yabancı devletlerin açtığı okullar ise, misyoner okulları niteliğindedir. Bu okulları himayesi, himayeci devletin mezhebini yayma amacı taşıdıkları gibi siyasi nüfuz çabalarına da hizmet ettiler.¹³³

Yabancı okulların temeli, 1536 yılında Fransa'ya tanınan kapitülasyonlardı.¹³⁴ XIII. yüzyıla kadar açılan yabancı okulların tamamı Katolik okullarıdır. Fransa, Papalık makamı tarafından yönetilen Katolik misyonerlik faaliyetlerinin en önde gelen destekçisi olmuştur. Vatikan 1662'de Misyon Bakanlığı kurarak, misyonerlik

¹³² Athanasia Anagnostopulu, "Tanzimat ve Rum Milletinin Kurumsal Çerçevesi", **19. Yüzyıl İstanbul'unda Gayrimüslimler**, s. 18

¹³³ "Bazı yabancı Katolik okulların, özellikle de Fransız okullarının, İmparatorlukta uzun süredir bulunmasına karşın, misyon okullarının hızlı çoğalması ondokuzuncu yüzyılda ve yirminci yüzyıl başlarında oldu. Bu, Protestan misyonlarının geliştiği, Katolik tepkisinin de buna karşılık verdiği ve bir çok Avrupalı gücün yönetimlerini ve halkını kendi kültür tarzlarını yaymak amacıyla Yakındoğu'daki okulları desteklemeye ittiği yeni emperyalizm yıllarıydı." Davison, **Osmanlı-Türk Tarihi (1774-1923)**, s. 235.

¹³⁴ Ersoy Taşdemirci, "Türk Eğitim Tarihinde Azınlık Okulları ve Yabancı Okullar", **Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Sayı:10 Yıl: 2001, s. 14.

faaliyetleri bir disiplin altında toplamış, bu faaliyetin kadrolarını yetiştirmek için Dış Misyonlar Papaz Okulu'nu Paris'te açmıştı.¹³⁵

Tanzimat döneminde Osmanlı Devleti, misyoner faaliyetlerinin önemli bir alanı haline geldi. XIX. Yüzyılın sonuna doğru yabancı devletlerin himayesindeki okulların sayısı büyük bir artış gösterdi. 1856 yılından sonra, misyoner okullarının faaliyetleri en üst seviyeye çıkmıştır. Islahat Fermanı'nda, Tanzimat Fermanı'ndan farklı olarak eğitimden söz edilmiş, azınlıkların eğitim alanındaki muafiyetleri tekrarlanmıştır. "1897 tarihli devletin resmi istatistiğinde gayr-i Müslim okullarının sayısı 6793 olarak tespit edilmiştir."¹³⁶ XIX. yüzyılda Katolik okullarına, Protestan okulları ve Rusya tarafından açılan okullar da eklenmişti. Yabancı okullar, misyonerlik faaliyetinin bir parçası olarak faaliyet göstermiştir. XIX. Yüzyılda laik yabancı okullar da açılmaya başlandı.

Modern misyonerlik döneminin 1793 tarihinde Misyoner William Carey'in Hindistan'a ayak basmasıyla başladığı kabul edilir. Misyonerler, modern dönem için yoğunlaşma alanı olarak belirlediği bölgelerden biri de Osmanlı ülkesiydi. "Osmanlı Devleti topraklarında, varlıkları Orta Çağa kadar uzanan yabancı okulların, Osmanlı yöneticileri açısından bir olgu halini alması 19. Yüzyılın ilk çeyreğinde başlayan ve hızlı bir şekilde gelişen modern misyoner hareketleri ile olmuştur."¹³⁷ Tanzimat döneminde, Osmanlı toprakları, misyoner faaliyetlerinde önemli bir yer işgal etmiştir. Hıristiyan literatüründe Osmanlı Devleti'nin hâkimiyetindeki topraklar İncil Ülkesi anlamında 'Bible Land' olarak anılıyordu.

Misyoner okulları, koruyucu devletlerin kültür, siyaset ve ideolojilerini yayan birer araç oldular. XIX. yüzyılda bu okullar, kültür temsilcilikleri görevini görüyordu. Kültürel bağlılık beraberinde siyasal bağımlılığı getirmiştir.¹³⁸

¹³⁵ Ayten Sezer, "Osmanlı'dan Cumhuriyet'e; Misyonerlerin Türkiye'deki Eğitim ve Öğretim Faaliyetleri", **Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi**, Özel Sayı, Yıl: 1999, s. 170

¹³⁶ Şamil Mutlu, **Osmanlı Devleti'nde Misyoner Okulları**, İstanbul, Gökkuşbu Yayınları, 2005, s. 375.

¹³⁷ **A.e.**, s. 373.

¹³⁸ ABD'nin Harput Konsolosluğu tarafından, Harput Amerikan Koleji hakkında hazırlanan rapordan alınan şu cümleler, okulların amaçlarını da ortaya koymaktadır: "Kolejin bütün sınıflarında şu anda Amerika'dan ülkeye getirilen en önemli şey Amerika ticaret yaşantısı, konfor ve serveti hakkından bilgi verilmiş olmasıdır. Daha önemlisi Amerikanvari yaşama idealini, iş ahlakını zaman kavramını ve benzeri bütün konularda modern bilimdeki gelişmeleri Asya'nın bu doğal bahçesine ekmektir. Bu koleji Amerika düşünce sistemlerini ve hayat kazanma biçimini geniş ölçüde toplumun bütün

Fransızların Katolik inancını İstanbul, Anadolu ve Ortadoğu'da yayma faaliyetleri, daha önceki yüzyıllara dayanıyordu. İstanbul'da, Fatih Sultan Mehmet tarafından fethedildiğinde, Batılı ülkeler tarafından himaye edilen Latin manastırları ve kiliseleri vardı. Fransa tarafından himaye edilen Latin cemaati, Fatih Sultan Mehmet tarafından Galatalı Cenevizlilere verilen 1 Haziran 1453 tarihli fermanla kurulmuştur. Tanzimat dönemi, misyoner faaliyetlerindeki rekabetin ve yabancı okulların sayısının hızla arttığı bir dönem oldu. XIX. yüzyıla gelindiğinde, İtalyan Katolik okulları da Fransa tarafından himaye ediliyordu. İtalya'nın siyasi birliğini sağlamasından sonra bu okullar İtalya'nın himayesine girdi. İstanbul'daki Gürcü Katolik müesseseleri ve okulu gibi başka milletlere ait kurumlar da, Fransa tarafından özellikle XIX. yüzyılda himaye edilmiştir.

XIX. yüzyılda, farklı Hıristiyan mezhepleri Osmanlı ülkesinde eğitim kurumları açmak için yarışmaya başladılar.¹³⁹ Eğitim alanında yarışan Hıristiyan mezhepleri Katolikler ile Protestanlardı. Katolik eğitim kurumları Fransız, Protestan eğitim kurumları İngiltere ve Amerikan din adamları tarafından açılıp yönetildi.¹⁴⁰ Amerikan misyonerleri, XIX. yüzyılda İngiliz misyonerlerinden çok daha faaldiler. Amerikan misyonerleriyle birlikte Fransız Katolik misyonerler de, XIX. yüzyılda etkin çalışma yürüttüler. Povlan, Belin'den aktararak 1892 yılında İstanbul'da 306 erkek, 354 kadın Katolik tarikat görevlisi olduğunu belirtiyor. Bu kişiler rahip,

sınıflarını da canlandırıp öğretmektedir.” İlknur Polat Haydaroğlu, **Osmanlı İmparatorluğunda Yabancı Okullar**, y.y., Kültür Bakanlığı Yayınları, 1990, s. 130.

¹³⁹ “Osmanlı Devleti topraklarında, varlıkları Orta Çağa kadar uzanan yabancı okulların, Osmanlı yöneticileri açısından bir olgu halini alması 19. Yüzyılın ilk çeyreğinde başlayan ve hızlı bir şekilde gelişen modern misyoner hareketleri ile olmuştur. İmparatorluğu mesken turmuş olan Katolik misyonerlerin ilk başarısı, 1830'larda Ermenileri ana kiliseden kopartarak ayrı bir cemaat oluşturmalarıdır. Osmanlı millet sistemi ikinci yarayı Katolik misyonerlere göre daha geç tarihlerde faaliyete başlayan Protestan misyonerler eliyle 1850'de Protestan Cemaati'nin oluşturulması ile almıştır.” Mutlu, **Osmanlı Devleti'nde Misyoner Okulları**, s. 373.

¹⁴⁰ Islahat Fermanı'nın yayınlanmasından sonra Fransız Büyükelçileri Ortodoks kilisesiyle de ilişkiler kurmaya başladılar. XIV. Louis döneminden sonra Rum Patrikhanesiyle ilişki kuran ilk Fransız Büyükelçi Thouvenel olmuştur. Thouvenel, 19 Temmuz 1857'de Büyük Ada'ya giderek Rum okulunun sınavlarına nezaret etti ve ödül törenine katıldı. (Baronne Durand de Fontmagne, **Kırım Savaşı Sonrasında İstanbul Günleri**, İstiklal Kitapevi, s. 229.)

rahibe, rahip adayı ve frere sıfatını taşıyordu.¹⁴¹ Eğitim alanındaki rekabet, mezheplerini yaymak için yürüttükleri rekabetin bir parçasıydı.¹⁴²

Amerikan misyonerleri, başlangıçta İngiliz konsolosluk teşkilatı tarafından himaye edilmiştir. Lord Stranford Canning gibi İngiliz Büyükelçiler, misyoner faaliyetlerine büyük destek verdiler.

Misyoner okullarının Tanzimat döneminde yaygınlaşmasının önde gelen nedenlerinden biri de, modernleşen Osmanlı azınlık elitinin daha nitelikli bir eğitime duyduğu ihtiyaçtır. Aynı zamanda okullar, bu ülkelerin Osmanlı Devleti'ndeki çıkarlarını temsil eden önemli merkezler oldular. Himayeci devletler, bu okullar vasıtasıyla kendi lisanlarının da yaygınlaşmasını sağladılar.

Müslümanların yabancı okullarına devam etmesi yasaktı. Fakat kaçak olarak zaman zaman Müslümanlarda bu okullara kayıt yaptırmıştır. Saint Benoit gibi bazı okullarda, padişahın Müslüman öğrencilere eğitim vermek için özel izinler aldılar.

Bu okulların bir kısmında eğitim ücretsiz yapılırken, bir kısmında öğrenciler belli bir harç ödemek zorundaydılar. Bu harçlar dışında okulların gelirleri; bağlı buldukları devletlerden gelen yardımlardan, kiliselerden, vakıflardan, bağlı oldukları kuruluşların şirketlerinden, okulların bağlı buldukları ülkelerin vatandaşları ve Osmanlı vatandaşlarından toplanan bağışlardan karşılanıyordu. Nafi Atuf, Fransız Hükümeti'nin Osmanlı topraklarındaki okullar için yıllık 1.200.000 frank ödenek verdiğini söylüyor.¹⁴³ Ayrıca, Osmanlı Devleti'nin de bu okullara az da olsa ödenek verdiğine dair kayıtlar mevcuttur.¹⁴⁴ Osmanlı sultanları misyonerlerin başka bazı faaliyetlerine de maddi yardımlarda bulunmuşlardır.¹⁴⁵

¹⁴¹ Nurettin Polvan, **Türkiye'de Yabancı Öğretim**, 2 c, İstanbul, Milli Eğitim Basımevi., 1952, C:I, s. 125-126.

¹⁴² 1823 yılında Osmanlı ülkesine gelen Amerikan misyonerlerinden William Goodell'in 1824 tarihinde Bostan'daki merkezine gönderdiği mektubundaki cümleler, rekabetin boyutlarını gösteriyordu: "Latin Pederler, eğer Türklerden kırkmasalar bizim kafamızı keser, zehirler, yakar ya da boğarlardı. Eğer Türkler İngilizlerden korkmasalardı, istediklerini yapabilmek için Latin Pederler Türkleri rüşvetle kolayca yola getirebilirlerdi." (Akt.:Uygur Kocabaşoğlu, **Anadolu'daki Amerika**, İmge Kitabevi, s. 28.)

¹⁴³ Atuğ, **Türkiye Maarif Tarihi**, C:I, s. 149.

¹⁴⁴ Haydaroğlu, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Yabancı Okullar**, s. 84.

¹⁴⁵ Okul dışında da Fransız yardım kuruluşları saraydan ve Osmanlı Hükümeti'nden para yardımı almışlardır. Artigina adlı Fille de la Charité rahibelerine ait hayır kurumuna maddi yardımda bulunanlar arasında Fransa Kralı, Fransız Dışişleri Bakanı, Bavyera Kralı ile birlikte Sultan Abdulmecit ve Valide Sultan'da vardı. Daha sonra Sultan Abdulaziz ve Sultan Abdulhamid de kuruma bağış yaptılar. Artigiana, aldığı özel bir fermanla, üzerine kurulduğu arsaya sahip olmuştu. Bu

Fransa, himayesindeki okul ve diğer misyoner kuruluşlar için önemli imkânları, Babîâli'ye kabul ettirmeyi başarmıştır. Gümrük muafiyetleri, bu imkânlar içinde en önemlisidir. Fransa tarafından himaye edilen Latin kuruluşlarına 3 Mayıs 1865 tarihli Gümrük Nizamnamesi ile çeşitli gümrük muafiyetleri de tanındı.¹⁴⁶ Bu muafiyetler, ruhban okullarına da avantajlar sağlıyordu. Okulları ilgilendiren gümrük muafiyetleri arasında şunlar sayılabilir: Dini mecmualar; ruhban okulları ile dini eğitim veren okullar için Avrupa'dan gelecek her türlü kitap; Kiliseye ait eşya ve kitaplar; Cizvit, Dominiken ve Lazaristlerin de aralarında bulunduğu çeşitli Katolik tarikatların ruhbanlarına yıllık dört bin kuruş değerinde eşyanın ithali; ruhban okullarındaki her bir öğrenci için gerekli olan değeri yıllık bin sekiz yüz kuruş eşyanın ithali; yetimhaneler için yapılan çeşitli eşyanın ithali.¹⁴⁷ Kiliselere, ruhban okullarına, hastanelere gelecek sandıkların kontrolünde Fransız Büyükelçiliğine de yetki ve sorumluluk verildi. Muafiyetler titizle uygulanmıştır. “Denebilir ki, Osmanlı Devleti'nin yabancı okullar konusunda en başarılı olduğu husus bu vergi muafiyeti konusudur.”¹⁴⁸

Fransız etkisi sadece yabancı okullar ile değil, azınlık okulları ile de yaygınlaşma fırsatını buldu. Musevi cemaati, eğitim yoluyla Fransız etkisine giren azınlıklar arasındaydı.

Museviler, kendi cemaatlerinin eğitimi için, Osmanlı topraklarında Talmud Tora adı verilen okullar açmışlardı. Yerel Musevi cemaati tarafından sağlanan kaynaklarla açılan bu okullar, daha çok dini nitelikte eğitim veriyordu. Museviler, Müslümanlarla gayrimüslimlerin birlikte devam ettiği okullara ilgisi kalmışlardı. Bu ilgisizlik büyük ölçüde Musevilerin muhafazakâr dini elitinden kaynaklanıyordu.

Musevilerin Avrupa ülkelerinden eğitim desteği alması, aralarında Rotchild gibi işadamlarının da bulunduğu bir grup önde gelen Musevinin 1860 tarihinde Paris'te Alliance İsrailite'yi kurmalarıyla olmuştur. Kamondo gibi Osmanlı tebaasında olan Yahudi bankerlerin de destek verdiği Alliance İsrailite, Musevi

ferman, 1867 tarihili yabancılara mülkiyet hakkı tanıyan yasadan önce yabancı bir kuruma verilen ilk imtiyazdır. (Rinaldo Marmara, **Bizans İmparatorluğu'ndan Günümüze İstanbul Latin Cemaati ve Klisesi**, Kitapevi Yayınları, s. 161.)

¹⁴⁶ Mutlu, **Osmanlı Devletinde Misyoner Okulları**, s. 22.

¹⁴⁷ Haydaroğlu, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Yabancı Okullar**, s. 22.

¹⁴⁸ Mutlu, **Osmanlı Devletinde Misyoner Okulları**, s. 24.

cemaatinin muhafazakâr niteliğinin aşılmasında önemli bir rol oynadı. Alliance İsrailite, Osmanlı topraklarında yirmi yıl içinde altmışdan fazla okul açtı. Bu okullar, maddi yardım için doğrudan Fransa'daki merkezle ilişkili çalıştılar.¹⁴⁹ Musevi okulları, Fransızca eğitim yapıyordu. “İmparatorluğun Yahudi cemaatleri arasında yeni bir ruh, AIU’ın Fransız eğitiminden geçmiş bir Türk Yahudileri kuşağı yarattığı XIX. yüzyılın sonlarında boy verebilmiş ve ilk kez batıya pencereler açılmıştır.”¹⁵⁰ Museviler, Alliance İsrailité etrafında örgütlenmelerinden sonra, özellikle Filistin bölgesinde Musevi okulları açmaya başladılar. Nafi Atuf, bu okullar hakkında Ağaoğlu Ahmet Bey’in 1328 tarihli 107 sayılı Hak gazetesinde yayınlanan yazısından aktararak; “Umumiyet itibariyle ise Musevi mektepleri Fransız mekteplerinden başka bir şey değildir.” diyor.¹⁵¹ Çoğunluğu İspanyol kökenli olan Osmanlı Musevileri için XIX. yüzyılda başlayan Fransız etkisi, yeni bir gelişme olarak kabul edilmelidir. Fransızca, Musevi okullarında muhafazakâr Musevi çevrelerinin muhalefetine rağmen gelişmiş ve yaygınlaşmıştır. Tanzimat döneminde Osmanlı Yahudilerinin de yönü, eğitim yolu ile Fransa’ya dönmüştür. Melek Çolak’ın, Avram Galente’den aktararak verdiği şu cümleler, Musevi cemaati içindeki değişimi anlatmak açısından dikkat çekicidir:

“Bugün torunlarını anlamayan büyükbabalar vardır. Çünkü yaşlı olan büyükbaba yalnız Yahudice-İspanyolca bilir. Fransızca bilmez. Oğlu hem Yahudice hem İspanyolca bilir, oğlunun oğlu yalnız Fransızca bilir.”¹⁵²

Museviler dışında, Ermeniler de Fransız misyonerlerin çalışma yaptıkları azınlık grupları arasındadır. Katolik Ermeni milletinin oluşturulmasında Fransız misyonerler önemli bir rol oynadılar. Fransız okulları, bu sürece en önemli katkıyı yapan kurumlardır. “En çok St-Benoit başrahibi Bricet’nin müdahalesiyledir ki,

¹⁴⁹ Bu ilişki Tevhid-i Tedrisat Kanununa kadar sürdü. Kanunun yayınlanmasıyla beraber, Musevi okullarından Paris’teki merkezle ilişkilerini kesmeleri istendi.

¹⁵⁰ Melek Çolak, “Milas Yahudileri ve Eğitim: Talmud Tora’dan Alliance Israelite Universelle’e (1851-1934)”, **Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi**, C:21, Sayı 1/2004, s. 236.

¹⁵¹ Atuf, **Türkiye Maarif Tarihi**, C:I, s. 146.

¹⁵² Melek Çolak, “Milas Yahudileri ve Eğitim: Talmud Tora’dan Alliance Israelite Universelle’e (1851-1934)”, **Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi**, s. 239.

Gregoryen Ermeni Patrikliğine tabi olmayan bir Katolik Ermeni milletinin mevcudiyeti Bab-ı Alice tanındı.”¹⁵³ Katoliklik, Ermeniler arasında XIII. Yüzyılın ilk yıllarından itibaren kabul edilmeye başlanmıştır. II. Mahmut’un Katolik Ermenileri millet olarak tanımasıyla, Osmanlı millet sistemi içinde ilk ciddi çatlak meydana gelmişti.¹⁵⁴

Fransız okullarının en büyük rakibi Amerikan misyoner okullarıydı. “Eski ve yeni dünyanın birçok bölgesinde faaliyet göstermelerine rağmen, XIX. Yüzyıldaki Amerikan misyoner çalışmalarının iki odağı Çin ve Osmanlı Devleti idi.”¹⁵⁵ Osmanlı Devleti’ndeki Amerikan misyoner faaliyetlerini büyük bir kısmı American Board Of Commissioner For Foreign Missions adlı kuruluş tarafından organize edildi. Osmanlı ülkesine Amerikan misyonerleri ilk olarak 1820 yılında geldiler.¹⁵⁶ İlk Amerikan okulu 1824 yılında Beyrut’ta açıldı. Board, İstanbul’daki şubesini 1831’de açtı ve bu şube 1931’e kadar faaliyet gösterdi.¹⁵⁷ Amerikalıların denizaşırı ülkelerde kurdukları ilk kolej olan Robert Kolej, Merzifon Amerikan Koleji, İstanbul Kız Koleji önemli Amerikan okulları arasında sayılabilir. 1870 yılına gelindiğinde Osmanlı ülkesindeki toplam Amerikan okulu sayısı iki yüz otuz üçe, öğrenci sayısı beş bin sekiz yüz seksene çıkmıştı.¹⁵⁸ Amerikan okulları daha çok Ermenilere yönelik çalışmalar yapıyordu. Okullarda İngilizce kitaplarla birlikte, Ermenice ve Ermeni alfabesiyle yazılan Türkçe kitaplar da kullanıldı. Amerikan okulları, Protestan Ermeni cemaatinin meydana getirilmesinde önemli bir rol oynadı. 1850 yılına gelindiğinde, Protestan Ermeni cemaati oluşturulmuştu. XIX. Yüzyılın ikinci yarısından sonra Bulgaristan’da, Amerikan misyonerlerinin ilgi alanı arasına girdi. Özellikle Robert Kolej, Bulgarlara yönelik çalışmalarda önemli bir merkez haline geldi. Kolejde aralarında Bulgarca ve Ermenicenin de olduğu on beş dilin eğitimi yapılıyordu. Kolej’in ilk mezunlarından beşi Bulgaristan’da Başbakanlık görevinde bulunmuştu ve I. Dünya Savaşı’na kadar Bulgaristan’da kurulan kabinelerin tamamında en az bir

¹⁵³ Nurettin Povlan,(Aktaran), *Les Missions Catholiques Franciases aux XIXeme Siecle, Türkiye’de Yabancı Öğretim*, C:II, s. 108.

¹⁵⁴ Önder Kaya, *Tanzimat’tan Lozan’a Azınlıklar*, y.y., Yeditepe Yayınları, Ekim 2004, s. 69.

¹⁵⁵ Çağrı Erhan, *Türk Amerikan İlişkilerinin Tarihsel Kökenleri*, y.y., İmge Kitabevi, t.y., s. 84.

¹⁵⁶ Koçabaşoğlu, *Anadolu’daki Amerika*, s. 23.

¹⁵⁷ Konstantia P. Kiskira, “19.Yüzyılın Çokuluslu İstanbul’unda Amerikan Misyonerleri”, *19. Yüzyıl İstanbul’unda Gayrimüslimler*, s. 67.

¹⁵⁸ Koçabaşoğlu, *Anadolu’daki Amerika*, s. 84.

Robert Kolej mezunu vardı.¹⁵⁹ Bulgar elitinin yaratılmasında, bu okul belirleyici bir rol oynadı. Robert Kolej'in kurulmasına Fransa ve Rusya itiraz etmiş, fakat engelleyememişlerdi.¹⁶⁰ Okul ancak 1871 yılında eğitime başlayabildi.

On bir yıl kesintisiz Maarif nazırlığı yapan Ahmet Zühtü Paşa, 1893 tarihinde Osmanlı topraklarındaki Amerikan okullarının bir listesini hazırlattı. 'Zühdü Paşa'nın listesinde yer alan 186 Amerikan Protestan okulundan 14'ü Abdülmecid, 60'ı Abdülaziz, 63'ü II. Abdülhamit devrinde tesis edilmiştir.'¹⁶¹

Yabancı okullarla ilgili ilk yasal düzenleme, 1869 tarihli Maarif Nizamnamesinin yüz yirmi dokuzuncu maddesinde yapıldı. Özel okullar başlığını taşıyan maddede, bu okulların cemaatler, Osmanlı tebaasından kişiler veya yabancılar tarafından açılabilmesi belirtiliyordu. Okulların giderleri kurucular veya okulların bağlı olduğu vakıflar tarafından karşılanmalıydı. Bu ifade ile, özel okulların genel maarif bütçesinden yararlanmaları engellenmiş oldu. Okulların açılması için başvurular, başkentte Maarif Nezaretine, taşrada valiliklere ve maarif meclislerine yapılması gerekiyordu. Başvuruların kabul edilmesi için; okul öğretmenlerinin Maarif Nezareti veya maarif meclisleri tarafından kabul edilen bir diplomaya sahip olması, siyasi sisteme ve ahlaka aykırı eğitim yapılmaması ve bu amaçla eğitim programları ile kullanılacak kitapların Maarif Nezareti veya yerel maarif meclislerine onaylatılması gerektiği belirtilmişti. Bu koşulları taşımayan tüm özel okullar kapatılacaktı. Maarif Nizamnamesi ile ilk defa olarak yabancı okullar bir disiplin altına alınmaya çalışılmıştır. II. Abdülhamit, 1869 Nizamnamesinin Yabancı Okullar ile ilgili 129. Maddesinin değiştirilmesi için çalışmalar yapacaktır. İttihat ve Terakki iktidarında da, 1869 Maarif-i, Umumiye Nizamnamesi'nin yenilenmesi için çalışma başlatılacak, fakat tamamlanamayacaktır. Yabancı okulların teftişiyle görevli ilk müfettişlik birimi, 1884 tarihinde oluşturulan Milel-i Gayri Müslüme ve Ecnebiye Mekatib-i Aliyle adlı Maarif Nezaretine bağlı müfettişler grubudur.¹⁶²

¹⁵⁹ Ayten Sezer, "Osmanlı'dan Cumhuriyet'e; Misyonerlerin Türkiye'deki Eğitim ve Öğretim Faaliyetleri", **Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi**, s. 174.

¹⁶⁰ Recep Ülke, **İstanbul Amerikan Kolejinin Tarihçesi: Kız ve Erkek Kısımları**, İstanbul, Yeni Matbaa, 1956, s. 14.

¹⁶¹ Mutlu, **Osmanlı Devleti'nde Misyoner Okulları**, s. 299.

¹⁶² Bekir Buluç, "Türk Eğitim Sisteminde Teftiş ve Denetim Alt Sisteminin Gelişim Süreci", **Bilgi Çağında Eğitim** dergisi, Ekim-Kasım-Aralık 1997, s. 30.

Babiâli için yabancı okullara karşı alınan en etkin tedbir, eğitimdeki reformlarıdır. Reformlar yoluyla, yabancı okulların olumsuz etkileri engellenmeye çalışılmıştır. Müslümanlarla gayrimüslimlerin birlikte devam ettikleri karma okullar, Osmanlı okullarının eğitim kalitelerini yükseltmek, aynı zamanda yabancı okullara karşı alınan tedbirlerin bir parçasıdır.¹⁶³

Fransa tarafından himaye edilen okullar, çeşitli Katolik tarikatlarına aittir. Bu tarikatlar arasında şunlar sayılabilir: Capucinler, Cizvitler, Lazaristler, Franciscaineler, Ecoles Chrestiennes rahipleri, Fille de la Charité, Dames de Sion rahibeleri, Augustins de l'Assomption rahibeleri, Marist rahipleri.

İstanbul fethedildiğinde de İstanbul'da Latin ailelerin çocuklarının devam ettiği çeşitli kurumlar vardı. Fakat bu kurumlar okul niteliğinden uzaktı. Daha çok din bilgisinin aktarıldığı küçük birimlerdi.

Fransız okullarının en eskisi, 1583 yılında İstanbul'da bulunan Katoliklerin talebi ile Papa tarafından gönderilen Cizvit misyonerleri tarafından kurulan Saint Benoit Fransız lisesidir. "... bu okul artık dini eğitim veren küçük çaptaki birimlerin yanında, bugünkü okul anlamında ve çizgisinde olan ilk öğretim kurumudur."¹⁶⁴ Okul, Osmanlı eğitim tarihi içinde de önemli bir yere sahiptir. Polvan okul şöyle tanımlıyor: "Saint Benoit Okulu Osmanlı İmparatorluğundan yalnız Fransız misyoner öğretim faaliyetinin değil, aynı zamanda bütün yabancı öğretimin de başlangıcıdır."¹⁶⁵

İstanbul'a ilk defa XII. Yüzyılda Latin misyoner rahip gelmişti. Bu rahipler, 529 yılında İtalya'da kurulan 910 yılında Fransa'da ilk şubesini açan Saint Benoit tarikatına mensuptular. IV. Haçlı seferi ile İstanbul'a gelen misyonerler arasında da aynı tarikata mensup rahipler vardı.

1450'de, Galata'daki Ceneviz bölgesine yerleşen Montekassino Benediktenleri tarafından Saint Benoit Kilise ve Manastırı inşa edildi.¹⁶⁶ Osmanlı

¹⁶³ Davison, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Reform 1856-1876**, C:I, s. 152.

¹⁶⁴ Haydaroğlu, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Yabancı Okullar**, s. 114.

¹⁶⁵ Polvan, **Türkiye'de Yabancı Öğretim**, C:I, s. 146.

¹⁶⁶ İnşa edilen ilk ahşap bina 1660 tarihinde, Galata'da çıkan büyük yangında yandı. Tekrar inşa edilen bina 1669 yangınından da kurtulamadı. 1697 tarihli fermanla Kilise'nin tekrar inşasına izin verildi. Bu bina da 1731 yangınından kurtulamadı. Bugünkü binanın temeli 1731'deki yangından sonra kurulan Kilise ile atılmıştı. Bina, çeşitli tarihlerdeki eklemelerle büyütülmüştür.

Devleti tarafından fethedildiğinde, İstanbul'da faaliyet gösteren kiliselerden biri de Saint Benoit Kilisesiydi. Benediktenler sonra kilisenin yönetimi Dominikenler devraldılar.¹⁶⁷ Kilise, Kanuni Sultan Süleyman tarafından Fransa himayesine verildi. Saint Benoit'daki ise, Fransa himayesindeki Cizvit papazları kurdu. Kanuni Sultan Süleyman tarafından verilen Kapitülasyonların 35. maddesinde, Cizvit ve Kapüsen tarikatlarına ait Galata'daki 2 kilisenin mülkiyet haklarının tanındığı belirtiliyordu. Saint Benoit, Osmanlı Devleti topraklarındaki en eski Fransız okuludur.

Cizvit misyonerleri, Fransız büyükelçiliğinin de desteğiyle İstanbul'a gelmişlerdi. "Cezvit misyonerleri 18 Kasım 1583'de Galata'da St Benoit Manastır ve Kilisesine yerleştirildi."¹⁶⁸ Bu papazlar kiliseye yerleştiklerinde okulu da faaliyete geçirdiler. Cizvit papazları İstanbul'dan sürüldüğünde, okul eğitimine ara vermek zorunda kalmıştı. İstanbul'daki faaliyetleri devletler ve Hristiyan mezhepleri arasındaki rekabete konu oluyordu. Saint Benoit Kilise ve Manastırı, İstanbul'daki Fransız diplomatik misyonunun da dini merkezi niteliğindedir. 1610 Ekim ayında IV. Henri'nin ölümü nedeniyle düzenlenen dini ayin, Saint Benoit'da yapıldı. Bu ayin sırasında hastalanıp ölen Büyükelçi Salinac Baronu Francois de Gontaut-Biron'in naşı kiliseye gömüldü. Fakat 1628 yılında Büyükelçi Philippe de Harlay Kapuçinleri Fransız Sarayı'ndaki kiliseye yerleştirdi. Bu tarihten itibaren Kapuçinler, Büyükelçiliğin resmi din görevlileri haline dönüştüler.¹⁶⁹

Cizvitler, her defasında Cizvit tarikatının İstanbul'daki faaliyetlerine izin verilmesini sağlamak, Fransa büyükelçiliğinin temel politikası oldu. Cizvitler İstanbul'a geri getirildiklerinde yine Saint Benoit Kilise ve Manastırına yerleştiriliyordu. 'Cizvitler Sanit-Benoit'i Katolik olmayanlara yönelik, canlı bir misyonerlik merkezine dönüştürdüler.'¹⁷⁰ Nurettin Polvan'ın o dönemki Cizvit rahiplerinden Père Tarillon'dan aktardığı şu cümle, 1712 yılında kilisenin önemi hakkında fikir vermektedir: "Kilisemiz Türkiye'deki Hristiyan kiliselerinin en güzeli

¹⁶⁷ Rinaldo Marmara, **Bizans İmparatorluğu'ndan Günümüze İstanbul Latin Cemaati ve Kilisesi**, Kitap Yayınları, s. 34.

¹⁶⁸ Polvan, **Türkiye'de Yabancı Öğretim**, C:1, s. 79.

¹⁶⁹ Jean-Michel Casa, **İstanbul'da Bir Fransız Sarayı: Fransa ile Türkiye Arasında 500 Yıllık İttifak**, y.y., Yapı Kredi Yayınları, t.y., s. 20.

¹⁷⁰ Marmara, **Bizans İmparatorluğu'ndan Günümüze İstanbul Latin Cemaati ve Kilisesi**, s. 36.

sayılıyor.”¹⁷¹ XVIII. yüzyılda Fransa'nın İstanbul'da himaye ettiği Katolik kurumlar arasında, tarikatlarla birlikte Saint Benoit Kilise ve Manastırı da vardı. Cizvit tarikatı 1773 yılında lağvedildi. Fransız Hükümeti Saint Benoit'ın yönetimini Lazaristlere devretti.¹⁷²

Fransız ihtilalinden sonra Osmanlı yönetimi Saint Benoit Kilise ve Manastırı'nın idaresini Fransız Cumhuriyeti Elçiliğine verdi. 1802 Paris Barış Anlaşmasından sonra Fransa Maslahatgüzarı yönetimi tekrar Lazaristlere bıraktı. Lazaristler 1804 yılında Saint Benoit kolejini kurdular. Bu kolej, 1583'de Cizvitler tarafından açılan okulun devamı kabul edilmektedir. “1812 de baş gösteren bulaşıcı hastalık sebebiyle kapanan St Benoit koleji 1831 de tekrar açılmış ve bugüne kadar eğitimine devam etmiştir.”¹⁷³

1831'de okulun tekrar açılması için destek verenler arasında, Fransa'nın İstanbul Büyükelçisi Roussin'de vardı. Okul, II. Mahmut'tan ferman almıştı. Fermanla Türk çocuklarının da okula devam etmesine izin verildi. Tanzimat Fermanının okunduktan bir yıl sonra okula ilk defa laik öğretmenler getirildi. Okulun yönetimi laik öğretmenlere bırakıldıysa da, istenen sonuç alınamadı. Lazaristler iki yıl sonra okul yönetimini tekrar devraldılar.¹⁷⁴

Tanzimat döneminde okulun Ticaret ve Bankacılık kısmı da açılmıştı. Okulun bu kısmında, Paris'te eğitim yapan Ecole des Hautes Etudes Comerciales'ın programı uygulanıyordu.

Guizot'un Dışişleri Bakanlığı sırasında verdiği destekle, Saint Benoit'da bir de basımevi kuruldu. Bu basımevi 1866 yılına kadar çalıştı.

1840 yılında okulun yatılı kısmı Bebek'e taşındı. Fransa kralı Louis Phillippe Bebek'teki okula Collège Royal unvanını verdi. 1866 yılında okulun tamamı tekrar

¹⁷¹ Polvan, **Türkiye'de Yabancı Öğretim**, C:1, s. 87.

¹⁷² “Kral XVI. Louis'nin huzurunda toplanan Devlet Konseyi'nin 23 Aralık 1780 tarihli kararıyla, Saint-Benoit Lazaristlere (Congregation de la Mission) verildi. Pierre-Francois Viguier 19 Temmuz 1783'te İstanbul'a geldi ve Fransız elçisi Kont de Saint-Priest'den manastırı teslim aldı.”Marmara, **Bizans İmparatorluğu'ndan Günümüze İstanbul Latin Cemaati ve Kilisesi**, s. 39.

¹⁷³ Polvan, **Türkiye'de Yabancı Öğretim**, C:1, s. 106.

¹⁷⁴ Povlan, Belin'in İstanbul Latinlerinin Tarihi adlı eserinden de şu alıntıyı yapıyor: “Memleketin eski aile reislerinin hemen hepsi Saint Benoit kolejinin öğrencisi olmuştur. Çağdaş Türkiye'nin (1892) yüksek memur ve askerlerinden bir kısmı öğrenim ve eğitimlerinin tamamını veya bir kısmını bu müesseseye borçludur.” Akt.: **A.e.**, s. 166.

Saint Benoit'da toplandı. Öğrenci sayısı 1900 yılında üç yüze ulaştı.¹⁷⁵ Büyükelçi Thouvenel'in kuzeni Baronne Fontmagne, 1856 yılındaki Saint Benoit için şu bilgiyi veriyor: "İstanbul'daki en ilginç Katolik kurumlarımız arasında özellikle St.-Benoit'ı ve Mösyö Thouvenel'in çok özel himayesinden yararlanan Lazarist rahiplerin kurdukları öteki dinsel kurumları da saymak gerekir."¹⁷⁶

Eğitim amacıyla çağrılan rahibeler ise, ilk olarak Saint Benoit Başrahibi Leleu'nün daveti üzerine 1838 yılında İstanbul'a geldiler. Tanzimat Fermanının okunduğu yıl Saint Benoit Kilisesi ve Manastırı'na bağlı bir binada bir kız ilkokulu açtılar.

1867 yılında, rahip adayların yetiştirilmesi için okulda bir seminer açıldı. Rahip adayı öğrenciler de, okulun diğer öğrencileriyle ortak derslere giriyordu. Fakat ayrı bir disiplin ile yaşıyorlardı.

Saint Benoit, Tanzimat dönemini de kapsayan 1834–1881 yılları arasında üç müdür değiştirdi.

Fransa, Doğu'daki Büyükelçilik ve konsolosluklarını güçlendirmek için büyük gayret göstermiştir. Bu diplomatik misyonlarda görevlendirilecek gençlerin Doğu lisanlarını öğrenmeleri için okullar açıldı. 1669 tarihinden itibaren, Capucin tarikatının İstanbul ve İzmir'deki okullarına Doğu dillerini öğrenmeleri için Fransa'dan öğrenciler gönderildi. Aynı amaçla Cizvitlerin Paris'teki Louis Le Grand adlı okulundan da faydalanıyordu. Bu okul daha sonra, hala varlığını devam ettiren Ecole des Langues Orientales Vivantes'a¹⁷⁷ dönüştü.

Cizvit papazları tarafından kurulan bir başka Fransız okulu da, 1864'te eğitime başlayan Saint Pulcherie'dir. 1897 yılında bu kolejinde yönetimi Lazaristlere geçti. Lazaristler bu okulu, Saint Benoit kolejinin bir şubesine dönüştürdüler.

Fransız himayesinde faaliyet gösteren bir başka Fransız okulu Capucinlerin 1629 yılında kurduğu Saint Louis Din oğlanları kolejidir. Okulun mezunları, 1669

¹⁷⁵ "Kolejde öğrenci sayısı 1803-1812 de 60, 1837-1840'da 80, 1840-1866'da 140, 1892 de 150 kadardır. Bu 150 öğrencinin milliyetleri şöyleydi: 30 Fransız, 18 İtalyan, 26 Yunan, 10 Avusturyalı, 7 Alman, 6 İngiliz, 8 diğer milletler, 9 Reaya, 27 Ermeni, 3 Gürcü, 5 Arnavut, 1 Bulgar. Aynı öğrenciler din bakımından şöyle ayrılıyordu: 102 katolik, 41 ortodoks, 1 protestan, 4 musevi, 2 müslüman." **A.e.**, s. 165.

¹⁷⁶ Fontmagne, **İstanbul Günleri: İkinci İmparatorluk Döneminde İstanbul'da Fransız Konsolosluğu'nda Geçen Günler**, s. 139.

¹⁷⁷ Yaşayan Doğu Dilleri Okulu.

yılında itibaren Fransız büyükelçiliği ve konsoloslukları tarafından tercüman olarak kullanılmıştır. 1831 yılındaki yangından sonra okul Beyoğlu'na taşındı.

Osmanlı topraklarında etkili olan bir başka Katolik tarikatı da Capucin'lerdir. Capucinler ilk olarak 1587'de İstanbul'a geldiler.

Saint Joseph Lisesi, 1842 yılında İstanbul'a gelen Freres des Ecoles Chrétiennes rahipleri tarafından kuruldu. Bu rahipler İstanbul'a ilk geldiklerinde Saint Benoit Kilisesinde kalmışlardı. Daha sonra ayrılarak kendi müesseslerini kurdular. Rahipler, Beyoğlu'ndaki okullarını, bina yaygın nedeniyle tahrip olduğundan 1870'de Moda'ya taşındılar. 1903'de bu okula 'Ecole Superieure de Commerce' adıyla bir ticaret okulu şubesi açılacaktır. Bu rahiplerin Saint Joseph dışında da okulları vardı. Bu okullar, Saint Joseph'den farklı olarak, parasızdı. Saint Joseph, Beyoğlu'nda yaşayan ve çocuklarına parasız okullardakine göre daha iyi bir eğitim aldirmek isteyen İstanbul gayrimüslim seçkinlerine uzaktı. Bu nedenler Beyoğlu'nda Saint Michel adıyla yeni bir paralı okul açıldı. Yeni okul, baş melek Saint Michel'in korumasına verildiğinden, bu meleğin adını aldı. Frers des Ecoles Chrétienne rahiplerinin Saint Louis, Saint Jeannes d'Arc adlı başka okulları da vardı. Bunlar dışında tarım, sanayi ve ticaret ve teknik mühendislik okulları da açmak istemişlerdi. Fakat, eğitmen kadrosu bulamadıklarından başarılı olamadılar. Saint Joseph, en fazla Türk öğrencinin devam ettiği Fransız okullarından biridir. Yirminci yüzyılın ilk çeyreğinde Türklerin oranı yüzde elliye belacaktır.¹⁷⁸

“Gerek Fransız Büyükelçiliğinin, gerek Fransız Konsolosluklarının hususi papazları sıfatıyla Capucin'ler yapıyorlardı.”¹⁷⁹ 1881 yılına kadar bu papazları çoğu İtalyan kökenliydi. 1881 yılında Fransız kökenli Capucinler İstanbul'a geldiler 1882 yılında Fransız papazlar Saint Joseph lisesini açtılar.

“Cizvit tarikatı 1773'te Papa XIV. Clement tarafından lağvedilinceye kadar Cizvitler 190 yıl İstanbul'da çalışmışlardır.”¹⁸⁰

Notre Dame De Sion rahibeleri İstanbul'a ilk olarak 1857 yılında geldiler. Pangaltı'da Saint Esprit Kilisesi binasına yerleşmişlerdi. Rahibelerini bu binada

¹⁷⁸ Davison, **Osmanlı-Türk Tarihi (1774-1923)**, s. 240.

¹⁷⁹ Polvan, **Türkiye'de Yabancı Öğretim**, C:I, s. 87.

¹⁸⁰ A.e., s. 92.

eğitmeye başladılar. Bina daha sonra bir kız okuluna dönüştü. Okul, Notre Dame De Sion adını aldı.

Tanzimat'tan sonra da Fransız okullarının sayısı artmaya devam etti. "II. Abdülhamit devrinden önce sayıları doksan üç civarında olan Fransız okullarının sayısı 1901 tarihinde iki yüz altmış rakamına ulaşmıştır ki bu yüzde yüz ellinin üzerinde bir artışa tekabül etmektedir."¹⁸¹ 1913 tarihli Fransız Osmanlı anlaşmasıyla resmen tanınan Fransız okulu sayılı altı yüze ulaştı.

3- Mekteb-i Osmanî Yoluyla Fransız Etkisi

Avrupa ülkelerine gönderilen Osmanlı öğrencileri, Osmanlı toplumu için modern fikirlere açılan bir pencere oldu. "Yeni fikirlerin Türklere ulaştığı bir kanal, dışarıya gönderilen öğrencilerdi; yüzyılın ortalarına gelindiği zaman, bunlar gittikçe artan sayıda Avrupa üniversitelerine ve akademilerine gidiyorlar ve, kaçınılmaz olarak, orada yayılan fikirlerden etkileniyorlardı."¹⁸²

Babiâli'ye en çok yöneltilen eleştirilerden biri de, reformları uygulayacak kadroların yetiştirilmemesiydi. Gerek Fransız gerekse İngiliz diplomatları tarafından kaleme alınana raporlarda, Babiâli'nin elinde yeterli oranda yetişmiş personel bulunmadığı, bu açığın en fazla taşrada kendisini hissettirdiği, yeni kanunlar ve kurallar merkezi yönetim tarafından kabul edilse bile bunu uygulayacak kadrolar mevcut olmadığından sonuç alınmadığı dile getiriliyordu. Tanzimat döneminde yetişmiş kamu personeli ihtiyacını karşılamak için başvurduğu yönetimlerden biri de, Avrupa'ya öğrenci gönderilmesidir. Gönderilen öğrenciler hem başta darülfünun olmak üzere yeni eğitim sisteminin hem de diğer kamu hizmetlerinin personel açığını kapatacağı düşünülüyordu. Bu yola başvurulmuş olması, Osmanlı diplomatik teşkilatının, Avrupa'dan gelen personel yetersizliği eleştirilerine de cevap vermesini sağladı. 1859 yılının Ekim ayında Lord Palmerston'la bir görüşme yapan Osmanlı temsilcisi Vogorides Bey, Babiâli'nin çok sayıda genci Avrupa başkentlerine gönderdiğini, bu gençleri politik bilimlerin çeşitli branşlarında eğitim aldığını,

¹⁸¹ Mutlu, **Osmanlı Devleti'nde Misyoner Okulları**, s. 143.

¹⁸² Lewis, **Modern Türkiye'nin Doğuşu**, s. 343.

ülkelerine geri döndüklerinde idari ve finansal alanlarda ve yargı sisteminde görev alacaklarını söyleyerek İngiliz Bakanın eleştirilerini cevaplandırmaya çalışmıştı.¹⁸³ Aynı yönde eleştiriler çeşitli Fransız yetkililer tarafından da dile getiriliyordu. Nitekim en fazla öğrenci Fransa'ya gönderilmiştir. Fransa'da eğitim alan öğrenciler Hariciye Nezareti, Fransa'daki Osmanlı Büyükelçiliği ve Fransız Eğitim Bakanlığı ile Fransız Dışişleri Bakanlığı tarafından yakından takip edildi. Fransız Hükümeti, bu öğrencilerin eğitimiyle Bakan düzeyinde ilgileniyordu. Islahat Fermanı'nın yayınlanmasından sonra bu ilgi daha da arttı, hatta hükümetler arası bir konu haline dönüştü.

Osmanlı Devleti'nin Fransa Büyükelçisi Mehmet Cemil Paşa, 1856 yılında Fransız Eğitim Bakanı R. Rouland'dan, Paris'e gönderilen Osmanlı öğrencilerinin eğitimini düzenlemeler için yardım istemişti. Fransız Bakan, Büyükelçi'nin talebine 22 Kasım tarihli yazısı ile yanıt verdi.¹⁸⁴ Osmanlı öğrencilerinin eğitimlerine refakat etmek üzere bir komisyon oluşturulmasını önerdi. Başkanlığını Büyükelçilik müsteşarının yapacağı Komisyon'da, biri sosyal diğeri pozitif bilimler alanında çalışan iki Fransız profesör bulunacaktı. Komisyonunun sekreterliğinin de büyükelçilik kâtabi tarafından yapılmasını istedi. Bakan Rouland; Bakanlığının başkâtabi Gustave Rouland, Bakanlık müfettişi Magin Marrens, College de France öğretim üyelerinden Pavet de Courteille, Ecole Normale'de matematik öğretmenliği yapan Jules Veille ve Büyükelçilik de kâtablik yapan Rubens Manassé'nin Komisyon'da yer almasını önerdi. Rouland'ın aynı tarihte imzaladığı projede, Fransız profesörlerin, öğrencilerin kendi alanlarındaki eğitimden sorumlu olmaları ve komisyon başkanına düzenli rapor vermeleri öngörülmüştü.¹⁸⁵ Komisyon, üç ayda bir defa toplanarak raporları değerlendirecek ve öğrencilerin eğitimiyle ilgili gerekli tedbirleri alacaktı.

Komisyon çalışmalarına öğrencilerin seviyelerini ölçerek başladı. "Komisyon üyeleri elçilikte toplanarak Sefir Mehmet Cemil Bey'in nezaretinde bütün öğrencileri bir dizi imtihandan geçirdi. İmtihan neticeleri hiç de iç açıcı değildi."¹⁸⁶

¹⁸³ B.O.A HR.SYS, dosya: 1860, gömlek: 2, vesika: 20.

¹⁸⁴ B.O.A., HR.TO., dosya: 71, gömlek: 31, vesika: 4.

¹⁸⁵ B.O.A., HR.TO., dosya: 71, gömlek: 31, vesika: 3.

Komisyon yaptığı çalışmalar sonucunda, Paris'e gönderilen öğrencilerin bir merkezde toplanarak hazırlık eğitimine tabi tutulması gerektiği benimsendi. Öneri Babıâli tarafından da kabul edilince, okul Mekteb-i Osmanî adıyla 1857'de Paris'te çalışmaya başladı.¹⁸⁷ Mekteb-i Osmanî, Babıâli'nin ülke dışında açtığı ilk ve tek okul oldu.¹⁸⁸

12 Ağustos 1857 tarihinde Büyükelçi Mehmet Cemil Bey'e gönderilen bir raporda,¹⁸⁹ okulun kuruluşuna karar verildiği bildiriliyordu. Okul'un yönetimi için bir Komisyon oluşturulmuştu. Komisyon'un ilk görevi, Paris'te bulunan öğrencilerin seviye tespit sınavına tabi tutulması olmuştu. Komisyon'un birçok seans devam eden mülakatları sonrasında, öğrencilerin öğrenme arzusundan duyduğu memnuniyet dile getirildi. Komisyon, yaptığı sınavlar sonucunda, öğrencilerin aynı yurttaki profesörler gözetiminde eğitimlerine devam etmelerinin, ilerleme sağlayabilmeleri için kaçınılmaz olduğunu tespit etmişti. Bu proje, hem askeri hem de sivil eğitim için gönderilen öğrencileri kapsayacaktı. Komisyon, bir yıl sürecek ve Fransız dilinin öğretileceği hazırlık döneminin ardından, iki yıl boyunca devam edecek Fransızca, matematik, tarih, coğrafya, kimya ve fizik derslerinin yer alacağı bir müfredatın uygulanmasını önerdi. Komisyon, okula gönderilecek öğrencilerin on altı yaşın altında olmasını istemişti. Söz konusu rapor; Büyükelçilik Başkatibi Agop Efendi, G. Rouland, Jules Veille, Pavet de Courteille, okul müdürü olarak atanana Ali Nizami Bey, Magin Marens, Rubens Manessé ve Lauxerunes tarafından imzalanmıştı.

Okul için hazırlanan organizasyon projesinde¹⁹⁰, okulun kuruluş amacı, Babıâli tarafından Paris'e gönderilen öğrencilerin daha iyi bir eğitim alması olarak belirlenmişti. Öğrenciler, Fransız Hükümetinin farklı okullarında eğitimlerine devam edebilmek için gerekli olan edebi ve bilimsel eğitimi geçireceklerdi. Okulda üç yıllık bir eğitim süresi öngörüldü. Birinci yıl Fransızca hazırlık ve temel teknik

¹⁸⁶ Adnan Şişman, **Tanzimat Döneminde Fransa'ya Gönderilen Osmanlı Öğrencileri (1839-1876)**, Ankara, TTK Yayınları, 2004, s. 25.

¹⁸⁷ Okul Paris şehrinin dışında bir binaya yerleştirilmişti. Adnan Şişman okulun adresini Grenelle Mahallesi, Violet Sokağı No 53 olarak veriyor.

¹⁸⁸ Fransa, Osmanlı Devleti öncesinde de, İstanbul'dan gelen öğrencileri eğitmek için bir okul kurmuştu. XIII. yüzyılda Fransa Kralı II. Philippe Auguste tarafından kurulan "Le Collège De Constantinople" adlı okulda, İstanbul'dan gelen Grek öğrenciler eğitim görüyordu.

¹⁸⁹ B.O.A., HR.TO., dosya: 72, gömlek: 4, vesika: 1.

¹⁹⁰ B.O.A., HR.TO., dosya: 72, gömlek: 4, vesika: 2.

kelime bilgisi ve temel tarih, coğrafya ve matematik eğitimi. Ardından iki yıl devam edecek ve fizik ile kimyayı da kapsayacak bir eğitim ile ileri düzeyde Fransızca. Sivil ve askeri eğitim amacıyla Paris'e gelen öğrencilerin iki ayrı sınıfta toplanması planlanmıştı. Bazı dersler ise, ortak takip edilecekti.

Projede, okulun bir müdür ve iki yardımcı tarafından yönetilmesi benimsendi. Okul müdürlüğüne Ali Nizami Bey getirildi. Komisyona Büyükelçilik Müsteşarı başkanlık edecek, onun yokluğunda bu görevi okul müdürü yürütecekti. Okul idaresi ile ilgili tüm konular, Komisyonun yetkisine verildi. Okul bitirme ve sınıf geçme sınavları, komisyonun atadığı delegeler tarafından yapılacaktı. Öğrenciler, seviye tespit amacıyla ara sınavlara da tabi tutulabilecekti. Okul yönetmeliğinde tüm öğrencilerin eşit olması benimsendi. Her öğrenciye yılda bir defa okul üniforması verilecekti. Öğrencilere haftada iki defa, Perşembe ve Pazar günleri dışarıya çıkma hakkı verildi. Yurda dönüş saati Perşembe için 23.00, Pazar için gece yarısı olarak belirlendi. Okul müdürünün yazılı izni olmadan öğrencilerin geceyi dışarıda geçirmeleri yasaklandı.

Her sınıf için bir etüt salonu tahsis edilmesi kabul edildi. Bu salonlar, gözetmenlerin nezaretinde kullanılacaktı. Öğrenciler, yurt koşulları yeterli olduğunda, özel oda hakkı da kazanabilecekti. Etütlerin devam ettiği saatlerde salonlarda ve odalarda sessizliğin korunması bir disiplin kuralı olarak kabul edildi. Öğrenciler, sadece etüt salonlarında gözetmenlerin denetiminde ortak çalışma yapabileceklerdi. Ziyaretçi kabulü ise, dilenme saati ile sınırlandırıldı.

Projede, öğrencilerin bir günlük programı da yazılı olarak belirlendi. Kalkış saati 1 Nisan ile 30 Temmuz arasında 06.30, diğer aylarda 07.00 olarak tespit edildi. Öğrencilerin, kalkış saatinden bir saat sonra, salonlarda hazır olmaları gerekiyordu. 08.00 ila 11.00 arası ders yapılacak, 11.00 ila 13.00 arasındaki süre öğle yemeği ve dinlenme için değerlendirilecekti. 13.00'da tekrar başlayan dersler 17.30'a kadar devam edecek, saat 20.00'a kadar olan süre akşam yemeği ve dinlenmeye ayrılacaktı. 20.00'dan 23.00'a kadar ise etüt için ayrıldı.

Okuldaki disiplinsiz davranışları müdüre rapor etme görevi gözetmenlere verildi. Öğrenciler, çıkış izinlerinin iptalinden hücre cezasına kadar farklı cezalar uygulanabilecekti. Müdür, disiplinsizliği devam eden öğrencilerin İstanbul'a geri

gönderilmesini Komisyon'a önerme hakkına sahipti. Okulda sert bir disiplin uygulandı. Alkol tüketimi ve kâğıt oyunları gibi suçlar, ağır şekilde cezalandırıldı.

Öğrencilerin sağlık kontrolü için bir revir yapıldı ve kontrol bir doktora verildi. Bu kararlar Komisyon üyeleri tarafından imzalandı.

Okul, kuruluş amacında belirtilen sonuçları sağlayamamıştı. Beşinci eğitim yılına girildiğinde, okulun kapatılması tartışılmaya başlandı. 25 Eylül 1861 tarihinde, Fransız Eğitim Bakanı, Paris Büyükelçisi Veli Paşa'ya gönderdiği bilgi yazısında,¹⁹¹ okulun genel durumunu aktardı. 17 Eylül tarihinde, sınavları yapmakla görevli komisyon delegeleri okulda toplanmıştı. Sınavdan geçirilen on yedi öğrenci iki gruba ayrıldı. İlk grup, en fazla ilerleme gösteren yedi öğrenciden oluşuyordu. Diğer on öğrenci ise ikinci grubu oluşturdu. Sınav; Fransızca, tarih, coğrafya, matematik, fizik ve kimya sorularından oluşmuştu. Tarih ve coğrafya alanında öğrencilerin genel düzeyi yetersiz bulundu. On yedi Öğrenciden sadece bir tanesi yeterli not almayı başarmıştı. Dokuz öğrenci geçer not alırken, diğerleri başarısız oldu. Fransızca da ise, başarı seviyesi daha yüksekti. On bir öğrencinin iyi bir başarı gösterdiğini Fransız Bakan, Veli Paşa'ya rapor etti. Raporda, isim isim öğrencilerin notları yer aldı. Matematik sınavında öğrencilerin ilerleme kaydettiği tespit edilmişti. Fizik ve kimya derslerinde ise, Nüsnu adlı öğrenci dışındakiler yeterli başarıyı gösterememişlerdi. Fransız Bakan, birinci grupta yer alan öğrencilerden Hüsnü, Galip, Salim, Mustafa Tahir ve Kaimi adlı öğrencilerin Ecole Militaire De Ctr'ye önerilmesine karar verildiğini bildirdi. İkinci grupta yer alan öğrencilerden Münir, Emin, Cemil, Mustafa ve Esat adlı öğrencilerin bir sonraki sene birinci gruba alınmasına karar verilmişti.

Fransız Bakan, okul mevcudunun on yedi olduğunu hatırlatarak, eğer bir sonraki sene için yeni öğrenci gönderilmezse, okulun açık tutulmasının gereksiz olacağını bildirdi. Her yıl yeni öğrenciler gönderilerek, okul mevcudunun takviye edilmesini istedi. Gönderilecek öğrencilerin on beş an altı yaşlarındaki gençlerden seçilmesini ve İstanbul'da bir sınava tabi tutularak seçilmelerini önerdi. Okula yirmi beş yaşına gelmiş öğrencilerin gönderilmesi ve bu öğrencilerin yaşları nedeniyle öğrenme şevkleri olmadığından dolayı, okul başarı sağlayamıyordu. Fransız Bakan,

¹⁹¹ B.O.A., HR.TO., dosya: 72, gömlek: 55, vesika: 2.

şu önerileri Veli Paşa'ya iletti: Daha disiplinli bir sistem, daha iyi yönetilen etütler, sabit bir bütçenin temini. Fransız Bakan; Fransız bir etüt yöneticisinin görevlendirilmesini önerdi. Fransız Eğitim Bakanlığı, benzer öneriler daha önce de Babıâli'ye iletmış, fakat cevap alamamıştı. Örneğin; bütçe konusu, 1858 yılından itibaren Fransız Hükümeti tarafından gündeme getirilmiş, fakat Babıâli cevap vermekten kaçınmıştı.

Öğrencilerin seviyelerini yükseltmek için, etütlerde her türlü disiplinsizlik yasaklanmıştı. Fakat Komisyon'un benzer tedbirleri, olumsuzlukları gidermeye yetmemişti. Fransız Bakan, okulun Fransız desteği ile çalışmasında dolayı, hükümeti adına kendisini, kötü olan durumun düzeltilmesi için sorumluluk almak zorunda hissettiğini Veli Paşa'ya bildirdi. Bakan, on dört on beş yaşlarında on beş gencin Paris'e gönderilmesini ve bu gençlerin sekiz ay boyunca Fransız yurtlarında kalarak Fransızca eğitimi almasını istiyordu. Okulda, Türkçeden başka bir dil konuşulmadığından şikâyet etti. Yeni gönderilen öğrenciler yurtlara yerleştirildiğinde, okul mevcudu normal olmayan bir düzeye düşmüş olacaktı. Fransız Bakan, bir sömestr için bu anormal durumun göze alınmasını istedi. Fransız Hükümeti, Babıâli'nin cevabının en kısa sürede kendilerine ulaştırılmasını talep ediyordu.

Okul Müdür Ali Nizami Bey de, 2 Ekim tarihinde okul hakkında Veli Paşa'ya bir rapor gönderdi.¹⁹² Ali Nizami Bey, okulun toplam mevcudunu on harici on altı dâhili olmak üzere yirmi altı olarak bildirdi.¹⁹³ Harici öğrencilerin beşi sivil, beşi askeri eğitim amacıyla Paris'e gönderilmişlerdi. Beş sivil öğrenciden dördü hukuk fakültesi öğrencisiydi. Beşinci öğrenci Sabit ise, iki yıldır tıp fakültesine devam ediyordu. Beş askeri öğrenciden dördü üç yıldır yüksek matematik eğitimi alıyordu. Eylül ayında Ecole Imperial D'Etat Major'den mezun olacaklardı. Bu öğrencileri Osmanlı ordusunda eğitmen olarak görevlendirilmesi planlanmıştı. Bir yıldır eğitimi devam eden beşinci öğrenci ise, dikkat çekici bir başarı göstermişti. Dâhili on altı öğrenci, iki sınıfa ayrılmıştı. Yedi öğrenciden oluşan birinci grup, Jules Veille

¹⁹² B.O.A., HR.TO., dosya: 72, gömlek: 55, vesika: 3.

¹⁹³ Okulda eğitim görüp okul yurdunda kalan öğrenciler dâhili, okul dışına eğitim görüp okul dışında kalan öğrenciler harici olarak adlandırılıyordu. Harici öğrencilerin çoğu Pantheon civarında ikamet ediyorlardı. Okul Müdürü Ali Nizami Bey, harici öğrencilerin eğitimini de Büyükelçilik adına takip etmekle görevliydi.

tarafından sınava tabi tutulmuş ve askeri okulda dersleri takip edebilecek düzeye geldiklerini gözlenmişti.

Ali Nizami Bey raporunda, mali sorunları dile getirdi. Mekteb-i Osmanî mezunu öğrencilerin Fransız okullarındaki eğitimlerinin finansmanında da sorunlar yaşanıyordu. Bu okullarda okuyan öğrencilerin masrafları bin beş yüz franka kadar çıkabiliyordu. Ali Bey, okul masraflarının karşılanabilmesi için acil önlem alınmasını istedi. Mekteb-i Osmanî'ye devam edecek öğrencilerin beşi başarısız olarak değerlendirilmişti. Ali Nizami Bey, okul mevcudu yükseltilmediği takdirde, gereksiz yere hükümet parasının harcanması yerine okulun kapatılmasını önerdi. Okulun masraflarına degecek şekilde işletilebilmesi için, mevcudunun en az kırk olması gerektiğini savundu.

Veli Paşa, aldığı raporlardan sonra bizzat okula giderek, okulun son durumunu tetkik etti. Edindiği izlenimleri 11 Ekim tarihinde Hariciye Nazırı Mehmet Cemil Paşa'ya rapor etti.¹⁹⁴ Dâhili öğrencilerin bir kısmının umut vermekten uzak olduğunu gözlemlemişti. Başarısız beş öğrencinin Paris'te daha fazla tutulması gereksiz görülmüştü. Sınavlarda başarı sağlayan yedi öğrencinin, 15 Kasım tarihinden itibaren Mekteb-i Osmanî'yi, eğitimlerine Fransız okullarında devam etmek üzere terk edeceğini Mehmet Cemil Paşa'ya bildirdi. Geriye kalacak mevcut için, okulun toplam masrafının yüksek olacağını savundu. Paris'te kalan öğrencilerin Fransız okullarındaki toplam masrafı 16.989 frank olarak hesaplanmıştı. Bu rakama, Komisyon tarafından İstanbul'a geri gönderilmesi kararlaştırılan öğrencilerin yol masrafları dâhil değildi. Veli Paşa, Babiâli'nin değerlendirmelerinin acil olarak kendisine iletilmesini, Fransız Hükümetine cevap vermek zorunda olduğunu ekledi.¹⁹⁵

Fransa ile Babiâli arasında devam eden yazışmalara rağmen, Mekteb-i Osmanî'nin sorunları ilerleyen yıllarda da çözülmedi. Fransız Eğitim Bakanı

¹⁹⁴ B.O.A., HR.TO., dosya: 72, gömlek: 55, vesika: 4.

¹⁹⁵ Veli Paşa, Sadrazamlık görevinde de bulunmuş olan Giritli Mustafa Paşa'nın oğludur. Veli Paşa'dan önce Paris Büyükelçiliği görevinde bulunan Mehmet Cemil Paşa ise Mustafa Reşit Paşa'nın oğludur. Peş peşe Paris seferatinde bulunan iki diplomatın babaları, Tanzimat'ın rakip Paşalarıdır. Mustafa Reşit Paşa üçüncü defa Sadaret makamına getirildiğinde, istifasına Giritli Mustafa Paşa'nın oğlu Veli Paşa'yı istikraz görüşmelerinde görevlendirmek istemesi neden olmuştu. Babalarının aksine, Veli Paşa ile Mehmet Cemil Paşa'nın daha uyumlu bir çalışma yürüttükleri anlaşılıyor.

Duruy'un 8 Haziran 1864 tarihinde Osmanlı Büyükelçiliği'ne gönderdiği mektupta,¹⁹⁶ yaşanan sıkıntılar bir kez daha dile getiriliyordu. Fransız Bakan, komisyonun son oturumunda oluşan görüşün Babıâli'ye iletilmesini istiyordu. On sekiz yeni öğrenci okula giriş yapmıştı ve altı öğrencinin daha gelmesi bekleniyordu. Duruy, okulun geliştirilmesini istediğini, yeni katılımlardan memnun olduğunu bildirdi. Son üç yıl içinde okulun mevcudu önemli ölçüde azalmıştı. Yeni katılımlar ile okul mevcudu ikiye katlanmış oluyordu. Okulda ikamet eden idari kadro ve öğretmenlerde düşünüldüğünde, yatakhaneler yetersiz hale geliyordu. Yatakhanelerle birlikte eğitim salonlarının da büyütülmesi gerekiyordu. Duruy, binaya yeni bir katın ilave edilmesini önerdi. Komisyonun, binanın satın alınması ve büyütülmesi önerisini ilettilti. Fransız Bakan, önerilere Babıâli'nin cevabının en kısa sürede iletilmesini istiyordu.

Okulun gelişimi Babıâli tarafında yakından da yakından izleniyor, Paris'ten gelen raporlar dikkatle inceleniyordu. 1865 yılında, Hariciye Nazırı Ali Paşa tarafından Paris Büyükelçisi Mehmet Cemil Paşa'dan okula bizzat giderek son durumu tetkik etmesi ve İstanbul'a bir rapor göndermesi istendi. Büyükelçi, 7 Nisan 1865 tarihinde raporunu İstanbul'a gönderdi.¹⁹⁷ Mehmet Cemil Paşa, okulu bizzat ziyaret ettiği gibi, Komisyonu toplayarak görüşünü almıştı. Komisyon; yurt koşullarının memnuniyet verici ve eğitimci ile yönetici kadronun yeterli ve seçkin olmasına rağmen, öğrencilerin yetenek, disiplininden şikayet etti. Komisyon, okul yönetimi ile kendisi arasında sık sık yetki çatışmasına neden olan yönetmeliğin yenilenmesini istiyordu. Komisyon, detaylarla uğraşmak yerine daha temel meselelere el atmak istiyordu. Bütçe yönetiminin okul müdürüne bırakılması ve disiplin konusunda okul idaresinin tek yetkili olmasını istiyordu. Komisyon ise, eğitim ve etüt programlarının yönetiminden sorumlu olmaya devam etmeliydi. Profesör ve memur atamaları, denetimi ve görev alma Komisyon tarafından yapılmaya devam edilecekti. Komisyon'un sekiz kişiden oluşması öngörüldü. Dört üye Fransız Eğitim Bakanlığı, dört üye de Büyükelçilik tarafından atanacaktı. Komisyon'un önceki bileşiminde Fransız eğitim Bakanlığı'nın atadığı üyeler

¹⁹⁶ B.O.A., HR.TO., dosya: 74, gömlek: 12, vesika: 2.

¹⁹⁷ B.O.A., HR.TO., dosya: 75, gömlek: 6, vesika: 2.

çoğunluğu oluşturuyordu. Mehmet Cemil Paşa, yeni birleşim ile Büyükelçiliğin kendi görüşlerini daha güçlü olarak dile getirebileceğini düşünüyordu. Fransız Bakanlığının, Duruy'un aynı zamanda damadı olan personel müdürü, Komisyon Başkanlığı'na atanmıştı. Bakanlığın eski Genel Sekreteri, Danıştay üyesi ve Meclisler nezdindeki Hükümet Komiseri Geuteur, Komisyon Başkanlığı'nın bir Fransız tarafından yapılmasında ısrar ediyordu. Büyükelçi, Ali Paşa'ya bu koşulların kabul edilmesini önerdi.

Mehmet Cemil Paşa, Mekteb-i Osmanî'ye, hem askeri hem de sivil kariyer için hazırlık okulu niteliği kazandırılması gerektiğini düşünüyordu. Okulun müfredatı, öğrencileri askeri eğitime hazırlamak üzere planlanmıştı. Komisyon'a, Babıâli'nin okuldan beklentilerinin açık olarak iletilmesini Ali Paşa'ya önerdi. Mehmet Cemil Paşa ile Fransız Eğitim Bakanı Duruy arasında, Ekim ayından itibaren, okulun genel durumu ve okul idaresi ile Komisyon arasında yaşanan sorunlar hakkında bir dizi yazışma yapılmıştı. Mehmet Cemil Paşa, Fransız Bakan ile yazışmalarında hassasiyetlerin yatıştırılması için gayret göstermişti.

Mekteb-i Osmanî'nin kapatılmasından sonra bu okulun rolünü, 1868'de İstanbul'da açılacak olan Mekteb-i Sultani üstlendi.

Mekteb-i Osmanî'ye, Fransız Hükümeti'nin bakan düzeyinde ilgi göstermesi, Fransa'nın Osmanlı eğitim sistemine gösterdiği ilgiye bir kanıttır. Bu okuldan mezun olacak öğrencileri, Fransa'daki eğitimlerini tamamladıktan sonra kendi ülkelerinde hem uzman hem de eğitmen olarak görev almaları planlanmıştı. Amaç, modernleşen Osmanlı Devleti'nin kadrolarını yaratmaktı. Fransız Eğitim Bakanları'nın tek tek öğrencilerin eğitimleriyle ve sınav sonuçlarıyla ilgilenmesi dikkat çekicidir.

Mekteb-i Osmanî'de öğretmenlik yapan Tahsin Efendi, Selim Sabit Efendi'yle birlikte Darülfünun'da öğretmenlik yapmak üzere eğitilmek amacıyla Avrupa'ya gönderilmişti.¹⁹⁸ Selim Sabit Efendi, 1848'de açılan ve müdürlüğünü

¹⁹⁸ Selim Sabit ve Tahsin Efendilere Paris'e hareketlerinde verilen talimatta şu görevler verilmişti: "Mekatibi şahane ile mahali sairede Pariste tahsilde bulunan efendileri okutmak ve Hıristiyan tebaai Devleti Alliyeden orada olanlara dahi türkçeyi öğretmek vazifei memuriyetleri olmakla, tedris ettikleri kimselerin senede bir defa ders jurnallarını Meclisi Maarife göndereceklerdir. Muma,leyhima efendilerin bir vazifei memuriyetleri dahi, Dersaadete avdetlerinde darülfünun hocalığına kesbi liyakat ve iktidar etmek üzere fununu lazimeyi tahsilden ibaret olup ancak biri riyaziyat hocası, diğeri tabiiyat hocası olmak üzere Paris sefreti seniyesi marifetiyle kendi istidatlarına göre biri riyaziyat ve biri tabiiyat fenlerine sarfi mesai edeceklerdir." Akt.: Antel, "Tanzimat Maarifi", **Tanzimat I**, s. 449.

Cevdet Efendi'nin (Paşa) yaptığı Fatih Darülmuallemi'nin ilk mezunlarındandı. Osmanlı Devleti'nin ilk pedagoğu sıfatını kazandı. Rehmüna-i Muallimin ve Elifba-i Osmanî adlı ders kitaplarının yazarıdır. 1870 yılında kurulan Islah-ı Mekatib Komisyonu'nun dört üyesinden biri olarak eğitim reformlarında görev aldı. Tahsin Efendi ise 1870'de tekrar açılan Darülfünun'un müdürlüğüne getirilecektir. Tahsin Efendi, daha sonra iki defa Maarif Nazırlığı yapacak olan Münif Paşa tarafından himaye edilmiştir.

Yukarıdaki satırlardan, Paris'e gönderilen ve Mekteb-i Osmanî'de eğitim gören öğrencilerin ve bu okulda görev alan öğretmenlerin yeni eğitim sisteminin de kadroları olmasının planlandığı anlaşılmaktadır. Okulu, modern Osmanlı eğitim kurumlarının bir denemesi olarak da düşünmek yanlış olmaz. Yeni eğitim sisteminin yönetici kadroları, deneyimlerini bu okulda geliştirdiler.

Osmanlı bilim dünyası için önemli isimler de, okulda idari kadro içinde yer aldı. 1868'de müdür yardımcısı olarak görevlendirilen Hüseyin Tevfik Paşa, Linear Algebra adlı İngilizce matematik kitabının yazarıdır. Bu kitap temel bilimler alanında Osmanlı aydınının ilk çalışması olarak kabul edilmektedir.¹⁹⁹

Okul sadece ordu ve bürokrasi için kadrolar yetiştirmekle kalmamış, sanatçılar da yetiştirmiştir. Osmanlı resim sanatının önemli isimlerinden Şeker Ahmet Paşa adıyla tanınan Ahmet Ali Efendi ile Süleyman Seyit Efendi de bu okula gönderilen öğrenciler arasındadır. Osmanlı resim sanatının önemli ismi Osman Hamdi Bey, Mekteb-i Maarif-i Adliye de eğitim gördükten sonra, Fransa'ya hukuk eğitimi için gönderilmişti.

Mekteb-i Sultani'ye, Paris Ermeni Koleji ve Mısır Hidivliği tarafından Paris'te açılan kolej örnek olmuştu.

Mısır Hidivi tarafından Paris'te açılan ve 1844–1849 tarihleri arasında faaliyet gösteren okul, Fransız Harp Bakanlığı tarafından himaye edilmişti. Kısa bir süre eğitim yapmış olmasına rağmen, Mısır elitinin yetiştirilmesinde önemli bir rol

¹⁹⁹ Hüseyin Tevfik Paşa'nın yetişmesi en fazla emeği geçenlerden bir Tahir Paşa'dır. Taşkışla'daki Mekteb-i Harbiye'de öğretmenlik yapan Tahir Paşa Cambridge Üniversitesi'nden mezundur. Mekteb-i Harbiye'nin müdürlüğünü yapan Emir Paşa'da aynı okuldan mezun olmuş ve bu okulda matematik dalında ödül almıştı.

oyladı. Okulun nizamnamesinde,²⁰⁰ Mekteb-i Osmanî’de olduğu gibi katı bir disiplin uygulandığı anlaşılıyor. Öğrencilerin saat 05.15’de başlayan günlerinin her saati nizamnamede planlanmıştı. Nizamnamenin uzun bir yasaklar listesi var: Okula izinsiz dergi ve kitap getirilmesi, şans oyunları, alkollü içki, öğrencilerin şehirde oda kiralaması, dışarıdan yiyecek getirilmesi, öğrencilerin kayıtlı olduğu sınıf dışında başka bir sınıfa girmesi, üniformasız okul içinde veya dışında dolaşmak, izinsiz sınıfta yer değiştirilmesi yasaklanmıştı. Lencaster modeline göre düzenlenen okulda, ordunun benzer kuralları uygulanıyordu. Öğrencilere askeri rütbeler bile verilmişti. Abbas Paşa’nın iktidara gelmesi ve devlete bağlı tüm eğitim kurumlarını kapatmasıyla birlikte 1849’da Kahire’deki gözetim ilkesine dayalı okullar ile Paris’teki okul kapandı.²⁰¹

Paris’te faaliyet gösteren okullardan biri de Muratyan Ermeni Mektebi’dir. Arşivlerdeki belgelerden, okul içinde sürekli bir husursuzluk ve çekişme olduğu anlaşılıyor. Okulun Müdürü ve ders nazırı tarafından Paris’teki Büyükelçiliğe gönderilen bir mektupta²⁰² okulun, İngiliz vatandaşı olan Samuel Moorat adlı Ermeni’nin sağladığı maddi kaynak ile yetim ve fakir Ermeni çocuklarının okutulması için kurulduğu ve aynı mali kaynakla varlığını devam ettirdiği, fakat okuldaki uygulamaların kurucusunun arzularına aykırı olduğundan şikayet ediliyordu. Okulun mali kaynağının yönetimi Venis’teki Makitaristlere bırakılmıştı, ülke ve inanç farkları arasında ayırım yapmak yasaklanmıştı. Mektupta, yönetimi elinde tutanlar yetkilerini suiistimal ettiği iddia ediliyordu. Gerek hükümetler, gerek mirasçılar gerekse millet adına her türlü sürekli denetim ret ediliyordu. Fonlar, yetersiz kişiler tarafından kötü idare ediliyordu. Öğrenci seçimlerinde ayrımcılık uygulanıyor, Katolik olmayan fakir Ermeni çocuklara ailelerinin inançlarını terk etmeleri için baskı yapılıyordu. Okulun 20 yıllık tarihi boyunca okula daha çok İstanbul’daki zengin Katolik Ermenilerin çocukları kabul edilmişti. Aynı kişiler okulun Paris dışına taşımaya çalışıyorlardı. Mektupta, bütün bu olumsuzluklara rağmen okul müdürünün çabaları ve Babîali’nin himayesi sayesinde okulun

²⁰⁰ Mitchell, **Mısır’ın Sömürgeleştirilmesi**, s. 136.

²⁰¹ **A.e.**, s. 140.

²⁰² Mektubun 1850’li yıllarda kaleme alındığı, Büyükelçilik Maslahatgüzarına gönderildiği, kopyasının Büyükelçilik tarafından Hariciye Nezareti’ne ulaştırıldığı anlaşılıyor. (B.O.A., HR.SYS, dosya: 1922, gömlek: 1, vesika: 39).

güçlendiği ve geliştiği öne sürülmüştü. Fakat Venis Makataristlerinden Başpiskopos Hurmuz, Başpiskoposluktan bir heyet ile Paris'e gelmiş ve okulun sistemine müdahale etmeye başlamışlardı. Bu müdahaleler okulun sistemini bozmayı hedefliyordu. Babıâli'nin himayesinin devam etmesini savunanların okuldan uzaklaştırılması istenmişti. Okul müdürü, Başpiskoposun bu isteklerine karşı çıktığını söyledi. Öğrenciler de Başpiskopos tarafından gerçekleştirilmek istenen değişikliklere karşı çıkmış ve durumu aileleri mektup yoluyla bildirmişlerdi. Okul müdürü öğrencileri disiplin altında tutmakta zorlandığını söyleyerek Moorat'ın varislerinin, Osmanlı Hükümeti'nin, İstanbul'daki Katolik ve Katolik olmayan Başpiskoposluğun yardımını istiyordu. 29 Nisan 1855 tarihli bir mektupla da, Paris'te yaşayan bir grup Ermeni, tamamı Osmanlı Ermenisi olan öğrencilerin gelişmelerden olumsuz etkilendiklerini bildirerek Osmanlı Hükümeti'nin müdahale etmesini istemişlerdi.²⁰³

Başpiskopos Georges Hurmuz, okulda hâkimiyet sağlayabilmek için Fransız Hükümeti'nin himayesini istedi. Güçlü bir hükümetin himayesinin istenmiş olması, okulun içinde bulunduğu olağanüstü koşullardan kaynaklanıyordu. Okulun müdürü görevden alınmış ve asi ilan edilmişti. Okulun Fransa tarafından himaye edildiği ve yönetimin değiştirildiğini 18 Mayıs 1855 tarihinde yazılı olarak Hariciye Nazırına bildirdi ve gerekçelerini sıraladı.²⁰⁴ Eski müdür öğrencileri de etkileyerek isyan durumu oluşturmuştu. Hurmuz, Fransa himayesi istenirken, Babıâli'nin maslahatgüzarından Fransız Hükümeti ve mahkemeleriyle ortak hareket edilmesi için yardım talebinde de bulunmuştu. Büyükelçilik, Başpiskoposu ihtar etmişti. Başpiskopos, eğer Büyükelçilik önerileri doğrultusunda hareket edilseydi, okuldaki istikrarı sağlamanın mümkün olamayacağını savundu. Fransız Milli Eğitim Bakanı ve onun atadığı gözlemcinin kendilerini desteklediğini iddia ediyordu. Başpiskopos Hurmuz, Maslahatgüzarıyla görüşmüş, kendi tezlerine ikna edebileceğini ve Fransız Hükümeti nezlinde desteğini sağlayabileceğini ümit etmişti.²⁰⁵ Fuad Paşa, 24 Mayıs tarihli mektubuyla, Halimi Bey'e, Osmanlı Hükümeti'nin Başpiskopos'a desteğini ilettili. 5 Haziran'da Halimi Bey, Fuad Paşa'ya 24 Mayıs tarihli talimatını aldığını

²⁰³ B.O.A., HR.SYS, dosya: 1922, gömlek: 1, vesika: 38.

²⁰⁴ B.O.A., HR.SYS, dosya: 1922, gömlek: 1, vesika: 26.

²⁰⁵ B.O.A., HR.SYS, dosya: 1922, gömlek: 1, vesika: 37.

fakat Başpiskopos'un, Babîâli'nin talimatını beklemeden eski müdür hakkında Fransız mahkemelerine başvurduğunu bildirdi.²⁰⁶ Aynı gün, Başpiskopos'a da Babîâli'nin Paris Ermeni Mektebi'ndeki otoritesini desteklediğini yazılı olarak bildirdi.²⁰⁷

Paris Ermeni Mektebi, 1859 yılında Babîâli'nin Paris büyükelçiliği tarafından kapatıldı. Okulun kapatılması talebi, Ermeni Patriğinden gelmişti.²⁰⁸ Zaten okulun mevcudu dört kişiye kadar düşmüştü. Ermeni milletinin okulun kapatılması yönündeki talebi Agop Efendiye Ermeni patriği tarafından 2 Eylül 1859 tarihli yazısıyla bildirildi.²⁰⁹ Patriğin yazısı Hariciye Nezaret kanalıyla Paris Büyükelçiliğine ulaştırılmıştı.²¹⁰ Patrikhane, Büyükelçilik Başkâtibi Agop Efendi'den okul hesaplarının tasfiyesiyle ilgilenmesini istiyordu. Tasfiye işlemlerin, okulu yöneten rahiplerle beraber yürütülmesi gerekiyordu. Okulun yönetici rahiplerinden Amprassios konunun detaylarını görüşmek için İstanbul'a çağırılmıştı. Patriklik, Agop Efendi'den; binanın bir an önce boşaltılması, okulda kalan son öğrencilerin durumu hakkında ailelerinin kararı bildirilene kadar başka bir pansiyona nakledilmeleri, mobilyaların satışı ve mal sahibi ile anlaşılana kadar binanın bir başkasına kiralanması için yardım istedi. Önlemlerin okulun yöneticileri tarafından on gün içinde kabul edildiğinin bildirilmesi gerekiyordu. Aksi takdirde tasfiye sürecinde yaşanacak tüm olumsuzlukların sorumluluğunun Ermeni millete ait olacaktı. Okul yöneticilerini ikna görevi de Agop Efendi'ye kalmış oldu. İkna çabası başarısız olursa, Agop Efendi tasfiye işlemlerini tek başına sürdürmek zorunda kalacaktı.

Okulun hesap tasfiyesi Agop Efendi tarafında takip edilerek Hariciye Nazırı Fuad Paşa'ya raporlandı. Hesapların tasfiyesi, okulun içinde bulunduğu zor durumu da göstermektedir. Agop Efendi, İstanbul'a gönderdiği 30 Eylül 1859 tarihli raporunda,²¹¹ hesapların tasfiyesi için beş bin frank gerektiğini, bu meblağın okul mobilyalarının satışıyla karşılanabileceğini söylüyordu. Fakat bu yönteminde

²⁰⁶ B.O.A., HR.SYS, dosya: 1922, gömlek: 1, vesika: 28.

²⁰⁷ B.O.A., HR.SYS, dosya: 1922, gömlek: 1, vesika: 27.

²⁰⁸ B.O.A., HR.H., dosya: 135, gömlek: 2, vesika: 8.

²⁰⁹ B.O.A., HR.H., dosya: 135, gömlek: 2, vesika: 4.

²¹⁰ B.O.A., HR.H., dosya: 135, gömlek: 2 vesika: 5.

²¹¹ B.O.A., HR.H., dosya: 135, gömlek: 2, vesika: 6.

sakıncaları vardı: Alacaklıların satışı beklemeden alacaklarını istemeleri karmaşaya, alacaklıları memnun etmek için mobilyaların halka açık satışı skandala neden olabiliyordu.

Osmanlı Devleti, okulun tasfiye sürecinde hem Ermeni Patriğini hem de Ermeni toplumunu tatmin edecek yöntemler aramıştır. Agop Efendi, Ermenilerin mobilya satışı yoluyla rencide olmalarını engellemek için Ermeni patriğinden kredi temini talebinde bulunulmasını önerdi. Hariciye Nazırı Fuad Paşa, patrik ile görüşerek bu talebi ilettili.²¹² Yenikapı'daki Ermeni patrikliğine Agop Efendi tarafından aynı talebin on iki defa iletilmesine rağmen bir cevap alınamadı. Büyükelçilik, alacaklıların bir skandala neden olacak tepkilerini engellemek için çalışıyordu. Okulun kapanma kararının Büyükelçilik tarafından uygulanması nedeniyle, alacaklılar için Büyükelçilik binası borçların tarafı haline gelmişti. Alacaklıların Fransız makamlarına başvurması halinde, Büyükelçilik baskı altında kalacaktı. Agop Efendi 16 Aralık tarihinde Fuad Paşa'ya tekrar başvurarak gerekli olan kredi için devreye girmesini isteyecektir.²¹³

Büyükelçilik, okulun kapatılması kararından önce de alacaklıların taleplerine muhatap olmuştu. Mısır'daki Artin Bey'in bir yakını olan Bayan Rosa Calavaz Ağustos ayında, alacaklarının tahsili için Büyükelçilikten yardım istemişti.²¹⁴ Okulun yönetici rahiplerinin talebi üzerine verdiği borç, kendisine geri ödenmemişti. Agop Efendi, Calavaz'ın talebini İstanbul'a iletmiş,²¹⁵ Hariciye Nazırı Fuad Paşa'da Ermeni Patrikhanesine bildirmişti.²¹⁶

Yukarıdaki yazışmalardan da anlaşılacağı gibi Paris Büyükelçiliği, Ermeni milletine yardım adına tasfiye sürecinde sorumluluğu üzerine almış oldu.

4- Kütüphanecilik

III. Selim'den itibaren Batılı tarzda eğitim yapmak üzere kurulan okullarda, kütüphaneler de yapılmaya başlanmıştı. III. Selim tarafından kurulan topçu okulu da,

²¹² B.O.A., HR.H., dosya: 135, gömlek: 2, vesika: 7.

²¹³ B.O.A., HR.H., dosya: 135, gömlek: 2, vesika: 8.

²¹⁴ B.O.A., HR.H., dosya: 135, gömlek: 2, vesika: 2.

²¹⁵ B.O.A., HR.H., dosya: 135, gömlek: 2, vesika: 1.

²¹⁶ B.O.A., HR.H., dosya: 135, gömlek: 2, vesika: 3.

kütüphanesi olan eğitim kurumlarından biriydi. “Okul için dört yüz ciltlik bir kütüphane kuruldu. Bu kütüphane harp sanatı ile ilgili fizik, topçuluk, matematik ve tahkimat konuları üzerinde en güzel Fransızca kitaplarla meşhur Fransız ansiklopedisini içine almakta idi.”²¹⁷

Valide Mektebi'nin kuruluşunda, okula beş yüz kırk altı cilt kitap bağışlanmıştı. “Vakfiye'ye konulan şartlardan okul kütüphanesinin Cuma günleri dışarıya da hizmet vermek üzere tasarlandığı anlaşılmaktadır.”²¹⁸ Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye'nin hedefleri arasında, cemiyet merkezinde halka açık bir kütüphane açılması da vardı.

Osmanlı topraklarında kurulan yabancı okullarda kütüphanelerde kuruldu. Örneğin, Amerikan Kız Kolejinin kütüphanesinde yirmi iki bin kitap bulunuyordu.²¹⁹ İstanbul'daki Bulgar cemaatinin kurduğu ilk cemiyet Çatalište adını taşıyordu. Kelime anlamı okuma salonu olan Çatalište, önemli bir kütüphaneye sahipti. Cemiyet, Bulgarca bütün gazetelerle birlikte Fransızca, Yunanca ve Rusça gazetelerinde bulunduğu kütüphanesi ile kısa sürede Bulgarların İstanbul'daki kültür merkezi haline dönüşmüştü.

Kütüphanecilik konusu Osmanlı aydınlarını da meşgul eden bir konuydu. Münif Paşa'nın bir layihasında da bu konuya değinilmiştir. Münif Paşa'nın layikası, Ali Paşa'ya sunulmuştu. Bazı araştırmacılar, bu layihayı Beyazıt Devlet Kütüphanesinin temelini atan çalışma olarak kabul etmektedir.²²⁰ Ayrıca Münif Paşa'nın Maarif Nazırı olduğu yıllarda, Kütüphane Yönetmeliği yayınlanmıştır.

Galata Sarayı Mektebi'nde Sultan I. Mahmut tarafından bir kütüphane yaptırılmıştı. Kütüphanede muhafaza edilen kitapların bakımı için memur tahsis edildi.²²¹

Dönemin aydınları, Fransız kütüphanelerinden çok etkilenmişlerdi. Şinasi tarafından yayınlanan Tasvir-i Efkâr gazetesinde, Avrupa gazetelerinden toplam

²¹⁷ Karal, **Büyük Osmanlı Tarihi**, s. 68.

²¹⁸ Nuran Kara Pilehvarian; Osmanlı Devleti'nin İlk Sivil Lisesi: Valide Mektebi/Darülmaarif 1266/1850; **Proceeding of the 11th International Congress of Turkish Art, Utrecht- The Netherland**, August 23*28, 1999), s. 5.

²¹⁹ Recep Ülke, **İstanbul Amerikan Kolejinin Tarihçesi: Kız ve Erkek Kısımları**, s. 8.

²²⁰ Doğan, **Tanzimatın İki Ucu: Münif Paşa ve Ali Suavi**, s. 98.

²²¹ Nur Akın, “İstanbul'un Batılı Bölgesinde İki İslami Kültür Yapısı: Galata Sarayı ve Galata Mevlevihanesi”, *Proceedings of the 11th International Congress of Turkish Art*, s. 2.

yirmi milyon cilt basılı eser bulunduğundan bahisle “ve bunlardan en ziyade kütüb-i mütenevvia ve asar-ı ataka-i nefiseye ve bir takım el yazısı her bir lisan üzere terkim kılınmış evrak ve bergüzara Fransa devletinin malik olduğu anlaşılıp ve bu hey’etin ulum ve fünuna olan rağbetlerine bu dahi bir delil-i kafi bulunup” deniliyordu.²²²

Reform programının eğitimi düzenleyen ikinci maddesinde yer alan yedi nolu öneri halk kütüphanelerinin kurulmasıdır.

C- Hukuki ve İdari Düzenlemeler

Osmanlılık siyasetinin bir yaklaşımın resmi bir politika olarak kabul görmesi Osmanlı geleneksel devlet düşüncesinde nitel bir değişimi gerektirmekteydi. Bu nitel dönüşümler hukuk ve idari reformlar yoluyla sağlandı. Tanzimat, bir yönüyle bir kanunlaştırma hareketi olarak kabul edilmiştir. “Tanzimatın çeşitli cepheleri arasında en mühim olanı şüphesiz onun hukuki cephesidir.”²²³ Düzenlemeler anlamına gelen Tanzimat, modern bir dönüşümü ifade etmektedir. “Osmanlı sistemindeki değişim daha çok devlet sistemiyle yeni düzenlemeleri kapsamaktadır.”²²⁴ Tahir Taner, Tanzimat’ın hukuk alanındaki icraatlarını şöyle özetliyor: “Avrupa milletleri medeniyet ve terakki yolunda büyük adımlarla ilerlerken memleketimizin bu medeniyete karşı sınıksız kapalı olan kapılarını Tanzimat tamamen açmamış ise de aralık etmiş, şark ile garp müesseselerinin karşılaşmalarına ve çok defa birlikte yürümeye çalışmalarına imkân vermiştir.”²²⁵ Bülent Tanör’de Tanzimat’ın idari alandaki katkılarını şu üç maddeyle özetliyor: “Karar alma süreçlerinde kurum ve kuralların ortaya çıkması, yeni düzenin yaratılmasında başvurulmuş kanunlaştırma yönetimi ve din/devlet ilişkilerindeki

²²² Bedri Mermutlu, **Sosyal Düşünce Tarihimizde Şinasi**, İstanbul, Kaknüs Yayınları, Eylül 2003, s. 256.

²²³ Hıfzı Veldet, “Kanunlaştırma Hareketleri ve Tanzimat”, **Tanzimat I**, İstanbul, Maarif Matbaası, 1940, s. 139

²²⁴ Gürsoy Akça, Hümmet Hültür, “Tanzimattan Cumhuriyette Siyasal ve Hukuksal Yapının Modernleşmesi”, **Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, s. 238.

²²⁵ Tahir Taner, ‘Tanzimat Devrinde Ceza Hukuku,’ **Tanzimat I**, İstanbul, Maarif Matbaası, 1940, s. 232

değişmeler ya da laikleşme.”²²⁶ Yani, kanunlaştırma ve idari yapılanmadaki değişiklikler, Tanzimat’ın laik yönünü oluşturmaktadır. Tanzimat’a karşı ortaya konulan muhalefetin daha çok hukuki ve idari reformların bu yönüne karşı bir itiraz içerdiği görülüyor.²²⁷

Fransız etkisi, kanunlaştırma hareketinde ve idari reformlarda da kendisi hissettirmiştir. Bu alanda Fransız modelinden yapılan aktarımlar, diğer tüm alanlardan daha fazla Tanzimat üzerindeki Fransız etkisini ortaya koymaktadır. ‘Tanzimat Döneminde idari teşkilat bakımından görülen en bariz ve önemli karakter bu teşkilatın tamamen Avrupalı ve bilhassa Fransa’daki teşkilata benzer bir şekil ve fizyonomide kurulmuş olmasıdır.’²²⁸ Aynı eğitim alanında olduğu, Fransız idari modeli reformist bürokrasisinin hedefleriyle olan uyumu nedeniyle benimsenmiştir. ‘Hükümet kurumlarında yapılan değişiklikler ve bürokraside yapılan yenileşmelerde, merkezi yapısı ile Fransız yönetim örgütü, Osmanlı yönetim yapısına uygun görünmüş ve örnek alınmıştır.’²²⁹ İdari yapıdaki Fransız etkisinde, Tanzimat bürokratların Avrupa’daki gözlemleri önemli bir rol oynamıştı. “Mustafa Reşit Paşa Avrupa’da bulunduğu sıralarda Fransız idari teşkilatını tetkik etmişti.”²³⁰

Hukuki yapının oluşturulmasında da, aynı Fransız etkisi görülmektedir. Avukatlık ve noterlik gibi kimi modern müesseseler bile Fransız örneklerine uygun olarak oluşturulacaktır. Avukatlık, Mahakim-i Nizamiye Dava Vekilleri Hakkında Nizamname ile düzenlenmiştir. ‘Fransız Ticaret Usul Kanunu’nun aynen alınması ile Osmanlı hukuk sistemine 1861’de giren Ticaret Usul Nizamnamesi’nde mevcut avukatlıkla ilgili hükümler, yine Fransa’dan örnek alınarak hazırlanan bu

²²⁶ Tanör, **Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri**, s. 96

²²⁷ ‘Osmanlıdaki hukuksal yenileşmeler önemli düzeyde Batıdaki ekonomik ve teknolojik gelişmeler, Fransız Devrimi ve aydınlanma düşüncesinin etkisinde ortaya konulurken, diğer taraftan Osmanlı hukukunun kaynaklarından biri olan İslam hukukunda baştan beri birbiriyle uzlaşmayan farklı yaklaşımların olması, özellikle kamu hukuku alanında belirli islami normların bulunmayışı, buna ek olarak Türk İslam geleneğinin Arap İslam geleneğine göre daha hoşgörülü yapısı; İmparatorluk yönetiminin değişmez İslami dışsal kuraldan (şeriat) çok inancın içsel yapısının (hakikat) benimsendiği bir kültür üzerinde yükselmesi hukuksal yeniliklerin önünü tıkamayan bağlamı oluşturmuştur.’ Akça, Hülür, ‘Osmanlı Hukukunun Temelleri ve Tanzimat Dönemindeki Yeniliklerin Sosyo-Politik Dinamikleri,’ **Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, s. 318

²²⁸ Mehmet Karaaslan, “Tanzimat ve Şurayı Devlet”, **A.Ü Hukuk Fak. Dergisi**, yıl 2005, Cilt 54, Sayı 3, Sy 345

²²⁹ Seyitdanlıoğlu, **Tanzimat Devrinde Meclis-i Vala**, s. 26

²³⁰ Şapolyo, **Mustafa Reşit Paşa ve Tanzimat Devri Tarihi**, s.168

Nizamname ile tamamlanmış olmaktadır.²³¹ Noterlik kurumu için de aynı şey geçerlidir. Fransa örnek alınarak hazırlanan Mukavelet Muharrirleri Nizamnamesi ile noterlik modern hukuk sistemine dâhil edilecektir.²³²

Islahat Fermanı'nın ikinci bölümü olarak kabul edilen maddeleri arasında idari ve hukuki düzenlemelerle ilgili çok sayıda vaat mevcuttur. 1867 Tarihli Fransız reform programı da, en fazla idari ve hukuki düzenlemelerle ilgili maddeler içerir. Aşağıda, Reform Programında yer alan hükümler üzerine değerlendirmeler yapılacaktır. Programın idari ve hukuki düzenlemelerin çok çeşitli alanlarına temas etmesi, Tanzimat dönemi hukuki ve idari düzenlemeleri üzerine genel bir bakış imkânı vermektedir. Aşağıda idari ve hukuki alana ilişkin reform programının maddeleri hakkında bilgi verilecektir.

1- İdari ve Hukuki Yapıya İlişkin düzenlemeler

Reform programının idari yapıyla ilgili düzenlemeleri üçüncü maddeden itibaren başlamaktadır. Üçüncü maddede, 1866 tarihli Vilayet Nizamnamesi'nden övgüyle söz ediliyor ve bu sistemin yaygınlaştırılması isteniyordu. Vilayetler düzenlemesinin, yürütme ve yargı kuvvetlerinin daha net çizgilerle ayrılmasını sağlamış, karma mahkemelerin önünü açmıştı. Vilayetler ile ilgili düzenleme, Osmanlılık siyaseti yönündeki en önemli adımlardan biriydi. 'Bu nizamname ile Müslüman ve gayrimüslim halkın idareye katılması sağlanıyor ve böylece dış müdahaleler önlenmek isteniyordu.'²³³

Vilayet Nizamnamesinin temeli, 1864 tarihinde ilk defa olarak Tuna Eyaleti'nde denenen sistem ile atılmıştı. Tuna Eyaleti'ndeki sistem inşa edilirken, Fransız departman modeli örnek alınmıştır. Tuna'ya vali olarak Mithat Paşa atanacaktır.

²³¹ Gülnihal Bozkurt, **Batı Hukukunun Türkiye'de Benimsenmesi: Osmanlı Devleti'nden Türkiye Cumhuriyeti'ne Reserasyon Süreci(1839-1939)**, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1996, s. 127

²³² Nevin Ünal Özkorkut, "Savcılık, Avukatlık ve Noterlik Kurumlarının Osmanlı Devleti'ne Girişi", **A.Ü Hukuk Fak. Dergisi**, Cilt 52, Sayı 4, Yıl 2003, s. 154

²³³ Bozkurt, **Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu (1839-1914)**, s. 111

1863 yılında Mithat Paşa, Fuad Paşa tarafından İstanbul'a çağırılır. Eyaletler yeniden düzenlenirken, Niş Eyaleti'ndeki başarılı çalışmalarında dolayı Mithat Paşa'nın tecrübelerinden yararlanılmak istenmiştir.²³⁴ 1864 yılında Vilayet Nizamnamesi yayınlandı. İlk olarak Silistre, Niş ve Vidin birleştirilerek Tuna Vilayeti oluşturuldu. Mithat Paşa, Tuna Vilayeti'nin ilk valisi olarak atandı. 1865 yılından itibaren Tuna Vilayeti örnek alınarak yeni vilayetler oluşturuldu.

Vilayet Nizamnamesi ile İdare Meclisleri ve Vilayet Umum Meclisleri oluşturulmuştu. Bu meclisler yoluyla yargı ve idari görevler birbirinden ayrılmış oluyordu. Valinin başkanlığındaki Meclis-i Umum'da Müslümanlar ve Gayrimüslimler ikişer üyeye temsil ediliyordu. Bu yolla hem gayrimüslimlerin sisteme bağlılığı arttırılmaya çalışılmış, hem de yabancı müdahaleleri engellenmek istenmiştir. Vilayet Nizamnamesi bu yönüyle 1859 yılından beri devam eden, İmparatorluğun Avrupa eyaletlerini Avrupalı komisyonca denetlenmesi önerisine bir cevaptır.

1871 yılı başlangıcında yayınlanan İdare-i Umumiye Vilayet Nizamnamesi ile, vilayet uygulaması yaygınlaştırılacaktır. Özel bir kanunla ayrıca bir düzenleme yapıldığı için sivil mahkemelerle ilgili hükümleri yeni Nizamnamede yer almadı. Nizamname, idari görevlilerin görev ve yetkilerini düzenliyordu.

Vilayetler sancaklara, sancaklar kazalara, kazalar ise nahiyelere bölünecektir. Sancaklar mutessarif, kazalar kaymakam, nahiyeler müdürler tarafından yönetilecekti. Vilayetin yönetimi, Valilere veriliyordu. Vilayet altındaki her birim idarecisi, bir üst idareciye bağlı olarak çalışacaktı. Sistemin en üstündeki yönetici ise validir. Ayrıca vilayet merkezinde valinin yönetiminde muavin, defterdar, mektupçu, eğitimde sorumlusu gibi çeşitli görevleri yapacak memur kadrosu yer alacaktı. Sancaklarda da, muhasebeci, tahrirat müdürü gibi yardımcı memurluklar oluşturulmuştu. Bu kadro içinde Nizamname ile tespit edilen bir görev bölüşümü yapılmıştı.

Nizamnamede sistemin tüm yöneticilerinin görev ve yetkileri ayrı ayrı tespit edildi. Valilerin idari ve mali görevleri yanında eğitim, imar, güvenlik ile sivil ve hukuk mahkemelerinin kararlarının infazıyla ilgili sorumlulukları vardı. Hukuk

²³⁴ **Mihhat Paşa'nın Hatıraları:Hayatım İbret Olsun**, C:I, s. 44

alanıyla ilgili sorumlulukların yerine getirilmesinde Babıali'nin müdahalesini gerektiren bir durum oluştuğunda, vakit kaybetmeden İstanbul'a bilgi vermeleri gerekecekti. Nizamnamede hem valinin görevleri hem de vilayet sistemi içinde görev yapan yönetici ve memurların tüm çalışmaları detaylı olarak düzenlenmiştir.

Nizamnameyle Meclis-i Umumi ve Meclis-i İdari adıyla iki meclisin de görevleri ve işleyişi düzenlendi. Meclis-i Umumi yılda bir defa vilayet merkezinde toplanacaktı. Meclis-i İdariler ise sancak ve kazalarda sürekli olarak görev yapacaklardı. Sancak ve kazalar dışında da, nahiye ve köylerin ayrı meclisleri oluşturulacak, milletler içinde ayrıca çalışacak konseyleri olacaktı. Tüm meclisler için Nizamnamede detaylı düzenlemeler yapılır.

Meclis-i Umumi en önde gelen görevi Vilayet'in iktisadi ve ticari faaliyetlerinin geliştirilmesiydi. Vergi, kamu gelirleri, ulaşım şebekesi gibi imar işleri Meclis-i Umumi'nin kontrolüne verilmişti. Ayrıca tarım, maarif alanlarında da sorumlulukları vardır. Gerek görüldüğünde olağanüstü olarak da toplanabilecek olan Meclis'e valiler başkanlık yapacaktı. Valinin olmadığı koşullarda, vali tarafında belirlenen bir üst düzey vilayet yöneticisi vekâleten bu görevi yüklenecekti. Milletlerle ilgili özel konular, Meclis'in özel bir komisyonu tarafından ele alınacaktı.

Vilayet İdari Meclislerinin görevleri ise, Nizamnamenin yetmiş altı ila yetmiş sekizinci maddelerinde düzenlendi. Bu meclislerin görev tanımları idari işler ve hukuk işleri olarak ikiye ayrılıyordu. İdari işler başlığı altında, yönetim tüm satın almaları, kontratlar, özel yönergelerin hazırlanması, ormanların yönetimi, ormanlar ve madenlerle ilgili özel sorunların çözümü, güvenlik, giderlerin kontrolü, sanat okullarının kurulması ve çeşitli iktisadi görevler sayılmıştır. Meclis kararları bir mazbatayla valiye sunulacaktı. Hukuk alanıyla ilgili görevleri arasında şunlar sayılıyordu: Vilayet teşkilatında görevli memur ve yöneticilerin görevlerinden kaynaklanan yargılamaları, çeşitli vilayet dairelerdeki veya meclislerdeki memurlar arasındaki anlaşmazlıkların çözümü, sivil ve adli makamlar arasındaki uyuşmazlıkların çözümü, yerel ahalinin memurlardan şikayetlerinin değerlendirilmesi, merkezi ve yerel yönetimler arasındaki uyuşmazlıkların çözümü.

Nizamnamenin en dikkat çekici yönü, idari ve hukuki kurumların birbirinden daha fazla ayrılmış olmasıdır. Nizamname sadece örnek vilayetlerde değil, tüm ülke genelinde uygulanmak üzere hazırlanmıştı ve ortak hükümleri içeriyordu. Yetmiş

dokuzuncu maddede, idari meclislerin şer'i ve sivil mahkemelerin alanlarına müdahale etmeleri kesin ifadelerle yasaklanmıştı. 1871 Nizamnamesi'yle, reform programının üçüncü maddesi büyük ölçüde hayata geçirilmiş oluyordu. Söz konusu madde, Babiâli tarafından kabul edilen maddelerden biri olarak değerlendirilebilir. İdari yapı bu yolla daha fazla Fransız modeline yaklaştırılmıştır. Vilayet Nizamnamesi yoluyla ülke yönetimine Batı müdahalesi engellenmek istenmiştir. Avrupa devletlerinin en büyük şikâyetlerinden biri, taşra yönetimlerindeki düzensizliklerdi. Özellikle Hıristiyanların ağırlıkta olduğu Rumeli sık sık şikâyet konusu yapıyordu. Nizamname ile gayrimüslimlerinde taşra yönetimine dâhil edilmesi, bu yönetim biçiminin yaygınlaşmasının, diplomaside de rahatlama yaratacağı düşünülmüştü.

Tanzimat döneminde idare hukuku alanında yapılan önemli düzenlemelerden biri, Şura-yı Devlet'in kuruluşudur. Şura-yı Devlet'in, reform programının üçüncü maddesinin merkezi bürokrasideki yansıması olarak değerlendirmek de mümkündür.

1868 yılında Meclis-i Vala-yı Ahkâm-ı Adliye ikiye ayrıldı. Şura-yı Devlet ve Divan-ı Ahkâm-ı Adliye oluşturuldu. 1854 yılında Meclis-i Ali-yi Tanzimat ve Meclis-i Vala-yı Ahkâm-ı Adliye olarak ikiye ayrılan meclis, 1861 yılında İngiliz Büyükelçisinin öneriyle Meclis-i Vala-yı Ahkâm-ı Adliye adıyla tekrar birleştirilmişti.

Şura-yı Devlet, üzerine yüklenen birçok görevin yanında, bugünkü Danıştay'ın temeli kabul edilmektedir. Fransa'da Danıştay olarak çalışan Conseil d'Etat örnek alınarak oluşturulmuştur. Conseil d'Etat, 1799'da Napoleon Bonapart tarafından kurulmuştu. Fransa'daki siyasi rejim değişikliklerine paralel olarak, Conseil d'Etat da değişime uğramıştır.

1867 yılına gelindiğinde, III. Napoleon yükselen muhalefeti dizginleyebilmek için liberal reformlara yönelmek zorunda kalır. Bu kapsamda Conseil d'Etat da yeniden düzenlenir. Fransız Büyükelçisi Bourée, Babiâli'ye benzer liberal reformlar önermiştir. 'Sadrazam Ali Paşanın dostu olan Fransa'nın İstanbul elçisi, Osmanlı idaresinin liberal müesseselerle takviye edilmesi fikrini telkin etmiş ve bu hususta Müslüman ve Hıristiyan tebaanın birlikte temsil edilebileceği Fransa'daki Conseil

d'Etat benzeri bir meclisin kurulmasını tavsiye etmişti.²³⁵ 1868 yılının Şubat ve Mart aylarında Meclis-i Vala'da yapılan Şura-yı Devlet'in kuruluş toplantılarına Fuad Paşa, Mithat Paşa, Cevdet Paşa ile birlikte Bourée'de katılmıştır.

Vilayet Nizamnamesi ile yapılan düzenlemelerle taşra teşkilatları yeniden yapılandırılmıştı. Vilayet Meclislerine temsili bir nitelik verilmişti. Bu yolla, idari ve adli işlerin birbirinden ayrılması hedeflenmişti. 'Vilayet meclislerinde uygulanan bu sistemin başarısı merkezde de yeni bir düzenlemeyi gerekli kılmıştı ki, bu da Şura-yı Devlet'in kuruluşunu gündeme getirdi.'²³⁶ Fransız reform programının üçüncü maddesinde, 1866'da vilayet sisteminde yapılan düzenlemeler yoluyla bazı taşra bölgelerinde uygulamaya sokulan idari ve adli sistemin yaygınlaştırılması isteniyordu. Vilayetler sisteminin, yasama ve yargı organlarını daha fazla ayrılmasına, Müslümanlar ile gayrimüslimler arasındaki davalara bakacak Müslüman ve gayrimüslimlerin eşit katılımıyla oluşacak karma mahkemelere imkân sağladığı belirtiliyordu. Şura-yı Devlet'in kuruluşu ile reform programının üçüncü maddesinin uygulanmasına yönelik bir adım atılmış oldu. Şura-yı Devlet, yasama görevini üzerine alıyordu. Kanun ve nizamnameler hazırlayacak, devlet meseleleriyle uğraşacaktı. Memurların yargılanması da Şura-yı Devlet'e verildi. Devlet bütçesinin hazırlanması için de, Şura-yı Devlet bünyesinde beş kişilik bir komisyon kuruldu. Divan-ı Ahkam-ı Adliye ise adli işlere bakacak şekilde düzenlendi. Bu yolla, kurumlar arasında idari ve adli işbölümüne gidilmiş oldu. Meclis-i Tanzimat ile Meclis-i Vukela arasındaki görev ayrımında da, kuvvetler ayrılığı denenmişti.²³⁷

Kuvvetler ayrılığı yönünde atılan bu adım uzun süreli olmamıştı. Meclis-i Tanzimat'ın, Meclis-i Vala-yı Ahkâm-ı Adliye ile birleştirilmesinden yedi yıl sonra aynı ihtiyaç tekrar gündeme gelmişti. "Meclisi Valayı Ahkâmı Adliye ile Meclisi Tanzimat'ın birleştirilmesinden yedi yıl sonra, adli teşkilatın idari teşkilat ile birleşik

²³⁵ Karaaslan, "Tanzimat ve Şurayı Devlet", **A.Ü Hukuk Fak. Dergisi**, s. 353

²³⁶ Seyitdanlıoğlu, **Tanzimat Devrinde Meclis-i Vala**, s. 36

²³⁷ Ali Akyıldız, bu deneyimle ilgili şu değerlendirmeyi yapıyor: "Çıkarılacak kanunları belirleme ve teklif etme yetkisi ile bütün kanunların kesinlikle Tanzimat meclisinde görüşülmesinin gerekliliği, Osmanlı Devleti'nde bir yasama organını ilk defa bu kadar müstakil bir duruma getirmişti. Bu durum, yani yasama organının müstakiliyeti, bir başka şeyi de beraberinde getiriyordu: Yasama ve yürütme organları ilk defa belirgin bir şekilde birbirinden ayrılıyorlardı. Ayrıca, son derece önemli olan bir diğer konu da, kişilerin hazırladıkları yasa tasarılarının meclis tarafından değerlendirmeye tabi tutulmasıydı. Bu, halktan kişilerin de yasama mekanizmalarında yer alması demekti."Akyıldız, **Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilatında Reform (1836–1856)**, s. 255.

bir şekilde çalışmasının sakıncaları fark edilmiş, bu sakıncaları bertaraf edebilmek için de bu iki birimin tamamen ayrılması gerektiği sonucuna varılmıştır²³⁸. Kuvvet ayrılığı prensibinin doğduğu ülke olan Fransa, Osmanlı Devleti'nin de benzer bir yola girmesine vesile olmuştu. Enver Ziya Karal, Şura-yı Devlet'in millet meclisi karakteri taşıdığını söylüyor. 'Böyle bir meclis Osmanlı teşkilat müesseseleri arasında ilk defa yer alıyordu.'²³⁹

2 Nisan 1868'de Şura-yı Devlet'in ve Divan-ı Ahkâm-ı Adliye'nin nizamnameleri yayınlandı. 10 Mayıs'da Sultan Abdulaziz'in de katıldığı bir toplantıyla çalışmalarına başladı. Sultan Abdülaziz bu toplantı yaptığı konuşmada, her dinden Osmanlı tebaasının eşitliğine vurgu yapmıştır.

Şura-yı Devlet'in üyelerinden yirmi sekizi Müslüman, on üçü diğer dinlerdendi Başkanlığa Mithat Paşa getirildi. Divan-ı Ahkam-ı Adliye'nin başkanlığına da Cevdet Paşa atandı.

Şura-yı Devlet'in kuruluşu İstanbul'da sevinç gösterilerine neden oldu.²⁴⁰

Fuad Paşa, Şura-yı Devlet'in ve Divan-ı Ahkâm'ın kuruluşunu Avrupa'daki büyükelçiliklere bildirdiği 6 Mayıs 1868 tarihli sirkülerinde, özellikle gayrimüslimlerin de bu organlarda görevlendirildiğine dikkat çekilmişti.²⁴¹ Büyükelçiliklerden, buldukları ülke hükümetleriyle yapacakları görüşmelerde, gayrimüslimlerin yeni kurulan organlarda görevlendirildiğine vurgu yapmaları isteniyordu. Fuad Paşa'ya göre, üyeler en zeki ve ülke meselelerine en hâkim kişiler arasından seçilmişti.

Avrupa'dan gönderilen raporlarda düzenlemenin, Avrupa başkentlerinde takdir ile karşılandığı bildiriliyordu. Aristarchi Bey 19 Mayıs 1868 tarihli raporunda, hem Prusya Hükümeti'yle görüşmelerinden hem de Berlin'deki diğer diplomatik

²³⁸ Karaaslan, "Tanzimat ve Şurayı Devlet", **A.Ü Hukuk Fak. Dergisi**, s. 351.

²³⁹ Karal, **Büyük Osmanlı Tarihi**, C III., s.149

²⁴⁰ Engelhart, İstanbul'daki manzarı anlatır: "Gayrimüslim cemaatte büyük memnuniyet eseri görüldü; Rum, Ermeni, Katolik Ermeni patrikleri, hahambaşı kaymakamları Beylerbeyi Sarayı'na giderek ırk ve mezhep ayrımı yapmadan bütün Osmanlı tebaasının medeni hukuk görevlerine eşit şekilde katılmasıyla unsurların birliğine çağrılmasından dolayı, padişaha şükran duygularını sundular.... Her yerde Şura-yı Devlet üyeliğine atanan Hıristiyan üyeler İstanbul'a gelmek için yola çıktıkları zaman mahalli halkın alkışlarına nail oldular. Beyoğlu'ndaki tüccarların ileri gelenleri de bu gösterilere katıldılar. Ulema heyeti bile halkın memnuniyet ve şükranının etkisinde kaldı. Şeyhülislam, padişahın huzurunda yaptığı bir konuşmasında Abdülaziz'i Osmanlı saltanatının en büyük padişahı olarak övdü." Engelhart, **Tanzimat ve Türkiye**, s. 256

²⁴¹ B.O.A., HR.SYS, dosya: 1861, gömlek:10, vesika: 3

temaslarında olumlu izlenimler gözlemlediğini ilettili.²⁴² Lord Stanley, Kraliçe'nin İstanbul'daki Büyükelçisini, Babıâli'ye İngiliz Hükümeti'nin memnuniyetini bildirmekle görevlendirmişti.²⁴³ Rüstem Bey Dışişleri Bakanı ve diğer İtalyan politikacılarla görüşerek Fuad Paşa'nın sirkülerindeki bilgileri aktarmış, benzer olumlu tepkilerle karşılaşmıştı.²⁴⁴ Fransız Dışişleri Bakanı, 13 Mayıs'ta bir resepsiyonda karşılaştığı Mehmet Cemil Paşa'ya, Fransız Hükümeti'nin gözünde düzenlemenin büyük bir öneme sahip olduğunu söyledi.²⁴⁵ Washington'da yayın yapan *Cronicle* gazetesi, gayrimüslimlerin yeni oluşturulan organlara üye olarak atanmasını maddi, manevi ve siyasi açıdan gelişmenin en iyi sonuçları olarak yorumladı. Amerikan gazetesine göre bu gelişme liberal reformların güçlenmesi ve Sultan'ın Avrupa'ya yaptığı ziyaretin bir neticesiydi.

İmparatorluğun yönetim organlarına gayrimüslimlerin kabul edilmesi, Avrupa'da kamuoyu görüşünün ve siyasi havasının Babıâli lehine değişmesine yol açmıştı. Düzenlemeler, Fransız Büyükelçi Bourée'nin saygınlığını da yükseltmişti. Fransız tavsiyelerine göre biçimlendirilen Şura-yı Devlet ve Divan-ı Ahkâm-ı Adliye, Babıâli için aynı zamanda diplomatik bir silah haline dönüşmüştü.

10 Mayıs'da Sultan Abdülaziz Babıâli'ye gelerek Şura-ı Devlet ve Divan-ı Ahkam üyelerine hitaben bir konuşma yapmıştı. Sultan'ın konuşmasının tercümesi, Fuad Paşa'nın 13 Mayıs tarihli sirkülerinin ekinde Avrupa'daki büyükelçiliklere gönderildi. Fuad Paşa, Sultan'ın ziyaretinde dile getirdiği fikirlerin, Osmanlı İmparatorluğu'nun değişim tarihindeki başarının bir kanıtı olduğunu söylüyordu. Fuad Paşa'ya göre, liberal prensiplerin ve gelişmeci fikirlerin yerleşmesinde önemli bir aşama kaydedilmişti.

Rüstem Bey, 29 Mayıs tarihli raporunda, Sultan'ın konuşmasının İtalya'da büyük bir sansasyon yarattığını, İtalyan basının da konuya ilgisiz kalmadığını bildirdi.²⁴⁶ Fuad Paşa tarafından gönderilen tercüme, Petersburg'daki basın organlarına da verildi.²⁴⁷ Konu, *The Times*, *The Saturday Review*, *The Morning Post*

²⁴² B.O.A., HR.SYS, dosya: 1861, gömlek:10, vesika: 8

²⁴³ B.O.A., HR.SYS, dosya: 1861, gömlek:10, vesika: 9

²⁴⁴ B.O.A., HR.SYS, dosya: 1861, gömlek:10, vesika: 10

²⁴⁵ B.O.A., HR.SYS, dosya: 1861, gömlek:10, vesika: 23

²⁴⁶ B.O.A., HR.SYS, dosya: 1861, gömlek:10, vesika: 20

²⁴⁷ B.O.A., HR.SYS, dosya: 1861, gömlek:10, vesika: 27

gibi önde gelen İngiliz basın organlarına da konu oldu. Musurus Bey, İngiliz basınının konuyu ele almasını sağlamıştı.²⁴⁸ Sultan'ın katıldığı töreni uzun uzun anlatan ve önemini gizlemeyen *The Times*, her şeye rağmen Osmanlı İmparatorluğu'nda din farklılıklarının ortadan kalmadığını söylüyordu.²⁴⁹ *The Saturday Review* ise, Osmanlı yasama sisteminin hızlı geliştiğini fakat hala yeterli hıza ulaşamadığını iddia etmişti.²⁵⁰ *The Morning Post* ise yorumsuz olarak Sultan'ın konuşmasının tam metnini yayınladı.²⁵¹ Bütün eleştirilere rağmen, yeni oluşturulan idari organlarda gayrimüslimlere görev verilmiş olması önemli bir gelişme olarak kaydedilmişti.

Şura-yı Devlet, Tanzimat döneminden sonra değişikliklere uğramıştır. Şura-yı Devlet'in Tanzimat döneminde de ne kadar verimli çalıştığı tartışma konusu olmuştur. Hatta tartışmadan kendisine dayatılanların altına imza attığı için eleştirilere muhatap olmuştur. Fakat modern idari sistemin oluşturulmasında oynadığı önemli rol kabul edilmelidir. Dönemin tanıklarında Ahmet Mithat Efendi, Şura-yı Devlet için şu değerlendirmeyi yapıyor:

“ Şura-yı Devlet'in muazzam bir devlete müracaat yeri ve genel merkez olması bakımından gösterdiği düzgünlük ve güzel işlerin derecesi, o hususta konulan nizamların incelenmesinden anlaşılır...bu şura, özel bir okul görüntüsü vermiştir ki, en fazla övülecek taraflarından birisi de, budur.”²⁵²

Reform programının altıncı maddesinde, cezaevi koşullarının düzeltilmesi isteniyordu. Osmanlı zindanlarındaki koşullar, Fransızların özellikle de Fransız din adamlarının her zaman ilgilendiği konulardan biri olmuştur. Cizvit rahipleri Saint Benoit kilisesine yerleştiklerinde, hastaneler, diğer kiliselerle birlikte zindanları da ziyaret ettiler. Bu ziyaretler daha sonra düzenli bir hal aldı. Cizvit rahipleri bir de

²⁴⁸ B.O.A., HR.SYS, dosya: 1861, gömlek:10, vesika: 29

²⁴⁹ B.O.A., HR.SYS, dosya: 1861, gömlek:10, vesika: 31

²⁵⁰ B.O.A., HR.SYS, dosya: 1861, gömlek:10, vesika: 30

²⁵¹ B.O.A., HR.SYS, dosya: 1861, gömlek:10, vesika: 32

²⁵² Ahmet Mithat Efendi, **Üss-i İnkılap: Kırım Muharebesinden II.Abdülhamid Han'ın Cülusuna Kadar**, s. 98.

zindan kütüğü hazırladılar. Bu kütükte, zindanda kalanların isimleriyle birlikte Cizvitlerin zindanlarda yaptığı faaliyetler anlatılmaktadır.²⁵³

Hapishanelerin durumu Kırım savaşı devam ederken gündeme gelmişti. Fransız firkateyni tarafından ele geçirilen korsan gemisinde tutuklanan 5 denizci İstanbul'a getirilerek hapsedilmişti. Meclis-Vala idamlarına karar verdi. Denizcilerden biri Galata'da, diğeri Adalar'da idam edilebildi. Diğer üçü hapishanede kötü koşullardan dolayı ölmüştü. Cevdet Paşa, hapishanelerin yeniden düzenlenmesinin bu olaydan sonra gündeme girdiğini söylüyor.²⁵⁴ Zaptiye Müşiri İzzet Paşa'da, hapishanelere yönelik yeni bir düzenlemenin gerekli olduğunu savunuyordu.

1856 Hatt-ı Hümayunu'nda da konuyla ilgili bir madde ayrılmıştı. On ikinci maddede cezaevlerine değinilirken, insan hakları ve adalete atıf yapılıyordu. Hatt-ı Hümayun'da, cezaevleriyle ilgili yeni düzenlemelerin yapılacağı ve kötü muameleye izin verilmeyeceği belirtiliyordu. Ceza Kanununda da, hapishanelerle ilgili maddeler vardı. Ceza Kanunundan sonra 1859 yılında konu tekrar ele alındı.²⁵⁵

Başkentte görev yapacak olan Zaptiye Nezareti'nin dört biriminden biri, cezaevlerinin yönetimiyle görevliydi. Bu nezaretle ilgili yasal düzenlemenin altıncı maddesinde, cezaevlerinin bir müdür, bir müdür yardımcı ve yardımcılarıyla beraber zabıt kâtabi ve gardiyan tarafından yönetileceği belirtiliyordu. Zabıta teşkilatıyla ilgili düzenlemede ve 1879 tarihli Hukuk ve Ceza Usul Kanunnamesi hazırlanırken hapishaneler konusu tekrar gündeme geldi.

Reform programının altıncı maddesinde gündem getirilen konulardan bir diğeri de polis teşkilatının yeniden organizasyonudur.

Osmanlı Devleti'nin askeri birimler dışında iç güvenlikle ilgili ilk güvenlik gücü, 21 Mart 1845 tarihinde nizamnamesi yayınlanan Polis Meclisi'dir. Meclis,

²⁵³ Uzun süre kaybolduğu düşünülen kütük, Rinaldo Marmara tarafından, Lazaristlerin İstanbul arşivinde yapılan araştırmalarda tekrar ortaya çıkartılmıştır.

²⁵⁴ Cevdet Paşa, **Tezakir**, s. 31.

²⁵⁵ "Hapishanelerle ilgili başka bir düzenlemeye, 1859 yılında çıkartılan Muhakemat Nizamnamesi'nin 27. maddesinde rastlamaktayız. Bu maddeyle, zaptiye müsteşarı ve divan-ı zabtiye reisinin daima hapishanelerinin iyi bir durumda olmalarını sağlamaları, mahkûmları sefaletten korumaları, hasta olduklarında layıkıyla bakılmalarını saplamaları, bu konuda gerekli gördükleri ıslahatı peyderpey Babali'ye arz etmeleri istenmiştir." Bozkurt, **Batı Hukukunun Türkiye'de Benimsenmesi: Osmanlı Devleti'nden Türkiye Cumhuriyeti'ne Resepsiyon Süreci (1839-1939)**, s. 110.

Beyoğlu ve Pera'da görev yapmak üzere oluşturulmuştu. 1850'de Zaptiye Müşiriyeti'ne dâhil edilerek, kaldırıldı. Söz konusu nizamname, 1 Temmuz 1800 tarihli Paris Emniyet Müdürünün Görevlerini Düzenleyen Kararname örnek alınarak hazırlanmıştı.²⁵⁶

Hatt-ı Hümayun'un on üçüncü maddesinde, polis teşkilatının tüm sınıflardan Osmanlılıkların hem başkentte hem de taşrada can ve mal güvenliğini sağlayacak şekilde yeniden düzenleneceği vaat edilmişti.

1870 yılında Başkentte Zabtiye Nezareti yeniden düzelendi. Nezaret bölgelere göre dört mütessarflığa ayrılmıştı. Yönetimi için Meclis-i İdare, jandarma konseyi için Fırka-ı Zaptiye, bir teftiş heyeti ve cezaevlerinin yönetimiyle sorumlu bir birim oluşturulmuştu. Meclis-i İdari'ye nezaret muavini, Fırka-yı Zabtiye'ye zaptiye albayı başkanlık edecektir.²⁵⁷

Tanzimat'ın ilanından sonra kabul edilen ilk kanun 3 Mayıs 1840 tarihli Caza Kanunnamesidir. Bu kanunla ilk defa olarak suçun kanuniliği ilkesine dayanılmıştır. Kanunnamenin kendisi ve Hatt-ı Humayunu, Tanzimat Fermanı'nın bir devamı olarak kabul edilebilir. Suç şahsiliği ve cezaların eşitliği kabul edilmiştir. Kanunnamenin bu özelliği, Gülhane Hatt-ı Hümayun'undaki vaatler arasında sayılmıştı. Meclis-i Vala'ya ceza davalarında temyiz yetkisi verilmesiyle, temyiz kavramı hukuk sistemine kazandırılmış oldu. 'Kanun hazırlanırken müspet Avrupa mevzuatından ziyade Avrupa fikriyatından istifade edilmiştir, denilse yerinde bir ifade kullanılmış olur.'²⁵⁸ 14 Temmuz 1851 tarihli Kanunu Cedit'de olduğu gibi şer'i kurallarla modern hukuka ait kurallarının birlikte aynı kanunnamede yer alması düalizm yaratıyordu. Ayrıca hem 1840 tarihili Ceza Kanunnamesinin hem de Kanunu Cedit'in maddelerinin tasnif ve dizilişlerinde sorunlar vardı. Kanunu

²⁵⁶ Ali Sönmez, "Polis Meclisinin Kuruluşu ve Kaldırılışı (1845-1850)", **A.Ü Tarih Araştırmaları Dergisi**, Cilt: 21, Sayı: 37, 2005, s.263

²⁵⁷ "Şura-yı Devlet'in muazzam bir devlete müracat yeri ve genel merkez olması bakımından gösterdiği düzgünlük ve güzel işlerin derecesi, o hususta konulan nizamların incelenmesinden anlaşılır. Hele aza, baş muavin ve mülazim adlarıyla sınıfları ve görevlendirilen memurların istişare (danışma) ve müzakere usulleri ve zabıtları, devletçe adam yetiştirilmek üzere bu şura, özel bir okul görüntüsü vermiştir ki, en fazla övülecek taraflarından birisi de, budur." Ahmet Mithat Efendi, **Üss-i İnkılap: Kırım Muharebesinden II.Abdülhamid Han'ın Cülusuna Kadar**, s. 98.

²⁵⁸ Veldet, "Kanunlaştırma Hareketleri ve Tanzimat", **Tanzimat I**, s. 176

Cedit'te suç ve ceza kavramları genişletilmişti.²⁵⁹ 9 Ağustos 1858 tarihinde Ceza Kanunname-i Hümayunu yürürlüğe girdi. Bu kanunname 1810 tarihli Fransız Ceza Kanunundan yapılan aktarımlarla oluşturulmuştu. 1911 ve 1914 yılında yeniden düzenlendi; 1926 yılına kadar yürürlükte kaldı.

Avrupa'nın Osmanlı reformlarına müdahalelerinde en fazla öne çıkan konulardan biri ticarete ilişkin düzenlemelerdir. 'Ticaret kukuku, Avrupa'daki gelişmelerden en fazla etkilenen alanlardan biri durumundaydı.'²⁶⁰

Reform programının beşinci maddesinde, var olan Ticaret Kanunu'nun yeniden yazılması öneriliyordu.²⁶¹

Ticaret Kanununda, yirmi yaşını geçen herkesin özgürce ticaret yapabileceği, ebeveynlerinin gözetimi altında Ticaret Mahkemelerinin izni ile ticaret yapabileceklerdi. Ticaret Kanunu, parça parça oluşturulmuştur. 1864 yılında Deniz Ticaret Kanunnamesi ile tamamlandı.

Ticaret-i Bahriye Kanunu, Fransız Ticaret Kanunu'nun birinci ve üçüncü kısmının tercümesinden faydalanılmıştı. Fakat Gregoire Aristarchi, bu kanunun Ticaret Kanunu gibi Fransız mevzuatının çevirisi olarak görülemeyeceğini, Hollanda, Prusya, Sardunya, İspanya, Portekiz ve Sicilya hukukundan da faydalandığını söylüyor.²⁶²

²⁵⁹ Tahir Taner, 'Tanzimat Devrinde Ceza Hukuku,' **Tanzimat 1**, s. 229

²⁶⁰ Akça, Hültür, "Tanzimattan Cumhuriyette Siyasal ve Hukuksal Yapının Modernleşmesi", **Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, s. 250

²⁶¹ Gülnihal Bozkurt, 1850 tarihli Ticaret Kanunu hakkında şu bilgiyi veriyor: "1840 yılından beri ülkede çalışmakta olan karma ticaret mahkemelerinde Avrupa ticaret teamülleri uygulanıyordu. Bu alandaki büyük eksikliği gidermek üzere, 1849 yılında Fransız Ticaret Kanunu (1807), Kanunname-i Ticaret adıyla, Çamiç Ohannes Efendi tarafından tercüme edilerek 1850 yılında (18 Ramazan 1266), önce Fransız Ticaret Kanununun 1. ve 3. kitapları, 1855'de de İflas Kanunnamesi adıyla ikinci kitabı yayımlandı. 1850 Ticaret Kanunnamesinin gerekçesinde ticaretin önemi vurgulanıyor ve Fransız Kanunundan hiç söz edilmeden, 'uygulanan ticaret kanunlarının hükümlerinden yararlanılarak hazırlanan tasarının, tüccar ve daha başak komiserlerden kurulu bir komisyondan da geçirildiği' belirtiliyordu." Bozkurt, **Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu (1839-1914)**, s. 151

²⁶² Aristarchi Bey, **Legislation Ottomane ou Recueil Des Lois, Reglements, Ordonances, Traités, Capitulations et Autres Documents Officiel De L'Empire Ottomane**, C: I, s. 344

Kanunun birinci maddesinde²⁶³, yabancı uyrukluların Osmanlı bayrağı taşıyan gemilere sahip olmaları veya Osmanlı bayrağı taşıyan gemilerin yabancılara satışı yasaklanıyordu. Osmanlı bayrağı taşıdığı tespit edilen yabancı ülke vatandaşlarına ait gemiler geri alınacaktı. Osmanlı uyrukları, yabancı bayraklı gemilere sahip olup Osmanlı bayrağı altına işletme hakları kabul edilmişti. Fakat bu hakkın birinci maddedeki hüküm nedeniyle zarara uğrayanların lehine işletilmesi yasaklanmıştır. Gemi satışlarının ticaret mahkemelerinin veya satış kontratı Osmanlı toprakları dışında gerçekleşiyor ise Babiali konsolosunun huzurunda yapılması gerekiyordu. Kanunda getirilen imtiyazlar ve imtiyazlar için konulan muafiyetler, Fransız Ticaret Kanununun 191 ve 192. maddelerinden alınmış, Sardunya Ticaret Kanundan da faydalanılmıştı. Kanunun üçüncü bölümünü oluşturan ipotek ve satış ile ilgili maddeler, kaptanlarla ilgili dördüncü bölümü büyük ölçüde Fransız mevzuatından faydalanılarak hazırlanmıştı.

Altıncı maddesinde, ticaret mahkemelerinin de geliştirilmesi isteniyordu.

İlk ticaret mahkemesi, Ticaret Nezareti'nin kurulmasıyla 1840 yılında bu nezarete bağlı olarak oluşturulmuştu.²⁶⁴ 1847 yılında ilk olarak İstanbul'da oturan tüccarlardan da üye alınması benimsendi.

1867 yılında ticaret mahkemeleri, Kasım 1860 tarihinde yapılan düzenlemeye göre çalışıyorlardı.²⁶⁵ 1860'da ticaret mahkemeleri Ticaret Bakanlığına bağlandığında, yine Fransa kökenli düzenlemeler kullanılmıştı. Ticaret mahkemelerinin oluşturulmasında Avrupalı diplomatların baskıları da rol oynamıştı.

²⁶³ Kanunun bu maddesi 1879 yılında değişikliğe uğramıştır.

²⁶⁴ Ali Akyıldız, bu mahkemelerle ilgili şu bilgileri veriyor: "Osmanlı uyruğundan olan tüccarların gerek birbirleri ve gerekse müstemin (yabancı uyruklu) tüccarlarla aralarında meydana gelen davalarına İstanbul gümrüğünde tarafların ileri gelen güvenilir kişilerinden oluşan ve gümrük emininin başkanlığında toplanan bir kurul bakarken, nezaretin kurulmasıyla bu dava işleri de ticaret nezaretine nakledildi. Bu tür anlaşmazlıklara bakmak üzere birkaç üye ve memurdan oluşan bir mahkeme-i ticaret (ticaret meclisi) kuruldu. Mahkemede ticari konular görüşülürken Beratlı Avrupa ve Hayriyye tüccarlarının şebender, muhtar ve temsilcileri de hazır bulunuyordu. Mahkeme, haftada bir gün pazartesi günleri toplanıyordu. Yapılan geniş çaplı düzenleme ile mahkemenin çalışma esasları belirlendi. Mahkemede bir dâvâ görüşülürken ikinci bir dâvâcının içeri girip oturumu kesmemesini sağlamak üzere kapıda iki kavas görevlendirildi." Akyıldız, **Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilatında Reform (1836-1856)**, s. 130

²⁶⁵ "Bu mahkemeler şer'i mahkemenin ter edilmesi ve Şeyhülislamlıktan bağımsız olarak kurulan ilk mahkeme olmaları açısından önemlidir. Ticaret Muhakemeleri Usulü Kanunu (1861) ve deniz Ticaret Kanunu (1863) bu mahkemelerin şer'i usulden ayrılmalarını sağlayarak ticari yargıda laikleşme sürecini tamamlamışlardır." Akça, Hülür, "Osmanlı Hukukunun Temelleri ve Tanzimat Dönemindeki Yeniliklerin Sosyo-Politik Dinamikleri", **Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, s. 309

Reform programının beşinci maddesinde, ticaret ile ilgili düzenlemelerin geliştirilebilmesi için, Fransız Medeni Kanunu'nun kabul edilmesinin gerektiği ileri sürülmüştü. Fransız Medeni Kanun'un ticaretle ilgili maddelerinin kabul edilmesi, kanunun temel prensipleri kabul edilmeden ihtiyaca cevap verecek sonucu veremeyeceği iddia edilmişti. 1804 tarihli Fransız Medeni Kanununa, Napolyon Kanunu da denilmektedir. 'Fransız medeni kanunu muasır kanunlaştırma cereyanının ilk orijinal eseridir.'²⁶⁶ Fransız Medeni Kanununun kabulü meselesi, Tanzimat bürokrasisi içinde tartışılacak, fakat kabul görmeyecektir. Ali Paşa, Fransız kanunun alınmasını öneriyordu. Cevdet Paşa bu görüşe karşı çıktı. Cevdet Paşa tarafından hazırlanan Mecelle kabul edildi.

2- Mülkiyete ilişkin Düzenlemeler

21 Nisan 1858'de kabul edilen Kanunname-i Arazi'nin içerdiği hükümler, Fransız reform programını yakından ilgilendiriyordu.²⁶⁷ Fransız reform programına mülkiyet sistemiyle ilgili dört madde konulmuştu.

Toprak mülkiyeti meselesi, Tanzimat döneminin en çok tartışılan konuları arasındadır. Babiâli, diğer birçok konudan daha fazla toprak mülkiyeti konusunda hassasiyet göstermiş, gelenek hukuk kurallarını koruma yoluna gitmiştir. Bu kanunla ilk defa olarak toprak mülkiyetiyle ilgili hukuki kurallar, tek bir hukuk metni altında birleştiriliyordu.²⁶⁸

Kanunnamede, Osmanlı toprakları beşe ayrılmıştır: Mülk arazisi, miri arazi, mevkufe arazisi, metruke arazisi ve mevat arazisi.

²⁶⁶ Veldet, "Kanunlaştırma Hareketleri ve Tanzimat", **Tanzimat I**, s. 151

²⁶⁷ Hıfzı Veldet 1858 tarihli arazi Kanunnamesini, Tanzimat döneminin en orijinal kanunu olarak nitelendirmektedir: "Bu kanun Osmanlı Devletinde Tanzimattan sonra vücade getirilmiş olan en orijinal –tabir caizse- en yerli kanundur. Bunun hükümlerinden Garp mevzuat ve fikriyatının hiçbir suretle tesiri yoktur. Kökleri tamamen milli (şer'i) hukuka gömülüdür." **A.e.**, s. 180

²⁶⁸ "Batı hukuku kapsamı itibariyle etkilenmeyen bir tedvin hareketiyle ortaya çıkan bu Kanunname, toprakla ilgili eski hükümleri modern kanunlaştırma tekniğine uygun olarak bir araya getirmiş ve düzenlemiştir. Böylece İslam hukuku ile Örfi hukuk kuralları batı hukuk tekniği ile sistemleştirilmiştir." Bozkurt, **Batı Hukukunun Türkiye'de Benimsenmesi: Osmanlı Devleti'nden Türkiye Cumhuriyeti'ne Reserasyon Süreci(1839-1939)**, s. 150.

Reform Programının sekizinci maddesinde, mülk sisteminin yaygınlaştırılması isteniyordu. Mülk arazisi, kanunla konulan istisnalar hariç üzerinde her türlü tasarrufun yapılabileceği araziye ifade ediyordu. Kanunun ikinci maddesinde mülk araziler, dörde ayrılmıştı: Vergi ve resimlere tabi olmayan ve meskenleri bir parçası kabul edilen, yarım dönümü geçmeyen araziler; kamu arazisinden mülk arazisine dönüşen topraklar, arazi-i üşriye yani aşar vergisine tabi arazi; arazi-i hariciye yani yeni fethedilen yerlerde gayrimüslimlerin kullanımına bırakılan arazi. Arazi-i hariciye de kendi içinde ikiye ayrılmıştı: Harici mukaseme olarak adlandırılan nispi oranlı vergiye tabi arazilerde, toprak üzerindeki ürünün önemine göre ürün üzerinden yüzde ondan yarısına kadar değişen oranlarda vergi alınan araziler ve sabit vergi oranına tabi harici-i muvazzar.

Tüm mülk arazileri üzerinde sahiplerinin tasarruf yetkisi vardı. Vakfedilebileceği gibi miras bırakılabilir veya ipotek gösterilebilirdi. Arazi-i üşriye veya arazi-i hariciyeler, miras bırakılmadan sahibinin ölümü halinde, kamu arazisi haline dönüşüyordu. Mülk arazilerinin tamamı üzerindeki yasal prosedür için kanunda fıkha atf yapılmıştır. Fıkıh hükümleri geçerli olduğu için, kanunda detaylara girilmediği belirtiliyordu. Diğer arazi türleri için kanunda 2 ayrı bölüm (kitap) ayrılmıştı. Birinci kitap miri ve mevkufe araziler, ikincisi arazi-i metruke ve mevat içindi.

Reform Programının sekizinci maddesinde, vakıf mülklerinin de reforma tabi tutulması istenmişti. Kanunname-i Arazi, vakıf topraklarını da ikiye ayırmıştır: Mülk arazisini olup, sahibi tarafından şerait hükümlerine uygun olarak vakfedilen araziler. Bu araziler, vakıf yönetiminin mülkiyeti kabul ediliyor. Kanunda bu tür vakıf araziler şeriat tarafından tespit edilen uygulamalara terk edilmiştir.

21 Şubat 1865 tarihinde, taşradaki vakıf topraklarıyla ilgili ayrı bir düzenleme yapılmıştı. 1870 tarihinde de İstanbul'daki vakıf topraklarıyla ilgili yeni bir tüzük hazırlandı. Tüzüğün birinci maddesinde vakıf toprakları ikiye ayrılıyordu: Doğrudan hazine tarafından veya müteveli tarafından Hazine denetiminde yönetilen vakıflar ve hazine denetiminde idarecileri tarafından yönetilen vakıflar. Ekilen vakıf toprakları müstegelat, şehirlerdeki vakıf toprakları musakafat topraklar olarak adlandırıldı. Vakıf toprakları için de Arazi Kanunnamesi'nde vakıf arazilerinin mülkiyetiyle ilgili dördüncü maddesinin geçerli olduğu belirtilmiştir.

Toprak mülkiyetiyle ilgili düzenlemeler temel amaç, atıl toprakların üretime kazandırılmasıydı.²⁶⁹

Reform programının yedinci maddesinde, yabancılar için özgür mülkiyet sistemi isteniyordu. Onuncu madde de, Müslümanların ellerindeki mülklerin Hıristiyanlara toprak satışına konulan yasağın kaldırılması isteniyordu. Bu konuya, Hatt-ı Humayun'un tatbiki üzerine Paris'te kaleme alınan raporda da geniş yer ayrılmıştır. Bu talep, 10 Haziran 1867 tarihli düzenlemeyle hayata geçirildi. Osmanlı İmparatorluğu ile yabancı devletler arasında yapılacak düzenlemeden sonra, yabancılara emlak tasarrufu izni verileceği, Islahat Fermanı'nın hükümleri arasında yer almıştı. Bu vaadin hayata geçirilmesi için Avrupa devletleri 1862 yılında Babiâli'ye başvurmuşlardı. Ali Paşa ile İstanbul'daki büyükelçilikler arasında bir mutabakat sağlanmıştı.²⁷⁰

Osmanlı İmparatorluğundaki yabancıların gayrimenkul sahibi olabilmeleriyle ilgili kanunun giriş bölümünde; ülkedeki refahın artırılması, yabancıların mülkiyet haklarından doğan sorunların sonlandırılması ve bir düzene kavuşturulabilmesi için Sultan tarafından ilgili maddelerin kabulüne karar verildiği belirtiliyordu. Yabancılara, kent ve köylerde Osmanlı vatandaşlarıyla aynı haklardan yararlanarak, Hicaz bölgesi dışında İmparatorluğun tüm topraklarında gayrimenkul sahibi olma hakkı tanındı. Yabancılar, bu haklarını kullanırken Osmanlı vatandaşlarıyla aynı kural ve kanunlara tabi olacaklardı. Yabancıların bu kanundan doğan haklardan yararlanabilmesi için, tabi oldukları ülkenin, Babiâli tarafından mülkiyet hakkıyla ilgili yapılması önerilecek düzenlemelere katılmış olması gerekiyordu. Osmanlı vatandaşı olarak doğan fakat daha sonra tabiiyet değiştirenler, bu kanunun dışında bırakılmıştır. Bu durumdaki kişiler için daha sonra ayrı bir kanun hazırlanacaktı. Düzenlemeden yararlanan yabancılar, Osmanlı vatandaşlarıyla bir tutulacaklardı. Bu hukuki eşitliğin niteliği, düzenlemede maddeleriyle yer aldı. Toprak mülkiyetindeki

²⁶⁹ “Devlet, toprağı işletmekte olan çiftçilere tapuları vermekle, toprak üzerinde merkezi kontrolü sağlamayı ve ayan nüfusunu kırıp üretimi arttırmayı amaçlamıştır. Öyle ki devlet arazisini kanun dışı işletenlere dahi belirli koşullarla tapu vererek boş arazileri üretime katmaya çabalamıştır. Bütün bu niteliklerine rağmen bu kanunname mülkiyeti değil, devlet arazisinin işletilmesinde istikrar sağlanmasını, vergi mükelleflerini tespit etmeyi ve vergi gelirlerini arttırmayı amaçlamıştı.” Akça, Hülür, “Osmanlı Hukukunun Temelleri ve Tanzimat Dönemindeki Yeniliklerin Sosyo-Politik Dinamikleri”, **Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, s.312

²⁷⁰ Engelhart, **Tanzimat ve Türkiye**, s. 197

tasarruf, intikal, temlik ve ipotek ile ilgili cari ve gelecekte kabul edilecek Osmanlı kanunlarına uyacaklardır. Tüm vergi ve resimler, bu mülkiyetler için de geçerlidir. İster davalı isterse davacı veya her iki taraf da yabancı olsun, toprak mülkiyeti hakkındaki itilaflardan doğan tüm anlaşmazlıkların yargı mercii Osmanlı sivil mahkemeleri olarak tespit edilmişti. Bu hüküm, kanunun ikinci maddesinin üçüncü fıkrasında yer almıştı. “Öyle görülüyor ki, bu fıkranın açık ve sarih ifadesi, gayrimenkuller konusunda Yabancılar arasında çıkacak itilafları halletmek için, eski anlaşmalar mucibince kurulmuş Konsolosluk Mahkemelerinin görevini münakaşa götürmez bir şekilde bertaraf etmiştir.”²⁷¹ Fakat anlaşmalardan kaynaklanan haklar korunmuştu. Yetkili adli merci hususundaki hüküm, konsolosluk mahkemeleri ile Osmanlı Hükümeti arasında uzun süre yetki tartışmasına neden oldu. Fakat yabancıların gayrimenkul mülkiyeti konusunda Babîâli, adli yetkiyi paylaşmayı kabul etmiyordu. Osmanlı sivil mahkemelerin yargı yetkisi, iflas durumu için de geçerliydi. Bir yabancıнын bir başka yabancıya karşı, yabancı mahkemelerde kazandığı davalar, Osmanlı topraklarındaki bir yabancıнын topraklarının satışını gerektirmesi durumunda, kararın uygulanabilmesi için, Osmanlı sivil mahkemelerinin de satılacak gayrimenkulün niteliğini incelemiş olması gerekiyordu. Dördüncü maddede, yabancılarla ait mülkiyetin bağış veya vasiyet yoluyla intikal edebileceği belirtiliyordu. Fakat bir gayrimüslimin, Müslüman’dan miras alması engellenmişti. Kanun, toplam beş maddeden oluşuyordu.

Söz konusu kanunun uygulanmasıyla ilgili olarak Babîâli ile Fransa, Avusturya, İngiltere, Prusya, İsveç, Norveç, Belçika, Danimarka, İspanya ve Portekiz’in taraf olduğu bir protokol imzalandı.²⁷² Protokolde Babîâli kanunun, mülk sahibi haline gelen yabancıların, yürürlükte olan anlaşmalarla tanınmış haklarına zarar vermeyeceğini teyit etti. Kanunun yerelde uygulanmasında ortaya çıkacak sorunların çözümünü taahhüt etti. Osmanlı topraklarında oturan herkese konut dokunulmazlığı kabul ediliyordu. Sahibinin izni veya yetkili otoritenin onayı olmadan konutlara girilmesi yasaklanmıştı. Aynı hakkın yabancılar için de geçerli

²⁷¹ Nedjib H Chiha, “Osmanlı Devletinde Gayrimenkul Mülkiyeti Bakımından Yabancıların Hukuki Durumu”, **A.Ü. Hukuk fak. Dergisi**, Çev.: Halil Cin, Yıl: 1967, Cilt 24, sayı 1-4, s. 256

²⁷² Protokolün Fransızca metni için Bkz. Aristarchi Bey, **Legislation Ottomane ou Recueil Des Lois, Reglements, Ordonances, Traités, Capitulations et Autres Documents Officiel De L'Empire Ottomane**, Cilt I, s. 22.

olduğu protokolde yer aldı. Yabancılara ait hanelere girilebilmesi için, konsolos görevlilerinin de onayı aranacaktır. Konsolos rezidansına dokuz saatlik mesafeden daha yakın olan yerlerde, konsolosluk görevlileri olmadan Osmanlı görevlileri bu hanelere giremeyecektir. Konsolosluk görevlileri de, Osmanlı otoritelerinin taleplerine kısa sürede cevap vermek zorundaydı. Osmanlı otoritelerinin hareketi, yirmi dört saatten daha fazla geciktirilemeyecekti. En yakın konsolosun rezidansına dokuz saatten daha uzun yürüyüş mesafesinde bulunan yerlerde, konsolos görevlisinin refakati olmadan, ihtiyar heyeti bilgilendirilerek yabancıların hanelerine girilebilecektir. Fakat bu hükmün işletilebilmesi için gerekçe; cinayet, cinayet teşebbüsü, kundaklama, hırsızlık, silahlı isyan, kalpazanlık suçlarından birinin araştırılmasıyla ilgili olmalıydı. Aynı bölgelerde, beş yüz kuruştan az para cezası gerektiren yargılamalar, bu bölgelerde Vilayet Nizamnamesi yürürlükte olması koşuluyla, elçilik görevlisi olmadan yapılabilecekti. En kısa sürede konsolosluğun haberdar edilmesi gerekiyordu. Babiâli, emniyet görevlilerinin nasıl davranması gerektiğiyle ilgili bir yönergeyi en kısa zamanda hazırlayacaktı. Protokole göre yabancılar, sancak mahkemelerinin kararlarını temyiz edebileceklerdi. Temyiz aşamasında konsolosluklar da anlaşmalardan kaynaklanan hükümlerle hukuki sürece taraf olacaktır. Protokol, yabancıların yargı haklarını güvence altına alıyordu.

Yabancılara mülkiyet hakkı sağlayan düzenlemeye rağmen, Avrupalılar Osmanlı Devleti'nde çok fazla toprak satın almadılar.²⁷³

Reform programının, mülkiyet sistemini ilgilendiren bir başka maddesi dokuzuncu maddedir. Dokuzuncu maddede, ipotek sisteminde reform yapılması isteniyordu. Temmuz 1870'de, gayrimenkulların ipotek işlemleriyle ilgili kanuni düzenleme yapıldı.

²⁷³ Konuyla ilgili Donald Quataert şu bilgiyi veriyor: "1867 kanunun kanuni haklar verip vermediği çok münakaşa edilir, ama kanunun pratik bir tesiri olmadı. Yabancılar daha ziyade Filistin'e yerleştiler, ama orada hadi arazinin ve nüfusun çok cüzi bir nispetindeydiler. Batılılar uysal işçiler çalıştıracak vasi çiftçilere sahip olma ümitleri hükümet memurlarının düşmanca hareketleriyle suya düştü; üstelik ziraatta çalışacak fazla işçi de yoktu. İngilizlerin yüzyılın ortasında İzmir civarında sahip olduğu söylenen araziler hiçbir zaman beklenen neticeyi vermedi. Yabancılar Osmanlı tebaaları gibi işçi temin edemediler, aşiretleri de çalıştıramadılar. Konsolosların devamlı surette şikayet etmelerine rağmen, Osmanlı mahkemeleri yabancı mülkiyetine karşı çıktı. Kısaca, fazla yabancı yerleşmesi olmadı."Domald Quataert, "19. Yüzyıla Genel Bakış: İslahatlar Devri 1812-1914", **Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi**, Ed.:Halil İnalçık, Donald Quataert, Çev: Ayşe Berktaş ve diğerleri, 2 c, İstanbul, Eren Yayıncılık, 2004, C:II, s. 987.

Toplam üç maddeden oluşan kanunun birinci maddesinde, bir gayrimenkulun ipotek gösterilebilmesi için muhtar bir sertifika alınması gerektiği belirtiliyordu. Sertifikada, gayrimenkul üzerinde başka bir ipotek bulunmadığı veya yed-i emine verilmediği belirtilecekti. Sertifikalar, sancak veya kaza merkezlerindeki temyiz-i hukuk mahkemelerine sunulacaktır. Temyiz-i hukuk tarafından onaylanan sertifikalarla gayrimenkul, sancak veya kaza mahkemeleri tarafından ipotek altına alınacaktır.

Reform programının ipotekle ilgili maddesinde, yeni oluşturulacak ipotek sisteminin güvenlik ve özgürlüğü garanti etmesi isteniyordu.

SONUÇ

Cumhuriyet Türkiyesi, Tanzimat'la 1939 tarihinde Milli Eğitim Bakanlığı tarafından düzenlenen yüzüncü yıl sempozyumunda barıştı denilebilir. Fakat bu barışma, Tanzimat'ın belki de en çok eleştirilen dönemlerden biri, Tanzimatçıların da en çok eleştirilen Osmanlı yöneticileri olmasını engelleyemedi. Tanzimat, teslimiyetçilik olarak algılandı.

Osmanlı modernleşmesinin başlangıçtaki amacı, Batı ile bozulan güç dengesini yeniden tesis etmektir. Tanzimat dönemi modernizmi de, devletin birlik ve bağımsızlığının korunması amacına dayanıyordu.

Tanzimat döneminin hemen hemen tüm resmi metinlerinde devletin birliği ve bağımsızlığı, çeşitli şekilde ifade edilmiştir. 1860'da İstanbul'da bir uluslararası konferans toplanması, İmparatorluğun Avrupa eyaletlerine uluslararası bir araştırma komisyonu gönderilmesi, Girit sorununun uluslararası bir masa etrafında tartışılması gibi talepler Sultan'ın egemenlik haklarının ihlali olacağı gerekçesiyle ret edilmişti. İçeride tüm reform adımları, Avrupa devletlerinin müdahalelerinin engellemesi gerekçesiyle meşrulaştırıldı. Tanzimatın modernist bürokrasisi içindeki ilk bölünme de bağımsızlık tartışmalarından çıkmıştı. Kapitülasyonların kaldırılması için ilk resmi girişim Tanzimat bürokrasisi tarafından yapıldı.

İmparatorluk yönetimine Avrupa müdahalesi, gayrimüslimlerin yaşam koşulları bahanesine dayanıyordu. Osmanlılık siyaseti, bu gerekçeyi ortadan kaldırmannın bir yöntemi olarak gündeme geldi. Yani devletin birlik ve bağımsızlığı, Tanzimat siyasetinin temel kavramları ve çıkış noktaları oldu. Tanzimatçılara yönelik teslimiyetçilik eleştirisinin akademik referanslara dayanmadığı anlaşılıyor.

Tanzimat, başarısız bir modernizm denemesi olarak nitelendirilmiştir. Fransa'nın bugün beşinci Cumhuriyetini yaşadığı, yani Cumhuriyetin dört defa yıkıldığı göz önünde bulundurulduğunda, Fuad Paşa'nın değerlendirmelerinin haklılığı bir kez daha ortaya çıkıyor. Başka coğrafyalarda yüzyıllar içinde başarılı değişimleri Osmanlı İmparatorluğu'nun yirmi yılda tamamlaması istenmişti. Başaramadığında da, 'başarısız bir modernizm denemesi' olarak tanımlandı.

Her ne kadar hedeflerin tümü gerçekleştirilememiş olsa da, Osmanlı İmparatorluğu Tanzimat'tan reformizmi kazanarak çıktı. Siyasal programların kabul ettirilmesinde en fazla başvurulan meşrulaştırma referansı modernizm oldu ve Cumhuriyet döneminde bile siyasal çoğulculuğun da önüne geçti. Yani Tanzimat, Osmanlı İmparatorluğu'nu geri dönülmez bir şekilde modernizm çizgisine sokmuştu. Nitekim Cumhuriyet Devrimi'nin bir çok adımının ön izlerini Tanzimat'ta bulmak mümkündür. Türk modernizminin kodları, Tanzimat içinde saklıdır.

Tanzimat modernizminin dinamosu, Hariciye Nezareti'dir. Diploması, Tanzimat'ın hem gerekçesini hem de rotasını tayin etti. Özellikle 1856 sonrasındaki dönemde Fransız etkisinin bu kadar yoğun hissedilmesinde, yenilikçi kadroların dünyaya hariciye penceresinden bakmasının da önemli bir etkisi vardır. Mustafa Reşit Paşa, Ali Paşa ve Fuad Paşa yurtdışında diplomatik görevlerle bulduklarında Fransız modelini incelemişlerdi.

Fransa'nın reformlar hakkındaki tezleri Osmanlılık siyasetiyle uyumluydu; bu yüzden de Rusya ve İngiliz önerilerinden daha fazla kabul gördü. Babıâli'de Rus tezleri düşmanca görülüyordu. İngiliz yaklaşımı ise, Osmanlı kaynaşmasına hizmet etmeyecekti.

Modernist kadroların genel yaklaşımlarının Fransız tezleriyle olan uyumu, politik işbirliğinden kaynaklanmamıştır. Fransız politikalarına yakın olduğu kabul edilen Fuad Paşa'nın siyasi vasiyetnamesinde Fransa'ya şüpheli, İngiltere'ye ise daha ılımlı bir yaklaşım görülür. Nitekim Tanzimat döneminde zaman zaman Fransa'yla diplomatik ilişkilerin gerilmiş olmasına rağmen İngiltere'yle daha uyumlu ilişkiler kurulabilmişti. Reformlar konusuna gelindiğinde ise Babıali, İngiliz tezlerinin etkisini azaltmaya yönelik politikalar takip etti. Fransız yaklaşımı ise genel olarak kabul gördü. Ali ve Fuad Paşa'ların Fransız taraftarlığı, Paris Barış Anlaşması'nın hazırlık döneminde ortaya atılmıştır. Bu politik tavırda, Fransa taraftarlığından daha fazla Startford Canning karşıtlığı rol oynamıştır. Fransız Büyükelçi Thouvenel'in İstanbul'daki politik ortamı iyi değerlendirdiğini anlaşıyor. Tanzimat'ın, Paris Barış Anlaşması sonrasındaki dönem için 'İmparatorluğun Fransız asrı' ifadesi kullanılır. Bu yolu açan diplomat, Thouvenel'dir. 34 yaşında Dışişleri Bakanlığı Siyasi İşler Direktörlüğüne yükselen başarılı bir diplomattır. Türkiye'deki görevinden sonra Dışişleri Bakanlığı görevine getirildi. Thouvenel'in Türkiye'deki

görevi sırasında merkeze gönderdiği raporlar incelediğinde, Islahat Fermanı'yla ilgili daha detaylı bilgilere ulaşılabilir. Fransız Dışişleri Bakanlığı arşivinde mevcut olan belgeler, konu için önemli bir kaynak niteliğindedir. 19. yüzyılın en hareketli yılı olan 1867 yılı olaylarını anlamak içinde yine aynı arşivdeki dönemin Fransız Büyükelçisi Bourée tarafından gönderilen raporlara başvurulmalıdır.

Tanzimat reformlarındaki Fransız etkisinin en önemli ve kalıcı sonucu, devlet yönetimindeki laikleşmenin başlamasıdır. Diplomasi, Napoleon Bonapart'ın Mısır seferi nedeniyle geliştirilen ilişkiler içinde laikleşmeye başlamıştı. Şer'i diplomasi kurallarının yerini modern diplomasi kuralları alıyordu. Eğitimde laikleşme de yine Fransız etkisiyle başladı. Hukuk, Fransız hukukundan tercüme edilen kanunlarla laikleşme yoluna girdi. Yürütme ve yargı kuvvetleri ilk defa olarak Fransız reform programını takip eden dönemde ayrılmaya başlayacaktır. Tanzimat'ın laik bir sistem kurduğunu söylemek mümkün değildir. Şer'i hükümler tüm kanunlarda çeşitli oranlarda muhafaza edilmişti. Fakat, Tanzimat'ın laikleşmeye giden yolu açtığı söylenebilir.

Fransa'nın, Osmanlı reformlarına yaklaşımında İngiltere ve Rusya'ya göre en önemli farklılık, gayrimüslim milletler meselesine bakıştan kaynaklanır. Fransız reform programının girişinde, Hatt-ı Hümayun'un ilk on altı maddesinin gayrimüslim milletlerin yönetimiyle ilgili olduğu, bu maddelerdeki vaatlerinde büyük ölçüde hayata geçirildiği belirtiliyordu. İngiltere ise, daha çok ilk on altı maddedeki vaatlerin yerine yetirilmediği iddia edecektir.

Tanzimat reformlarındaki konusunda Avrupa devletleri arasındaki fikir ayrılıklarının anlaşılabilmesi için en önemli kaynak, ilki Fuad Paşa'nın evinde yapılan ve Avusturya Büyükelçisi ile Fransız Büyükelçi Thouvenel ve İngiliz Büyükelçi Canning'in de katıldığı toplantılarda Kallimaki tarafından tutulan notlardır. Toplantıda Fransızca konuşulduğu için, notlar da Fransızca olarak kaleme alınmış olmalıdır. Bütün araştırmalarımıza rağmen, Kallimaki tarafından tutulan notlara ulaşmamız veya bu notlar hakkında bir ipucu bulmamız mümkün olmadı. Söz konusu metinlerin ortaya çıkartılması, Tanzimat dönemine ait önemli bilgilere ulaşılmasını sağlayacaktır.

Tezimizin konusunu oluşturan Fransız reform programı, 1856 Hatt-ı Humayunu'nun genel bir değerlendirmesi niteliğindedir. Islahat Fermanı olarak bilinen Hatt-ı Humayun'un tarihsel önemi yeterince aydınlatılabilmiş değil.

Islahat Fermanı, Osmanlı İmparatorluğu'nun modernizmde karar kıldığıının ilanıydı. Gülhane Hatt-ı Humayunu ile 1856 arasındaki dönemde modernizme muhalefet edenler iktidarı ele geçirdiklerinde modernist politikalardan vazgeçtiklerini açıklayabiliyorlardı. Fakat 1856 sonrasında iktidarların modernizm karşıtı politikalara yönelmediği görülür. Osmanlı İmparatorluğu'nun Islahat Fermanı sonrasındaki yönetimleri gerçek modernist çizginin kendileri tarafından temsil edildiğini savunacaktır.

Tanzimat döneminin resmi metinlerinde Fransız Devrimi'nin ilkeleri olan 'eşitlik' ve 'kardeşlik' çok sık kullanılmıştır. Birçok diplomatik metinde Babıâli'nin siyaseti liberal olarak tanımlanmıştır. Buradaki liberal ifadesini XIX. Yüzyıldaki anlamıyla yani muhafazakâr olmayan bir siyaset olarak anlamak gerekir. Tanzimat siyaseti ve Osmanlılık büyük ölçüde bu kavramlar etrafında şekillendi. Fransız Devriminden ödünç alınan siyasal kavramlara içeriği değiştirilerek de olsa başvurulmuş olması, dönemin sınıfsal ilişkileriyle ilgilidir. 1826'da Yeniçeri Ocağı kaldırıldığında, ulemadan Rum Ortodoks elitine uzanan ittifak da yıkılmış oldu. 1826 sonrasında iktidarın merkezinde oluşan sınıf ilişkileri, Fransız etkisine daha açık bir siyasal ortamın oluşmasını sağladı. Tanzimat'ın kendisi bir devrim olmamasına rağmen kavramlarını devrimden ödünç alması yenilik arayışının göstergesidir. Merkeziyetçi, reformist ve dini elitin etkisinin azaltıldığı bir siyasal sistem sadece Tanzimat'ın değil, çağdaşı olan Fransa'daki II. İmparatorluk yönetiminin de temel hedefiydi.

Tanzimatçıların modern kurumları Fransız modeline göre biçimlendirirken amaçları Fransa'yı taklit etmek değil, özgün Osmanlı-Türk değerlerini modern biçimiyle ortaya koyabilmektir. Academie Francaise örnek alınarak oluşturulan Encümen-i Daniş'in temel amacı Türkçenin bilim ve eğitim dili haline dönüştürülmesidir. Prytanée de la Fleche modeline göre kurulan Cemiyet-i Tedrisiye-i İslamiye hedefi fakir Türk çocuklarının okutulmasıdır. Maarif Nizamnamesinde Türkçe'nin resmi eğitim dili yapılmaya çalışıldığı görülür. Fransızcadan tercüme edilen Ticaret Nizamnamesi ile Müslüman Türkler ticaret

hayatında güçlendirilmek istenmiştir. Örnekleri çoğaltmak mümkün. Bu örnekler modernleştirilmiş Osmanlı değerlerinin egemenliğinin hedeflendiğini gösterir. Osmanlı kimliğinin büyük ölçüde Türk dil ve kültürü temelinde şekillendirilmek istendiğini kabul edilmelidir. Fransız modeline göre yeniden düzenlenen sistem, aynı zamanda Türkler için uluslaşmanın da başlangıcıdır. Eğitim alanında Fransız örneklerine göre oluşturulan kurumların Türkçenin geliştirilmesine hizmet etmiş olması, Tanzimat'ın milliyetçiliğe zemin hazırlayan yanıdır. Fransız kaynaklı milliyetçilik, sadece gayrimüslimlere değil Türklere de Tanzimat döneminde ulaşmaya başladı. Fakat Türkçülüğün resmi politikaya dönüşmesi XX. Yüzyılda gerçekleşti.

Tanzimat, Osmanlılık temelinde bir kaynaşma sağlamayı başaramadı. Fakat modern ulusal devlete giden yolu açtı. Ulus-devlet döneminde Fransız etkisi tekrar gündeme gelecektir.

XIX. yüzyıl Fransa-Osmanlı ilişkileri sadece Babıâli için değil, Paris Hükümeti için de önemlidir. İstanbul'daki büyükelçiliğin sadece II. İmparatorluk döneminde üç dışişleri bakanı çıkartmış olması bile, Osmanlı İmparatorluğu'na verilen önemi göstermektedir. İstanbul'da görev yapacak diplomatlar, Fransız Dışişleri Bakanlığı'nın en yetenekli kadroları arasından seçilmiştir.

Nasıl ki Fransa İstanbul'daki iktidara etki ediyorsa, Türkiye'deki gelişmeler de Paris Hükümeti'ni etkilemiştir. Mısır krizi sonrasında yaşanan iktidar değişikliği, Walewski'nin Dışişleri Bakanlığı koltuğuna oturması gibi Fransız iç politikasındaki birçok siyasal gelişme Doğu'da yaşananların bir sonucudur. Fransız politikacıların kariyerlerinde Doğu sorunu tayin edici bir rol oynamaktaydı.

Fransa'nın politik hedefleri sadece İstanbul'da etkinlik sağlama amacıyla sınırlı değildir. Napoeon Bonapart'la beraber Fransa, devrimin ideolojisini ve ilkelerini yaymayı, bir dış politika amacı olarak benimsemişti. Paris Hükümeti, Doğu'da da bu fikirleri hâkim kılarak kendine egemenlik alanı yaratmaya çalışıyordu. Tanzimat dönemi Fransız etkisini bu perspektifle beraber ele almak gerekir. Mekteb-i Sultani, Akdeniz ülkelerinde açılması düşünülen laik Fransız okullarına örnek olmak üzere kurulmuştu. Benzerlerinin başta Yunanistan olmak üzere diğer ülkelerde de açılması düşünülüyordu. Mekteb-i Osmani'de de Fransız kültürünü ve Paris Hükümeti'nin görüşünü benimseyen kadrolar yetiştirilmek

istenmişti. Aynı dönemde gayrimüslim milletlere de laik bir anlayış verilmeye çalışıldı.

Osmanlı İmparatorluğu için on dokuzuncu yüzyılın en hareketli yılı 1867'dir. 1867 yılının en önemli gelişmelerinden biri de Fransız reform programı oldu. Tezimizin konusu olan Fransız reform programı iki açıdan önemlidir.

Reform programı Fransa'nın Osmanlı reformlarına toplam bir bakışını yansıtmaktadır. Reform programından hareketle Fransa'nın Tanzimat reformlarına etkisi hakkında bir sonuca ulaşmak mümkündür. Bu etki, Osmanlılık siyasetinden diplomatik sürece, gayrimüslim milletlerin yönetiminde yapılan reformlardan devlet yönetiminin yeniden düzenlenmesine kadar çok geniş bir alanı kapsar. On dokuzuncu yüzyıl Osmanlı-Fransa etkileşiminin daha iyi anlaşılması sadece diplomasi tarihinin değil, Tanzimat sürecinin kendisinin de aydınlanmasına katkı yapacaktır. Reform programı birinci olarak bu yönüyle önemlidir.

Programın ikinci önemli noktası sonuçlarıdır. Tanzimat'ın reformcu enerjisi, iki defa kesintiye uğradı. İlk yorgunluk, Kırım Savaşıyla atılır. İkinci durgunluk dönemi ise 1860'ların ikinci yarısında ortaya çıktı. Avrupa devletleri Girit kriziyle birlikte, yavaşlayan reformları masaya yatıracaktır. Bu dönemde 1867 tarihli Fransız reform programının yeni reform hamlelerine yol açtığı görülür. Arşivlerde yaptığımız araştırmalarda reform programına verilen resmi bir cevaba rastlamadık. Fakat tüm kaynaklarda programın ret edildiği söyleniyor. Resmen kabul edilmemiş olsa bile birçok maddesinin hayata geçirildiğini kabul etmek gerekir. Mekteb-i Sultani'nin kuruluşu, Maarif Nizamnamesi, yabancıların toprak mülkiyeti hakkını düzenleyen kanun, Şura-yı Devlet'in kuruluşu reform programının hayata geçirilen maddelerinden bazılarıdır. Resmi olarak programın kabul edilmemiş olmasına rağmen, programın belli maddeleri uygulamaya sokulmuştur. Yani Fransız reform programı yeni bir reformcu dalga yaratmış, Tanzimat'ın ikinci durgunluk döneminin aşılmasına vesile olmuştur. Fakat bu reformcu rüzgâr da uzun sürmeyecektir. Fransa'nın Prusya'ya yenilmesi, Fuad Paşa'nın ve ardından da Ali Paşa'nın ölümü Tanzimat'ın reformcu dinamizminin zayıflamasına neden olur. Daha sonra İmparatorluk farklı bir rotaya girecektir. Tanzimat sonrasında Fransız etkisi yerini Alman etkisine bıraktı. Fransa'da da III. Napoleon'un İmparatorluğu yıkıldı.

Tezde, Osmanlı reformları içinde Fransız etkisi tartışılmıştır. Tezde bu etkiyi nedenleriyle ortaya koymaya çalıştık. Tabii ki, tezin eksiklikleri var. Örneğin bonapartist siyaset çizgisinin özellikle 1856'dan sonraki süreçte Tanzimat siyasetindeki etkisi, Fransız siyasetindeki iç mücadelelerin Osmanlı reformları üzerindeki etkisi gibi bazı sorular cevapsız kaldı. Mekteb-i Sultani'nin kuruluşunda Fransız eğitimindeki laikleşme atağının ne kadar rol oynadığı hala aydınlatılmamış bir konudur. Bu soruların cevaplandırılması, Türk tarihindeki süreklilik ve kopuşların da daha iyi anlaşılmasını sağlayacaktır. Fakat yaptığımız çalışmadan sonra şu kadarını söyleyebiliriz ki, Fransa'nın bir model olarak benimsenmesi, bu modelin Tanzimatçıların Sultan'ın egemenliği ve modernizm çizgisiyle uyumu sebebiyledir. Türk modernizmi üzerindeki bu etki, Cumhuriyet'e kadar hatta Cumhuriyet Devriminde de kendisini hissettirmeye devam etti.

Hatt-ı Humayun

Du 18 Février 1856.

18 ŞUBAT 1856 TARİHLİ
HATT-I HUMAYUN'UN
FRANZIZCA TERCÜMESİ
B.O.A HR.SYS.

dosya: 1860, gömlek:2, vesika:1

À Vous, Mon Grand Vizir Mehemmed Emin
Aali Paşa; que Dieu vous accorde la grandeur et
double votre pouvoir.

Mon désir le plus cher a toujours été d'assurer le
bonheur de toutes les classes de Mes sujets que la divine
Providence a placés sous Mon Sceptre Impérial, et, depuis
Mon avènement au Trône, je n'ai cessé de faire tous mes
efforts dans ce sens. Grâce en soient rendues au Tout-
Puissant! Ces efforts incessants ont déjà porté des fruits
utiles et nombreux. De jour en jour, le bonheur de la nation
et la richesse de Mes États vont en augmentant.
Desirant aujourd'hui renouveler et élargir encore les
réglements nouveaux institués en vue d'arriver à
obtenir un état de choses conforme à la dignité de Mon
Empire et à la position qu'il occupe parmi les nations
civilisées, et les droits de Mon Empire ayant aujourd'hui
par la fidélité et les louables efforts de tous Mes sujets, et

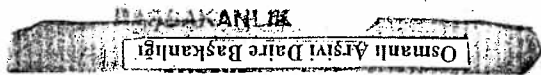
Mes nobles Alliés, reçu de l'extérieur une considération qui doit être le commencement d'une ère nouvelle, je veux augm. le bien-être et la prospérité intérieure, rendre heureux tous V. sujets, qui sont tous égaux à Mes yeux et me sont également chers, et qui sont unis entre eux par des rapports cordiaux de patriotisme, et assurer les moyens de faire, de jour en jour, croître la prospérité de Mon Empire.

J'ai donc résolu et j'ordonne la mise à exécution de mesures suivantes:

1 Les garanties promises de Notre part à tous les sujets de Mon Empire par le Hatti Humayoun de Gulhane et les lois du Kanjimat, sans distinction de classe ni de culte pour la sécurité de leurs personnes et de leurs biens, et pour la conservation de leur fortune, sont aujourd'hui confirmés et consolidés, et des mesures efficaces seront prises pour qu'ils reçoivent leur plein et entier effet.

2 Tous les privilèges et immunités spirituels accordés antérieurement, et à des dates postérieures à toutes les communautés chrétiennes ou à d'autres rites non-musulmans dans Mon Empire, sous Mon égide protectrice, sont confirmés et maintenus.

3 Chaque communauté chrétienne ou d'autres rites non-musulmans sera tenue, dans son délai fixé, et avec le concours d'une Commission ad-hoc dans son sein, de procéder avec Ma haute approbation, et sous la surveillance de Ma Sublime Porte, à l'examen de ses immunités et privilèges,

Et d'y discuter et soumettre à Ma Sublime Porte des réformes exigées par le progrès des lumières et des temps. Les pouvoirs concédés aux Patriarches et aux Evêques des cites chrétiennes, par le Sultan Mahomet III et ses successeurs, seront mis en harmonie avec la position nouvelle que Mes intentions généreuses et bienveillantes assignent à ces communautés. Le principe de la nomination à vie des Patriarches, après la révision des règlements d'élection aujourd'hui en vigueur sera exactement appliqué, conformément à la teneur de leurs Firmans d'investiture. Les Patriarches, les Métropolitains, Archevêques, Evêques et Rabbins, seront admis à leur entrée en fonctions, d'après une formule concertée en commun entre Ma Sublime Porte et les Chefs spirituels des diverses communautés. Les redevances ecclésiastiques de quelque forme et nature qu'elles soient, seront supprimées et remplacées par la fixation des revenus des Patriarches et Chefs des communautés, et par l'allocation de traitements et de salaires équitablement proportionnés à l'importance, au rang et à la dignité des divers membres du clergé. Il n'y sera porté aucune atteinte aux propriétés mobilières et immobilières des divers clergés chrétiens; toutefois, — l'administration temporelle des communautés chrétiennes, ou d'autres cites non musulmanes, sera placée sous la sauvegarde d'une assemblée choisie dans le sein de chacun des dites communautés parmi les membres du clergé et les laïques.

Gouvernement, s'ils remplissent d'ailleurs les conditions d'âge et d'examen spécifiées dans les règlements organiques des dites écoles. De plus, chaque communauté est autorisée à établir des écoles publiques de sciences, d'art et d'industrie. Seulement le mode d'enseignement et le choix des professeurs dans les écoles de cette catégorie seront sous le contrôle d'un conseil mixte d'instruction publique, dont les membres seront nommés par son ordre souverain de Ma part.

9 Toutes les affaires commerciales, correctionnelles et criminelles, entre des musulmans et des sujets chrétiens ou autres rites non musulmans, ou entre chrétiens et autres sujets de rites différents, seront déférées à des tribunaux mixtes. L'audience de ces tribunaux sera publique; les parties seront mises en présence et produiront leurs témoins, dont les dépositions seront acceptées indistinctement, sous un serment prêté selon la loi religieuse de chaque culte. Les procès ayant trait aux affaires civiles continueront d'être jugés publiquement, d'après les lois et les règlements, par devant les conseils mixtes des provinces, en présence du Gouverneur et du juge du lieu.

10 Les procès civils spéciaux, comme ceux de succession ou autres de ce genre, entre les sujets d'un même rite chrétien ou autre non-musulman, pourront, à leur demande, être envoyés par devant

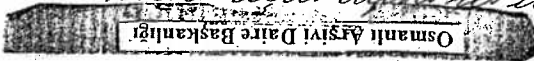
pour que sous ce nomore des adnerents, la pleine-
liberté de son exercice.

5 Toute distinction ou appellation tendant à rendre une classe quelconque des sujets de Mon Empire inférieure à une autre classe, à raison du culte, de la langue ou de la race, sera à jamais effacée du protocole administratif. Les lois serviront contre l'emploi, entre particuliers ou de la part des autorités, de toute qualification injurieuse ou blessante.

6 ^{tous} Tous les cultes sont et seront librement pratiqués dans Mes États, aucun sujet de Mon Empire ne sera gêné dans l'exercice de la religion qu'il professe, et ne sera d'aucune manière inquiété à cet égard. Personne ne pourra être contraint à changer de religion.

7 La nomination et le choix de tous les fonctionnaires et autres employés de Mon Empire étant entièrement dépendants de ma volonté souveraine, tous les sujets de Mon Empire, sans distinction de nationalité, seront admissibles aux emplois publics et aptes à les occuper selon leurs capacités et leur mérite, et conformément à des règles d'une application générale.

8 Tous les sujets de Mon Empire seront indistinctement reçus dans les écoles civiles et militaires de

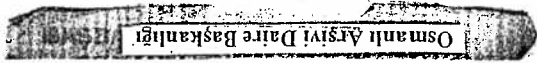
11. Les lois pénales correctionnelles et criminelles et les règles de procédure à appliquer dans les tribunaux mixtes seront complétées le plus tôt possible et codifiées. Il en sera publié des traductions dans toutes les langues en usage dans Mon Empire.
12. Il sera procédé, dans le plus bref délai possible, à la réforme du système pénitentiaire et son application aux maisons de détention, de punition ou de correction et autres établissements de même nature, afin de concilier les droits de l'humanité avec ceux de la justice. Aucune peine corporelle, même dans les prisons, ne pourra être appliquée que conformément à des règlements disciplinaires émanés de Ma Sublime Porte, et tout ce qui ressemblerait à la torture sera radicalement aboli. Les infractions à ce sujet seront sévèrement réprimées, et certainement, en outre, de plein droit, la punition, en conformité du code criminel, des autorités qui les auraient commises.
13. L'organisation de la police dans la Capitale et dans les villes de province et dans les campagnes sera révisée de façon à donner à tous les sujets paisibles de Mon Empire les garanties désirables de sécurité quant à leur personne et à leurs biens.
14. L'égalité des impôts entraînant l'égalité

des charges, comme celle des devoirs entraîne celle de droits, les sujets chrétiens et des autres ^{cités} non-musulmans devront, ainsi qu'il l'a été antérieurement résolu, aussi bien que les musulmans, satisfaire aux obligations de la loi de recrutement. Le principe du remplacement ou du rachat sera admis.

15 Il sera publié dans le plus bref délai possible une loi complète sur le mode d'admission et de service des sujets chrétiens et d'autres cités non-musulmans dans l'armée.

16 Il sera procédé à une réforme dans la composition des Conseils provinciaux et communaux, pour garantir la sincérité des choix des délégués des communautés musulmanes, chrétiennes et autres non-musulmanes ainsi que la liberté des votes dans les Conseils. Sa Sublime Porte avisera à l'emploi des moyens les plus efficaces de connaître exactement et de contrôler le résultat des délibérations et des décisions prises.

17 Comme les lois qui régissent l'achat, la vente et la disposition des propriétés immobilières, sont communes à tous les sujets de Mon Empire, il pourra être permis aux étrangers de posséder des propriétés foncières dans Mes États, en se conformant aux lois et aux règlements de police, en acquittant les mêmes charges que les indigènes, et après que des arrangements auront eu lieu avec les Puissances Étrangères.

tous les sujets de Mon Empire, sans distinction de classe ni de culte. On avisera aux moyens les plus prompts et les plus énergiques de corriger les abus dans la perception des impôts, et notamment des dîmes. Le système de la perception directe se succédera, et aussitôt que faire se pourra, substitua au régime des fermes dans toutes les branches de revenus de l'Etat. Tandis que ce système demeure en vigueur, il sera interdit, sous les peines les plus sévères, à tous les Agents de l'Autorité et à tous les membres des Médjlis, de se rendre adjudicataires des fermes qui seront annoncées avec publicité et concurrence, ou d'avoir une part quelconque d'intérêt dans l'exploitation de ces fermes. Les impositions locales seront autant que possible, calculées de façon à ne pas affecter les récoltes de la production, comme à ne pas entraver le mouvement du commerce intérieur.

19. Les travaux d'utilité publique recevront une dotation convenable, à laquelle concourront les impositions particulières et spéciales des provinces appelées à jouir de l'établissement des voies de communication par terre et par mer.

20. Une loi spéciale ayant déjà été rendue, qui ordonne que le budget des recettes et des dépenses

cette loi sera observée de la manière la plus scrupuleuse.
(On procédera à la révision des traitements affectés
chaque emploi.)

21. Les Chefs et un délégué de chaque communauté
désignés par Mon Sublime Porte seront appelés à
prendre part aux délibérations du Conseil Supérieur
de Justice dans toutes les circonstances qui intéres-
seraient la généralité des sujets de Mon Empire. Ils
seront spécialement convoqués à cet effet par
Mon Grand Vizir.

22. Le mandat des délégués sera annuel. Ils
prêteront serment en entrant en charge. Tous les
membres du Conseil, dans les réunions ordinaires
et extraordinaires, émettront librement leur avis
et leur vote, sans qu'on puisse jamais les inquiéter
à ce sujet.

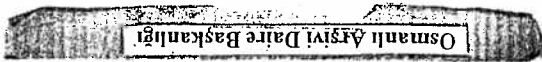
23. Les lois contre la corruption, la concussion
ou la malversation, sont appliquées d'après les
formes légales, à tous les sujets de Mon Empire, quelle
que soient leur classe et la nature de leurs fonctions.

24. On s'occupera de la création de banques
et d'autres institutions semblables, pour arriver
à la réforme du système monétaire et financier,
ainsi qu'^{de} la création de fonds destinés à
augmenter les sources de la richesse matérielle.

de Mon Empire.

25. On s'occupera également de l'établissement de routes et de canaux, qui rendront les communications plus faciles et augmenteront les sources de la richesse du pays. On abolira tout ce qui peut entraver le commerce et l'agriculture. Pour arriver à ces buts, on recherchera les moyens de mettre à profit les sciences, les arts et les capitaux de l'Europe, et de les mettre ainsi successivement en exécution.

Tels étant mes vœux et mes ordres, vous, qui êtes Mon Grand Vizir, vous ferez, suivant l'usage, publier, soit dans Ma Capitale, soit dans toutes les parties de Mon Empire, ce Firman Impérial, et vous veillerez avec attention et prendrez toutes les mesures nécessaires afin que tous les ordres qu'il contient soient dorénavant exécutés avec la plus rigoureuse ponctualité.

Considération

sur l'exécution du Firman Impérial

Du 15e Février 1856

1856 TARİHLİ
'CONSIDERATION SUR
L'EXECUTION DE FIRMAN
IMPERIAL DU 18 FEVRIER 1856'
BAŞLIKLI YAZI
B.O.A. HR.SYS. dosya: 1860,
gömlük: 2, vesika: 2, 3, 4, 5, 6.

Le Firman Impérial du 8 Février 1856 n'est que la confirmation et le développement de l'acte de Gul-Hani, qui a solennellement décrété le régime de l'égalité et ouvert l'ère de la réforme dans l'Empire Ottoman.

L'exécution d'un programme aussi complexe, embrassant toutes les branches de l'administration et touchant aux plus hautes questions de l'ordre social, présente de nombreuses difficultés de diverses natures, dont les plus graves résident dans les préjugés nationaux et dans l'état des moeurs publiques. Chacune des réformes annoncées exigeait donc un double effort répondant à un double obstacle à surmonter.

Pour mesurer l'étendue du chemin parcouru depuis dix ans; pour prononcer avec impartialité sur l'exécution des promesses de 1856; pour condamner ou absoudre la conduite du Gouvernement Impérial et porter un jugement sur l'avenir de la politique, il faut entrer dans l'examen attentif de ses travaux et tenir compte de l'obstacle vaincu plus encore que du résultat matériel.

Telle invitation nouvelle que l'on trouve à peine

ébauchés, après plusieurs années de lutttes et d'efforts consciencieux, atteinte plus victorieusement le progrès que toute autre réforme entièrement accomplie dont l'introduction n'a heurté ni les sentiments ni les préjugés des populations.

En suivant cette méthode qui s'impose à tout esprit impartial dans l'examen des faits politiques et d'administration intérieure qui se rattachent au programme de 1856, on constatera facilement que sur certains points, la nation a saisi son devoir derrière elle les traditions du vieux régime, tandis que sur d'autres points, le résultat obtenu bien que réel, est à peine sensible. Mais il suffit que le principe ait passé de l'état théorique à l'état pratique pour que le Gouvernement Impérial ait le droit de s'imprévaloir comme d'un résultat important et comme un témoignage irrécusable de ses intentions.

À une époque encore plus éloignée, c'est-à-dire, — avant la proclamation du Califat que l'on peut appeler la Charte de l'égalité, les sujets du Sultan se divisaient en deux classes, séparés l'une de l'autre par un préjugé en apparence invincible: une classe dominante représentée par les Musulmans et une classe inférieure, entièrement soumise à l'autorité de la première et représentée par la population non-musulmane. Cette inégalité, qui avait alors toute la force d'un dogme politique sans

91
1856
1856

en avoir la légitimité, a été accomplie par l'Acte de Gul
Hani, qui a proclamé l'égalité absolue de tous les sujets de
Sultan sans distinction de race ou de religion. Mais l'acte
de Gul-Hani n'était lui-même qu'une reconnaissance d'un
droit et la promesse d'une réforme qui pouvait rester stérile, à
l'état de lettre morte. Il s'agissait de la convertir en fait, c'est-à-
dire de l'introduire dans les mœurs comme on en a
d'introduire dans les institutions. C'est à cette œuvre ar-
due que le Gouvernement Impérial a consacré ses soins. Il
lui reste beaucoup à faire sans nul doute; mais le principe
de l'égalité est admis; il a déjà pénétré et pénétrera chaque
jour d'avantage dans les mœurs de la nation comme
une conquête pacifique sur les uns, comme un acte de justice pour les
autres.

Enfin on d'atténuer l'importance de cette conquête
morale en rappelant que le principe d'égalité n'est point
accepté et mis en pratique au même degré dans toutes
les parties de l'Empire? Mais les exemples qu'on pour-
rait citer ne témoignent jamais que d'une chose, quel
qu'il soit dans la pensée du Gouvernement de constater
c'est qu'en Turquie, non plus que dans tout autre pays si-
avancé qu'il soit dans la civilisation, on ne saurait
imposer la réforme des mœurs. Et donc chez certains in-
dividus et dans certaines localités, les plus éloignées du
centre administratif, les convictions ne sont point en

avec modifications au profit des idées nouvelles, ce fait n'a rien d'alarmant, rien surtout qui puisse permettre de nier l'existence ou de diminuer l'importance des victoires obtenues par le Gouvernement Impérial.

Dans le même ordre d'idées et à l'appui des mêmes vérités, on doit mentionner une récente institution qui — comprise la plus large et la plus importante réforme : celle de l'organisation judiciaire, administrative et financière des Provinces constituées en Vilajets :

Cette organisation, fruit de longues études, a été mise en pratique dans le Vilayet du Danube depuis environ deux années, et elle est sortie triomphante de cette première épreuve. Serait-il donc vrai de prétendre que le Gouvernement Impérial n'a rien fait parce que la loi constitutive de l'Administration intérieure de l'Empire n'a été complètement appliquée jusqu'à l'une des Provinces ? N'est-il pas plus juste de reconnaître qu'il a obtenu un résultat décisif en trouvant une forme d'administration répondant tout ensemble aux besoins du pays, aux moeurs des populations et aux exigences de l'idée civilisatrice qui pousse l'Empire de toutes parts ? Étendre les bienfaits de cette Constitution aux autres Provinces de l'Empire n'est — même plus une question de temps, mais que cette seconde partie de l'œuvre entreprise par le Gouvernement Impérial sera consommée dans quelques semaines, dès que

6

certaines dispositions de la Loi dont l'expérience a révélé les imperfections auront subi une révision nécessaire.

Sous le bénéfice de ces observations, le Gouvernement Impérial reprend le Firman de 1856 et examine successivement et paragraphe par paragraphe chacune des dispositions qui y sont édictées, en recherchant et en signalant de bonne foi les résultats plus ou moins complets qu'il a pu obtenir dans l'avis nouvelle ouverte à ses travaux.

Avant sa promulgation des principes du Contrat par le Hatti-Cherif de Gul-Hamir dont découle le Firman de 1856, la liberté, l'honneur et la prospérité des sujets Ottomans étaient exposés aux dangers et aux abus d'une organisation sociale traditionnelle dans laquelle l'exécution même des lois était subordonnée à la volonté arbitraire des dépositaires civils et ecclésiastiques de l'Autorité.

Depuis lors, soit par l'effet des nouvelles lois, soit par l'application plus régulière des anciennes, soit enfin et surtout par suite des modifications profondes introduites dans les mœurs publiques, la puissance et les droits des sujets Ottomans ont été placés sous la sauvegarde des principes qui régissent les sociétés modernes et aujourd'hui aucun sujet Ottoman, musulman ou non-musulman, ne peut être privé de sa liberté ou de son bien qu'en vertu d'un jugement régulièrement rendu conformément aux lois existantes. Quand il en arrive autrement, il y a

violation de la loi et mortire à châtiment

Le Code Pénal et le Code de Commerce promulgués et mis en pratique depuis un grand nombre d'années, sont les monuments les plus frappants de cette réforme, et témoignent le respect parfait en Espagne, pour la vie humaine qu'aucune condamnation, à la peine capitale, rendue par les Tribunaux compétents, ne peut être exécutée sans la double et importante condition d'une révision par le Grand-Conseil de Justice et d'un Traité Confirmatif dont il est donné lecture publique en présence du condamné. On a reproché plus d'une fois et non sans raison au Gouvernement Impérial de manquer le respect de la vie humaine jusqu'à l'aveugle et jusqu'à la faible. On chercherait vainement, dans ces derniers temps un seul exemple de proscription ou de confiscation accompli ou ordonné par l'autorité. Certaines parties de la législation peuvent être jugées insuffisantes, mais ces lacunes seront promptement comblées. L'application même des lois peut prêter à la critique en raison de l'absence de toute jurisprudence ou de l'incapacité de ceux qui sont appelés à interpréter les lois nouvelles substituées aux lois anciennes, dont ils avaient fait jusqu'ici l'objet exclusif de leurs études; mais on ne saurait nier que le régime de la légalité est admis et a remplacé dans tout l'Empire de régime de l'arbitraire, sans avoir acquis toute l'autorité désirable. Des impatiences et

1845
05

des abus encore existant et que le Gouvernement s'ingère à s'efforce de les faire disparaître par des actes qui consacrent la reproduction définitive des anciens errements.

2° Le privilège et immunité octroyés ab-Antiquo aux communautés non-musulmanes ont été de tout temps respectés et aucune plainte ne s'est élevée pour signifier une atteinte quelconque aux droits du Cherif spirituel de ces Communautés. Le Gouvernement n'a jamais osé faire plus. En outre les lois que le vœu des Conseils des Communautés s'est manifesté dans le sens d'une continuation de ses prérogatives, il s'y est libéralement prêtés et a favorisé l'adoption des mesures et des réglemens les plus propres à améliorer la jurisprudence opérée dans ce moment avec des meurs, des institutions et des besoins nouveaux.

3° Les Patriarches nommés à son par la Sublime-Porte n'ont jamais descendus de leur siège qui a été demandé formelle de leurs administrations spirituelles ou en raison de leur démission spontanée, et les garanties d'immunité et de liberté solennellement invoquées dans leur firman d'investiture ont été scrupuleusement respectées.

Le respect des immunités consacrées ab-Antiquo au profit des Communautés Chrétiennes n'a pas toujours permis à la Sublime-Porte de concourir à la satisfaction des vœux des sujets non-musulmans, notamment

9
en ce qui touche la population Bulgare que traverse de-
puis tant d'années à exiler le clergé Grec des églises na-
tionales. Malgré son désir sincère de tenir compte de ces
aspirations, le Gouvernement Ottoman a dû receler spec-
tateur des efforts de ses sujets Bulgares dans le sens qui vient
d'être indiqué, dans la crainte d'amoindrir l'autorité du
Patriarche Grec de Constantinople et de toucher à ses immu-
nités parmi lesquelles figure le droit de nommer les chefs de
l'Église Bulgare.

Les redevances ecclésiastiques dont le firman de
1856 promettait la suppression ne sont pas comme on a
peu le croire - des contributions établies au profit de l'État,
mais bien des taxes spéciales que les membres de la Commu-
nauté sont tenus d'acquiescer au profit et pour l'entretien
de leur clergé.

En tant, au sujet desquelles le Gouvernement Ot-
toman est entièrement désintéressé, ayant pour objet
de pourvoir aux frais de l'administration spirituelle
de la Communauté, il ne pouvait être question d'en dé-
charger absolument les administrés; si s'agissait seule-
ment d'en adoucir l'appréhension sur une base équitable et de
mettre fin aux abus et aux vexations auxquels donne
souvent lieu la perception de ces redevances. Mais si aussi
le bon vouloir du Gouvernement est venu se heurter à la
volonté contraire du clergé des diverses communautés. La

10

proposition même de faire valoir par l'état. Les différends
cultes non-musulmans en souffrant ainsi l'accusation
et les prétextes des abus qu'ils s'efforcent de réformer n'auraient
été mieux accueillis par le clergé chrétien, peu disposé à
abandonner la perception des taxes ecclésiastiques en peut
être accablé à accepter d'être subventionné par un Gouver-
nement musulman. Il est donc juste de reconnaître que
s'il existe encore des abus dans la perception des redevances
ecclésiastiques, il n'a pas de grand intérêt de les abolir, si
qu'ils fassent réformer et que les propriétés de ses sujets non-
musulmans reçoivent une entière satisfaction. Elle voit
à des abus regrettables, mais un sentiment de révérence qui on
ne saurait lui imputer à tort d'attribuer empêché de tenter
des investigations qui auraient pu nuire à la considéra-
tion du clergé chrétien.

Les propriétés ecclésiastiques sont placées sous
la sauvegarde du droit commun et d'ailleurs entièrement
assimilées, quant aux perceptions dont elles sont assujetties,
aux propriétés qui ont le même caractère ou la même affec-
tation chez les musulmans.

Les usages et les coutumes, en tant que fondations
pieuses, ont approuvés des taxes qui pèsent sur les autres
immeubles. Cette égalité de conditions et telle que les ob-
jets qui sont destinés à l'exercice des cultes non-musul-
mans, sont exemptés des droits de douane au même --

titre que les objets consacrés au culte des musulmans.

5° Aucun obstacle n'est opposé à la construction de nouvelles églises ou à la réparation des anciennes. Loins d'y mettre obstacle, le Souverain et le Gouvernement viennent souvent en aide à ces fondations pieuses, soit par des concessions gratuites de terrains, soit par des subventions pécuniaires.

6° Enfin l'on peut proclamer hautement que dans aucun pays les cultes ne s'exercent avec plus de liberté, plus de tolérance et d'une manière plus ostensible et publique qu'en Turquie. C'est là une vérité dont témoin seront tous ceux qui ont habité ou visité le pays, et le Gouvernement Impérial est fondé à dire avec quelque orgueil qu'il a fait en vingt ans ce qui dans d'autres pays, a exigé des siècles.

Quant aux conversions involontaires, le Gouvernement Impérial est en droit de faire appel aux mêmes témoignages pour établir que non seulement aucun vâzer chrétien ou autre non-musulman n'a été et n'est contraint de se convertir à l'Islamisme, mais encore que l'idée même du prosélytisme musulman est inconnue dans l'Empire Ottoman, de sorte que si on peut dire avec vérité qu'on n'a point de propagande, et si existe en Turquie, que celle qui exerce les différents cultes chrétiens avec une liberté qui n'a de limites que les nécessités absolues de l'ordre public.

7° Les mesures prises pour interdire l'emploi de toute dénomination injurieuse vis-à-vis des différences de religion et de race ont eu pour effet partout leur plein et entier effet; et ces appellations injurieuses tendent à disparaître aussi bien du langage ordinaire que dans les rapports d'individus à individus que dans les procès et actes officiels. Une surpeine le Code Penal pour récemment promulgué a eue l'objet des peines prévues contre ceux qui enfreindraient ces prohibitions.

8° Le principe de l'admissibilité des sujets du Sultan sans distinction de religion, à tous les emplois publics, notamment pour et par le Gouvernement Impérial, a été obligé lors mis en pratique. Des emplois importants sont déjà confiés à des chrétiens, tant dans les administrations de la capitale que dans les Légations et Etrangers. Le Gouvernement Impérial est donc résolu à faire l'appel le plus loyal et le plus sévère aux concours de services non musulmans et donner au principe d'égalité race le développement qu'il comporte.

9° C'est au même titre et dans la même pensée que les Ecoles civiles du Gouvernement, telles que l'école de Médecine, l'école des mines, des Ponts et chaussées, l'école administrative etc. doivent ouvrir également devant les élèves Musulmans et non-musulmans.

Pour ce qui est de l'école Militaire, certaines réserves ont dû être apportées dans l'admission des élèves

non musulmans. Les officiers sortant de cette école étaient appelés à former le cadre d'une armée composée exclusivement de soldats musulmans, il était nécessaire de limiter le nombre des Officiers chrétiens appelés à y exercer des commandements; jusqu'aujourd'hui les sujets non-musulmans pourraient être appelés à participer au service militaire; Question importante qui est examinée plus bas.

10e. A l'égard des écoles chrétiennes dirigées par les Communautés, la liberté la plus absolue leur est laissée par le Gouvernement Impérial qui ne s'interrompt jamais que pour empêcher, si cas échéant, que la direction de ces écoles ne soit confiée à des personnes dont les principes devaient être tout à fait hostiles à l'autorité du Gouvernement Impérial ou contraire à l'ordre public.

11e. Toutes les affaires commerciales correctionnelles ou criminelles entre musulmans et chrétiens sont dévolues à des Tribunaux mixtes dans toutes les grandes villes de l'Empire et cette mesure sera inégalement appliquée à toutes les provinces et à toutes les localités en vertu de la loi sur l'organisation des Vilayets.

Le principe de la publicité des audiences, du droit de défense et de l'égalité des témoignages est respecté devant les Tribunaux de commerce et criminels régulièrement constitués. Au surplus tout protestant aux regrettables décisions qui ont pu être signalées jusqu'ici, sera écarté par

la mise en vigueur de la loi sur les 70 articles suivant laquelle, ¹⁴
sont les procès autres que ceux qui dépendent de la loi religieuse,
recant déposés à des Tribunaux misés au témoignage des
chrétiens est naturellement admis, au même titre que celui
des musulmans.

13e Quant aux procès qui dépendent des lois religieuses,
et qui par leur nature ne peuvent intéresser que des musulmans
entre eux ou des chrétiens entre eux, ces procès seront portés,
comme par le passé, devant la juridiction du Chéri pour les
musulmans et devant la juridiction communale ecclésiastique
pour les chrétiens; les quels Tribunaux spéciaux sont
régis par des lois et des règlements particuliers.

14e Depuis 1856 le Gouvernement Impérial s'est occu-
pé de la réforme et de la codification de ses lois. Déjà ont été
promulgués et mis en vigueur un code de Commerce, code pé-
nuel, un Code - Nivintini, un code de Procédure civile commerciale
et différentes lois et règlements sur des matières spéciales. Toutes ces lois
sont réunies dans un recueil appelé Destour (Bulletin des lois). On
s'occupe en ce moment de la rédaction d'un code d'Instruction
Criminelle et d'un Code - Civil.

Ces différentes lois, dont le texte a été publié en Turc
et en Français, n'ont pas été traduites dans les autres lan-
gues. Le Gouvernement a pris des mesures pour combler cette
lacune par la publication complète et simultanée d'une
traduction des lois de l'Empire dans toutes les langues usées
en Turquie.

15° Le système pénitentiaire ottoman a subi des modifications importantes au point de vue de l'humanité. Tout fait l'organisation des prisons dans les provinces appelle de plus sérieuses réformes qui ne pourront être obtenues qu'en transformant entièrement les lieux de détention; ce qui nécessite des dépenses considérables auxquelles l'état des finances n'a pas permis de pourvoir aussi rapidement qu'on aurait pu le désirer. Quant à la torture et aux peines corporelles autres que celles décrites par le Code-Penal, elles sont entièrement inconnues en Turquie.

16° La Police s'exerce d'une manière efficace dans les grands centres de population. Quant aux conditions de sécurité dans l'intérieur des provinces, elles ne pourront être complétées qu'au fur et à mesure que s'établiront les grandes voies de communication.

Déjà la force publique consacrée à la Police a été réorganisée et constituée en corps de gendarmerie tant à Constantinople qu'en Egypte et dans toute la Presynélie, et cette organisation s'étendra aux termes de la loi sur les vilayets à toutes les autres parties de l'Empire. Une réforme non moins heureuse a été introduite dans le régime de la Police intérieure dont les Agents cumulaient les fonctions de percepteurs d'impôts et celles d'officiers de Police. Cette confusion qui donnait lieu à de très-graves abus, a été supprimée et aujourd'hui le corps des percepteurs d'impôts est entièrement distinct.

MASBAKANLIX

de la Police locale qui fera en s'exerçant de son côté plus d'indépendance et d'efficacité.

17° L'Admission en fait, des sujets non-musulmans dans l'Armée Ottomane a rencontré des obstacles dérivant presque exclusivement de la répugnance qu'inspire aux sujets non-musulmans le service militaire; mais le Gouvernement loin de renoncer à l'exécution de cette mesure qui est tout à l'avantage des musulmans qui actuellement supportent seuls l'impôt du sang, recherche les moyens d'introduire l'élément non-musulman dans l'armée, soit par voie d'engagement volontaire, soit dans d'autres conditions propres à écarter des susceptibilités ou des répugnances encore persistantes. Il existe au surplus dans l'armée ottomane deux régiments de Soldats mixtes, c'est-à-dire composés de musulmans et de Chrétiens.

18° La question de la composition des conseils provinciaux et des garanties d'un bon fonctionnement est entièrement et librement résolue par la constitution organique des vilayets.

19° Une loi sera incessamment promulguée pour accorder aux étrangers, au même titre qu'aux sujets Ottomans, le droit de propriété immobilière dans toute l'étendue de l'Empire; et tout étranger sera appelé à jouir du bénéfice de cette concession conformément aux arrangements qui interviennent à cet effet entre le Gouvernement Impérial et ses Sujets.

Etrangères.

20: Les impôts sont exigibles au même titre de tous les sujets Ottomans. Une Commission spéciale étudie actuellement la réforme de l'assiette des contributions directes. Un cadastre général de tous les immeubles s'accomplit dans tout l'Empire. Cette grande opération déjà achevée sur toutes les propriétés urbaines, servira de base au remaniement et à l'équitable répartition des impôts fonciers.

Le système des fermes a été supprimé, ^{en ce qui concerne} les dîmes pour les quelles le système de la perception directe a été mis à l'épreuve durant cinq années et n'a pas produit les résultats qu'on en attendait. D'une part en effet, la perception directe a causé une diminution sensible dans le revenu de la dime et d'autre part les populations ont montré un vif et constant mécontentement contre ce régime au quel elles préférèrent un système qui leur permet de se libérer en nature. Le Gouvernement Impérial a donc dû y renoncer et revenir au régime des fermes, dans lequel il a d'ailleurs introduit une modification tout en faveur des populations agricoles. Cette modification consiste à considérer la ferme des dîmes dans chaque village au moyen d'une adjudication distincte et de permettre à la commune de se porter elle-même, adjudicataire de la dime, au prix auquel s'est élevé l'adjudication. Un autre avantage apporté dans le mode de perception des dîmes, c'est de laisser au paysan la faculté soit d'effectuer lui-même

le travail, soit elle produisit de la dime qui est à sa charge, soit de son excédent mesurant une en demeuré en nature qui -
 frais au fermier, sans être contraint comme accidentels, d'aban-
 donner des travaux dans une saison où l'agriculture au champ
 était le plus nécessaire. Enfin pourtant une source d'abus -
 souvent et justement signalée, il est interdit à tous fonction-
 naires de l'état de reporter à d'autres années des dîmes directe-
 ment ou indirectement; et le Code pénal prévoit et punit
 toute infraction à cette mesure prohibitive.

21° La sollicitude du Gouvernement Impérial pour les
 grands travaux d'utilité publique et notamment pour la
 création des routes et des chemins de fer n'aurait été con-
 testée. S'il n'a pas obtenu des résultats plus prompts et plus
 satisfaisants, c'est que les sacrifices qu'il devait supporter
 ont eu forcément pour mesure la limite de ses ressources fi-
 nancières. Toutefois il est à constater qu'en dehors des
 lignes ferrées déjà exécutées, en voie d'exécution ou com-
 mencées et pour lesquelles s'ouvrent, chaque année, au budget une
 somme de plus de vingt millions de piastres à titre d'intérêt
 garanti aux Compagnies concessionnaires; il a été constaté
 en quelques années plus de 1500 milles anglais de routes,
 dont près de 1000 milles dans la seule Province du Danube.

22° Les budgets ont été publiés depuis quelques années
 et les deux sections qui se sont produites dans l'exécution
 de cette utile mesure ont eu pour cause des circonstances

19

financières exceptionnelles. Le Budget de l'année courante qui se prépare actuellement donnera satisfaction à toutes les exigences légitimes.

23e La loi sur les vilayets réalise le vœu exprimé dans le Traité de 1856 au sujet de la présence dans les Conseils de l'Empire d'un certain nombre de délégués des populations non-musulmanes. Aux termes de cette loi, les conseils provinciaux doivent être composés de membres musulmans et non-musulmans, librement élus par les populations suivant un système approprié à l'état des mœurs dans les provinces de l'Empire.

Dans le Grand-Conseil de justice qui est le premier corps de l'Etat, siégent au même titre que leurs collègues musulmans des membres chrétiens, maronites, ismaélites, comme le promettait le Traité de 1856, avec des pouvoirs purement honorifiques, mais d'une manière normale et à titre permanent.

24e Des dispositions spéciales du Code pénal aujourd'hui en vigueur dans tout l'Empire prévoient et punissent les crimes de rapt, de conception et de malversation, et prévoient leur application vis-à-vis les faits de cette nature sont signalés et constatés.

25e Le Gouvernement Impérial a favorisé de tout son pouvoir l'établissement des grandes institutions de crédit propres à développer le commerce et l'industrie du pays.

Indépendamment de la Banque Impériale plusieurs sociétés de crédit se sont établies en Turquie sous la garantie des lois Ottomanes. Il n'a pas dépendu du Gouvernement Impérial que le nombre en fût plus considérable et les bénéfices plus étendus.

Outre-plus la création d'établissements industriels, commerciaux ou agricoles est entièrement libre et n'est assujéti qu'aux formalités d'ordre public prévues par la loi et empruntées aux législations étrangères les plus perfectionnées.

De l'examen qui précède, il faut conclure que sur certains points, notamment en ce qui touche l'athéisme religieux, la réforme est entièrement accomplie; que sur d'autres, tels que les principes d'égalité civile, elle a fait un pas seulement, mais ce pas est le plus difficile, entraînant de répugnances et de préjugés qui semblaient être un obstacle invincible à l'établissement des institutions nouvelles; et qu'enfin le succès des travaux auxquels se voue actuellement le Gouvernement Impérial a pour but la conquête du pape.

Copie
138

HR SYS
Dosya: 1869-D
Gömlük: 4
Vesika: 2

1590

Le Hatt. Nouvellement reformé 15 articles.

Les 16 premiers ont pour objet la configuration du clergé, l'organisation des communautés non musulmanes placées sous l'autorité des patriarches, des évêques et des rabbins, l'exercice des cultes et la tolérance religieuse.

Les 16 articles sont généralement appliqués, les dérogations que l'on peut signaler sont particulières, et tiennent à l'état des moeurs qui tendent à s'adoucir chaque jour et ne sont pas favorisées par le gouvernement. Les chrétiens avaient peut-être besoin de voir s'accroître encore les garanties qui leur sont déjà assurées contre les abus de pouvoir de leur propre clergé.

L'application des 19 derniers articles du Statut
Hollandois, au contraire, depuis onze ans, a
rencontré de la part du Gouvernement une
opposition systématique.

Ce que l'on pourrait réclamer de la Porte autant
dans son propre intérêt que dans celui des races
chrétiennes et au nom des engagements pris envers
l'Europe pourrait se résumer dans les points suivants:

I.

L'admission officielle des Chrétiens aux fonctions de l'Etat,

et un système militaire basé sur la participation de tous à ce service qui est à la fois un devoir et un Droit. Ce serait le plus puissant moyen de relever à leurs propres yeux et aux yeux des Musulmans les races Chrétiennes et d'arriver à une certaine fusion morale ainsi qu'à la formation d'un esprit public.

II.

L'organisation d'un système d'instruction qui consisterait

- 1° dans des encouragements et des secours donnés aux établissements d'instruction fondés par les races musulmanes,
- 2° dans l'institution d'établissements d'instruction secondaire musulmans pour les principales centres de population ;
- 3° dans le développement graduel de l'instruction primaire musulmane par la création d'un corps de professeurs,
- 4° dans le développement graduel de l'instruction de femmes musulmanes ;
- 5° dans la fondation d'une université

seraient admis les Musulmans et les Chrétiens, et on leur apprendrait non seulement la médecine, ce qui a lieu dès aujourd'hui, mais encore les autres sciences, l'histoire, l'administration et le droit qui n'est enseigné nulle part, d'où résulte l'impossibilité de former une magistrature sérieuse ;

6°. dans la création d'écoles préparatoires spéciales pour les différentes carrières. Il en existe déjà une pour l'armée dont les Chrétiens ne sont pas exclus en principe, et où ils devraient être admis dès que la réforme du régime militaire obligerait à employer des officiers chrétiens ;

7°. dans l'établissement de bibliothèques publiques.

III.

L'extension du système administratif et judiciaire déjà introduit dans quelques provinces, par suite de la nouvelle organisation des vilayets en 1866.

Le système repose sur une séparation de plus en plus complète de l'ordre judiciaire

et de l'ordre administratif et sur la création de
tribunaux civils mixtes composés par égale
part de Musulmans et Non-Musulmans,
pour juger les causes entre Musulmans et
Non-Musulmans. Il y aurait lieu d'examiner
si le mode d'élection adopté pour la
formation de ces tribunaux civils est
susceptible dans le présent et surtout dans
l'avenir de préparer de bons choix, et si
la position faite dans ces tribunaux aux
juges chrétiens est de nature à les placer
à la hauteur de leur tâche.

IV.

L'introduction dans les tribunaux d'une
publicité réelle et l'admission générale et
publique du témoignage des chrétiens.

V.

Le développement des tribunaux de commerce.
La rédaction d'un nouveau Code de
commerce plus complet que celui qui

existe aujourd'hui. Il faudrait y introduire tous les articles du Code civil français qui se rapportent aux matières commerciales. Le Code ottoman, en effet, s'est borné à copier certaines dispositions de notre Code de Commerce, sans penser que les principes généraux de la matière étaient dans le Code civil d'où il fallait les extraire pour les faire figurer au Code de Commerce en leur lieu et place.

VI.

Une révision du système pénitentiaire et de l'organisation de la police. —

VII.

Le libre exercice du droit de propriété pour les étrangers. —

VIII.

1. La réforme des biens wakoufs et la généralisation du système des propriétés mulks.

IX.

Une réforme dans le régime hypothécaire

et l'établissement d'un mode de transmission
de la propriété qui offrirait toutes garanties
de liberté et de sécurité.

V.

La suppression des interdictions qui
déprécient entre les mains des Musulmans
leurs propriétés en les empêchant de vendre
leurs terres ou leurs maisons aux Chrétiens
et aux étrangers.

La création d'établissements de crédit
foncier qui percevraient le prix de vente
de cette nature et, en assurant le
emploi du capital, garantiraient les
Musulmans contre la tentation de le
dissiper.

VI.

La mise en régie des impôts indirects qui
en font susceptibles et la réforme de la
perception de l'impôt direct et du
système des fermes.

VII.

La suppression des douanes intérieures

et d'impôts dits de consommation, en un mot, des mesures fiscales malentendues qui tuent toutes les industries locales et appauvrissent de plus en plus les populations.

XIII.

La création d'un budget et d'un système général de travaux publics embrasant les chemins de fer et quelques grandes voies de communication par terre, les routes secondaires, les chemins vicinaux et les ports. Les chemins de fer, les routes de premier ordre et les ports seraient livrés à l'industrie étrangère dans des conditions qui permettraient à celui-ci de les entreprendre avec sécurité et profit. Les routes secondaires et les chemins vicinaux seraient faits par les allocations du budget des travaux publics combinées avec les ressources locales.

XIV.

Un système général d'exploitation.